

LX. kötet

1. szám

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1958

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
GÁLOS FERENC

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekk számlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra“ Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra 30 sort, soronként 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), . . . ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az esetleges utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANADIK KÖTET

BUDAPEST
1958

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1957. XII. 18. — Terjedelem: 23 (A/5) ív. + 6 old. mű melléklet

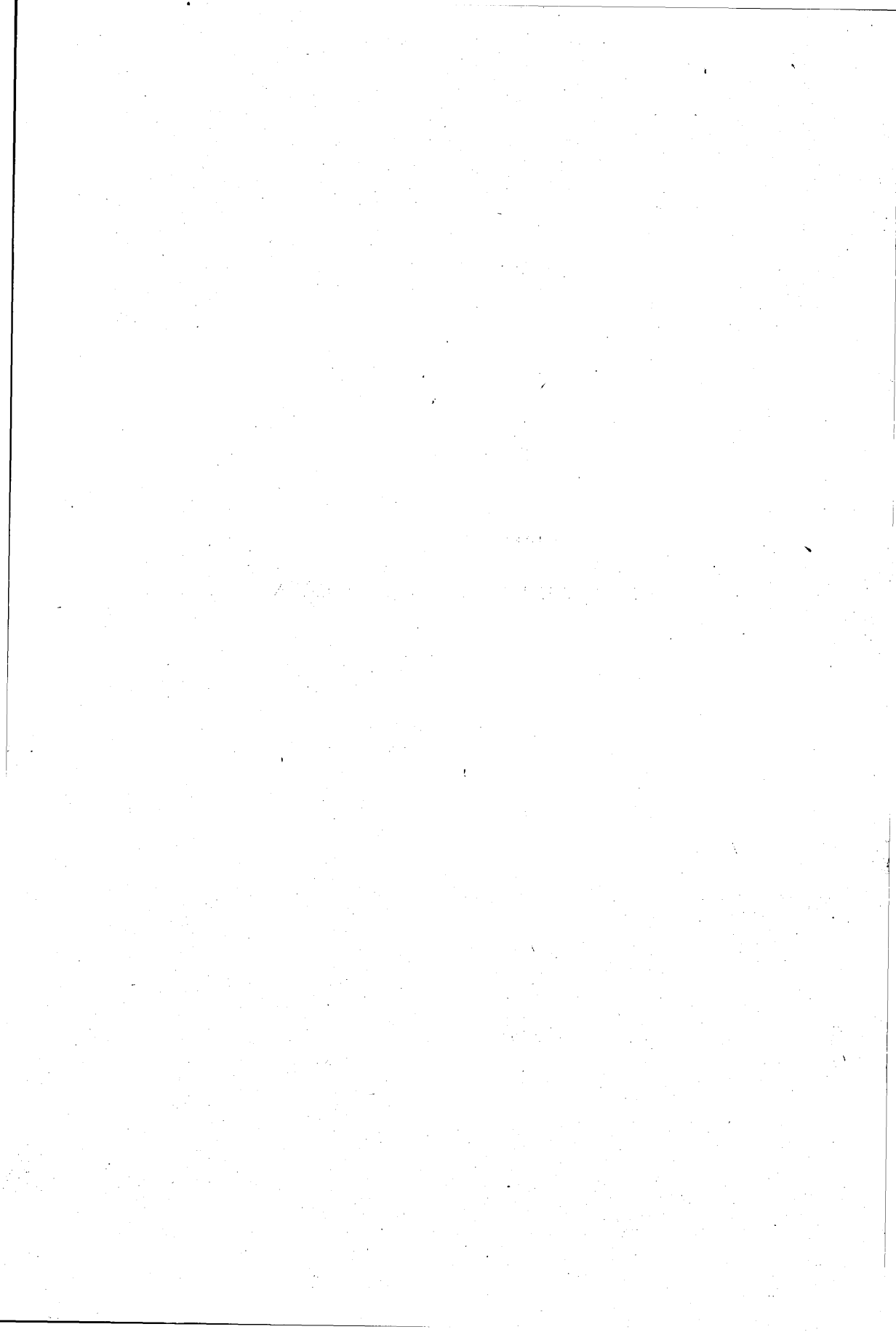

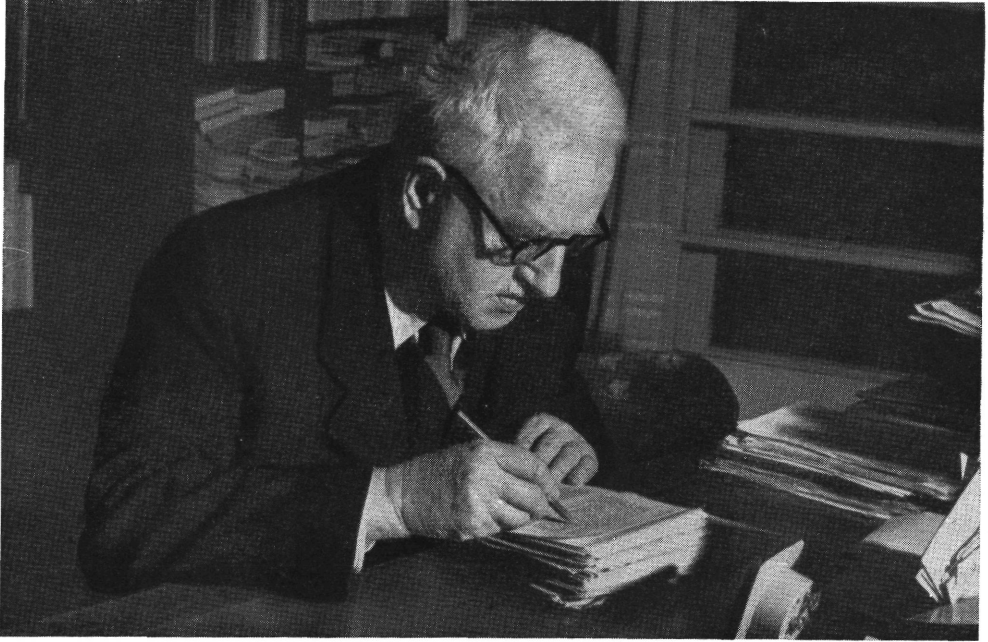
42286/58 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

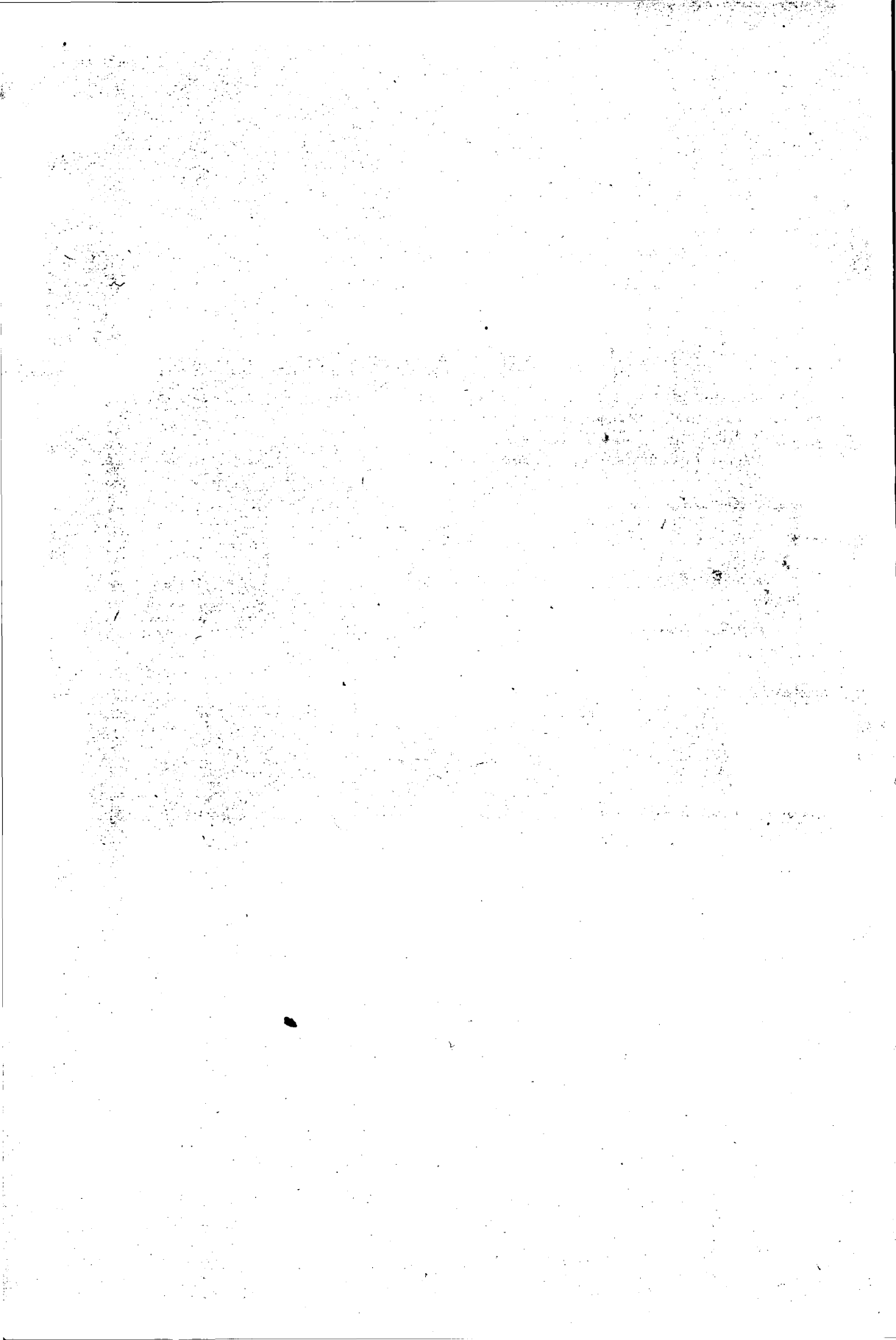
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEKNEK EZT A SZÁMÁT
A MUNKATÁRSAK

BEKE ÖDÖNNEK
AJÁNLJÁK

SZÜLETÉSÉNEK HETVENÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁRA

A mai izsor nyelv birtokos személyragjai

Az izsor nyelvről írott első tudományos munka szerzője, VOLMARI PORKKA, e mindmáig keveset tanulmányozott balti-finn nyelv birtokos személyragjait főképpen Soikkola és Hevva nyelvjárásaiból ismerteti.¹ Az ő adatai szerint a hevvaai birtokos személyragok a következők:

Egyes szám:

1. szem.: -n, n
2. szem.: -s, s
3. szem.: h-n, -n, n

Többes szám:

- nnek, -mmek (ritka)
-nnek
-ssek

A soikkolai nyelvjárásból az említett szerző az alábbi birtokos személyragokat közli:

Egyes szám:

1. szem.: -n, n
2. szem.: -s, s
3. szem.: -h, —

Többes szám:

- mme
-nne
-sse

PORKKA azt a tényt is megállapítja, hogy a soikkolai izsor népdalok birtokos személyragjai nemcsak a birtokos, hanem a birtok többesére is rámutathatnak. A birtok többesének jelölését a birtokos személyraghoz járuló *t* többesjel végzi, például: *miun veljäant ommaant* 'az én saját testvéreim'; *siun jalkaast on savees* 'a te lábaid az agyagban vannak'; *meijen venehemmet ovat rannaas* 'a mi csónakjaink a parton vannak'. Az egyes birtokot fejezik ki: *veljään ommaan* 'a saját testvérem'; *jalkaas* 'lábaid'; *venehemme* 'csónakunk'. Általános megfigyelésként megemlíti PORKKA a birtokos személyragok alkalmazásáról azt, hogy e ragok többesének használata nem annyira gyakori, mint a finn irodalmi nyelvben.

Az uráli nyelvek birtokos személyragjairól írott doktori értekezésében JULIUS MARK az izsor birtokos személyragokat aprólékosan elemzi.² Ő a következő ragokat ismeri:

¹ V. PORKKA, Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors 1885, 79 kk.

² J. MARK, Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Helsingfors 1923, 78 k.

Egy birtokos — egy birtok:	Több birtokos — egy birtok:
1. szem.: <i>-ni, -in</i> , magánhangzó-nyúlás + <i>n</i>	<i>-nne(k), -mme(k)</i>
2. szem.: <i>-is</i> , magánhangzónyúlás + <i>s</i>	<i>-nne(k)</i>
3. szem.: <i>-h</i> + magánhangzó (+ <i>n</i>), magánhangzónyúlás (+ <i>n</i>)	<i>-ssek</i>

Az izsor nyelv birtokos személyragjai kifejezhetik a birtok többesét is:

Egy birtokos — több birtok:	Több birtokos — több birtok:
1. szem.: <i>-nit</i> , magánhangzónyúlás + <i>nt</i>	<i>-mmet</i>
2. szem.: magánhangzónyúlás + <i>st</i>	<i>-nnet</i>
3. szem.: <i>-h</i> + magánhangzó + <i>t</i>	<i>-sset</i>

Ami a népnyelvben élő birtokos személyragok használatát illeti, JULIUS MARK csak azt a tényt állapítja meg, hogy ezek a ragok az izsor nyelvben viszonylag gyakoriak, alkalmazásukat azonban részletesebben nem tárgyalja.

V. JUNUS izsor nyelvű izsor nyelvtanában a birtokos személyragokat csak mellékesen érinti.³ A szerző megállapítja létezésüket, de csak egy példát hoz fel: *Paimen ei löytänt lehmääkkä metsäst* 'a pásztor még a saját teheneit sem találta meg az erdőben'. Az izsor iskolai nyelvtankönyvek a birtokos személyragokra egyáltalán nem fordítanak figyelmet.⁴ Nincsenek feltüntetve e ragok még a nyelvtani gyakorlatok példáiban sem: *miun veljä* 'az én testvérem'; *miun mama* 'az én anyám'; *meijen äijä* 'a mi nagyapánk'; *teijen kera* 'tíveletek'; *miun ätti* 'az én apám'; *hänen käyttäjä* 'az ő vezetője'; *meijen kolhoza* 'a mi termelőszövetkezetünk'; stb.⁵ Az izsor nyelv történeti hangtanának kérdéseivel kapcsolatban ANTTI SOVIJÄRVI szintén közöl egynéhány példát a birtokos személyragok használatára.⁶

A Tartui Állami Egyetem finnugor tanszéke az 1956—1957. évi dialektológiai kutatóútjain új és figyelemre méltó adatokat gyűjtött össze az izsor nyelv soikkolai nyelvjárásáról. Ennek az adatgyűjteménynek alapján részletesebb áttekintést lehet nyújtani e nyelvjárás birtokos személyragjainak létezéséről.

Az izsor nyelvjárásokban elég gyakori az egyes számú 1. személyű birtokos személyrag alkalmazása, például: *miun tarhän* 'az én kertem'; *miun hüvä lehmän* 'az én jó tehenem'; *tättin* 'nagynénim'; *miun veljën oli mökköma tarkka* 'az én testvérem olyan okos volt'; *en olv iässän kinox* 'én az életemben (= soha) nem voltam moziban'; *miun Katjän* 'az én Katim'; *miun mēhën ei läzind konzacä* 'az én férjem nem volt beteg soha'; *miä ommätän söin* 'én a magamét ettem (ti. a magam kenyerét)'; *omalla rahallän jüpa heivä* 'a saját pénzemen kell itatni őket' stb.⁷ De a birtokos személyrag el is marad-

³ V. J. JUNUS, *Ižoran keelen grammatikka*. Moskova—Leningrad 1936, 81. 1.

⁴ V. I. JUNUS—P. L. MAKSIMOV, *Inkeröisin keelen oppikirja I*. Moskova—Leningrad 1936; V. I. JUNUS—N. A. ILJIN, *Inkeröisin keelen oppikirja II*. Moskova—Leningrad 1936.

⁵ A példák V. J. JUNUS—N. A. ILJIN, *Inkeröisin keelen oppikirja II*. című művéből vannak idézve.

⁶ A. SOVIJÄRVI, *Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröismurteesta*, Helsinki 1944.

⁷ L. szintén A. SOVIJÄRVI, i. m. 141. és 143. 1.

hat. Ugyanazok a mesélők, akiktől a fenti példák származnak, így is mondták: *miun veli* 'az én testvérem'; *miun suculain* 'az én rokonom'; *miun kovi* 'az én házam'. Ez a tény arról tanúskodik, hogy a birtokos személyrag többé nem elmaradhatatlan eleme e nyelvnek, hanem többé-kevésbé csökevényes jelenség. Az 1. személyű birtokos személyrag bőségesen szerepel a népdalokban, ahol sok olyan jellegzetesség őrződött meg, amilyen az élő nyelvben vagy csak igen ritkán, vagy már egyáltalán fel sem lelhető: *vel maksan išsoin velad* 'még kifizetem az apám adóságait'; *seppüen velvüen* 'kóvácson, testvérkém'; *tuli nÿremB velvüen* 'eljött a fiatalabb testvérkém'; *higi tilkkui hiuksistän, palavaine paijoistän* 'az izzadság csöpögött a hajszálaimról, a hőség csöpögött az ingeimről'. A népdalokban, főképp éneklés közben, fellép a tárgyalt rag 1. személyének ősbib alakja is: *hiuksistani, paijoistani*. A köznyelvben csak az átvetéses *-ni > -in >* hosszú magánhangzó + *n* alakban fordul elő. Az 1. személyű birtokos személyrag akkor válik szükségessé, ha az *itse* 'magam' és *oma* 'enyém' névmásokkal együtt lép fel: *miä odin kirjan itsellän* 'én elvettem a könyvet magamnak'; *teimbä miä itsellän murehen* 'bánatot szereztem magamnak'; *itsiätän (~ ittsiätän) polvikaizil külvedin* 'csalánnal gőzöltem magam'; *aja kili tanhvä, miä jo ajoin ommän* 'hajtsd a kecskét az udvarra, én már az enyémet odahajtottam'; *miun ommän emä* 'az én saját anyám'. Egyes falvak (pl. Mät-täisi) tájsházolásaiban a birtokos személyrag elmaradhat azokból a szókapcsolatokból, amelyekben ezek a névmások szerepelnek: *miä pezen ittsiä (~ ittsiän)* 'én mosom magam'; *miull on itsel paljo lapsia* 'nekem magamnak is sok gyerekem van'. Az 1. személyű birtokos személyrag megmaradt egyes határozószókbán: *miä elän üksitän* 'én egyedül élek'; *olen mäs rÿmillän* 'négykézláb mászok a földön'. Az ősi népdalokban ez a rag előfordul az alárendelt mondatnak megfelelő időhatározói szerkezetekben is. Pl.: *miä tänne tullessän* 'amikor eljöttem ide'; *tänne küllä tullessän* 'amikor eljöttem ebbe a faluba'. Amint a fenti példákból kitűnik, az élő izsor nyelv egyes sz. 1. személyű birtokos személyragja *-n*, amely előtt a magánhangzó megnyúlik. Az *i*-összetételű kettőshangzóra végződő szavak ragja mindig csak *-n* lehet.⁸ A birtok többesére a nominativusban a *-v* többesjel utal: *ommänd veljänd* 'az én saját testvéreim'.⁹

Ami az egyes sz. 2. személyű birtokos személyrag föllépésének előfeltételeit illeti, ezek az előbb tárgyalt 1. személyű raggal azonosak. A 2. személyű alak a következő példákban van följegyezve: *mä kovihöz* 'menj haza (ti. a házádba)'; *et tunne ommäva veljäväz* 'te nem ismered meg a saját testvéredet'; *siul on ommäs perrez* 'neked saját családod van'; *ättis koiz eläv* 'az atyád házában élsz'; *mä omillöz leivillöz* 'menj el tőlem (szó szerint: menj a saját kenyereidhez)'; *siun ommäs emä* 'a te saját anyád'; *siä odit kirjan itsellöz* 'magadhoz vetted a könyvet'; *suövä nin toist kuin itsiöz* 'szeress úgy másokat, mint önmagad'.¹⁰ A népdalokból idézhetjük a következő példákat: *pajuj jÿrel siun pessäz* 'a fűz tövében van a fészked'; *tÿ mettä tullessäz, vÿ kivud männessäz* 'hozz mézet, amikor jössz, vidd a fájdalmakat, amikor távozol'. A népdalokban a 2. személyű alak előfordul a *-t* ragra végződő infinitivus translativusában is, pl.: *lülit pÿva purraksöz ja paijua pannaksöz, kovvua kocaksöz* 'azt hitted (ti. a kígyóról), hogy fát harapsz és fűzfát hasítsz, ütöd (fogaiddal) a nyírfát'. A népdalokban még a következő határozói

⁸ A. SOVIJÄRVI, i. m. 141. l.

⁹ A. SOVIJÄRVI, i. m. 50. l.

¹⁰ A. SOVIJÄRVI, i. m. 143. l.; L. KETTUNEN, Suomen murteet III, 303 k.

fordulatokban is előfordul e rag: *miks ūD paksu parraldāz, miks ūD sūri sūlbāz* 'miért vagy arcban kövér, miért vagy szájban nagy?'; *miks ūD vāvū vārāllāz?* 'miért vagy, te vő, görbe?' Az egyes számú 2. személyű birtokos személyrag jelenléte a beszélt köznyelvben nem feltétlenül szükséges. E rag teljesen el is maradhat az összes említett esetekből.

A rag jele magánhangzó-nyúlás + z (a következő hangtól függően lehet -s vagy -z). A birtok többesére a nominativusban a -t többesjel utal: *poikāst* 'fiaid', *veljāst* 'testvéreid'. A legéletképesebbek a mai izsor nyelvben az egyes számú 1. és 2. személyű birtokos személyragok, mivel a beszéd tevékeny résztvevőit — *ego* és *tu* — jelölik. Azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik közvetlenül nem vesznek részt a beszédben, a birtokos személyragok jóval ritkábban lépnek fel.

Az egyes számú 3. személyű birtokos személyrag főleg egyes határozókban és névmásokban szerepel: *hā suvaja ūsiātā* 'ő sajátmagát szereti'; *hā otti kirjan ūsellē~ūselē* 'ő sajátmagához vette a könyvet'; *navo nāgi unissā* 'a sógornó látta álmában'; *kold neljā tūkkū mānōn rinnalwā* 'három négy darab (= ember) megy egy sorban (szó szerint: darabok)'; *ūksitā poiga oli karjaz* 'a fiú egyedül volt pásztor'; *sūgā ozrad oigīnē* 'egyétek meg szalmástól az árpát'. A 3. személyű birtokos személyrag használata közönséges köznevekkel ritka, pl.: *tulin hānen pulmistā* 'az esküvőjéről jöttem'; *imelwā hā on Mari* 'az ő neve Mária'; *tahtoī ottā omaksē pojaksē* 'fiává akarta fogadni őt'; *hānen pāhā* 'az ő feje'; *hānen poikaha* 'az ő fia'; *hānen heboizehe* 'az ő lova'; *hānen tūtterehe* 'az ő leánya'. A 3. személyű rag gyakran határozókkal együtt lép fel, ahol ez tulajdonképpen már elvesztette a birtokos személyrag egyenes jelentését, pl.: *ākkistā miule pantī tuli* 'azonnal bevezették nekem a villanyáramot'; *miun mēz konzacā kerosaīnā ei ūrāhtāw* 'a férjem soha, még halkan sem káromkodott'. Az élő nyelvben mégis gyakoriak azok az esetek, amikor a birtokos személyrag elmarad, pl.: *hānen oma emā* 'a saját anyja'; *hānen ātti* 'az ő apja'; *hānel ūsel* 'saját magánál'; *hā pešō ūsiā* 'ő mossa magát'.

A 3. személyű birtokos személyrag fellephet más ragok helyett is: *mū odimma kirjan ūsellē* 'magunknak vettük a könyvet'; *tū odatta kirjan ūsellē* 'ti magatoknak veszitek a könyvet'; *mān kohallān lābi metsān* mellett *mān kohallā lābi metsān* 'egyenesen az erdőn keresztül megyek'. Mint már előbb említettük, a birtokos személyragok csak szórványosan lépnek föl, és épp ezért elmaradhatnak, illetve felcserélődhetnek.

A nominativussal kapcsolatban az egyes számú 3. személyű birtokos személyrag kifejezheti a birtok többesét is: *hānen tūtterehew* 'az ő leányai'.

A rag jele magánhangzó-nyúlás. A nominativussal kapcsolatban a rag a *h* + magánhangzó alakban lép föl.

A többes számú birtokos személyragok igen ritkák. Többesszámú 1. személyű birtokos személyragot e sorok szerzője csak egynéhány esetben jegyzett föl. Különb ennek a ragnak két formája van. Venakontsu és Saari falvakban e rag -*nne* alakja lelhető föl: *mū pezemmū ūsiātānne* 'mi mossuk magunkat'; *tūttereenne ellā linnaz* 'a mi leányunk a városban lakik'. Az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomban az 1. személyű -*nnek* birtokos személyrag csak Hevvaa tájszólásából van följegyezve.¹¹ De ahogy a tényleges anyagból kitűnik, e rag fellép Soikkola tájszólásában is. Egyes falvakban a -*nne* raggal párhuzamosan a -*mme* rag is használatos, mint a gyűjtött anyag is

¹¹ J. MARK, Die Possessivsuffixe 84. és 96. 1.

bizonyítja: *mū pezemmä üsiätämme* 'mi mossuk magunkat'; *iässämme emmä köliz* 'sohase halunk meg'. De legtöbbször a többes számú 1. személyű birtokos személyrag teljesen elmarad: *meijen poiga* 'a mi fiúnk'; *meijen oma emä* 'a mi (saját) anyánk'; *tuli meijen jälēst* 'értünk jött'; *tule meijen küllä* 'gyere el a mi falunkba'; *mū pezemmä üsää* 'mi mossuk magunkat'; stb. A népdalokban ez a rag viszonylag életképesebb. A népdalokban fellépnek a birtok többesét kifejező alakok: *tüttärenned* vagy *tüttärenmed* 'leányaink'¹². Mivel Hevvaa tájszólásában, ahol átlag több ősi sajátosság maradt fenn, és Soikkola tájszólásának egy részében *-nnek* a többes számú 1. személyű birtokos személyrag jele, feltételezhetjük, hogy ez ősi izsor rag. A *-mme* rag fellelhető az izsor nyelvterület nyugati részén, mint pl. a Pärnäspää félszigeten, a Rosona és Luga folyók mentén, ahol észrevehetőbb a finn nyelv hatása (vö. a finn *isämme* 'apánk, apáink'). Egyes izsor tájszólásokban általában erős a finn nyelvi szupersztrátum.

A többes számú 2. személyű birtokos személyrag jele *-nne*: *tū pezettä üsiätänne* 'ti mossátok magatokat'; *ovatta üsellenne* 'magatokhoz veszitek'; *polvillenne* 'a térdeitek'. A birtok többesének jelölését a nominativushoz járuló *-v* többesjel végzi: *lapsenned* 'gyerekeitek'. A többes számú 2. személyű birtokos személyrag használata ritka. E rag rendszerint elmarad: *teijen emä* 'a ti anyátok'; *tū ovatta üselle ~ itsele* 'ti magatoknak veszitek'; *miä tulin teijem parvē* 'én a ti társaságotokba jöttem'. A többes számú 2. személyű birtokos személyrag helyett egyes falvakban, mint pl. Mättäisi, az egyes számú 3. személyű rag lép fel: *tū ovatta itselē* 'ti magatoknak veszitek'.

A 2. személyű birtokos személyrag, mint a többes szám összes személyragjai, a népdalokban általánosabb, ahol létezése az ősi hagyományokkal van összekötve. A többes számú 3. személyű *-sse* birtokos személyrag szintén ritka: *hū männöt kovihessesse* 'ők haza mennek (szó szerint: a házukba)'; *lapsesse* 'a gyerekek'. A birtok többesére a *-ssee* rag utal: *lapsessed* 'gyerekeik'. A mesélők ismerik e ragot, de általában nem élnek vele. Rendszerint elmarad, vagy más rag lép fel helyette: *hū peššōv üsiätänne* 'ők mossák magukat' (Venakontsu); *hū ottiv kirjan itsellē* 'ők magukhoz vették a könyvet' (Saari, Tarinai). Az első esetben a többes számú 3. személyű birtokos személyrag helyett a többes számú 2. személyű, a második esetben pedig az egyes számú 3. személyű rag lép fel. Az egyes számú rag fellépését a többes számú 3. személyű birtokos személyrag helyett már korábban följegyezték más szerzők is.¹³ Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a 3. személyű birtokos személyrag többese napjainkban kevésbé életképes. Az élő beszédben már többé nem szükséges.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az izsor nyelv birtokos személyragjai a kihalás útján vannak. Napjainkban használatuk nem szükségszerűség, hanem inkább csökevényes jelenség.

Az egyes számú birtokos személyragok, mint már fentebb említettük, életképesebbek a többes számú ragoknál.

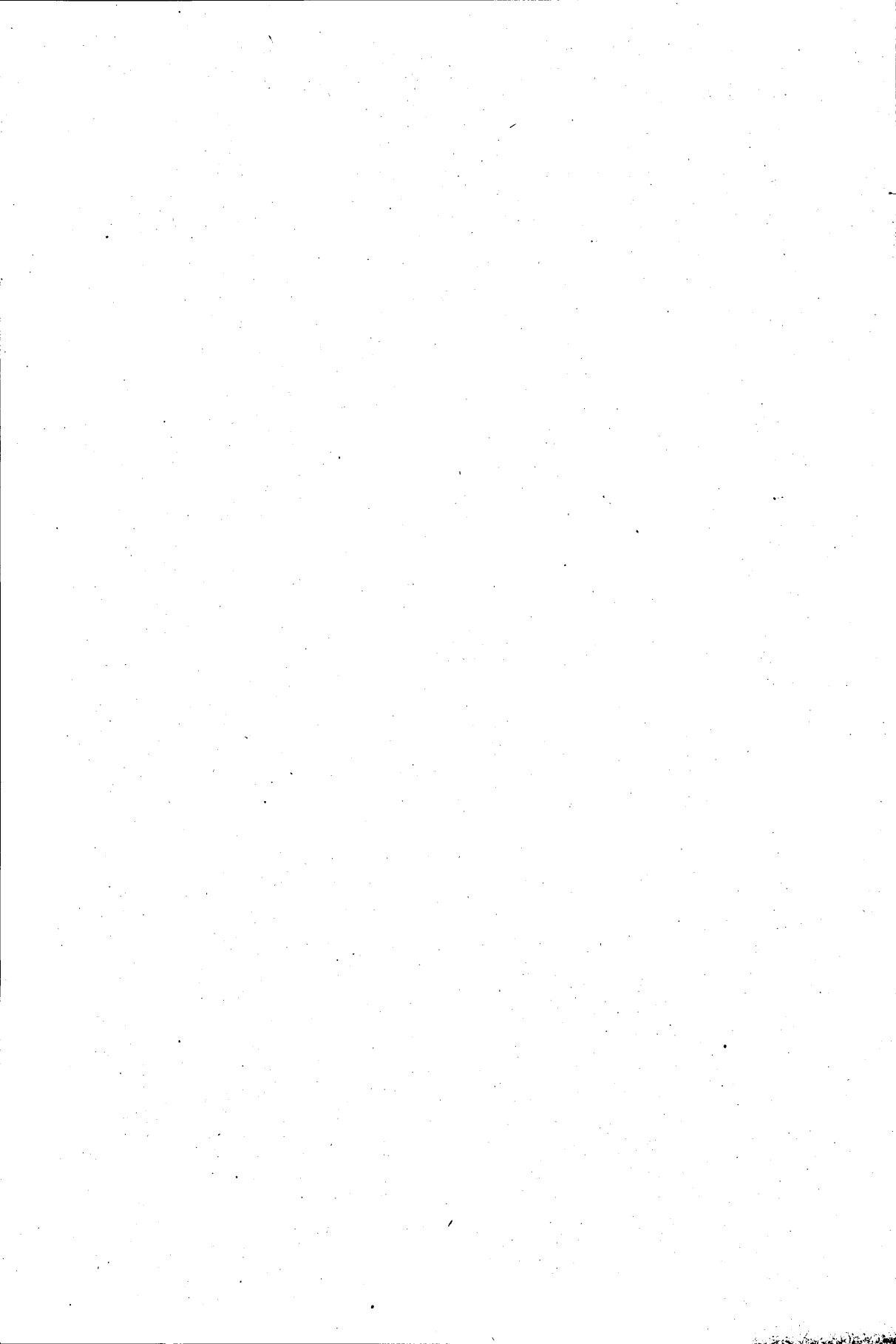
E cikk szerzője nem tűzte ki célul azt, hogy az izsor nyelv birtokos személyragjainak keletkezését és fejlődését ismertesse, mivel ezeket elméleti aprólékossgal elemzik J. MARK, V. PORKKA és L. KETTUNEN idézett művei.

Tartu.

PAUL ARISTE

¹² A. SOVIJÄRVI, i. m. 49. és 145. l.

¹³ J. MARK, Die Possessivsuffixe 96. l.

Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről

I. Ismeretes, hogy a hangváltozások kísérőjelenségeként rendszerint nyelvi bizonytalanságok, kettősségek szoktak föllépni, amikor a hangváltozás körébe vonódott szavak kiejtése hosszabb-rövidebb ideig ingadozik a régi és az új változat között. Tehát például egy $u > o$ típusú hangfejlődéssel bizonyos ideig $u \sim o$ típusú kettős alakúság jár együtt. Ez a belső nyelvi ingadozás igen sok esetben a nyelvérzék megzavarodását vonja maga után, ami viszont táptalaja annak, hogy a hangfejlődés — legalábbis a kérdéses változás körébe tartozó azokhoz hasonló hangtani felépítésű egyes szavakban — végülis a korábbi hangtani helyzettel azonos alakokhoz kanyarodjék vissza. Így érthető meg, hogy a nagyobb nyelvi hatóerejű hangtani változások lefolyásával párhuzamosan, illetőleg azt követően gyakran csak alkalmilag, de nem egyszer állandóbb jelleggel jelentkezni szoktak a nyelvben a kérdéses változással pontosan ellenkező irányú fejlődések is, azaz például az $u > o$ irányú fejlődéssel $o > u$ irányú fejlődés párosul. A hangtani változásoknak és „ellen”-változásoknak ezt a szoros összefüggését — aligha lényegesebb túlzással — PAIS így fogalmazza meg: „ha valami hangváltozás lehetséges és megtörténik, rendszerint lehetséges és meg is történik az ellenkezője is” (MŰ. XLVI, 103). Ezeket a bizonyos szempontból „függő” jellegű, egy korábban megindult hangfejlődés függvényeként jelentkező fordított irányú, visszafelé mutató hangtani változásokat a továbbiakban összefoglalóan „v i s s z a ü t é s”-eknek nevezem.

A visszaütéseket létrehozó nyelvi helyzet többféle összetevő eredménye lehet, s e különféle helyzetekből többféle megoldás, többféle út vezet „kifelé”. Ennek megfelelően a visszaütéseknek két fő és több altípusát lehet megkülönböztetni.

A) A visszaütések első főtípusával — mivel a címben jelzett problémakörtől viszonylag távolabb esik — hamar végezhetünk. Ide olyan visszaütések tartoznak, amelyekben a hangfejlődésnek — mondhatni — közvetlen etimológiai alapja van: a kérdéses szó kiejtése a régi és az új alak közti ejtésbeli ingadozás után a régi kiejtéshez tér vissza. Ha például a szl. *ključ* $>$ m. *kulcs* szóalakból valamelyik nyelvjárástípusunkban nyíltabbá válás folytán — több más szó $u > o$ változásával egyidejűleg — *kolcs* alak is fejlődött, majd az e fejlődéssel együtt járó *kulcs* $\sim$ *kolcs* ingadozásból, kétalakúságból a két azonos funkciójú alak egyikének szokásos kiküszöbölődésével történetesen a régebbi *kulcs* változat jutott diadalra, akkor a hangfejlődésben visszaütés történt (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 64). A fordított irányú hangfejlődésnek ezt a fajtáját — a másik főtípustól való megkülönböztetéseképpen — „valódi visszaütés”-nek nevezhetjük. — Meg kell azonban

jegyeznünk, hogy az eme változástípus körébe vonható esetek elbírálásában a legnagyobb óvatosságra van szükség, mivel a legtöbb „hangfejlődés” csak látszólag tartozik ide, valójában azonban nem igazi hangtörténeti változás, hanem nyelvjárástörténeti tényekben leli magyarázatát. A nyelvelmékekben megközelítőleg azonos korban feltűnő kettős alakok tudniillik az ilyenféle értékelésben egyszerűen becsaphatnak bennünket, mert legtöbbjük nem ugyanazon nyelvrendszeren belüli ingadozás, hanem különböző nyelvjárástípusoknak részben megőrződött, részben továbbfejlődött formáival azonos, s még ma is többnyire csak a köznyelv mutatja egyöntetűen a kérdéses szavaknak esetleges korábbi változatát. Mindebből az következik, hogy a valódi visszaütesek csoportjába csak azokat a — nyelvtörténetileg, sajnos, nagyon nehezen kimutatható — változásokat sorolhatjuk, amelyek u g y a n a n n a k a nyelvi-nyelvjárási típusnak a belső életében zajlottak le.

B) A visszaütesek második főtípusa az előbbinél sokkal egyértelműbben megítélhető, nyelvtörténetileg világosabban felismerhető és ugyanakkor a hangtörténeti változások szempontjából sokkalta fontosabb kategóriát alkot. E típusal — mivel a címben jelzett tárgykörhöz szorosabban hozzátartozik — kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

Ide olyan visszaütesek sorolhatók, amelyekben a hangfejlődésnek nincs szorosabb értelemben vett etimológiai alapja: a kérdéses szó korábban nem tartozott abba az alakcsoportba, amelybe később analógiás hatások belesodorták, így azelőtt nem is volt olyan kiejtésű, amilyenné a visszafelé történő hangváltozás során lett. Az ide tartozó szavak tehát az egyes hangtörténeti változások során keletkezett hangtani ingadozások ráhatására fordított irányú hangfejlődéssel kapták meg kettős formájukat, majd állandósult a bennük újnak, de analógiás környezetükben réginek számító alakjuk. Az eredetileg rövid *o*-ból nyúlott hosszú *ó*-t tartalmazó fgr. eredetű *hód* állatnév például a tömeges ómagyar *ou* > *ó* monoftongizáció révén keletkezett ingadozások analógiájára fordított hangváltozással kettős: *hód* ~ *houđ* alakká vált, majd egyes nyelvjárástípusokban valószínűleg állandósult is a visszaüteses *houđ* alak, hasonlóan több más inetimológikus diftongussal hangzó szó kialakulásához.

Az A) pont alatt tárgyalt valódi visszaütes talán nem is minősíthető a szó szoros értelmében vett hangváltozásnak, hiszen a szó alakjának megváltozása csak a vele kapcsolatos s előzményeként szereplő „előre mutató” fejlődésben megy igazán végbe; ennek indító okait különben nem is ismerjük mindig. Ezzel szemben a visszaütes második főtípusa teljes értékű hangváltozás, mégpedig olyan, amelynek konkrét indító oka is nagyon jól ismeretes. Ez az ok az analógia, jobban mondva a nyelvérzék megtévedéséből fakadó *t é v e s a n a l ó g i a*. Az újgrammatikusoknak a hangváltozásokkal kapcsolatos merev, sőt jórészt hibás analógia-felfogásával szemben már SCHUCHART (Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker.) óta tudjuk, hogy az analógiás hatások milyen jelentős szerepet játszanak a hangváltozásoknak nemcsak a terjedésében, hanem a megindulásában is. Meglehetősen régi az a felismerés is, hogy az analógiának hangváltozást teremtő ereje visszafelé irányuló, visszaüti fejlődéseket is produkál (vö. pl. PAUL, Prinzipien³ 107—9, ⁵ 117—20). Nálunk érdemben először PAIS mutatott rá az analógiás indítékú fordított hangváltozásokra az „Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című fejtegetéseinek egyik szakaszában (MNy. XLVI, 102—3). A magyar hangtörténetnek újabban nem egy mozzanatáról derült ki az ilyesféle analógiás eredet.

E változás-típust a német nyelvtudományban rendszerint „umgekehrte Sprechweise” néven emlegetik. A franciáknál a „fauche régression” elnevezés divatozik (vö. pl. DAUZAT, La géographie linguistique 60). Nálunk PAIS a „reciprocitás” vagy „viszonosság” vagy „keresztváltozás” terminust emlegeti (i. h. 102). Mások „hiperurbanizmus” vagy „túlkompensáció” néven illetnek nálunk efféle jelenségeket (pl. DEME: MNy. LIII, 379). Magam a továbbiakban a „valódi visszaütés”-sel párhuzamba, illetőleg szembe állítva — a francia terminushoz hasonlóan — a „téves visszaütés” elnevezést használom.

A téves visszaütés nyelvi jelenségében további altípusokat ajánlatos megkülönböztetnünk. Mindenekelőtt körülhatárolódik a téves visszaütéseknek az a csoportja, amelyik a nyelvfajlás során s p o n t á n u l, a nyelvi jelenségektől függetlenül, azoknak többé-kevésbé szándékos, tudatos alkalmazásától mentesen alakult ki. Általában ilyenekre hoz példákat PAIS (i. h.), és ilyeneket mutattam ki magam is az ómagyar inetimologikus kettőshangzók (NyK. LIV, 52—3), valamint a közép- és újmagyar $j > ly$ változások (A m. ly tört. 71—2) területén. E csoport megkülönböztetése főként a következővel szembeállítva kap jelentőséget.

Különleges nyelvi problémákat vetnek föl, s ezért ha nem is éles határokkal, de el kell különítenünk az előbbi csoporttól azokat a téves visszaütéseket, amelyek a beszélő vagy író nyelvi tevékenysége szempontjából bizonyos mértékben szándékosnak, t u d a t o s n a k vagy legalábbis félig tudatosnak tekinthetők. Itt egy többé-kevésbé szilárd nyelvi norma: a beszélt nyelvben a köznyelvi norma, az írott nyelvben az irodalmi norma játszik döntő szerepet. E típusban tehát tulajdonképpen két nyelvi rendszer, két külön nyelvi típus küzd egymással: rendszerint a beszélő vagy író nyelvjárásiassága és norma-ismerete csap össze. A normához a beszélő vagy író igazodni igyekszik, s eközben saját nyelvjárásiasságának és tudatos normára-törekvésének keveredése teremti meg azokat a kettős alakokat, ingadozásokat, amelyekből — nyelvérzékének megzavarodása révén — analogikusan fordított irányú hangváltozások születnek. Az analogikus téves visszaütéseket megteremtő ejtésbeli bizonytalanságnak természetesen feltétele az a nyelvi helyzet, hogy olyan beszélő vagy író törekedjék erőteljesen a norma alkalmazására, aki azt nem ismeri kellően, nyelvében használni nem tudja egyöntetűen. Ha például a beszélő vagy író saját nyelvjárásiasságának l -et elemésztett alakjai (*szógál, böcső, āma, ěmegy* stb.) helyett a tőle nem kielégítően ismert köznyelvi, illetőleg irodalmi normának a megtartására igyekszik, akkor a norma megtartott l -jének analógiás hatására a valójában, etimologikusan l nélküli alakokat is l -ezővé teszi, azaz tévesen *csolkol, szölke, vágyoldik, holnap* 'hónap'-féle formákat produkál. Az efféle analogikus visszaütések persze a normát jól ismerők és alkalmazók számára nemcsak tévedéseknek, de egyúttal modorosságoknak is hatnak.

A köznyelvi és az irodalmi nyelvi norma több eltérő sajátsága miatt a téves visszaütéseknek e fajtáját ismét két csoportra kell bontanunk. A beszélt nyelvben létrejövő, a köznyelvi normához igazodó téves visszaütés jellegzetességei: 1. alkalmibb jellegű, nyelviileg kevésbé maradandó formákat hoz létre; 2. a köznyelvi norma kevésbé szilárd volta miatt viszonylag kisebb nyelvi hatókörű, kevesebb szóalakra terjed ki; 3. a köznyelvi normának a magyarban későbbi megszilárdulása következtében időben későbbi nyelvtörténeti változás. Ezt „k ö z n y e l v i t é v e s v i s s z a ü t é s”-nek nevezhetjük. — Vele szemben az írott nyelvben létrejövő, az irodalmi normához

igazodó téves visszaütés jellegzetességei: 1. állandóbb jellegű, az írás sajátosságai miatt nyelviileg maradandóbb formákat hoz létre; 2. az irodalmi nyelvi norma szilárdabb volta miatt viszonylag nagyobb nyelvi hatókörű is lehet, sok szóalakra is kiterjedhet; 3. az irodalmi normának a magyarban korábbi megszilárdulása következtében időben korábban kezdődő nyelvtörténeti változás. Ezt „irodalmi nyelvi téves visszaütés”-nek nevezhetjük, s tulajdonságaiból láthatóan az előbbinél nagyobb nyelvi jelentőségűnek tarthatjuk.

2. A fentebb mondottakból világosan következik, hogy az irodalmi nyelvben a téves visszaütés jelensége az irodalmi norma fejlődésének abban a szakaszában érvényesül legerősebben, amikor a már viszonylag megszilárdult írásszokások rohamosan, hirtelen kezdenek tért hódítani az írásgyakorlatban, azaz amikor az írók többsége már kötelességének érzi a normához igazodni, de közülük sokan még nem ismerik azt kielégítően. A magyarban ez az időszak nagyon jól kikristályosodóan irodalmi nyelvünk „forradalmá”-nak korszaka: a XVIII. század második fele.

Arról persze szó sem lehet, hogy eme időszak irodalmi nyelvében a téves visszaütés jelenségét teljes egészében vagy akárcsak több részletében bemutat-hassam, hiszen itt az adatok ezreinek felsorakoztatása is csak töredékét adhatná e jelenség akkori nagyarányú érvényesülésének. Egy jellemző részletet azonban mindenesetre ki lehet ragadni mint olyat, amelyik megfelelően érzékeltetheti általánosabb vonatkozásait is: nyelvi jellegét, korabeli hatóerejét stb. Ez a szintén csak szemelvényesen bemutatott részlet a nyugat-magyarországi írók műveiben mutatkozó, *á utáni o-zással* szemben való téves visszaütés lesz.

Az eddig fölfedett nyelvjárástörténeti anyagból úgy látszik, hogy az *á utáni o-zás* (*szároz, lábo* stb.) — elsősorban mint disszimiláció okozta jelenség — a magyar nyelvterület nyugati és keleti részein egymástól teljesen függetlenül, de nem túlságosan nagy időbeli különbséggel indult meg, míg a középső nyelvjárástípusok jórészt máig kimaradtak e fejlődésből (vö. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet 90—1). Nyugaton a jelenségre már a XVI. századból vannak szórványos adataink, a XVII. század közepéről pedig már egészen erőteljes jelentkezéséről is van írásbeli bizonyágunk (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNy. LII, 91—2). A XVIII. században a jelenség a nyugati nyelvjárástípusokban már viszonylag teljes nyelvi kifejlődésűnek mondható. — A nyugati írók beszélt nyelvjárásiasságának ez az *o-zása* és az irodalmi norma megfelelő *a-zása* az írói tevékenység során összeütközött, és — a már jelzett módon — tömeges téves visszaütést eredményezett.

A továbbiakban bemutatott szemelvényes — tehát korántsem minden rendelkezésemre álló adatot felölelő — adatközlést három részre osztom. Téves visszaütések voltaképpen csak a második és a harmadik csoportban szerepelnek majd, a kérdés egészébe azonban az első csoport is szorosan beletartozik.

A) A XVIII. század második felében még számos olyan nyugati magyar író van, aki az irodalmi normát alig vagy egyáltalán nem ismeri, hanem jobbra saját beszélt nyelvjárásiasságához vagy legalábbis a helyi, nyugati írásszokásokhoz igazodva ír. Beszélt nyelvüknek megfelelően ezek az írók műveikben erősen *o-znak*, *a-zó* téves visszaütések legfőljebb csak elvétve bukkannak föl náluk. Néhány példa: [Amadé László:] Buzgó szívnek énekes fohászzkodási (1755.): A2: *alázotos, ájtotos, alázotosság*; A3: *zármozik, ágokat*,

Canonizálondó, Minnyájon; A4: alázotos; 18: árofst; 23: állondóságod; 25: gyalázottal; 28: nálod; stb. — [Fejér György:] A' nevelők (1790.): 22: nálom; 23: várokoz; 31: Bátyámot; 32: ki-fárodott; 33: el-fárodttam; 34: Atyámot, várlok-meg; 35: nálodnál; 37: tár/olkodá/t, Lássod; 39: házoddal; 43: házomnak; 44: láthatnám; 46: /zárodna; 51: káptolany; stb. — Illei János: Salamon, Ptolemaeus, és Titus . . . (1767.): 69: Hazámot; 72: tágosb; 75: tár/od; 80: koronádot; 83: hátot; 87: vállomon; 88: Katonásson, /zálos; 94: /zármoztunk, /zármoztak; 95: tár/odat, áltollott; stb.; téves visszaütés pl. 131: Romának. — Kultsár István: B. Laudonnak nándorfejevári győzedelme (1790.): 5: ját/zodozik, Nálod; 11: gátot, házodosott; 12: ágod; 15: várokat, 21: fárodozik; 22: ágokkal; 26: várodtól; 27: várokra, házoknak; 32: tsatákat, 38: házokat; 41: mindnyájon; 44: /zározon; 45: bátron; stb. — Simai Kristóf: Igaz-házi, egy kegyes jó atya (1790.): 5: lábomat; 7: vállolni; 19: néhányot; 26: társok; 32: házomat; 38: házomra-is, házodra; 46: nálomnál; 52: nálom; 69: ki-tálohattya; 77: hátodra; stb. — Hasonló nyelvjárási o-zás található Ányos Pál, Bertalanfi Pál, Csapó József, Kereskényi Ádám, Mészáros Ignác, Szaller György, Szekér Joákim, Tolnay Sándor, Vajda Sámuel és még számos más nyugati író műveiben.

B) Az írók egy igen jelentékeny csoportja már ismeri a normát, s törekszik is alkalmazására. De a hangtani változatok tudatos válogatása közben ezeknek az íróknak nyelvérzéke annyira megzavarodik az o-zó és a-zó alakok rengetegében, hogy műveikben tömegesen maradnak o-zó alakok is, az a-zók jelentékeny része pedig téves visszaütésként jön létre. A példákban szembeállítva szerepelnek a nyelvjárási o-zó és az irodalmi téves visszaütéses a-zó alakok (az irodalmi normával megegyező, „szabályos” a-zó alakokat nem közlöm): Csödy Pál: *Cultus altaris* (1771.): 3: fárodással; 4: állotokat, ártotlan; 7: támodékja; 10: fel-támodá/fa, tár/olkodván, ágozata, állondoffan; 11: fel-támodá/fa, ártotlanul; 14: megárodttak, ágoival; stb.; sőt 17: /zámo, 23: utánno stb. ~ 4: Oltáran; 8: utánnak; 9: irgalmaságot, Oltáran; 10: utánnak; 14: határozatlan; 16: tífzaságot; 17: áldzatoknak, /zámas; stb. — Kö-halmi Fekete Gergely: *A' jó gazda-ember* (1798.): 61: /zározak, /zároz; 62: /zároz/ága; 63: halványobbak; 68: tágo/sága; 70: áfottatni, 73: való/ztani; 74: való/ztott; 77: /zárojtól; 78: len/szálok; stb. ~ 61: sá/sas; 64: tapa/ztalásakból; 68: kalá/zsakból, oktátá/fak; 69: jármas; 72: aran; 75: virágot; 87: virágak; 92: hajtá/fak; 95: tanú/ságot; 98: járadságot-is; stb. — P. Hermolaus [Moré György] . . . egyházi beszédi I. (1791.): 243: fárodni; 244: tár/óságából; 246: fárodnunk; 248: tár/óság-nak; 256: /zármozó, tágos; 265: ágozatit; 271: házós; 276: házokból; 278: tár/olkodott; stb. ~ 241: várnad; 251: társoságot; 258: /zámat, tár/óságat; 259: nyá-jo/ságot; 260: vígságot; 264: ifiúságot; 265: világat; 275: ártatlanságot stb. — Kónyi János: *Magyar hadi román* . . . (1779.): 16: vállot; 20: nálod; 29: ágot; 30: lábomhoz; 38: hátot; 39: nálom; 43: /zároz, tágon; 46: nálod; 49: tágos; 82: háromlik; 88: /zázot; 98: ágoskodnak stb. ~ 56: /zámas; 63: válagatandó; 87: Demirhámát, Hamvivámát, hámat; 108: kárasultak; 118: álmambúl; 147: álmas; 183: hámatskát; 158: lová/zsam, vadá/zsam; 172: lángalását; 178: lángat stb. — Szép János: *Aesthetika* . . . (1794.): 82: bánotid; 86: sáskákat, kívántotik; 87: találtottnak; 88: tárgyot; 90: tágo/ságát; 94: /zázodok, eggy/zázodban; 100: tzi/frágot; 103: /oványok; 109: rángottya, hibáznok; stb. ~ 82: ábrázaltattatnak; 83: ruhá-zatt; 88: /zámas; 111: hábarodására; 117: áldatt; 119: lántzat; 122: lángalók, ábrázalod; 128: meg-határozni; stb. — Péteri Takáts József költeményes munkái (1796.): 76: fákot, házok; 86: ágodon; 89: ágak; 91: ágyomat; 97: ágot; 99: válolták; 102: gátot; 105: tágos; 107: házomnak; 129: házomat; 156: kívánjod;

stb. ~ 77: *álmadozik*; 79: *átakat, áldázatja*; 104: *gántsamat*; 114: *le szállattak*; 124: *orf/záglattak*; 130: *álmattam*; 147: *válagatni*; 157: *járdagál, artzákak*; ajánlás: *támogatja*; stb. — Az *o*-zó nyelvjárásiasság és a téves *a*-zó visszaütések hasonlókettősségét mutatják még Faludi Ferenc, Farkas János, Gerő György, Kozma Ferenc, Márton István, Osvald Zsigmond, Sággy Ferenc, Sándor István, Sollenghi Károly, Zechenter Antal és más nyugati írók munkái.

C) E csoportba azok a viszonylag gyéresebb számú nyugati írók tartoznak, akik ugyan beszélt nyelvjárásiasságuk *o*-zását az irodalmi norma hatására gondos munkával úgyszólván teljesen kiküszöbölték írásgyakorlatukból, de e törekvésük közben — a norma nem százszázalékos ismeretében — többkevesebb *a*-zó téves visszaütést teremtettek. Pl.: [Bacsányi János:] A magyaroknak vitézése (1785.): 121: *határazzák*; 125: *lántzallt*; 126: *fel-állat*; 132: *bálványzó*; 136: *álmadozni, fántzakhoz, Váras*; 137: *árran, fántzakon, állattak*; 141: *béfántzaltatni*; 143: *Meg-fzállatta*; 144: *lángaktol*; 145: *árran*; 146: *állatt*; 150: *Barátam*; 153: *világan, Barátam*; 155: *fel-virágzatt*; 160: *bárdalatlan*; stb. — Sz. Szent-Iványi László: Róbert Péter született anglus' élete ... (1797.): 37: *számas*; 42: *tojá/fakra*; 43: *fáradt/ágam*, 47: *számat*; 51: *kiván/ágat*; 52: *Zsöltáratat*; 61: *árkat*; 75: *bográtsat*; 77: *világas*; 78: *káras*; stb.; de 27: *ágyomon*, 71: *tágos* is. — Wespzprémi István: Gazda ember' könyvetskéje ... (1776.): 31: *láfjan*; 38: *utánnak*; 39: *számat*; 44: *szállatt-le*; 47: *számat*; 48: *fáradtságamat*; 54: *álmamból*; 63: *magánas*; stb.; de 50: *ágot* stb. — A Győr megyei születésű Molnár János műveiben például jórészt csak meghatározott fonetikai helyzetben: a *-t* tárgyrag előtt mutatkozik *a*-zó téves visszaütés, máskor *o* ~ *a* hangviszonya általában megegyezik az irodalmi normával: Petrovszky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei ... (1776.): 61: *világot*; 72: *af/zfzony-ságot*; 73: *foglalato/ságot*; 76: *oko/ságot*; 81: *számat*; 100: *tanátsat*; 134: *Orfzágat*; 145: *tánczat*; 164: *igazságot*; 181: *alkalmato/ságot*; 189: *kiván/ságot*; 200: *tompaságot, alu/székonyságot*; 212: *jó/ságot*; stb. A' természetiekről ... I. (1777.): 20: *garádítsat*; 39: *számat*; 53: *gyor/aságot*; 62: *lángat, mekkoraságot*; 82: *szerszámat*; 100: *gyor/aságot*; 160: *világot*; 196: *árrat*; stb.

Még csak egy megjegyzést! Az említett *a*-zó téves visszaütések általában csak írott nyelvi formák, az írók beszélt nyelvében, illetőleg nyelvjárásiában nem érvényesültek. E tényből azonban egyáltalán nem szabad arra következtetni, hogy az irodalmi nyelvi téves visszaütések „holt”, használhatatlan anyagot jelentenek a nyelvjárástörténeti vizsgálatok számára. Amely írásművekben ugyanis téves visszaütések vannak, bizonyosra vehető, hogy írójuknak beszélt nyelvében a visszaütéssel szemben álló nyelvjárási jelenség igen nagy mértékben érvényesült. Így például hiába nincsenek vagy alig vannak *o*-zó alakok az imént C) csoportba sorolt írók műveiben, teljesen biztos, hogy ezek az írók nagyon erősen *o*-zó nyelvjárást beszéltek.

BENKŐ LORÁND

Der Akkusativ im Wogulischen

Nach hergebrachtem Konsensus ist die Akkusativendung *-m*, die in den südlichsten lappischen Mundarten, im Tscheremissischen, in der Mehrzahl der wogulischen Dialekte, im Jurakischen, im Tawgisamojedischen, in zwei von den drei Hauptdialekten des Selkupsamojedischen und im Kamassischen auftritt, eine Erbschaft aus der gemeinuralischen Zeit. Von dieser Auffassung ausgehend, wollen wir jetzt zuerst diejenigen Sprachen und Dialekte betrachten, wo die Endung *-m* nicht vorkommt.

In den nördlichen Mundarten des Südlappischen hat die Akkusativendung ihre Nasalität eingebüßt. Im Pitelappischen und im Lulelappischen ist aus dem oralen Verschlusslaut (*-b*) eine Frikative (*w*, *v*) oder ein unsilbisches *u* geworden. Im nördlichen Drittel von Gällivare ist der Akkusativ mit dem Genitiv zusammengefallen; dasselbe ist in den nördlicheren Mundarten des Nordlappischen sowie im Ostlappischen der Fall, und zwar kommt die Endung (*-m* oder *-n*) nur nach einsilbigen Stämmen (in Pronomina) vor.

Auf ostseefinnischem Boden ist *-m* in *-n* übergegangen. Das *-n* ist dann in einigen finnischen Dialekten in gewissen satzphonetischen Stellungen geschwunden, im Wotischen, Estnischen und Livischen durchweg.

Im Mordwinischen hat das bestimmte singulare Objekt die Endung *-ń*, die wenigstens vom synchronischen Gesichtspunkte mit der Genitivendung identisch ist. Ob man einen Lautwandel $*-m > -ń$ nach hinterem (velarem) Vokal annehmen darf, ist fraglich. Es ist sogar eine offene Frage ob die Genitivendung *-ń* aus *-n* entstanden ist. Vielleicht hat das mordwinische *-ń* als Kasusendung drei verschiedene Quellen. Erstens konnte ja (wie WICKMAN betont hat) $*-n$ nach einem Vordervokal sowieso *-ń* ergeben. Zweitens dürfen wir mit einem Adjektivsuffix $*-ń$ (oder $ń$) + Vokal rechnen: *kevenń* bedeutet ja, ins Finnische übersetzt, teils 'kiven' (des Steines), teils 'kivinen' (steinern). Drittens kann im mordwinischen Genitiv-Akkusativ auch ein finnisch-ugrisches lativisches Suffix $*-ń$ + Vokal stecken. Ein Analogon gibt es im Spanischen, z. B. *conozco a tu sugero* 'ich kenne deinen Schwiegervater'.

In den permischen Sprachen ist $*-m$ verschollen, aber der Unterschied zwischen dem Nominativ und dem Akkusativ hat sich erhalten insofern als das einst vorhandene $*-m$ den Stammesauslaut vor Wegfall geschützt hat, z. B. Nom. (wotjakisch) *murt* 'Mann' ~ Akk. *murtə*. Abgesehen von der possessiven Deklination haben nur ganz wenige Substantive diesen Akkusativ bewahrt. Meistens steht ein unbestimmtes direktes Objekt im Nominativ, während ein bestimmtes Objekt durch das Possessivsuffix der 3. Person Singular bezeichnet wird.

In der ostjakischen Nominalbeugung gibt es keinen Akkusativ.

Die ungarische Sprache kennt nur die Akkusativendung *-t*.

Im Waldjurakischen ist die Akkusativendung **-m* abhanden gekommen. Nach WICKMAN gibt es wohl eine Tendenz, das direkte Objekt durch ein hinzugefügtes Possessivsuffix der 3. Person Sg. hervorzuheben.

Im Tawgisamojedischen kommt die Endung *-m* öfters oder meistens in Wegfall; so heisst *kanta* 'Schlitten' im Akkusativ *kanda* oder *kandam*. Die schwache Stufe in *kanda* zeigt dass es sich nicht schlechterdings um einen Ersatz des Akkusatives durch den Nominativ handelt.

Im Jenissei-Samojedischen enden zufolge CASTRÉN sowohl der Gen. Sg. wie der Akk. Sg. in diejenige Art von Kehlkopfverschluss — nach TEREŠČENKO handelt es sich um eine stimmhafte Glottisexplosiva — die aus einem Nasal entstanden ist. Nach den knappen Angaben PROKOF'EVs zu urteilen ist die Endung heutzutage selten hörbar. Auch CASTRÉN sagt, dass sie im täglichen Gespräch meistens wegfällt.

Im Tym-Dialekte des Selkupsamojedischen ist *-m* in *-p* übergegangen; im Taz-Dialekte wechselt *-m* mit *-p*.

Aus dieser Übersicht — in der vorläufig das Wogulische fehlt — dürfte es sich ergeben, dass die Endung **-m* sowohl für den nicht-ugrischen (westlichen) Hauptzweig des Finnisch-Ugrischen wie für das Samojedische gut gesichert ist. Wer das gemeinsamojedische Alter des *-m* beanstandet, dürfte überhaupt nicht für die hergebrachten Prinzipien und Errungenschaften der historisch-vergleichenden Sprachforschung zu gewinnen sein. Und was die westfinnischugrischen Sprachen betrifft, stimmt doch das Lappische mit dem Tscheremissischen überein, und vom Ostseefinnischen wissen wir ja, dass auslautendes *m* in *n* übergegangen ist, wie z. B. in *sydän* 'Herz' (tscheremissisch *šim*, wotjakisch *šulem*, wogulisch *šim*, ostjakisch *səm*, skoltlappisch Gen. *čáđđám*), Gen. *sydämen*. Betreffs der permischen Sprachen wissen wir, dass auslautendes *m* überhaupt in Wegfall gekommen ist, und was für ein Konsonant wäre sonst im Akkusativ *morte* geschwunden? (Im Illativ *morte* ist wohl, wie WICHMANN annimmt, ein **-k* geschwunden.)

Auch in der dritten Hauptgruppe der uralischen Sprachen ist **-m* vertreten, und zwar im Wogulischen. Das Fehlen dieser Endung in den zwei anderen ugrischen Sprachen ist keine Gegeninstanz, ebensowenig wie der Umstand, dass der Akkusativ in ein paar Dialekten des Wogulischen fehlt. Der Wegfall eines Nominalkasus ist ja im Sprachleben eine alltägliche Erscheinung. Im Ostjakischen und im Ungarischen kann das (seit der gemeinuralischen Zeit) auslautende **m* ganz gut organisch (lautgesetzlich) geschwunden sein. Man erhebe nicht den Einwand, dass ja im Ostjakischen z. B. das auslautende *m* in *səm* 'Herz' sich erhalten hat. Es dreht sich in solchen Fällen um einen ursprünglich dreisilbigen Nominalstamm, und ausserdem hat auch paradigmatische Analogie den Auslautkonsonanten des Nominatives konservieren können. Im Livischen ist das **-n* (< **-m*) im Akkusativ der Nomina geschwunden, aber 'Herz' heisst *südám*, *sidám*. Auch die Erhaltung des *-m* der ersten Person Sg. der Verben kann nichts beweisen. Denn diese Personenendung ist vom historischen Gesichtspunkt ein Pronomen und muss somit von Anfang silbisch gewesen sein, und überdies konnte das mit *m* anfangende Wort für 'ich', wenn es unmittelbar auf die Verbform folgte, das **-m* vor Wegfall schützen. Im Lulelappischen hört man oft z. B. *boadám mon* 'ich komme', aber dagegen *mon boadáv*. Im Nordlappischen, vom nördlichen

Gällivare nordwärts, ist das *-m* des Akkusativs geschwunden, während das *-m* der ersten Person Sg. der Verben bewahrt oder in *-n* übergegangen ist. Im Nordestnischen und (grösstenteils) im Westwotischen ist auslautendes *n* in der ersten Person Sg. der Verben erhalten, im Gen.-Akk. geschwunden.

Jetzt müssen wir unsere Aufmerksamkeit der wogulischen Sprache zuwenden. Wenn man wahrscheinlich machen könnte, dass die Akkusativendung *-m* im Wogulischen unursprünglich ist, dann könnte man folgendermassen argumentieren:

Es gibt keine Gewähr für die Annahme, dass die Endung *-m* im Gemeinugrischen vorgekommen sei. Und wenn der Akkusativ auf *-m* im Sonderleben des Wogulischen entstanden ist, kann er auch teils im Ursamojedischen, teils im Gemeinwestfinnischugrischen getrennt entstanden sein, wenn es in allen drei Sprachzweigen eine gemeinsame morphologische Tendenz gegeben hat, die der Entstehung eines *m*-Akkusatives hat förderlich sein können.

LAVOTHA glaubt wohl einen solchen morphologischen Faktor angeben zu können. Er betont, dass der Akkusativ — der dem Nordwogulischen und dem Pelymdialekt abgeht — nur (oder vorzugsweise) das bestimmte Objekt angibt. Nun ist es im Wogulischen und in mehreren anderen uralischen Sprachen eine häufige Erscheinung, dass ein Possessivsuffix die Funktion eines bestimmten Artikels hat. Im Anschluss an MIKLÓS ZSIRAI möchte nun LAVOTHA in der wogulischen Akkusativendung das Possessivsuffix der ersten Person Sg. sehen.

Gegen diese Hypothese hat LIIMOLA Einwände erhoben. Ebenso WICKMAN, der neuerdings dieses Thema behandelt hat.

Die Hauptstütze für die von LAVOTHA ins Feld geführte Hypothese liegt darin, dass die Akkusativendung im Wogulischen auch in einer silbischen Variante auftritt: *-ma*, *-mä*, *-mə*, *-mi*. (Im folgenden schreiben wir *ə* statt des punktierten *é* MUNKÁCSIS.) Diese Variante kann nicht aus **-m* hergeleitet werden — sie verlangt eine anderweitige Erklärung.

Von vornherein gibt es hier zunächst sechs Alternativen.

1. Sowohl die silbische als die unsilbische Variante sind als Akkusativendungen aus der gemeinuralischen Zeit ererbt.

2. Beide Varianten sind aus der uralischen Zeit ererbt, sie hatten aber noch in der gemeinfinnischugrischen Zeit eine ganz andere Funktion als heutzutage.

3. Beide Varianten hatten in vorwogulischer Zeit eine andere Funktion, und sie haben mit der Akkusativendung *-m* anderer uralischer Sprachen nichts zu tun.

4. *-m* ist die gemeinuralische Akkusativendung, *-m* + Vokal ist ein ganz anderes Suffix, das in vorwogulischer Zeit eine andere Funktion hatte.

5. *-m* ist die uralische Akkusativendung, *-m* + Vokal ist irgendwie daraus in sondersprachlicher Zeit entstanden.

6. *-m* ist die uralische Akkusativendung; der im Wogulischen fakultativ auftretende Schlussvokal ist vom historischen Gesichtspunkt ein Bedeutungsträger, der mit dem *m* zusammengeschmolzen ist.

Die erste Alternative ist durch KRONASSER vertreten, die zweite durch FARKAS, die dritte durch LAVOTHA, die fünfte wohl durch WICKMAN; die vierte empfiehlt sich denjenigen, die der dritten Alternative zuneigen ohne an die Polygenese der weitverbreiteten *m*-Endung glauben zu können.

Der Schreiber dieser Zeilen hat i. J. 1954 die Ansicht ausgesprochen,

der Schlussvokal der silbischen Variante der Akkusativendung im Wogulischen sei mit dem Possessivsuffix der 3. Person Sg. identisch. Diese Hypothese (Alternative 6) ist nur eine morphologische Auslegung der Alternative 5. Sie ist bedeutend einfacher als die Alternativen 2—4. (Bei der Alternative 1 müsste man fragen, warum der uralische Schlussvokal der 3. Silbe sich eben im Wogulischen bewahrt hat und nur im Akkusativ.) Die Alternative 6 soll hier begründet werden.

Nach LAVOTHA soll der *m*-Akkusativ nicht nur in einzelwogulischer Zeit, sondern sogar durch eine dialektale Entwicklung aufgekommen sein. („Az ősmansiban a tárgyat a szórend jelölhette és esetleg az állitmány . . . . a mansiban a tárgy eredetileg jelöletlen volt, és az északi nyelvjárásban ez a jelöletlenség megőrzött régiség.”)

Die Stellungnahme LAVOTHAS ist typisch für eine ganze Schule von Sprachforschern, die geneigt sind weitgehende Schlüsse *e silentio* zu ziehen und die gemeinsamen Bestandteile gegenseitig nahe verwandter Sprachen durch parallele Entwicklung hinwegzuerklären. Immerhin kann die soeben angeführte Äusserung gutgeheissen werden, wenn man nur *tárgy* (Objekt) durch *határozatlan tárgy* (unbestimmtes Objekt) ersetzt und die Bemerkung über den nördlichen Dialekt streicht. LIIMOLA hat gezeigt, dass es Spuren (wenn auch nicht ganz sichere) davon gibt, dass der Akkusativ auf *-m* auch im Nordwogulischen üblich gewesen ist. Es sei auch darauf hingewiesen, dass AHLQVIST für den Pelymdialekt die Akkusativendung *-ma*, *-me* angibt. Wenn auch der Terminus Pelymdialekt bei AHLQVIST einen weiteren Umfang hat als bei MUNKÁCSI, ist jedoch zu beachten, dass AHLQVIST den betreffenden Dialekt eben an der Pelymka kennengelernt hat.

Gegen die Ansicht ZSIRAIS, MÉSZÖLYS und LAVOTHAS, dass die wogulische Akkusativendung mit dem Possessivsuffix der ersten Person Sg. identisch sei, spricht, wie LIIMOLA hervorhebt, besonders die Tatsache, dass das Possessivsuffix der ersten Person nur selten als bestimmter Artikel fungiert; man sollte eher das Possessivsuffix der dritten Person erwarten.

Wie stimmen nun die Verhältnisse in den wogulischen Dialekten zur Hypothese, dass der Auslautkonsonant der silbischen Gestalt der Akkusativendung mit dem Possessivsuffix der 3. Person Sg. identisch sei?

Was zuerst den Tawdialekt betrifft, ist die Übereinstimmung ideal. Die Akkusativendung ist zufolge MUNKÁCSI *-mə* (in hintervokalischen Wörtern) $\sim$ *-mi* (in vordervokalischen Wörtern). Das Px3sg ist $\text{-ə} \sim \text{-i}$. Dazu kommt noch ein Umstand, wodurch unsere Hypothese geradezu positiv bestätigt wird: nach dem Possessivsuffix der 3. Person tritt die Kasusendung in der Gestalt *-m* auf. („... a 3. személyű birtokosraghoz járulva [az akkusativus] alakja végmagánhangzó nélkül: *-m*, pl. . . . *náltáhom ustil fogta fegyverét.*”) Dasselbe ist an der unteren Lozwa der Fall, sowie anscheinend auch an der mittleren Lozwa und im Kondadialekt.

Im Kondadialekt hat der Akkusativ die Endung *-mə*, *-m*. Das Px3sg ist dagegen *-ät*; bisweilen tritt es aber auch in der Gestalt -ə auf. („Elvétve — különösen a Felső-Konda vidékén — előfordul az egyes birtokra vonatkozó egyes számú 3. személyű birtokosragnak egyszerűbb -ə alakja is . . . *vít viz: vítə . . .*”)

An der mittleren Lozwa lautet die Akkusativendung *-mə*, *-m*, das Px3sg *-ä*, *-ät*. An der unteren Lozwa lautet die Akkusativendung *-ma* $\sim$ *-mä*, das Px3sg *-ät*. Nach dem was wir von den Verhältnissen im Kondadialekt ver-

nommen haben, sind diese Diskrepanzen nicht geeignet, unsere Hypothese zu entkräften.

Das Px3sg fungiert als bestimmter Artikel nicht nur im Wogulischen, sondern auch im Tscheremissischen, in den permischen Sprachen, im Ostjakischen und im Samojedischen. Im Mordwinischen und im Ungarischen hat sich aus demonstrativen Pronomina ein bestimmter Artikel ausgebildet. Nur im Ostseefinnischen und im Lappischen gibt es keine Speziesunterscheidung bei den Nomina, höchstens Ansätze dazu.

Über den Akkusativ der permischen Sprachen äussert WICHMANN: „... die Akkusativendung [ist] in der absoluten Deklination heutzutage syrj. -e, -ö, wotj. -e. Das -s in den Akkusativformen auf syrj. -es, -e, ist wohl ursprünglich identisch mit dem Poss.-Suff. der 3. Pers. Sing. (vgl. wotj. -ez) in determinierender Funktion. Nachdem die urspr. Lativendung *-k aus dem Illativ und die urspr. Endung *-m aus dem Akkusativ im Urpermischen geschwunden waren, war auch der formelle Unterschied zwischen Ill. und Akk. in der abs. Deklination beseitigt, vgl. wotj. *murt* 'Mensch': Ill. *murte*, Akk. *murte* und *murtez*; syrj. *mort* id.: Ill. *mortö*, Akk. *mortö* [s]. Desto natürlicher und leichter konnte sich also das determinierende Suff. -s, bzw. -z, nicht nur als determinierendes, sondern auch als differenzierendes Kennzeichen im Akkusativ (als Kasus des bestimmten Objektes) der abs. Deklination behaupten. Später wurde dieses -s vom Sprachbewusstsein als Akkusativendung empfunden.“

Es sei in diesem Zusammenhang erwähnt, dass die im Wotjakischen und im Altsyrjänischen im Plural auftretende Akkusativendung -ty, -dy mit dem Possessivsuffix der zweiten Person Pl. identisch sein kann.

Wie schon SETÄLÄ gesehen hat, bezeichnete die gemeinfinnischugrische Kasusendung -m das bestimmte direkte Objekt. In dieser Hinsicht ist die wogulische Sprache mithin konservativ. Wie die Mehrzahl der anderen uralischen Sprachen hat das Wogulische das Possessivsuffix der 3. Person Sg. als bestimmten Artikel verwertet. Dies hat zur Folge gehabt, dass das Px3sg häufig an den Akkusativ gefügt wurde. So ist ein Gegensatz entstanden zwischen den Kombinationen [Wortstamm + Px3sg + -m] und [Wortstamm + -m + Px3sg]. In der ersten Verbindung hat das Possessivsuffix seine ursprüngliche Funktion bewahrt, in der letzteren nicht.

Das Fehlen der Akkusativendung -m im Nordwogulischen und im Pelymdialekte beweist garnicht, dass der m-Akkusativ eine dialektale Neuerung wäre. Ebenso wenig kann das Fehlen des m-Akkusatives in dem kasusarmen Ostjakischen und im Ungarischen beweisen, dass er auch im Gemeinugrischen gefehlt hätte. Die Akkusativendung -m ist für sämtliche Hauptzweige des uralischen Sprachstammes gut bezeugt und muss als gemeinsames Erbstück gebucht werden.

Uppsala.

BJÖRN COLLINDER

Zitierte Quellen

- AUGUST AHLQVIST's Wogulische sprachtexte nebst entwurf einer wogulischen grammatik aus dem nachlasse des verfassers herausgegeben von YRJÖ WICHMANN, 1894.
- M. ALEXANDER CASTRÉN, Grammatik der samöjedischen Sprachen herausgegeben von ANTON SCHIEFNER, 1854.
- BJÖRN COLLINDER, Zur indo-uralischen Frage < Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1952 — 1954 < Uppsala universitets årsskrift 1954.
- JULIUS VON FARKAS, Bemerkungen zu der ungar. historischen Formenlehre, 3 < UAJ 26.
- H. KRONASSER, Zur Verwandtschaft zwischen Finnisch-Ugrisch und Indogermanisch < Frühgeschichte und Sprachwissenschaft, Wien 1948.
- ÖDÖN LAVOTHA, A tárgy jelölése a manysiban < NyK. 54.
- MATTI LIIMOLA, Zur wogulischen Etymologie und Formenlehre (= JSFOu 57, 1: Über die Objektkasus).
- GEDEON MÉSZÖLY, Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete < NyK 51 (S. 3).
- BERNÁT MUNKÁCSI, A vogul nyelvjárások szóragozása < NyK 21—24.
- G. N. ПРОКОФ'ЕВ, Нганасанский (тавгийский) диалект. Энецкий (енисейско-самоедский) диалект < Языки и письменность народов севера, 1, 1937.
- E. N. SETÄLÄ, Suomen kielen lauseoppi¹¹, 1926 (§ 30, 2).
- N. M. ТЕРЕШЕНКО, Материалы и исследования по языку ненцев, 1956 (S. 13 ff.: О гор-
танних смычных звуках в ненецком языке).
- YRJÖ WICHMANN, Zur permischen grammatik, 4: Akkusativ < FUF 16.
- BO WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages, 1955.
- MIKLÓS ZSIRAI, Vorlesungen, referiert von Lavotha.

Az Oklevélszótár *magas* címszavához

Oklevélszótárunk *magas* szócikkében váltakozva fordulnak elő földrajzi névi és személynévi adatok. Ebben magában semmi meglepő nincsen. A szónak 1. fn. 'altitudo' és 2. mn. 'altus, hoch' jelentést tulajdoníthatunk e korban; így hát földrajzi tulajdonnévvé a kettő közül bármelyikkel, személynévvé főleg a második jelentésével minden nehézség nélkül válhatott. — Mégis, a szócikk anyagának tüzetesebb vizsgálata alapján feltűnővé váltak számomra bizonyos körülmények. E vizsgálatról próbálnék most röviden számot adni.

I. Az OklSz. által időrendben adott anyagot érdemesnek látszik átrendeznünk a következő módon:

I. Földrajzi névi előfordulások:

a) A szó magában:

1095 : *mogos* (villa), *mogos* (predium)

b) A szó előtagként áll:

1336 : <i>Mogosheg</i> (promontorium)	1366 : <i>magasheg</i> (mons)
1278 : <i>Mogosmorth</i> (terra)	1377 : <i>Magasheg</i> (mons)
1283 : <i>mogsmorth</i> (terra)	1478 : <i>Magashegh</i> (mons)
1293 : <i>Mogsmorth</i> (locus)	1385 : <i>Magaskertuel</i> (silva)
1332 : <i>Mogsmorth</i> (possessio)	1455 : <i>Magaskerthuel</i> (silva)
1331 : <i>Mogsmal</i> (hn. jelzéssel)	1422 : <i>Magastelek</i> (terra)
1231/1397 : <i>Mogoslyget</i> (locus)	1509 : <i>Magosparth</i> alio nomine Wysokybre

c) A szó utótagként áll:

1093 : <i>Vgmogos</i> (hn. jelzéssel)	1422 : <i>Hegmagas</i> (mons)
1223 : <i>Vgmogos</i> (hn. jelzéssel)	1453 : <i>Heghmagas</i> (hn. jelzéssel)
1222 : <i>higmogos</i> (hn. jelzéssel)	1370 : <i>Hegusmagas</i> (mons)
1245? : <i>Hygmogos</i> (villa)	1370 : <i>Hegyusmagas</i> (mons)
1256 : <i>Hygmogos</i> (mons)	1348/1369 : <i>Bwziasmagasa</i> (mons)
1272 : <i>Hygmogos</i> (mons)	
1238 : <i>Hegmogos</i> (villa)	
1240 k. : <i>Hegmogos</i> (predium)	
1296 : <i>Kuesmogos</i> (hn. jelzéssel)	
1171 : <i>Scelves mogos</i> (mons)	

d) A szó közbülső elemként áll:

1424 : *Mezewmagasoldala* (?)

e) A szó -d képzős származékban jelenik meg:

1252 : <i>Mogusd</i> (mons)	1434 : <i>Nemus Magasd</i> (?)
-----------------------------	--------------------------------

2. Nézzük meg most a személynévi előfordulásokat:

a) A szó magában áll egyelemű személynévként:

1211: *Mogus* (udvornicus)
 1211: *Mogus* (vinitor)
 1211: *Mogus* (vinitor)
 1240 k.: *Mogus* (arator)
 1240 k.: *Mocus* (!?) (jobbágy)
 1245: *Mogus* (szn. jelzéssel)

b) A szó „dictus”-névként áll:

1391: Nicolaum filium petri dictum *magos*

c) A szó kételemű név részeként áll, latinosan második helyen:

1464: Michael <i>Magos</i>	1426: Michael <i>Magas</i>
	1449: Blasii <i>Magas</i>
	1449: Stephani <i>Magas</i>
	1451: Stephanus <i>Magas</i>
	1468: Michaelis <i>Magas</i>
	1476: Johannes <i>Magas</i>
	1505: Luca <i>Magas</i>

d) A szó kételemű név részeként áll, magyarosan első helyen:

1577: *Magos* Bertalom

3. Összehasonlítá s u l ide vonhatjuk még a NySz. anyagát is, hogy a szónak az OklSz.-ban hiányzó köznévi használatáról némi képet kapjunk. Itt összefoglalóan a következőket látjuk:

a) A szócikk elején ide vont földrajzi név *mogos* alaktípusú; a VReg.-ből ide vont személynév *mogus* alaktípusú.

b) A szó és származékai egyébként a Jókai-kódex óta következetesen *magas* alaktípusúak; tehát: *magas*, *magasb*, *magasbad*, *magasdad*, *magastt*, *magasocskább*, *magasság*, *magasságbeli*, *magasságos* minden adatban.

c) Kivétel a határozói alak. Ebben a *magassan* (pl. DomC., vö. JókK.: *magaffan*: B. LŐRINCZY, KTSz. 147) és *magasson* (Mel:Herb.) mellett jelentkezik a *magos* alaktípus is ezekben: *magosson* (DebrC.), *magossan* (Komj:SzP.).

4. Ismerünk végül a mai irodalmi nyelvi *magas* alak mellett *magos* típusúakat is nyelvjárásainkban. Most csak a MTSz. adataira utalok, amelyek közt az alapformát nem találjuk ugyan egyik alakjában sem (talán éppen mert SZINNYEI korában köznyelvinek számítható volt a *magas* és a *magos* egyaránt; vö. most csak a Tzs. *magos* l. *magas* utalását; egyéb irodalmi *magos* adatokra l. Nyelvünk a reformkorban 62, 64); de lelhetünk ilyen származékokat: *magosgat*, *magosítgat* 'följebb emel (pl. párnát vkinek a feje alatt)'.
 II. A régi adatok fenti összeállítása azonban alighanem mégis meg-gondolkodtató, főleg, ha az általuk adott képet így foglaljuk össze:

a) A földrajzi névi előfordulások hangalakja következetesen *mogos*, később *magas* típusú; az első nagyjából a XIV. sz. közepéig, az utóbbi azóta jelentkezik. Kivétel az első alól csak az 1252: *Mogusd*; a második alól csak az 1509: *Magosparth*.

b) A személynévi előfordulások hangalakja következetesen *mogus* típusú a XIII. sz. közepéig (innen hézag van másfél évszázadon át!); a XV. sz. elejétől pedig vegyesen *magos* és *magas* típusú, némi mennyiségi eltolódással ez utóbbi javára.

c) A korai köznévi használatban túlsúlyban van a *magas* alaktípus, kivétel csak néhány modálisragos alak.

A korai adatoknak ez a következetes szétválása végeredményben lehet sajátos véletlen, de ugyanúgy lehet több is annál. Magam többnek tartom: figyelmeztetőnek arra, hogy a földrajzi nevekben előforduló *mogos* ~ *magas* és a személynevekben előforduló *mogus* esetleg nem ugyanaz a szó. Az kétségtelennek vehető, hogy a XIV. sz. középieg idézett földrajzi nevekben a mai *magas* 'altus, hoch' melléknévvel, illetőleg ennek főnévi megfelelőjével van dolgunk; s így ha az adatokat ketté akarjuk választani, a *mogus* típusú személynevek számára kell új családot s új magyarázatot keresnünk.

TERESTYÉNI Cz. FERENC — nyilván egyetértve az OklSz. adatbesorolásával — a *Mogus* neveket az 1211-i tihanyi összeírásban az 'altus' jelentésű melléknévvel azonosítja; mintegy bizonyításként hivatkozva a *Qujsid* és *Cusit* (= *kisid*, illetőleg *küsid*) névre, másrészt az egyik *Mogus* apjára, akinek *Hegeh* (= *hegy* + *eh* képző?) a neve. Minthogy ő elfogadja a *magas* szónak a *magos* 'granosus' melléknévvel való azonosítását (amelyet BÁRCZI, SzófSz. azóta elutasított), a *Mogus* nevet végső soron a *mag* 'semen, granum' származékának tartja (MNyTK. 59. sz. 10—1).

Az idézett magyarázat nem lehetetlen, de nem is éppen valószínű. Meggondolkoztató viszont belőle a *mag* főnévhez, illetőleg a *magos* (akár 'granosus', akár esetleg 'spermosus') származékhoz való kapcsolás; de nem a feltett 'altus, hoch' jelentésfejlődésen át, hanem közvetlenül. Maga az 1211-i tihanyi összeírás is adna erre alapot, hiszen nemcsak a *Mog* (= *mag*) fordul elő benne személynévként, hanem néhány származéka is; így a *-d* képzős *Mogd* ~ *Mogud* (NB! *-u* tövégi magánhangzóval a képző előtt); továbbá az *-l* képzős igei származék igeneve: *Moglou* ~ *Moglaru* (i. h. 18—9). Az így feltehető *Mog* ~ *Mogud* ~ *Mogus* ~ *Moglou* névcsalád pedig szintén nem lenne példátlan; ugyanitt van ilyen is: *Vosa* ~ *Vosca* (= *vaska*) ~ *Vosud* ~ *Vosos* (uo. 30—1), s másutt megvan ehhez a hiányzó alapalak is (vö. pl. 1251/1281: *Wos* szn. OklSz.).

A *mag* és származékai nem ritkák személynévként. Ezt mutatja TERESTYÉNI idézett anyagán kívül az OklSz. *mag* címszava is, ahonnan pl. a szó 1199-ből női névként, 1299-ből férfinevként idézhető. — Jóval gyakoribb a *-d* képzős változat, mégpedig *magudi* ~ *Mogdi*, később *Mogud* ~ *Mogd* alakban. — A *magló* származéka az 1211-i adatokon kívül egy továbbképzett formában szereplő változat van: 1095: *moglout*¹ („equites” felsorolásában). A szó hangalakja — az egyetlen 1095: *magudi*¹ kivételével — alapformájában és származékaiban egyaránt *mag* típusú a XIII. sz. végéig (az OklSz. anyaga ekkor ér véget); illetőleg a KT. *mogzotbevl* adatával együtt a XIV. sz. középieg (B. LŐRINCZY, KTSz. 23). Utána a BesztSzj. és a SchlSzj. már *mag* adatokat hoz (vö. B. LŐRINCZY, i. h.). Még az első típusba esik a más szempontból később újból tárgyalandó 1416 előtti *fenywmok* közszó (RMNy. II/2, 4; vö. NySz. *mag*; az ACsere: Enc.: *fenyő makkotska* ettől független alkotás lehet).

Végeredményben a *mogus* alaktípus minden tekintetben jobban tartja az alaki kapcsolatot a *mag* szóval és származékaival, mint a *magas* melléknévvel: többelseji *-o-* és tövégi (képző előtti) *-u-* hangjában egyaránt; s jelentésében és

¹ Helyesen 1086/XII—XIII. sz.; vö. SzofSz. Bev. VIII. — Még egy-egy adatról rájuk 1141—6-ból: OklSz. Pótlások.

személynévi használatában nem illenek rosszabbul e családba, mint amennyire a *magas* melléknév adatai közé.

III. Néhány kérdés azonban még nyitva maradt, azokat meg kell próbálnunk megmagyarázni.

1. A személynévi előfordulások között idéztünk egy 1240 k.: *Mocus* adatot. Ezt az OklSz. „[a. m. magas?]” megjegyzéssel közli. Szerintem ugyan ez az adat nem a *magas*, hanem a *magos* 'granosus' esetleg 'spermosus' melléknévhez tartozik; de *k*-ja mindenképpen magyarázandó. Kulcsát a *magas*-hoz kapcsolás nem adná kezünkbe; ám ha közvetlenül a *mag* szóhoz viszonyítjuk, itt találhatóunk némi támpontot. Az 1211-i származékadatok között ugyanis az OklSz. illet is hoz: „*Mocud* [a. m. magod, magd?]”; az alapszóra pedig jócskán közül *-k* végű adatokat; mégpedig az említett tihanyi összeírásból illet: „*Moc* [a. m. mag v. makk?], *Mochu* [a. m. mag?]”; de ezen kívül is: 1237/1325: *Moch*; 1252: „*Mok* [a. m. mag v. makk?]”; ez utóbbi egyébként éppen egy *Mogd* név mellett áll. — A *-k*-s alapformákat és származékokat azután a szótár a *makk* szócikkében is felsorolja adatokként; más adata a *makk*-ra alig is van, a *-d* képzős származékokra meg nincs is.

TERESTYÉNI az 1211-i *Moc*, *Mochi*, *Mochu*, *Mocud* adatokat a *makk* alapszóval, illetőleg származékaival azonosítja (i. m. 28—9); s ez végeredményben teljes joggal védhető. Megfontolandó azonban, hogy a *makk* szó első biztos, vagyis köznévi előfordulása már hosszú *-k* hangra utal: 1521: *Mack* (OklSz.); s a NySz. adatai közt is túlsúlyban vannak — legalábbis szóvégen és magánhangzó előtt — a *-kk*-s adatok. Ime:

GKat: Válts.: *makk*

ACsere: Enc.: *makk*

PP.: *makkon*

MA.: *makkon*

TelC.: *makkot*

Kisv.: Adag.: *iölgy-makkot*

NádT: Lev.: *bikkmakkolaj*

ACsere: Enc.: *bükk makk olaj*

C.: *makkos* (és még 3 adat)

ACsere: Enc.: *makkotska* (és még 2 adat)

TelC.: *makoth*

BeytheA.: Fivk.: *makot*

Mel: Herb.: *makoc*

Egészen más kérdés — a fonetikus írásé — az, hogy mássalhangzó előtt a rövid *-k* van túlsúlyban, pl.:

SzD: MVir.: *makkban*

Born: Préd.: *makkolis*

PP: PaxC.: *makknak*

Decsi: Adag.: *makknak*

Czegl: Tromf.: *makknál* is *makkabb*

Lipp: Cal.: *bikmakra*

Természetesen a most felsorolt adatok a korai *Moc* típusúak értékelésében nem perdöntőek, hiszen több évszázad nyelvi és — nem utolsó sorban — helyesírási fejlődése választja el a két típust egymástól; de talán mégis megfontolkoztatók. Annál is inkább, mert az 1416 előttről már idézett *fenyvmok* maga is *k*-s, noha kétségtelenül a *mag*, nem pedig a *makk* szó adata. S a korai *-k*-s típus különben is eléggé a Dunántúlra polarizálódik (Pannonhalma, Tihany, Veszprém); márpedig erős és megalapozott a gyanú, hogy a mai erős dunántúli végzöngétlenedésnek már e korból vannak más adatai is. Csak az 1211-ieket nézve: *Boscut* (= *bosszu* + *d*), *Moncat* (= *munka* + *d*), *Forcot* (= *fark* + *d*), *Tuet* (= *tő* + *d*), *Cuet* (= *kő* + *d*; az adatokra l. TERESTYÉNI:

i. m. 37, 57, 6, 54, 49); illetőleg: *Vrzac* (= ország), *Queueric* (= kevereg), *Vendek* (= vendég; i. h. 57, 34, 59); s e végzöngétlenültek túlkompenzációjaként jelentkezik a jelenség fordítottja is: *Sombod* (= szombat), *Hosued* (= hűsvét), illetőleg: *Telug* (= telek), *Morodig* (= maradék; az adatokra l. TERES-
TYÉNI: i. m. 45, 45, 53, 34; a jelenség értékelésére uo. 34; újabb összefoglalása: DEME: MNy. LIII, 379).

Az elsoroltak — s a most el nem soroltak — mintájára elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *mok* típusú adatok a *mog* szóalaknak zöngétlen kihangzású változatai. E jelenség magánhangzó után abszolút szóvégen érvényesül; de az így ejtett zöngétlen hang a paradigmába nem vonul be, tehát pl.: *küszöp*, de: *küszöböt* (vö. BENKÓ, Magyar nyelvjárástörténet 99). Ez magyarázná, hogy a viszonylag nagy mennyiségű *mok* típusú adat mellett csak egyszer — mintegy az abszolút szóvég átütéseként — találunk *Mocud*, s egyszer *Mocus* alakot; ezeket azonban én — a *moc* típussal együtt — bízást a *Mogud*, illetőleg a *Mogus* (mai *magos* 'granosus') adatainak fogadnám el.

2. Némi problémát okozhat még az, hogy a *mag* ma *v*-töví névszó, s így a *magvat*, *magvak* mellett esetleg nem *magos*, hanem *magvas* melléknévi származék lenne várható. — A *mag* etimológiája tisztázottnak vehető (vö. BÁRCZI, SzófSz. és TihAl. 157), ám finnugor megfelelőiben nem sok jel mutat a *v*-tövűségre. Arra gondolhatunk, hogy a szónak ez a sajátsága későbbi, analogikus eredetű. Ilyesfélére utalnak a NySz. adatai is:

Komj:SzP.: <i>magot</i>	Felv:SchSal: <i>magvot</i>
CornC.: <i>magyay</i>	Com:Vest.: <i>Magva</i>
ÉrdyC.: <i>magabol</i> ('magvából')	ÉrdyC.: <i>magwa zakada</i>
Ver:Verb.: <i>magok szakad</i>	
ÉrdyC.: <i>magokat zakaztaak</i>	
C.: sok- <i>magu</i>	PPBl.: Száz <i>magvu</i> fű
C.: <i>magos</i>	MA.: <i>magvas, magos</i>

Különösen érdekes ez az adat: NagyszC.: „fiuekuec *magy*, auag *maguay*” (NySz.). — A NySz. adataihoz még hozzátenném, hogy a Tzs. például a *magos* alakról a *magas* és a *magvas* címszóra egyaránt utal, tehát a *v*-tövűséget éppúgy nem tartja kizárólagosnak, mint ahogy ma sem tartjuk annak, s ahogyan nyelvtörténeti adataink vallomása sem egyértelmű e kérdésben.

IV. Összefoglalva mindezeket:

Oklevélszótárunk *magas* címszavának adatait kétfelé válogatnám. A *mogus* típusú korai személynéveket átvinném egy *magos* 'granosus', esetleg 'spermosus' külön címszóba. A *mag* és származékainak *-k*-s adatait megerősíteném a *mag* címszó alatt; de törölném a *makk* és származékai alól, vagy legalábbis itt igen óvatosan kezelném őket.

A XV. századi személynévi *magas* típusú adatokat viszont meghagynám mostani helyükön, az 'altus, hoch' adataiként. A XIV—XVI. századi *magos* típusú személynévi adatokról nem dönteném el határozottan, hova tartoznak; ezek a két — egyébként szétválasztott — melléknév bármelyikének lehetnek adatai.

DEME LÁSZLÓ

Nyelvi tabu a mariban*

Tanulmányom elméleti szempontból alig nyit új távlatokat, csupán szerény hozzájárulás a tabu kérdésének megvilágításához a mari nyelv néhány megőrződött rejtő szava és kifejezése tükrében. A baltifinn nyelvekben észlelt tabu-jelenségekről tájékoztatott minket R. E. NIRVI alapos doktori disszertációja: „Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor” (Selbstbericht).¹ Tanulmányom bizonyos fokig ennek a munkának a nyomában halad.

I. Tanulmányom a nyelvi tabu címet viseli. Szükség volt erre a megkülönböztetésre. Az, amit a szociográfusok és néprajzkutatók enciklopedikusan tabunak hívnak, az a fogalom, amely munkáik révén a közönség műveltebb rétegében elterjedt, a birtoklás és érintkezés tabujának fogalma. Ennek a fogalomnak a kialakulása szorosan összefügg a tabu felfedezésének történetével. Maga a szó polinéziai (maori) eredetű, Cook kapitány írása² révén került be az angol nyelvbe és onnan a világ más művelt népeinek a nyelvébe. A maori szó jelentése 'megjelölt'; tartalmilag úgy értelmezendő, hogy bizonyos dolgokat nem szabad megérinteni, birtokba venni. Ámde a tabu a keletkező osztálytársadalomban a vezetők birtokának védelmét, a birtoklás megerősítését jelenti, mivel „tabu” a király, a vezér, a főpap tulajdona, „tabu” az általa birtokba vett erdő, hegy, pagony, folyópart (vö. német *Bannwald*, *Bannberg*), az általa érintett tárgy, s a tabu kimondásával mindig együtt járt a fenyegetés: ha hozzáérsz, ha elveszed, a tárgyban rejlő vagy vele kapcsolatos mágikus erők felszabadulnak és büntető csapással (betegséggel, szerencsétlenséggel) sújtanak, mivel megsértetted a tabut. Ugyanakkor kiemelkedő személyiségekre a tabu nem vonatkozik, ők kapcsolatba juthatnak a tiltott tárgyakkal, birtokolhatják azokat, halászhatnak a tiltott folyóparton, folyószakaszon, vadászhatnak a tiltott erdőben.

Az ilyen tabu, az ilyen tiltás nem a tárgyakból következő, inhaerens, hanem a társadalom megoszlása következtében a tárgyra kívülről bevitt, járadékos tulajdonság. Azonban ettől el kell különítenünk a nem-osztályjellegű, általános tabut, amely a dolgok, cselekmények, állapot sajátos jellegéből fakad, és mindenkire vonatkozik. Az a felfogás uralkodott, hogy az ilyen tabu megsértése is okvetlen büntetéssel, illetve bűnhődéssel jár. Ilyen inhaerens

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1957. március hó 12-én tartott előadás.

¹ Studia Fennica V. (1944), 49—102. A továbbiakban NIRVI. — A teljes szöveg finnül jelent meg: Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielen ilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä. Riista- ja kotieläintalous. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 223). Helsinki 1944.

² JAMES COOK, Voyage around the World in 1769—1771.

tabu a művelődés alacsonyabb fokán levő társadalomban sok van: a vendég, a követ, a terhes asszony, a menstruáló nő, a beteg, a sebesült harcos, a holttest stb. Ennek a tabunak óriási szociális ereje volt, és a fejlődés alacsonyabb állapotában levő emberi közösségekben erős önmegegyeztető tényezőként hatott. Ez a humánus tabu az emberré nevelődés fontos állomásáról tanuskodik, benne rejlik az egészségügyi gondoskodás, az ésszerű erkölcsi felfogás kitárulásának első gyümölcse. Csak sajnálhatjuk, hogy a vadság állapotában szentként tisztelt némely tabu rokkant formában öröklődött a civilizáció állapotában élő társadalomra.

2. A birtoklási tabu az osztálytársadalom kísérője. Bár a mari nép osztálytársadalomban élt általunk ismert történetének minden szakaszán, a fenti értelemben vett, privilégikus birtoklási tabura nem ismerek adatot. Nem hiszem, hogy a birtoktárgyaknak tamgával történt és történő jelölését ide kellene iktatnunk, hiszen a tamgajel részben közös nemzeti, részben egyéni birtokot jelölt,³ ámde mindig szerzeményt és sohasem előjog révén való birtoklást.

A másik fajtájú tabura (az inhaerens tabura) számos példa akad a mariknál (és más finnugor népeknél): nem szabad a tűzbe köpni, a folyó vizét elrondítani, a forrásból közvetlen inni, nem szabad a gabonaérés idején színes ruhát hordani, kürtbe fújni, áldatlan nagy zajt csapni. A tilalom megsértése maga után vonja a büntetést: ha valaki tűzbe vagy folyó vizébe köp, annak szája lepcsés lesz, ha folyóba vizel, akkor penisén kiütés támad, ha a gabona érését zavarja, jégesőt vonz a tájra.⁴

A tanulmányomban ismertetendő nyelvi tabuk nem humánus-szociális jellegűek; mind a gazdasági étellel, a megélhetésért folytatott küzdelemmel függnek össze. Keletkezésüknek magyarázója a primitív emberi felfogás, a mari ember világképe, amely szinte egy mondatban foglalható össze: *mindennek lelke van*. Ez a világszemlélet az ismertetendő mari tabuk megértésének a kulcsa.

3. Tudomásom szerint a nyelvi tiltás, a tabu és a névmágia mari nyelvi kérdéseivel még nem foglalkoztak. UNO HARVA művében ugyan találkozunk utalással a nyelvi tiltásra vontakozólag. Közli, hogy a *keremet* nevű áldozóligetben a marik még egy szem bogyót sem ehetnek, sőt még attól is óvakodnak, hogy a *keremet* szót kiejtsék.⁵ A szerző a tiltásról, tehát a szó tabu voltáról emlékezik meg, de nem tudjuk meg tőle, miként helyettesítették a tiltott szót. A *keremet*-ligettel kapcsolatban HARVA munkájában másutt ezt olvashatjuk: „Am geheimnisvollsten und schaeurlichsten ist das [*keremet*] Wäldchen spät am Abend. Ein eigenartiger beachtenswerter Zug ist es, dass man in diesem nur tscheremissisch sprechen darf, denn der Geist des Heiligtums hasst „die fremde Sprache“. Deshalb fängt der Tscheremisse auch in Gesellschaft eines Anderssprachigen, wie ZNAMENSKIJ berichtet, schon in grosser Entfernung von diesem Wäldchen an, nur seine eigene Sprache zu sprechen.”⁶

³ Jelölte pl. az erdőben felfedezett vadméj-raj köpűjét. Vö. T. A. КРЮКОВА, Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар—Ола, 1956, 40—1. l. A méhkasra tett tulajdonjel régi mari neve *tiste* (mai jelentése azonban 'zászló').

⁴ THOMAS A. SEBEOK and FRANCES INGEMANN, *Studies in Chereemis: The Supernatural*. New-York 1956. s. v. *taboos* és 51, 53, 92, 98, 120, 151, 154, 182, 187.

⁵ UNO HOLMBERG (HARVA), *Die Religion der Tscheremissen*. Porvoo 1926, 103.

⁶ Op. laud. 160. — A magyarországi zsidóságnál is megfigyelhető volt hasonló nyelvi tilalom a múlt században: tiltották a magyar beszédet a zsinagógákban.

Ez a tiltás általános jellegű, idegen nyelv használatát illeti és vallási téren nyilatkozik meg. Valószínűleg a mohamedán vallásból eredeztethető.

Hasonlóképpen vallási-történeti jellegű az a tiltás, amelyről V. M. VASZILJEV ír:⁷

A mari nép egyik nemzeti hőségének neve az erdei nyelvjárásban *Nemde kuräk kuyäza*, a keletiben *Mende kuruk kuyüza* ~ *Lemde k. k.* Hóstetteinek emléke élénken él a mari nép emlékében, s önkéntelenül is felidézi bennünk Artur király alakját, illetőleg a hozzá fűződő hiedelmet: a király visszatér népe segítségére, ha népe nagy bajában oltalmát kéri. Vasziljev a *Mende* nevű vezérről a következőket közli: «Он причислен марицами к сонму духов-защитников, причем в обычной речи у восточных марицев не разрешалось называть его настоящим именем, а непременно местоимением в третьем лице *mydo* — он». A keleti-marik szerint tehát nem szabad a mitikus hőst nevéen nevezni, hanem nevét az *ő* (*mydo*) szóval kell helyettesíteni. Ez az eljárás más népek (pl. a zsidók, szibériai népek) vallási gyakorlatában is fellelhető.

Az említett két, a tabura vonatkozó közlést most eddig ismeretlen adatokkal toldom meg, amelyekre БЕКЕ ÖDÖN kéziratosa mari nyelvjárási szótárának gazdag anyagát rendezve leltem.

Ezúttal nem térünk ki részletesen a hitvilághoz tartozó rejtő jelölésekre, csak egyet-kettőt említünk közülük. Az erdei szellemet hosszú embernek hívják, e mögé a jelölés mögé rejtik: JO. *küžä-jèñ*, és azt mondják róla: *ä tšštä ä-lä, puše:ngä küžät-ok* 'az erdőben él, fahosszúságú'. A hosszúhajú jelölés (B. M. CÜ. CK. JT. *kuž-üp*, UJ. *kužu-üp*) értelme részint 'asszony' (B. M. UJ. JT.), részint 'pópa' (B. CÜ. CK.), mivel a pravoszláv papok hosszúhajúak és szakállasak, de evvel jelölik az ördögöt is (UP. UJ. JT.), nehogy említéskor, mintegy „falra festve”, megjelenjék, és ez a rejtő neve a gonosz *oβda*-nak is (UJ. JT.). A KA. nyelvjárásban a *ke-ltämä* szó jelentése 'szükségtelen', viszont RAMSTEDT szójegyzéke szerint 'Teufel, der böse Geist'. Ezt a tabuszót igazolja БЕКЕ gyűjtése, amelyben UP. USj. *kültäma's*, UJ. *kältäma's*, CÜ. CK. *küldäma's*, Č. *küldäma's*, JT. *kältäma's*, JO. *kültäma's*, K. *ke-ltämäs* alapjelentése 'szükségtelen', tkp. 'nem kellő, nem óhajtott', valamint 'rossz, gonosz' (gyermek, ember), de egyúttal 'gonosz szellem, erdei szellem, ördög' is. Ezt igazolják a példamondatokhoz adott magyarázatok: UP. *kültäma's kajä* (*ja*, *oβda*) 'a gonosz megy (az ördög, az *oβda*)', vagy JT. *kältämä'säm w'žnam kö-rnäšto* (*le'sak*, *i'ia*, *o'βda*) 'a gonoszt láttam az úton (erdei szellem, ördög, *oβda*)', ugyanígy KN. *ke-ltämäs si-räštä ka'steš* 'az ördög a parton jár'. Eufemisztikusan idegen, orosz szót is használnak: K. *tšört βäda'stə ka'steš* 'ördög, vízi szellem jár a vízben'. A JT. *kętsan-biän* szó szerinti fordítása 'karmos-fogas', de jelenti mind a ragadozó állatot, mind az ördögöt, a rossz szellemet, vö. *kętsan-biänčəts*, *djə-mə-säməts pəda-l'dä!* 'az ördögtől, istenek, mentsétek meg!' Magyarázatul a közlőtől az *i'ia* 'ördög' szót kapta a gyűjtő. Ez a rejtő szó imádságban is előfordul (B. CÜ.), amikor a pásztor kéri a tavaszi kihajtáskor az istent, hogy a körmös-fogastól, gonosz embertől óvja barmát (B. *kütsän-püjändetš*, *adəme dušmandetš*, *jumo*, *sakle!* 'ragadozótól, gonosz embertől, isten, őrizd meg!' — CÜ. *kütsän-püiangətš*, *dumo*, *utare!* 'ragadozótól, ég, őrizd meg!').

⁷ L. Идиомы, иносказательные изречения, слова-пережитки в мари́йском языке с. cikkében: Марнии — Ученые записки сектора языка и письменности. Том. I. выпуск I. Joskar-Ola 1948. 112

Ez a tény igazolja a kifejezés liturgikus és archaikus jellegét (megtalálható PORKKA és GENETZ feljegyzéseiben is, azonos funkcióban).

4. A vadállatok értik az ember nyelvét. A vadász óvakodik tehát kimondani, hogy vadászni megy, hiszen evvel elriasztaná a szavát meghalló és annak értelmét felfogó vadat. Átnézve a mari szótárakat, nem is találunk eredeti (egyenes) jelölést a vadászra, vadászásra. A birszki nyelvjárásban a *sonar* szó jelöli a vadászást, *sonartše* pedig a vadászt; mindkét szó a tatárból vagy a csuvasból származik.⁸ A hegyi-mari nyelvjárásban viszont orosz eredetű szóval és körülírással jelölik a vadászt: *oxotaš kašö* (o:kešö) 'vadász', tkp. 'vadászni járó' (SZIL. 142). Idetartozik a következő kéziratot adat: M. *den oxotähkla'n kajä* 'az ember vadászni (tkp. vadásznak) megy' (*oxotähk* < or. *oxomhuk* 'vadász') (BEKE s. v. *küt*), a csebokszariban *oxotähkeš košta'm* 'vadászni megyek' (BEKE s. v. *košta'm*). Hasonlóképpen, de tatár eredetű szóval fejezik ki ugyanezt a birszkiben: *sonarla'n košta'm* 'vadászni megyek' (BEKE s. v. *košta'm*). VOLMARI PORKKA szövegeiben is orosz eredetű szó segítségével jelölik a vadászt: *pəca'ləžə* tkp. 'puskás' (*pəca'l* 'puska' + mari *-žə* képző).⁹

Mivel az eredeti s ma már elveszett, nem ismert mari szót a vadász és környezete nem kívánta használni, helyette a fenti idegen eredetű szavakkal élt, illetőleg körülírást alkalmazott. A körülírás lényege, hogy nem említi a vadászást, hanem erdőbe menésről, erdőt járásról szól, pl. M. *kozla'm košta'm* 'vadászom', tkp. 'az erdőt járom'; JT. *ma're kož-βuyjəts šəra'lə'n kožla kə-šməla* 'a férfi lebukott a fenyő csúcsáról erdőt járva', azaz 'vadászás közben' (BEKE s. v. *šuralte'm*); UP. *kožla γoštaš kajə'm*, UJ *tšodra γoštaš kajə'm*, JT. *tso'ora koštaš kajə'm* (*ka'jik lü'iaš*) 'vadászni megyek', tkp. 'erdő járni megyek' ('madár löni' füzte hozzá a magyarázó, tudatában lévén annak, hogy ezt a körülírást jelölést a feljegyző esetleg nem érti meg) (BEKE s. v. *košta'm*). Máskor a vadász így nyilatkozik: 'puskával megyek', és a puskát orosz eredetű szóval mondja, mintha a mariföldi erdei vad csak mari nyelven értene. Például JT. *pi'tsal dön ko'stat* 'vadászol', BJ. *pə'tšə'l den kajə's*, JO. *pi'tšəl dönŋ kajə's* 'vadászni', tkp. 'puskával járni', CÜ. *pə'tšə'l den koštaš kajə'm* 'puskával járni megyek', azaz 'vadászni megyek'. Néha-néha a két kifejezőmód egybeolvad, szerepel benne mind az erdő, mind a puska: B. *pə'šə'l dene kožlaš kajə's*, ČN. *pə'tšə'l den kajə's tšodrašte* 'vadászni' tkp. 'puskával járni az erdőben', UP. *kuna'm koklaš kajə'm kožlaške pi'tšə'l denə* 'néha-néha vadászni megyek' (BEKE s. v. *kuna'm*), CÜ. *mari kajə tšodraš pə'tšə'l den* 'a férfi vadászni megy' (s. v. *kožla-nəmal*).

Rámutatunk arra, hogy a 'vadász' jelölésére idegen eredetű szavak használatosak (*sonartše* a tatárból v. csuvasból, *oxotähk* ~ *oxotähk* és *pəcaləžə* az oroszból). Előfordulnak körülírások, participiális kifejezések is a fentidézett 'erdőt jár' szerkezet továbbképzéseként, pl. UP. *kožla γoššə* (< *koštəšə*) (BEKE s. v. *šungalta'm*), JT. *tso'ora ko[š]šo džen* 'erdő járó ember', sőt előfordul jelentéssűrűsödéssel UP. *koššə* 'vadász', tkp. 'járó' (BEKE s. v. *košta'm*). Ezenfelül még UJ. *kožlažə* 'vadász', tkp. 'erdei'.

Röviden utalhatunk arra, hogy az ilyen körülírást tabukifejezés nem a mari nyelv kivételes sajátja, megtalálható más finnugor nyelvben is, így vegyük párhuzamul a finnt, ahol *menemme metsälle* 'megyünk vadászni'.

⁸ H. PAASONEN, Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948, 111/b (a következőkben PAAS.). Vö. még SZILASI 203.

⁹ Tscheremissische Texte (JSFOu XIII) 7.

szószerinti jelentése 'megyünk az erdőre'; a vadászást a *metsästys* tkp. 'erdőzés' jelöli, a vadászt meg a *metsästäjä* 'erdőző' vagy *metsänkävijä* 'erdőjáró'. Vö. még *olen metsästämässä* 'vadászom', *lähteä metsästämään* 'vadászni megyek' stb. Idézhetünk vadászási szándékot rejtő körülírást az orosz nyelvből is. Északoroszországban идти в пути 'útra kelni' használatos abban az értelemben, hogy 'vadászni menni'.¹⁰

5. A vadászok nyelvében előforduló tabujelenségek legismertebb csoportját vadállatoknak idegen eredetű szóval, illetve körülírással történő jelölése alkotja. Ennek a szócsoportnak a határai ki is tágulhatnak. Közismert tény, hogy a veszélyes vadállatokat nemcsak az erdőben cserkésző vadászok, hanem a falut lakó asszonyok, gyerekek sem emlegetik nevén. Az északeurópai erdők félelmetes állata a medve. Hogy kedvében járjanak magasztaló névvel illetik, pl. finnül *metsänkuningas* 'az erdő királya' a neve. Alkalmilag, illetve hízelgően rokonnak, apónak, öregnek hívják, pl. finn *ukko* 1. 'apó'; 2. 'medve'. Néha személynevet ruháznak rá, így Szovjet Karjalában, finn dialektusban *misko* 'Miska', *misko teätä* 'Miska bácsi' néven emlegetik.¹¹ Ugyanígy nevezik az oroszok *лесник* 'erdész', *медведь* 'erdő gazdája' névvel, vagy személynévvel becézgetik *мишка*-nak, *мишук*-nak. Az oroszok körében az említettekén kívül sok-sok neve van eufemisztikusan, ill. rejtőn a medvének: *зверь* 'vadállat', *Потаньч* 'cammogó', *Мохнач* 'bozontos',¹² *Михаил Иванович Потаньч*;¹³ vadászok körében csak így emlegetik он 'ő' (vö. ezzel a mari *тыдо* 1. 'ő'; 2. 'a hős nevének helyettesítője', valamint orosz, az orlovi és a tulai területen, *том-то* 'az' = 'ördög'). Szibériában a medvét *чёрный зверь* fedőnévvel is jelölik.

Az orosz *мишка* 'medve' szóból¹⁴ származtathatjuk a medve mari nevét: *maška*, *maska*; hegyi mari *mö'skä*, *me'ska* (SZIL. 121), *möskä* (RAMSFEDT 80), B. *maska* (РААС. 70/b), *маска* (Упымарий: Марий мутэр), mai erdei mari *маска*, hegyi *mö'skä* (Русско-марийский словарь, Moszkva 1956). Nem tartom lehetetlennek, hogy a mari szó hangalakjára az orosz (DAL') *мечка* 'nősténymedve', óorosz *мишка* (Срезневски) is hatott (vö. hegyi-mari *me'ska*).

Szinte hihetetlen, hogy eddig senki sem utalt a mari szó orosz eredetére, illetve annak tabuszó voltára, ámbar a mari *maska* szó a legrégebben feljegyzett mari szavak sorába tartozik: megvan már az 1775. évi cseremiszi nyelvтанban, megvan P. S. PALLASnál is (1787–89). Az oroszból átvett szó kiszorította az eredeti (finnugor korból származó?) mari szót, bár az a szó maga is lehetett körülírással, miként a szláv szó jelentése is 'mézevő, mézkedvelő'. Az átvétel oka a medvétől való félelem (vö. JT. *tsotkan tu tseš tsod-rä-šte ške-tän, ma'ska ko tsaša-šla bel tu tseš* 'az erdőben egyedül járni félelmetes, mintha medve akarna megragadni', БЕКЕ s. v. *tsotka*) és a medvetisztelet, amelynek némely emléke a mariknál, a komiknál, az udmurtoknál nemrég még megvolt: a medvét az erdő urának tartották, és nevén nem nevezték.¹

¹⁰ И. Я. ПАВЛОВСКИЙ, Русско-немецкий словарь. Riga—Leipzig 1911. S. v. путь.

¹¹ NIRVI 51—55, 70.

¹² Р. И. АВАНЕСОВ, Очерки русской диалектологии. Moszkva 1949. I: 175.

¹³ ДАЛЬ, Толковый словарь живаго великорусскаго языка. 1912. S. v. медведь és чёрный.

¹⁴ Мишка 'der Petz' (Павловский i. m.); мишка 'medve', köznyelvi, bizalmas használatban, I. УШАКОВ, Толковый словарь русского языка. 1938.

¹⁵ UNO HOLMBERG i. m. 57—8 és MUNKÁCSI—KÁLMÁN, Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III/2, 18—19; uo. további irodalom.

Köztudomású, hogy több finnugor nyelvben idegen eredetű szóval helyettesítették, a medve régebbi, esetleg eredeti, tiltott finnugor nevét. Így a magyar *medve* szó szláv eredetű, a karjalai-olonyeci nyj. *medvei* az orosz *медведь* szóból való, az észti *päts* 'medve' a német *Bätz* (~ *Petz*) átvétele, s ez pedig a *Bär* szó becéző alakja.¹⁶ A medve manysi és a chanti nyelvi neveinek sorában is akadunk idegen (komi, tatár) eredetű szóra (l. MUNKÁCSI—KÁLMÁN i. m. 146—7).

Az orosz *муука* mint a medve becéző neve, gyermekek és mesék nyelvében is előfordul, ami nem cáfolja tabuszó voltát (vö. észti *päts*); ez manysi párhuzammal bizonyítható. A manysi É. *pupa*, *pupakue* és változatai KANNISTO szerint asszonyok és gyermekek által használt kifejezés; chanti megfelelője (*pubi* stb.) pedig 'Bär in der Kindersprache'. A szó maga komi eredetű (MUNKÁCSI, VNGy. II 755—7).¹⁷ (TOIVONEN nem sorolja fel a komi jövevény-szók közt a FUF. XXXII. kötetében közölt tanulmányában, bár nem is cáfolja a manysi szó átvett voltát.)

A primitív ember felfogása szerint a vadállatok értik az emberi nyelvet. Ha emlegetjük a medvét vagy a farkast, megjelenik nevének említésekor. Éppen ezért nem ajánlatos a vadállatok emlegetése, kerülik is a pásztorok, mert feltűnésének a nyáj vallja kárát. Ámde gyerekek és asszonyok se szólítsák igazi nevén a vadat, hanem kedveskedő becéző szóval emlegessék, főleg akkor, ha találkozhatnak vele az erdőben, a faluvégen vagy másutt. Ilyen kedveskedő s rejtő lehetett eredetileg az orosz nyelvből átvett mari *maska* megszólítás, ilyen a karjalai *misko*. Ezek és a fentemlített manysi és chanti példák a becéző tabunevek sorába iktatandók.

Ugyancsak a medvére vonatkozik a következő példa: JT. *djen škè-tèn ko-štaš kəžla-nà tsođra-šte, ku-yu-djo-läkškəts mù'lo lü-deš* 'az ember fél az erdőben egyedül járni, fél a medvétől' (tkp. 'a nagy-gatyától mitől'). A 'nagy gatyá' jelölés a medve terjedelmes combjaira vonatkozik. A szöveg világosan tanúskodik arról, hogy a félelem szülte az ilyen körülírással kifejezéseket.¹⁸

Mellesleg jegyzem meg, hogy a medvetiszteletre mutat valószínűleg a medve mancsának eufemisztikus megjelölése a 'kéz' jelentésű szóval. A CK. *kət*, a JT. *kit* másodlagos jelentése 'mancs', vö. JT. *ma-re kit šəm maskà-nəm i-zi to-βar dön parnà-žəm rual yò-lten* 'a férfi a medve kezét (az első lábát) fejszével levágta [s] ujját' (BEKE s. v. *kit*). Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a manysi nyelvben is: *kätlä, kätläm, kätläp* 'első láb' (vö. *kät* 'kéz'), K. *kät* 'vordere Tatze des Bären' (VNGy. III 2 : 154).

6. A primitív ember — tehát a primitív vadász is — úgy vélte, hogy az állatok értik az emberek beszédét. Ha vadat akar ejteni, óvakodjék annak nevét kiejteni, mert a vad megértvén, hogy emlegeti az erdőt járó vadász elejtése céljából, tüstént elhordja irháját. Ámde az egykori vadász sajátos vad-nomenclaturát állított fel, hogy ne kelljen otthonában a maga nevén említett vadat az erdőben, a halat a folyóparton, tengeren önnön nevén neveznie, hanem körülírással.

¹⁶ NIRVI 64.

¹⁷ KÁLMÁN BÉLA, Obi-ugor állatnevek. Budapest 1938, 15—9. A *pupa* szó komi eredetéről 18. l.

¹⁸ A forrás megjelölése nélkül idézett példák BEKE ÖDÖN kéziratossal mari nyelv-járási szótárából valók.

A mari nyelvben is akadnak ilyen sajátos, vadásznyelvi körülírással kapcsolatosak. Ezek rendszerint a vadnak valamilyen testi tulajdonságával kapcsolatosak. A B. *toreš-jol*, M. *toreš-tol* jelentése eredetileg 'szétterpesztett láb[ú]', ámde a JT. nyelvjárásban 'medve', pl. *toreš-tjol ka-jen, kōšāž o-lo laβra-šte* 'medve járt [itt], lába nyoma [ott] van a sárban'.

A farkas szó a magyar nyelvben tabuszó (egy régebbi jelölés helyett). s ugyancsak körülírással: a testalkat egy sajátosságát emeli ki. A farkast nem emlegették eredeti, az állat által is ismert nevének, nehogy a név kimondása a farkast elriassza, esetleg odacsalja. A magyar farkas elnevezés valószínűleg elvonás a farkas-állat jelzős szerkezetből (EtSz.). Hasonló elnevezési módra bukkanunk a lapp nyelvben: N. *saeibag* 'quodvis animal cauda longa gaudens, etiam lupus', (FRIES) vö. *saeibbe* 'cauda'; finn *hännäkäs* ~ *hännikäs* 'longam habens caudam', inde epith. lupi (RENVALL); *hüntä* 'cauda'; csuvas (ZOLOTNYICKIJ 101, 102) *verem-γürä* 'hosszú-fark' = 'farkas' (EtSz.). MUNKÁCSI (NyK. XXIV 374) szerint a magyar farkas 'Wolf' esetleg jelentésátvételt (calque) a bolgár-törökből, ezt a felfogást azonban alaki okokból elutasítandónak gondolom: a 'hosszú-fark' körülírás szemléletileg különbözik a 'farkas (állat)' körülírás módjától.

A mari nyelvben a csuvasnak megfelelő jelzős szerkezetre akadunk. Jelentése szóról-szóra 'hosszú-fark', tehát egyezik a csuvas *verem-γürä* szerkezetével, de tabujelölésként 'farkas', ill. 'róka' az értelme, tehát két hosszú-farkú állatfajt jelöl: B. *kužo-potš*, UJ. CÜ. *kužu-potš*, CK. Č. *kužo-potš*, JT. *kuž-pōts*. BEKE adatai a következő jelentésmegoszlást mutatják: 1. 'farkas' (B. UJ. C. Č. JT.); 2. 'róka' és 'farkas' (Č). A példamondatok közlésekor BEKE adatközlői a körülírást szinonimával magyarították, tehát tudatában voltak annak, hogy rejtő kifejezést alkalmaznak: 1. CÜ. *tšodra boktenē kajä: kužu-potš*, CK. *kužo-potš kajä: tšodra bokten (pire:)* 'hosszú-fark megy az erdőben (farkas)'; JT. *kuž-pōts (pì-re) a-la mo tò-län, dñ-dñm pì: pe-š optè-βe* 'hosszú-farok (farkas) vagy mi jött, éjjel a kutyák nagyon ugattak'; 2. Č. *môn lüzena-m kužo-po-tšäm (pire: rē-βāž)* 'én hosszú-farkat lőttem (farkas, róka)'.

A magyar, a lapp, a finn és a mari adatok mellé sorolhatjuk még a NIRVI (60) említette következő példákat: finn *pitkä-häntä, pötkö-häntä*, észt *pitk-händ, pitk-saba* 'Langschwanz' = 'Wolf', finn *häntäheikki* 'Schwanz-Heinrich', *häntiö* 'Beschwänzter', vepsze *händikaz* ua.

A mariban a farkasnak van még egy másik körülírással jelölése: CK., Č. *uš-potš*; az *uš* jelentése 'bunkó', az egész kifejezés tehát 'bunkó-farok'. Azonos képzettársításon alapszik a NIRVI-idézte (61) nyugati liv *ludā(t)-tabār* 'seprű-farok' = 'róka', és az észt nyj. *vihtsaba* 'Quastschwanz'.

A farkasnak nem testi alkatával, hanem fiziológiai tulajdonságával függ össze az a mari körülíró elnevezés, amely 'hideg-orr'-nak mondja. A JT. nyelvjárásban a farkas neve *djukštō-ner*, pl. *djukštō-ner a-la mo tò-län* 'farkas vagy mi (más) jött'. Mint mondtuk, BEKE közlői rendszerint magyarázatot is adtak. Az adott esetben ezt találjuk: *pire, nē-rže djū-kštō* 'farkas, orra hideg'.

Félelem-szülte tabujelölés a farkasnak 'szörnyű vadállat' jelölése: KA. *ju-lyā kē-k (pì-rə)*, pl. K. *ju-lyā kē-k u-lā šoryā-štō* 'farkas van az erdőben' (BEKE s. v. *ju-lyā kē-k*), vö. *iul* 'grässlich, hässlich'; *ju-lyek* 'Schlange, Drache' (RAMSTEDT 34/b).

A farkasra még egy körülírással kifejezés-módot ismerünk: JT. *kotōn-ōrdāž-lu*. Ennek szó szerinti fordítása 'hosszában [menő] oldal-csont' (azaz

'borda'). Ilyen mondatban találtam *kɔtɔ́n-òrdə̀ž-lu ko šteš, p̃i'm kə tsal ɔo šteš; mo ɣəržo saɣurnaš o'k li lɔk (p̃i're)* 'farkas jár, kutyát keres, testével nem bír megfordulni (farkas)'. Ennek eufemisztikus értékét mutatja az, hogy ugyan-ebben a nyelvjárásban *kɔtɔ́n-šɔma*, az UJ-ban pedig *kutuɣ-upʰša*, az UP-ban meg *kùtə̀n-upʰša* a vagina eufemisztikus megnevezése, ami szóról szóra 'hoszszanti száj'.

Pásztornép lévén, a marik féltik nyájukat a farkastól: tavaszi ördög-űzéskor farkasűzést is rendeznek. Vörösberkenyefa-vesszőkkel kezükben futkosnak az ifjak, kiáltozva: „Farkasok, el innét, távozzatok!” HARVA úgy véli, hogy a marik felfogása szerint a halott szelleme farkas alakjában megjelenhetik (így képzelik az udmurtok is, I. HARVA id. mű 39—40.). Talán ez is egyik oka annak, hogy a marik a farkast gyakran tabunéven emlegetik. Ez a véleményünk — a vallásos hiedelem és a tabujelölés összefüggése — még további vizsgálatot kíván. Mégis úgy hiszem, hogy elsősorban a reális körülményektől való rettegés készítette a farkastól való óvakodásra a pásztort, akinek jóléte, tápláléka és ruhája a háziállatok szaporodásától és megmaradásától függött. Ezért áldozatok védelmet kértek az ellő állatot óvó istenségtől, és a vészek felsorolásában ott a farkas is, pl.: JT. *šòrək-šo tsəm-aβa, ka βan cahe kə p̃əm pu da šò rəklan, tuma'na ɣa'ne mi zánəm əštə da, ši m omartə ɣəts lü dən kɔda ləe, p̃i-rə dök βašta reš ə nɔze ka jep, dʒə ɣə ɣəts dʒə ɣə ɣəm əštə št, βn-la nɔβ ɣa'ne tü žò lə že, pɔn-pərtšə dʒə de tü lə βwjan lə že!* 'Juhszülő-anyja, adjatok a juhoknak asztagnagyságú testet, tegyétek [sűrű] gyapjassá, mint a bagoly [tolla], fekete tuskótól megijedve fusson el, ne menjenek farkassal szembe, ikertől ikret elljenek, termékeny legyen mint a föld, minden szőre szálán legyen vemhes!' (BEKE s. v. *šo tšən*).

Ez a könyörgés, amelynek másait is idézhetnők, valóságos veszedelmekről beszél: nem a „túlvilági” szellemeket félvén aggódik, hanem a földi veszély ellen kéri a baromóvó női istenség védelmét. A farkas veszélyt jelent a nyáj számára, bundája viszont eladható prém (árát nem ismerem, viszont feljegyezték, hogy a róka kidolgozatlan bundájáért 1840-ben 8—10 rubelt fizettek,¹⁹ ami tekintélyes összeg lehetett, hiszen egy mókusgerezna ára ugyanakkor csak 20—25 kopejka volt).

7. A mari vadász úzte állatok sorába tartozik az erdei rénszarvas. Rengeteget jártában ennek a nevét sem emlegeti a vadász, nehogy az éles hallású vad már messziről megneszelje jöttét és elmeneküljön: 'ágas-bogas szarv' körülírással emlegették a szokásos *pu tšo, pü tšö, pü tsü* név helyett. Erre csak egy nyelvjárásban találtam példát: CK. *torya-šur* 'rénszarvas', pl. *tə tšə məi tšodra š torya-šurəm u žəm (pu tšəm)* 'ma az erdőben ágas-bogas-szarvat láttam (rénszarvast)' (BEKE s. v. *torya-šur*). Lehet, hogy ilyesfajta jelölés még a birszki nyelvjárásban lelt *šòrdo* 'Elentier' (РААС. 125/b), vö. *šor-βondo* 'Rechen' (uo.). Hasonló azonban a JT. *kuyu-šur (pu tso)* 'nagy-szarv (rénszarvas)' megjelölési mód. Ugyancsak tabujelölésnek látszik a VASZILJEV említette erdei mari *ɣy-ɣyuka* 'nagy-tehén' a rénszarvas jelölésére (Марий мутэр).

NIRVI (61) Kelet-Karjala vadászainak titkos nyelvéből idéz példát arra, hogy a szarvast körülírással említik: *pitkäšorkka* 'Langklauenfüssiger' a rénszarvas neve, a jávorszarvast pedig a *pitkäkorva* 'Langohriger' jelölés mögé rejtik.

¹⁹ Т. А. КРЮКОВА idézi (i. m. 38) А. Ф. ФУКС, Записки о чувашах и черемисах с. művéből (Kazány 1840, 31. l.).

A fentebb jelzett okból nem emlegetik nevén a vadászok a vadnyulat sem, nehogy nevét hallva megriadjon és elillanjon. Körülírásához folyamodik tehát a vadász. NIRVINÉL olvashatjuk ezt a, Joensuu vidékéről való híradást: „Den Hasen darf man nicht *jänis* ('Hase') nennen, sondern so, als wäre er bloss ein *otus* 'Wildbret', sonst wird die Jagd auf ihn verdorben.” Ami az észti és a finn vadászok hiedelme, az a mariké is; ezért emlegetik a vadnyulat sokfajta körülírással. A nyúlnek farka, lába rövid, füle hosszú, — ez legfeltűnőbb testi sajátossága. A vadászok a körülírásban ebből indulnak hát el.

Itt van még a mari 'csonka-farok' jelzés szerkezet is. Ez a JT. nyelvjárásban rénszarvasra, az UJ. és JT. nyelvjárásban nyúlra, valamint rénszarvasra vonatkozik. Példamondatot, sajnos, csak a 'nyúl' jelentésre idézhetünk: UJ. *mütäk-potš kudaleš* (*merange*) 'csonka-farok szalad (nyúl)'.

Az előbbihez hasonló a 'rövid farok' körülírás: B. *kütšük-poš*, CÜ. *kü.tšük-potš*, CK. Č. *kütšäk-potš*, pl.: CÜ. *mâ-i lüena:m kü.tšük-po.tšäm* 'én rövid-farkat löttem', Č. *kütšäk-potš böndžä dje:r kotš ie:n oläkško* 'rövid-fark úszik a tavon át a rétre'.

A BEKE-feljegyezte mari adatok helyességét igazolják V. M. VASZILJEV szótárának szómagyarázatai, VASZILJEV ugyanis nemcsak a keletkezében levő mari irodalmi nyelv első írói zsengeiből merítette anyagát, hanem sok-sok nyelvjárási adatot is sorjázott be gyűjteményébe. A szerző a nyúl jelölésére több körülírással kifejezését sorol fel, mindenütt megjegyezve: „*мэраным маньт—иноск.*” = a nyulat nevezik így, — metaforás kifejezés. *Пыенек кычжк-йол* 'kurta-láb' (92/b), *кыжу-пыльиш* 'hosszú-fül' (83/a), *ончык-йү* 'elül-vaj[as]' (144/b), *мопеш-опу* 'keresztbe-dér' (207/b.). Ez utóbbi két körülírás valószínűleg a mezei nyúl fehér bajszára vonatkozik.

A BEKE közölte adatok értelmezésének helyességét más finnugor nyelvek is megerősítik. Nyulat jelző körülírással alakra találunk az észti is: *pikk-körv* 'Langhor', *kikk-körv* 'Stehohr', *kont-jalg* 'Knochenfuss', *pikä-körvalina* 'Langohriger' (NIRVI 61, 70) és a magyarban: *füles*.

A halászok titkos nyelvéből is idézhetünk egy adatot BEKE szótári anyagából. A sérintet rendszerint egy csuvas eredetű szóval jelölik: ČN. JT. *kā-rāš*, ČČ. *kā-rāž*, CÜ. KN. *kārš*, KA. KJ. *kāraš* (BEKE), K. *kā-rāš* (RAMSTEDT), Č. *kārti* 'Kaulbarsch'. De illetik 'Kirill apó' névvel is: JT. *kārta-kotai*, pl. < *māh tā tse kārta-kotā-jām šw ku kotšē-nam* 'én ma sok sérintet fogtam'.

8. A mari tabunevek harmadik csoportját az óvó-nevek alkotják; ezek házi állatokat (disznót, juhot, ludat, pulykát, méhet) jelölő álnevek.

Az alacsonyabb művelődési állapotban levő ember minden bajnak az okát — így a ragadós betegségét is — szellemekben látta. Ezek a szellemek jártak-keltek. A Himlő-Öreg (Asszony) magával hozta a himlő-betegséget, a Fagy-Ifjú a fagyot stb. A szellemek irigyek, elragadják az ember jószágát, részt kérnek belőle. A mari állattenyésztő tehát titkolta a gonosz szellemek előtt, hogy ilyen vagy amolyan háziállata van, nehogy a baj meglátogassa és jószágát a pusztító kórt hordozó szellem elragadja.

Az állati óvó-nevek tehát a rejtést szolgálták. Úgy vélem, önkéntelenül is eszünkbe ötlenek az ómagyar gyermek óvónevek, amelyek révén a szülők a betegség, a halál szelleme elől büjtették el gyermeküket: *Balmaz* 'nem levő' (GOMBOSZ: MNy. XI 148), *Num-uolou* 'nem való' (MELICH: MNy. XIII 52), *Numvog* 'nem-vagy', *Mauvog*, *Mauvaj* 'ma-vagy', *Numel*, *Nemel* 'nem-él[ő]' (PAIS: MNy. XVIII 95—96).

Az óvó-nevek rendeltetését így határozza meg PAIS: „... [feladatuk]

az ember veszedelmére törő szellemeket elhárítani. Közöttük vannak olyanok, melyek az újszülöttnek a szülők előtt való értéktelenségét, nem szeretett voltát hangoztatják. Céljuk megtéveszteni a gonosz szellemeket és így eloszlatni irigységüket, amit az ember öröme, boldogsága kelthet bennük.” (MNY. XVIII, 95).

A mari ember ugyanígy óvta háziállatait az ártó szellemtől, és imájában arra kérte a szaporító istenséget, sokasítsa állatait, adjon állapotbőséget, és tartsa távol a gonoszt állataitól. Hogy ez sikeresebb legyen, állatait gyakran nem nevezte igazi nevükön.

A marik fontosabb háziállatai — a lovon és a tehénen kívül — a juh és a disznó. Ez utóbbi szaporább, de könnyebben is veszendő jószágot óvni kell a tömegesen pusztító véstől (disznópestis, kergekór). A primitív hiedelem arra készítette tehát az állattenyésztőt, hogy félrevezesse az ártó szellemet és alkalomadtán ne megszokott nevén nevezze a disznót (P. B. BJ. *M. šósna*; BJp. *sōsnā*; UP. USJ. US. *šōšnā*; UJ. CÜ. *sōsna*; CK. ČN. *šišna*; Č. *sjsna*; ČČ. *sosna*; JT. *so·sna*, JO. JP. *sa·sna* (BEKE); K. *sa·sna* (RAMSTEDT); *sōsna*, *sisna*, *sosna* (VASZILJEV)), hanem álnevet adjon neki. A disznót tehát 'kerék-orr'-nak mondotta.

Ilyen jelölés: B. BJp. *tetra-ner* (*šósna*) 'korong-orr (disznó)', UJ. *tārtāka-ner* id. (*tārtāka* jelentése BEKE szerint 'fakorong, kerék', VASZILJEV szótára szerint 'kerek, kör'). A JO-ban a disznó jelzője *tārtāš ner·ān* 'korongorrú', pl. *t. n. sas·na* 'kerekorrú disznó'. A KJ. és KŠ. nyelvjárásban *tārtāš ne·rān* magában jelöli a disznót, a közlő ugyanis így értelmezi: *sa·sna* (l. BEKE s. v. *tartaš*). Ezt bizonyítják egyéb adatok is: (BEKE) UP. *tartaš-ner*, CK. Č. JT. *tārtāš-ner*, JO. *tārtāš-ner* 'korongorr, disznó'. Az idevágó példamondatokból idézünk: Č. *tārtāš-ner šoyalā*, *ūdāmō bremaze šun tōlla·n*, 'a korong-orr szánt (túr), a vetés ideje elérkezett neki'; JT. *tārtāš-nerām a·šnēt ū·ko?* 'nevelsz-e disznót [vagy] sem?'; JO. *tārtāš-nerām pu·kšēm* 'disznót hízlalok' (s. v. *tartaš-ner*).

Hasonló szemléleten alapszik a disznó másik óvó-neve; UJ. *kērya·lāš-ner* CK. *keryaldāš-ner* 'csücsörödő-orr, disznó' (vö. UJ. *keryaltam*, CK. *keryaldam* — verbum refl. pass. — 'feltúródóm'). Példamondatokat is ideiktatunk: UJ. *kēryaldāš-ner košte·š* 'a disznó jár [itt]'; CK. *keryaldāš-ner poryede·š mülāndām* 'a disznó a földet túrja'.

A juhra vonatkozó tabujelölést csak egyetlen nyelvjárásból idézhetünk: JT. *tsātārāš-pōts* (~ *po tsāš*) 'remegő-farok (juh)'. Magyarázatul BEKE közlője a következőket fűzte hozzá: *pō·tsāšām e·re tsā·tārākta* 'folyton rázza a farkát'.

A szárnyasokat megnevező kifejezések sorában is akadnak körülírással jelölések. Az UJ. *kužu-ner*, JT. *kuž-ner* szó szerinti értelme 'hosszú-orr'. BEKE szerint jelölhet 1. hosszúorrú embert (UJ. és JT.); 2. szúnyogot (JT.), pl. JT. *kuž-ner pō·ro·leš* (*šōŋa*) 'a hosszú orr csíp (szúnyog)' (ezt az értelmezést meg erősíti VASZILJEV szótára: *кужу-нер 'шыга'*, erdei mari *кужууол 'шыга' tkr.* 'hosszuláb'); 3. ludat (UJ.); 4. héját, ölyvöt (UJ.) pl. *kužu-ner tō·lān* (*kūrñāž*) 'hosszú-csőr jött [ide] (héja)', 5. pulykát (UJ.), pl. *kužu-ner soya·tōβō* (*ñemetš-tšāβe*) 'hosszú orr áll ime [itt] (pulyka)'. Hogyan egyeztethetjük össze ezeket a jelentéseket? Az emberre vonatkozó jelentés magától értetődő gúnyos jelölés (vö. *nyakigláb* stb.). A szúnyogot azért jelöljük körülírással, mert kínzó csípésre nem akarjuk magunkhoz idézni az északi népek eme kiméletlen rovarát. Ugyanígy magyarázható a 'héja, ölyv' jelentés: a csibékre nem kívánjuk szinte hívó szóval odacsalni a ragadozó madarat. S végül óvjuk a ludat s pulykát, hogy rejtjük az elragadástól; ezért adunk neki óvó-nevet.

Párhuzamként említjük a 'hosszú-nyak' körülírást: B. *kužo-šüi*, UJ. CÜ. CK. *kužu-šü*, JT. *ku [ž]-šü*. Ennek első jelentése 'ember', pl. B. *kužo-šüi vajá: (jen)* 'megy a hosszúnyak (ember)'; második jelentése 'lúd' (UJ. CÜ. CK. JT.); harmadik jelentése 'daru' (CÜ. CK.). A jelentések egymáshoz való viszonyát a 'hosszú-orr'-ról mondottak magyarázzák meg. A lúd jelölése esetében ismét óvó-névről, a daru jelölése alkalmából pedig megint vadász-kifejezésről van szó.

A háziállatok sorába tartozott természetesen a méh is, hiszen méze volt az étel édesítésének anyaga.²⁰ Hogy az ártó szellemek a méhekben ne tehessenek kárt, nem szabad e szárnyas rovarokat nevükön említeni. Az a felfogás uralkodik némely népnél, hogy ha eredeti nevükön nevezik a méheket, akkor nem szaporodnak és megdöglenek (NIRVI 93). Éppen ezért a 'méh' szó helyett a 'légy' jelentésű szót használják a méhészek, így az oroszban a *myxa* szót. Délnyugat-Finnországban is a 'légy' jelentésű szót alkalmazzák a 'méh' jelölésére. Valószínűleg így volt ez az indoeurópai népek keleti ágánál is, vö. szkr. *makša* 'Fliege', *makšika* 'Fliege, Biene', av. *maxši* 'Mücke, Fliege' (NIRVI 92). Az észti méhészek óvasképpen a méheket *linnud*-nak, azaz madaraknak nevezik (NIRVI 93).

Ennek a jelenségnek a nyomát is fellelhetjük a mari nyelvben. A légy, bogár neve P. B. M. UJ. CÜ. *karme*, MK. UP. *ka'rmə*, de ugyanez a szó a birszki nyelvjárásban a méhet is jelölheti, például B. *tī-nən tē yō-dəm mona'r βw i karme t ulo?* (*mükšēt*) 'neked most mennyi (tkp. hány fej) bogarad van? (méhed)'. Figyeljük meg, hogy a kérdezés módja óvatosságról tanúskodik. Az óvás szükségességét érezte a közlő, noha méhesét nem fenyegette veszély: lévén ő maga hadifogolytáborban, nyugodtan megadhatta a magyarázatot. (PAA-SONEN, SZILASI, WICHMANN a *karme* szót csak 'légy' jelentésben ismeri, VASZILJEVBől hiányzik).

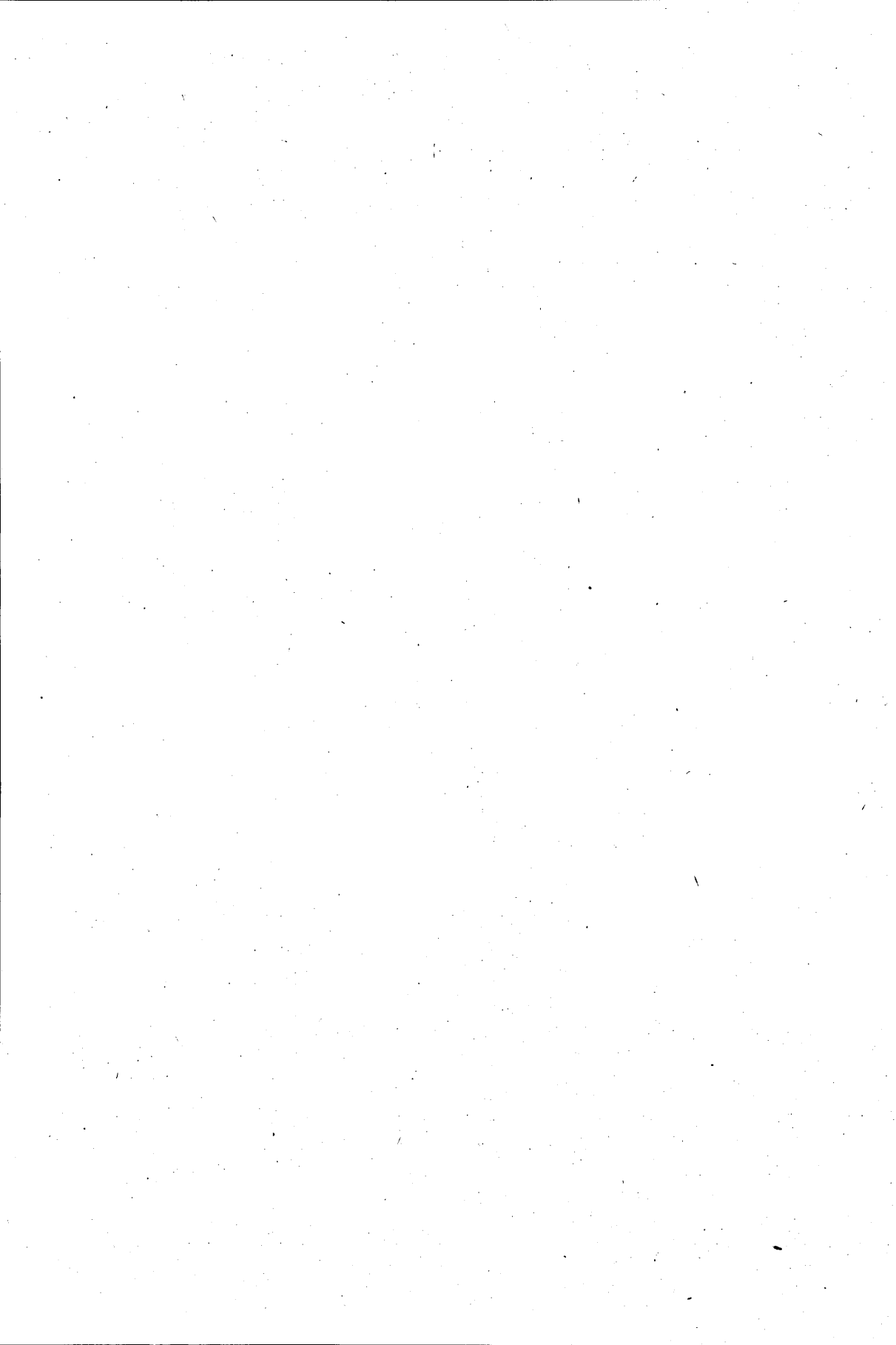
Úgy vélem, a háziállatok óvó-neveire közlő példák fontosak, mert ez a névcsoport szinte ismeretlen nyelvtudományi és néprajzi irodalmunkban. NIRVI adatokban gazdag, nagy kutatáson alapuló összehasonlító munkája is csak egyetlen háziállat óvó-nevét (madár = méh) közli.

Az a tény, hogy a disznó 'korong-orr' elnevezése majd minden mari nyelvjárásban megtalálható, azt bizonyítja, hogy ez a kifejezésmód az egész mari népre kiterjedt ősi hiedelem nyelvi megnyilatkozása. Ha sikerül több adattal kiegészítenünk NIRVI adatát és az általam említetteket, akkor az állatokra vonatkozó tabunevek e fontos fejezetét még jobban gazdagítanánk.

9. A fentebb tárgyalt tabuneveket a vadállatoktól való félelem, a medve tisztelete, a bő zsákmányú vadászat-halászat reménye, a nyájnak, a szárnyasnak az orzó állatoktól való óvása szülte. Egyazon hiedelemnek különböző vetületei: az állat értelmek lény, érti az ember beszédét, emlegetni nem kívánatos, mert megjelenik és kárt okoz. Ezt a hiedelmet a vadász és a halász, a gombát, epret gyűjtő asszony és a nyáját őrző pásztor, a méhészt és a földművelő adott helyzetének megfelelően alkalmazta. A tisztelet és hízelkedés kifejezései mellett ott vannak a titkos és óvó-nevek, mert a helyzetnek megfelelően más-más a cél, bár a világkép, az állatokról, a szellemekről alkotott felfogás azonos északnyugattól messze keletig.

ERDÓDI JÓZSEF

²⁰ A méhtenyésztésről a mariknál I. KRJUKOVA i. m. 39. és kk.

Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék

(Előzetes közlés)

Történeti adatok (orosz évkönyvek, adóösszeírások), földrajzi nevek tanúskodnak arról, hogy manysi nyelvrokonaink lakóhelye néhány évszázaddal ezelőtt messze átnyúlt az Urál-hegység nyugati oldalán elterülő vidékre is. Lakóterületük nyugati határát hozzávetőlegesen a Pecsora-folyó forrásvidékén kezdődő, a Sziszola, majd a Káma legfelső folyásán keresztülhúzó, és a Perm, Kungur, Krasznoufimszk, Jekatyerinburg (mai Szverdlovszk), Tyumeny városok érintésével délkeleti, keleti irányban elkanyarodó, majd Szamarovo (mai Hanti-manszijszk) felé elforduló vonallal határozhatjuk meg.¹

E terület manysinyelvű lakosságáról, a legelső gyér és földrajzilag pontosabban nem rögzíthető forrásokat nem tekintve, a XV. század közepe tájától kezdve vannak értesüléseink.²

A manysik egykori nyugati lakóhelyeire vonatkozólag fontos forrásértéke van N. WITSEN (1692) nyilatkozatának, amely szerint a manysik Perm körül laknak. A most ismertető, 1736-ból származó kéziratos vogul szójegyzékben előforduló folyónevekből is arra lehet következtetni, hogy a Káma vízrendszeréhez tartozó Inyva, Koszjva, Szilva folyók mellett szintén manysik laktak. I. I. GEORGI, a XVIII. század végének egyik kiváló kutatója, a vogulokról a következőket mondja: «Они обитаютъ въ западной, а больше еще въ восточной, лѣсами изобильной, части сѣверныхъ Уральскихъ горъ, около рекъ, Камы и Иртыша, да выше Соли-Камской и Верхотурья, по близости рекъ, Колвы, Вишеры и Тавды.»³

Az Urálon inneni manysikról megemlékezik REGULY ANTAL is: „a Visera mellett már csak kevés vogul, s igen elvegyülve, találhatik. Feljebb észak felé a Pecsóra mellett a szirjének [zürjének] közt egy kis csapat vogul létezik, mely azokkal összeolvadni készül.” (Reguly-Album LXXXII.)⁴ REGULY

¹ Vö. A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57–89. l.; ZSIRAI M., FRok. 155–6. l. — Szórványosan e vonaltól nyugatra is vannak még hajdani manysi települések nyomai, de ezek száma nem nagy. Előfordulásukból inkább egyes kirajzásokra, mintsem összefüggő, eredetileg is manysi lakta területre következtethetünk (l. ZSIRAI, i. m. 156. l.).

² A kérdés összefoglalását lásd: ZSIRAI M., i. m. 152–7. l. — Anélkül, hogy a kérdés részletesebb taglalásába belemennék, a történeti hűség érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az e korból (XV–XVIII. sz.) származó feljegyzésekben és az ezt követő szakirodalomban (többek között ZSIRAINál is) — a fenti terület osztjáknak nevezett lakosain feltehetőleg vogulokat kell értenünk.

³ И. И. ГЕОРГИ, Описание всѣхъ въ Россійскомъ государствѣ обитающихъ народовъ.... СПб. 1776. I. kötet 60. l.

⁴ ZSIRAI M., i. m. 157. l. után.

állítását 1847-ben JURJEV is megerősíti. Ismeretes továbbá, hogy az 1860. évi népszámlálás a cserdini körzetben még 69 manysit talált.⁵

Az Uráltól nyugatra lakó manysikra vonatkozó tudósítások sorát két, újabb adattal zárhatjuk le. A nagyszámú és megbízható adatokkal rendelkező Sz. I. RUDENKO baskír településeket feltüntető térképén (1925) Szverdlovszktól mintegy 120–150 km-rel nyugatra, a szverdlovszk—krasznoufimszki úttól és vasútvonaltól délre, a Csuszovaja folyótól 60–120 km távolságra vogul településfoltot jelez.⁶ V. I. LITKIN pedig egy találkozásunk alkalmával közölte velem, hogy az 1950-es évek elején tett egyik gyűjtőútján Viseramenti komik elmondták neki, hogy a permi (volt molotovi) terület (область) krasznoviserszki körzetében három vogul család él, akikkel ők állandó kapcsolatban vannak.⁷

Az Urál nyugati oldalán lakó manysik nyelvéről meglehetősen keveset tudunk. Nagyon valószínű, hogy a legelső manysi szöveg, a Miatyánknak N. WITSEN munkájában megjelent fordítása, permkörnyéki vogul nyelvjárást tükröz.⁸ A Pallas-féle összehasonlító szótárban⁹ közölt négy manysi nyelvjárásból három urálvidéki. A 66. szám alatti manysi szóanyag a Csuszovajafolyó menti, a 67. szám alatti pedig a Verhoturjei területről, míg a 68. szám alatti Cserdin vidékéről származik. A szótár nyelvjárásonként mintegy 250–280 szót közöl. Ugyanezt az anyagot tartalmazza a szótár F. JANKOVICS DE MIRIEVO szerkesztésében megjelent második kiadása is.¹⁰ A Viseravidéki manysik nyelvét az A. KANNISTO által kiadott Karpinszki-féle szójegyzékből ismerjük.¹¹ Elvértve néprajzi tárgyú dolgozatok is nyújtanak nyelvi anyagot. GLUSKOV pl. a cserdini manysik nyelvéről közöl észrevételeket.¹²

1956. februárjában a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Levéltárában (Архив Академии Наук СССР.) találtam egy manysi szójegyzéket. Címe: Словарь вогульского языка», jelzete: Фонд 21. оп. 5. № 149. лл. 427–429.¹³ A kézirat 4 fólió-nagyságú lapon foglal helyet (427a, 428a–b, 429a lev.). Első levele egy jelentést («доношение») tartalmaz. A tulajdonképpeni szójegyzék az ezt követő leveleken található. Tartalma: 51 orosz címszó (számszavak 1–10-ig, 100; főnevek, földrajzi elnevezések, a manysik önelnevezése) és ezek manysi megfelelői tagili, verhoturjei és csuszovajai nyelvjárársban.

⁵ ZSIRAI M., i. m. 158. l.

⁶ С. И. РУДЕНКО, Башкиры. II. к. Ленинград 1925. Térkép: Карта племенного состава населения Башкирского края. — Az ugyancsak e területen lakó manysikra ZSIRAI M., Ffok. c. művének térképmellékletében is találunk utalást.

⁷ A kérdés irodalmához lásd még: В. Н. ЧЕРНЕЦОВ, Мансийский (вогульский) язык: Языки и письменность народов севера I. Москва—Ленинград, 1937, 164. l. — Kiegészítésképpen említem csak meg, hogy Leningrádban tanuló Szoszva-vidéki manysi diákok szerint bent az Urál-hegységben laknak még manysik. A hírt nem állt módomban ellenőrizni.

⁸ N. WITSEN, Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1705². 732. l.

⁹ Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій... (СПб. 1786—1787. I—II. l.)

¹⁰ Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій по азбучному порядку расположенный. СПб. 1790—1791. I—IV. k. — E szótárak manysi (obi-ugor) anyagát teljeségében tudomásom szerint még nem dolgozták fel.

¹¹ A. KANNISTO, Ein Wörterverzeichnis eines ausgestorbenen wogulischen Dialektes in den Papieren M. A. Castréns: JSFOu. XXX/8. 1—33. l.

¹² И. Н. ГЛУШКОВЪ, Чердынскіе вогулы. Этнографическій очеркъ: Этнографическое обозрение XLV. (1900) 15—78. l., különösen 52—64. l. Ezenkívül lásd: különlenyomat 38—50. l.

¹³ A kéziratra И. С. ВДОВИН, История изучения палеоазиатскихъ языков. Москва—Ленинград. 1954. alapján Hajdú Péter volt szíves felhívni a figyelmemet.

A szójegyzéket V. N. TATISCSEV orosz történész és közigazgatási tisztviselő megbízásából IVÁN KUROJEDOV (Иван Куроедовъ) erdőfelügyelő állította össze 1736. január 15–18. között.

A kézirat keletkezésének és sorsának körülményei többé-kevésbé ismereteseek. V. N. TATISCSEVben már a század harmincas éveinek az elején felmerült az „Oroszországot lakó népek szavai” gyűjtésének a gondolata.¹⁴ Erről tanúskodik V. N. TATISCSEVnek egy Jekatyerinburgból 1736. február 18-án kelt, V. K. TREDIAKOVSKIJ-hoz írt levele, amelyben a következőket írja: „Én, amennyiben ez lehetséges, itt más [értsd: nem orosz] népek szavai gyűjtésén fáradozom és amit gyűjtök, késedelem nélkül megküldöm az Akadémiának.”¹⁵ A szójegyzéket összeállító I. KUROJEDOV a kézirat első részében levő jelentésben a következőkről tudósít: 1736. január 15-én írásbeli utasítást (ukázt) kapott, amely szerint köteles „a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók mentén lakó manysikat az ukázzal együtt küldött jegyzék alapján figyelmesen kikérdezni [és szavaikat] lejegyezni.” A jelentésben közölt adatokból megtudjuk azt is, hogy I. KUROJEDOV feladatát három nap alatt teljesítette, és a gyűjtött szavakat valóban „késedelem nélkül” 1736. január 18-án már el is küldte V. N. TATISCSEVnek. Érdekes, és TATISCSEV életrajzának szempontjából figyelmet érdemel az a tény, hogy I. KUROJEDOV jelentésében említést tesz egy a gyűjtéssel kapcsolatban levő cári ukázzról is. Ez arról tanúskodik, hogy V. N. TATISCSEVnek Oroszország történetére irányuló (többek között nyelvi) anyaggyűjtése már ebben az időben a cári udvar tudomásával és támogatásával történt.

V. N. TATISCSEV a kérdéses szójegyzéket elküldte a szentpétervári Tudományos Akadémiának. Az előbb idézett levélen kívül erre mutat az Akadémia Levéltárának leltárjegyzéke is (Fond 21. op. 5. N°. 149.), amely szerint az ott őrzött anyag V. N. TATISCSEVnek Szibériában gyűjtött és az Akadémiának megküldött kéziratait tartalmazza. A kézirat további útja azután, az Akadémián keresztül, G. F. MÜLLER-hez vezetett, aki azt, a többi hasonló jellegű kézirattal együtt, munkáiban minden bizonnyal fel is használta. E kéziratokat a Levéltár jelenleg is G. F. MÜLLER hagyatékában őrzi.

Ki volt IVÁN KUROJEDOV, a szójegyzék összeállítója? — Személyére vonatkozólag annál többet, mint amennyit ő maga jelentésében elmond, a legnagyobb utánjárással sem sikerült megtudnom. Erdőfelügyelői tisztsége (надзиратель лесов) a maga idejében meglehetősen magas adminisztratív állás volt, amelynek betöltése képzettséget követelt.

A kézirat nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős. Jelentős, mert egyrészt a manyси nyelv egyik legelső, több mint 200 éves emléke, és kihalt, más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem ismert nyelvjárások adatait őrizte meg, másrészt pedig V. N. TATISCSEV tevékenységének és a XVIII. századi szógyűjtéseknek szemléletes és értékes dokumentuma.

A szójegyzék elején levő jelentésből, a gyűjtési utasításban feladott földrajzi jellegű kérdésekre adott válaszokból, illetve az egyes válaszok hiányából, valamint az egyes nyelvjárási adatokból arra kell következtetnünk, hogy a szójegyzéket a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók között elterülő

¹⁴ А. П. АВЕРЬЯНОВА, В. Н. Татищев как филолог: Вестник ленинградского университета. № 7. Ленинград 1950. 46. 1.

¹⁵ L. С. П. ОБНОРСКИЙ és С. Г. БАРХУДАРОВ, Хрестоматия по истории русского языка. II. к. 1948.² 91. 1.

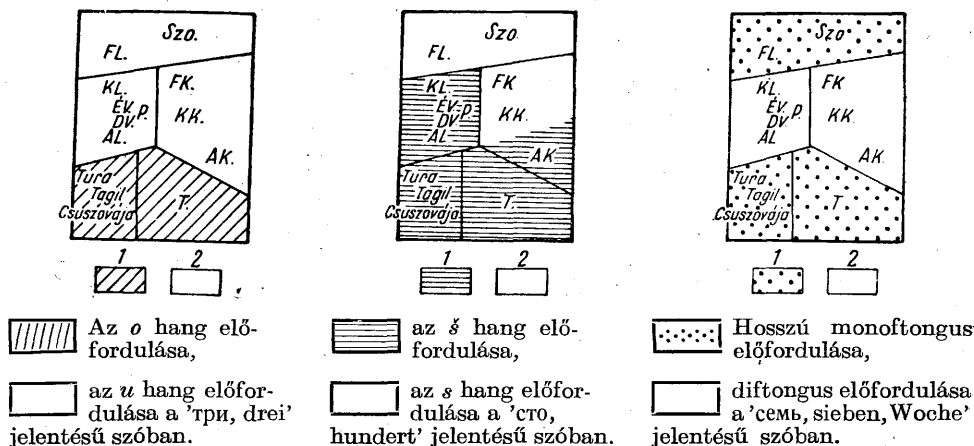
vidéken, talán éppen Verhoturje helységben állították össze. Erre mutat az a tény is, hogy a szójegyzék az utasítás kézbevétele után három napon belül elkészült. A szóbanforgó Verhoturje helységből a környékbeli manysik akkorig minden valószínűség szerint könnyen megközelíthetők voltak, s eképpen I. KUROJEDOVNAK nem lehettek nehézségei a megfelelő manysi közlők kiválasztásában. A KANNISTO Über die früherhen Wohngebiete der Wogulen... című munkájában (FUF. XVIII, 57–89. l.) a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók által bezárt területen 17 manysi földrajzi elnevezést sorol fel. Mindezek a tények arra mutatnak, hogy ez a terület a XVIII. század első felében még manysilakta terület volt, s így az ott készült szójegyzéket teljesen hitelesnek tarthatjuk.

Nyelvjárás tekintetében a tagili, verhoturjei és csuszovajai manysik nyelve önálló, de egymáshoz meglehetősen közelálló nyelvjárásokként a manysi nyelv déli nyelvjárás csoportjához tartozik. Ezt tanúsítja a kéziratnak lényegében már feldolgozott teljes szóbánya, amelynek közlése helyett ezúttal előzetesen csak három, különböző jellegzetes hangtani sajátosságok alapján kiválasztott példát mutatok be:

1. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai nyelvjárásokban: *o* (*o*) ~ a többi nyelvjárásban: *u*. Pl. (kézirat) tagili *κῶρομъ*, turai *κῶρομъ*, csuszovajai *κῶρομъ* 'trpi'; (WogVok. 115.) TJ. TCs. *kōram* 'drei', ~ AL. *kūrum*, ÉV. *kūrum*, DV. *kūrum*, P. *kūrəm*, AK. *χūrəm*, KK. FK. *ku'rəm*, FL. *kūrum*, Szo. *χῦrum* 'id.' (l. 1. sz. ábra.)

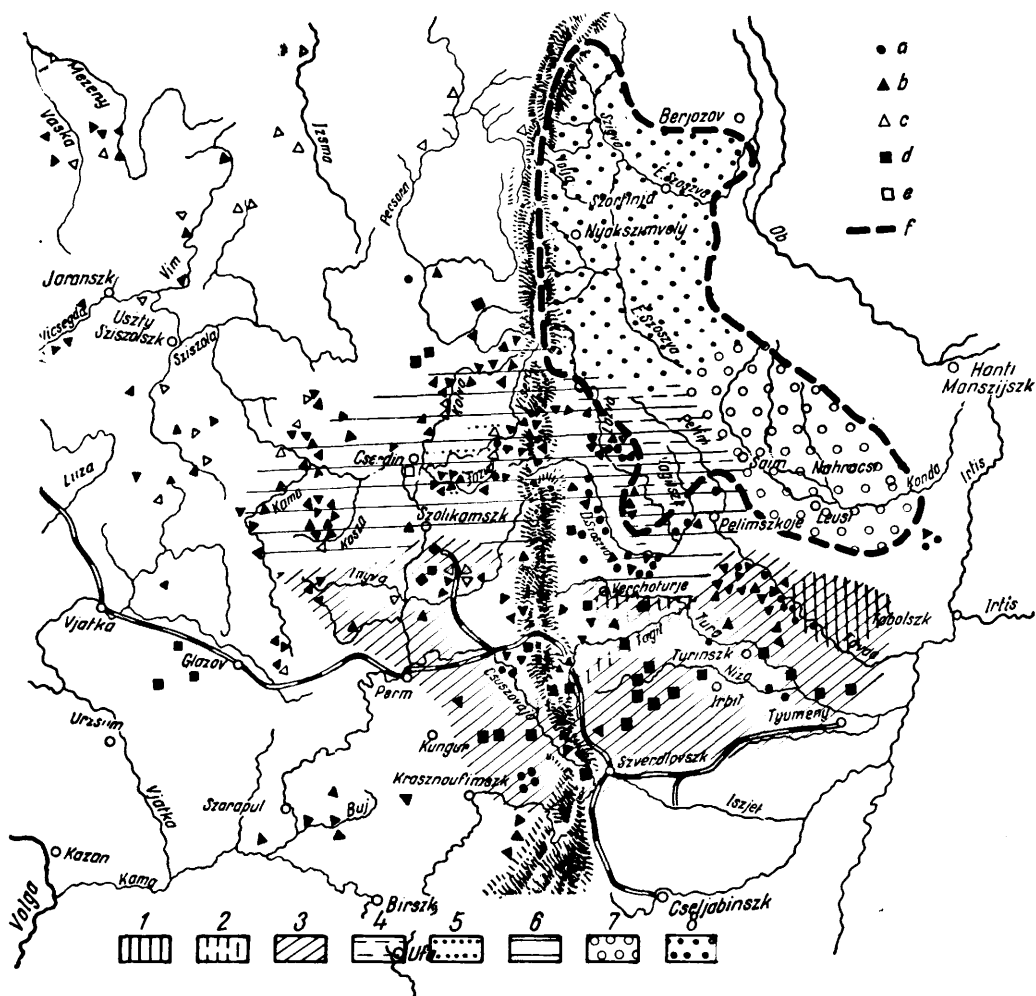
2. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai, a nyugati és az AK. nyelvjárásokban: *š* (*u*) ~ a keleti és északi nyelvjárásokban: *s*. Pl. (kézirat) tagili *uđama*, turai *uđama*, csuszovajai *uđama* 'cro'; (WogVok. 97.) TJ. TCs. *šāet* 'hundert', AL. ÉV. DV. P. *šet*, AK. *šāt* ~ KK. *šet*, FK: *šet*, FL. *sāt*, Szo. *sāv* 'id' (l. 2. sz. ábra).

3. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai és az északi nyelvjárásokban: hosszú monoftongus ~ a többi nyelvjárásban: diftongus. Pl. (kézirat) tagili *cađama*, turai *caama*,¹⁶ csuszovajai *cađama* 'cemь'; (WogVok. 3.) TJ. *sāt*, TCs. *seāt* 'sieben, Woche', FL. *sāt*, Szo. *sāv* ~ AL. *sođt*, ÉV. *süđt*, DV. *sđđt*, P. *sađt*, AK. *sđđot*, KK. *sđđt*, FK. *sđđt* 'id.' (l. 3. sz. ábra.)

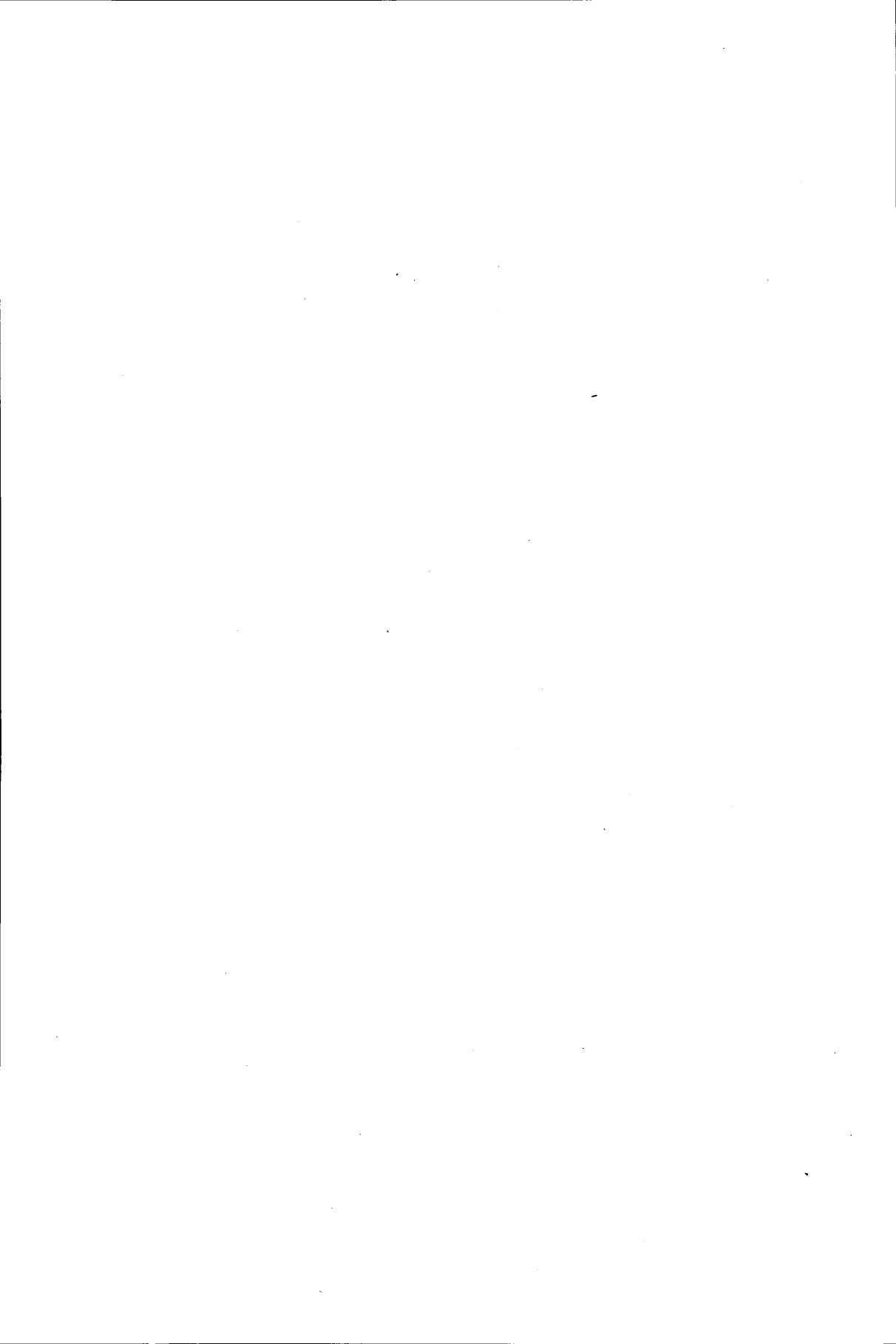
¹⁶ Az *a* kettőzése a kéziratban hosszúságot jelöl. (Vö. 2. pl.)

a) Eloroszosodott, illetve eltatárosodott manysi falu. b) Eredetileg manysi vagy manysinak látszó helységnév. c) Ugyanaz, bizonytalan. d) Manysi településre utaló helységnév. e) Ugyanaz, bizonytalan. f) A manysi nyelvjárások határa (1901–1906)
 1. Tavdai nyelvjárás. 2. Tagili, turai, csuszovajai nyelvjárások (kézirat). 3. Feltételezett déli nyelvjáróterület. 4. Nyugati nyelvjárások. 5. Viserai nyelvjárás (Karpinszkij-féle szójegyzék). 6. Feltételezett nyugati nyelvjáróterület. 7. Keleti nyelvjárások. 8. Északi nyelvjárások

A térkép A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung (FUF. XVIII (1927), 57–89.) című munkájának térképe és ZSIRAI M., Finnugor rokonságunk (Budapest, 1937.) Keleti finnugorok című térkép-melléklete alapján készült. A mai (1900) manysi nyelvjárások felosztását W. STEINITZ, Geschichte der Wogulischen Vokalismus (Berlin, 1955.) című munkájából vettük.

Az 1736. évi kézirat szavainak a Karpinszki-féle viserai szójegyzék adataival való összehasonlítása módot nyújt arra, hogy A. KANNISTO vogul toponimikai kutatásának eredményeit¹⁷ figyelembe véve, kísérletet tegyünk annak a megállapítására, hogy az Urálon inneni nyelvjárások milyen helyet foglalnak el a manysi nyelvjárások rendszerében.

A most ismertetett tagili, turai és csuszovajai nyelvjárásoknak a déli (tavdai) nyelvjárásokhoz való tartozása a manysi településkutatásokkal egybehangzóan arra mutat (l. a mellékelt térképet), hogy a Káma folyónak Szolikamszktól délre eső vidékén, valamint a folyó e részének mellékfolyói (Inyva, Csuszovaja) mentén és a Tobol vízrendszeréhez tartozó Tavda, Tura s Tagil folyók mellékén meglehetősen összefüggően élt manysi lakosság nyelve együttesen a déli vogul nyelvjárások csoportba tartozott. Feltevésünknek nem mond ellen az sem, hogy az Urál hegység a Tobol és a Káma vízrendszere közé ékelődik. V. N. CSERNYECOV szóbeli közléséből is tudom, hogy az Urál nyugati oldaláról a hegység keleti felére való közlekedésnek különösebb akadályai nincsenek.¹⁸

Ezzel szemben a Glazov, Szolikamszk, Verhoturje, (Tobolszk) városok vonalától északra, az Urál nyugati oldalán elterülő terület manysi lakossága, mely a folyók menti település szempontjából szintén összefüggő volt, a Karpinszki-féle szójegyzék alapján a nyugati vogul nyelvjárásokkal alkotott egységes csoportot¹⁹ (l. a térképet).

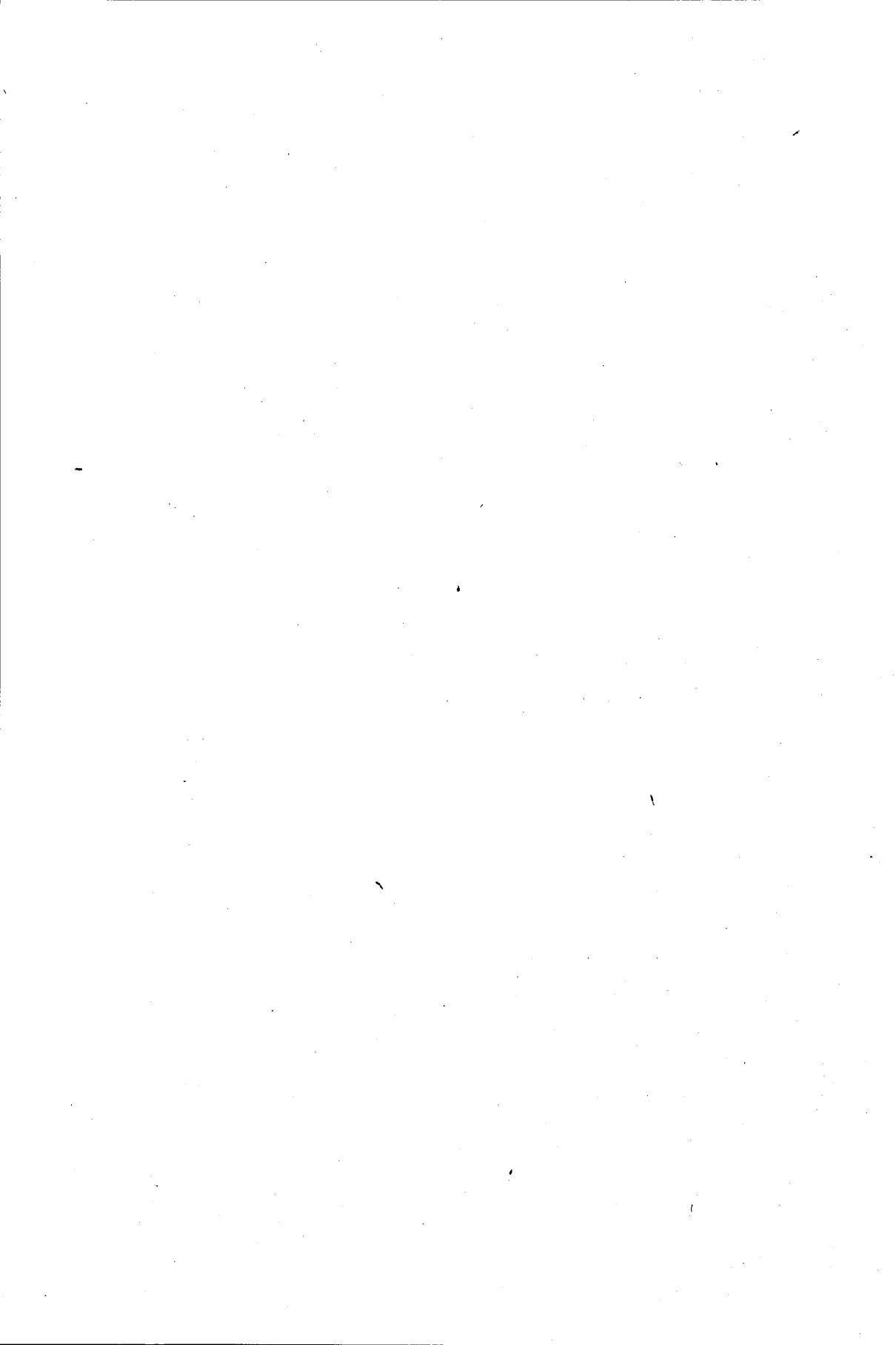
Amennyiben ezt, az Urálon inneni manysi nyelvjárásoknak hovatarthatóságáról alkotott feltevést a további kutatások igazolni fogják, ennek — véleményem szerint — jelentősége lesz, nemcsak a manysi nyelvjárási, hanem az ugor történeti vonatkozású kutatásokban is.

GULYA JÁNOS

¹⁷ A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57—89. l.

¹⁸ A két folyórendszer között a távolság olyan jelentéktelen, hogy ez még az Urálon keresztüli csónakközlekedést sem akadályozza meg. A közbeeső szárazföldi részen a csónakokat egyszerűen kézi erővel keresztülvontatják.

¹⁹ Vö. „Der Wisradialekt oder genauer der Dialekt von Ust-Ulsui (U) ist zu den mittleren [azaz: a nyugati, mégpedig az alsó-lozvai (AL.), (közép-lozvai, KL.) — G. J.] Dialekten des Wogulischen zu zählen.” (KANNISTO: JSFOu. XXX/8, 16. l.)

Etimológiai megjegyzések

1. A m. *ki* kérdőnévmás szamojéd egyeztetéseiről

A címben megnevezett kérdőnévmás szamojéd megfelelőinek kérdésében a legújabb szakirodalom nincs egységes véleményen. Y. H. TOIVONEN a SKES. *ken* címszavában a jurák-szamojéd *šā*- névmástövet, valamint SETÄLÄ nyomán (l. JSFOu. XXX/5, 33) a szamJen. *sio*, *sie* | Tvg. *sele* | Kam. *šimdi* 'wer' névmásokat említi a finnugor névmáscsalád esetleges megfeleléseinek. BJÖRN COLLINDER viszont — szintén kérdőjeles formában — a jurák χ^B kérdőnévmást és a kam. *gi*- tövet egyezteti a m. *ki*, fi. *ken* stb. névmásokkal (Jukagirisch und Uralisch 72 és FUV. s. v. *ken*). Az ő egyeztetését fogadja el JOHANNES ANGERE is (Die uralo-jukagirische Frage 68).

Ha a szamojéd nyelvek szempontjából megvizsgáljuk ezeket az etimológiákat, akkor TOIVONEN—SETÄLÄ álláspontja valószínűbbnek bizonyul, mint COLLINDERÉ.

A jurák *šā*- névmástó mintegy 16—17 kérdőnévmásban és határozószóban ismerhető fel. Pl. O., Szj. $\xi^{\alpha}\gamma^{\alpha}$ 'wann?'; O., Szj., T., K., Oksz. $\xi^{\alpha}n$, Kisz. $\xi^{\alpha}n$ 'wieviel?', O., Szj. $\xi^{\alpha}\eta\delta k$, Nj., Sz. $\xi^{\alpha}\eta\eta\delta k$ id.; Nj. $\xi^{\alpha}n$ *kun* 'welcher Abstand?', O. $\xi^{\alpha}\eta$ $\xi^{\alpha}u^{\alpha}n\eta^{\alpha}$ 'bis wohin?'; O., Szj., U—C., U. $\xi^{\alpha}m\alpha n$ 'jeder'; O. $\xi^{\alpha}nmB^{\alpha}\delta i$ 'einigermassen'; O., Szj. $\xi^{\alpha}mpir$ 'wieviel?' stb. stb.

A sok származék alapján arra következtethetünk, hogy a ma már nem létező *šā* névmás alapjelentése 'was?' lehetett. CASTRÉN (Gramm. 360) valóban 'was?' jelentésben közli a *ša* névmást, amelynek önálló használatára ezen kívül újabb feljegyzésekből nem tudok példát.

A finnugor nyelvekből kimutatható 'wer?' jelentés tehát a jurákban hiányzik. Ez természetesen nem jelent semmit az egyeztetés hitele szempontjából, mert a 'wer?' és 'was?' jelentések felcserélődésére vannak példák. A jurák névmástó egyéb szamojéd nyelvi megfelelői különben is 'wer?' értelemben használatosak: Jen. *sio*, *sie* | Tvg. *sele* | Kam. *šimdi*, (DONN., Wb. 64) $\xi^{\alpha}ndi$, $\xi^{\alpha}nda$, $\xi^{\alpha}unde$ 'wer?', (uo. 145) $\xi^{\alpha}ndide$, $\xi^{\alpha}ndide$, $\xi^{\alpha}ndide$ 'jemand'.

Az egyeztetés szamojéd tagjai elé mégis kérdőjel kívánczozik, és pedig hangtani okokból. Ami először is a jurák tőnek a többi szamojéd adattal való összetartozását illeti, megfontolandó, hogy a Jen. *i* | Tvg. *e* | Kam. *i*, ϵ megfeleléseképpen a jurákban inkább $\bar{e}$ v. $\bar{i}$ hangot várnánk (pl. Jen. *iri* | T. $\eta\bar{e}t\bar{a}$ | Kam. *te* 'Kessel' ~ jur. $\eta\bar{e}\delta^A$ 'Topf'; Jen. *mē*, *mī* | T. *meai* | Kam. *mēji* ~ jur. *mējje* 'Frau des jüngeren Bruders'; Jen. *fite* | T. *feibten* 'Lippe' | mot. *hibdin* 'Mund' ~ jur. $\eta^{\alpha}B^{\alpha}t\bar{s}i$ 'Lippe'; Jen. *fide* | T. $\eta^{\alpha}tte$ | Kam. *phidā* ~ jur. $\eta^{\alpha}\delta^{\alpha}$ 'Nest' stb. vö. MSFOu. LVI, 100—3). A jurák névmástónek a többi szamojéd adathoz való tartozása mégis valószínű, mert névmások

esetében nem kell mindig szabályos magánhangzómegfeleléseket várnunk, s végeredményként a jurákban jelentkező *ä* is a magánhangzók palatális sorába tartozik, amely bizonyos esetekben *ē*-vel váltokozhat (pl. O. *ṭšām*²⁴, Szj., K., U., U—C., Szjo., N. *tām*²⁴ 'dieser' ~ Szjo. *tēβnūnno* 'hierherum', O. *ṭšēβmtō-ṭyp* 'ein solcher wie dieser' stb. Wb. 500a. és MSFOu. LVI, 64). A szamojéd névmástő tehát palatális magánhangzót tartalmaz, s így a szókezdő *š* (~*s*, *š*) hang levezethető a magashangú finnugor kérdőnévmás szóeleji **k* hangjából is. Az uráli **k*-ból a szamojédban palatális magánhangzó előtt tudvalevőleg *š* lett. Mivel pedig a fenti szamojéd szók palatális magánhangzót tartalmaznak, és szókezdő mássalhangzójuk **k*-ra is visszavezethető, nincsen akadály a éppen annak, hogy a két elemű hangsorok egybevetésének valószínűségi határain belül a finnugor magashangú kérdőnévmás megfelelőinek tartsuk őket.

Arra azonban, hogy a szamojéd szók egy **k* kezdetű alakból származnak, a velük párhuzamba állított finnugor névmásokon kívül egyéb bizonyíték nincsen.

A SETÄLÄ—TOIVONEN egyeztetése tehát lehetséges. A COLLINDERTŐL származó egybevetés azonban teljesen bizonytalan. Ő az alábbi alakokban látja a m. *ki* és családja szamojéd megfelelőit: jur. O., U. *χṭB^ri*, Szj. *χṭB^rē*, K. *χṭB^rē*, I. *χṭB^rē*, U—C. *χṭβē*, N. *χṭiβ^rəβ*; Kisz. *k^rm̄m̄əp*, Nj. *k^rm̄m̄əp*, P. *k^rm̄m̄əβ* 'wer?' (Wb. 188) ~ kam. *gi*:- DONN. *gi^ri* 'welcher, wer, welcher von zweien?', *gi^rin*, *gir*, *kijen*, fl. *gi^ren* 'wo?', *gildi* 'wieviel?'. De ha COLLINDERREL együtt ezeket a szamojéd szavakat tartanánk a finnugor magashangú kérdőnévmás megfelelőseinek, akkor okát kellene adni annak, hogy a **k* miért nem vált *š*-szé a szamojédban az eredeti palatális magánhangzó előtt. Ez a kérdés azonban magával vonja mindjárt a következőt is: milyen magánhangzót tartalmazott ez a szó az ősjurákban és az ősszamojédban?

Ha a mai jurák alakokból indulunk ki, azt látjuk, hogy a tundrai nyelvjárásokban *i* hang, az erdeiekben (Kisz., Nj., P.) pedig *i* következik a *χ*-, ill. *k*- után. Ha a szó eredetileg is palatális magánhangzót tartalmazott volna, akkor e szavak a jurákban ma nem *χ*-val, hanem *š*-szel kezdődnének. Erre mutat az a tény is, hogy a jurák-szamojédban *χ*- (ill. erdei *k*-) után palatális magánhangzó általában n e m á l l h a t. Ez a névmás mégis eltérést mutat a többi *χi*- (~ erdei *ki*-) kezdetű szavaktól abban, hogy LEHTISALO nem veláris *i*-t jelöl benne, hanem a normálisnál hátrább képzett *i* hangot, ill. az erdei adatokban félreérthetetlenül palatális *i*-t. A *χṭB^ri* névmás e sajátosságával eltér a jurák nyelv fent említett fonológiai jellegzetességétől. Többször érvényesül azonban e névmás kiejtésében is az az elv, hogy *χ*- után csak veláris hang állhat. Így pl. LEHTISALO szövegeiben találunk veláris *i*-t tartalmazó változatokat is (pl. MSFOu. XC, 41: O. *χibi*- 'wer?', 14: *χibi* *χibi* 'jeder'). Ugyanakkor pedig CASTRÉN -u-val (ill. *ü*-vel) jelölte az első szótag magánhangzóját: *hubea*, *huwea*, *hübea* 'wer'. A jurák irodalmi nyelvben a szó mai írásképe *хубя*, de valószínű, hogy *i*-je a normálisnál hátrább képződik (= LEHT. *i*).

Vannak tehát adatok e szóra veláris magánhangzóval és palatális (ill. a normálisnál hátrább képzett palatális) magánhangzóval egyaránt. Ha már az ősszamojédban palatális magánhangzót tartalmazott volna e névmás, akkor ma *š*-szókezdetet találnánk. A jelenlegi szókezdő *χ*- (~ erdei *k*-) viszont egyértelműen arra mutat, hogy a szó az ősszamojédban veláris magánhangzójú volt. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos magashangúsodási folyamat észlelhető a jurákban, s ez legvilágosabban az erdei nyelvjárásokban jelentkezik.

Hogy ennek mi lehet az oka, bajos lenne pontosan meghatározni. Arra minden-
 esetre gondolnunk kell, hogy a szó második felében található egyéb palatális,
 ill. palatalizált hangok hatottak az első szótagra. Hasonló — szintén önálló
 jurák nyelvi fejleménynek minősülő — magashangúsodás figyelhető meg pl.
 az O. $\chi\dot{u}j\dot{u}m^{3a}$ 'welcher von beiden?' kérdőnévmás U. nyelvjárási alakjában:
 $\chi\dot{e}j\dot{u}m^{3a}$ (Wb. 198a).

A fent említett kamasz alakok nem mondanak ellen az eddig kifejtettek-
 nek. Mint láttuk, DONNER említ szótárában „fl.” megjelöléssel egy *gijen*
 alakot. Ennek elsősztótagi *i*-jét régibbnek, eredetibbnek tekinthetjük, mint
 a *gi*- kezdetű adatok magánhangzóját. Ezt a feltevést annál inkább megkoc-
 kázthatjuk, mert igen kis valószínűsége van egy ellentétes *gi*- > *gi*- vál-
 tozásnak, éppen *i* előtt. A kam. névmás *i* hangját tehát szintén másodlagosan
 *i-ből keletkezettnek tekinthetjük. A kamaszban egyébként sem ez az egyetlen
 eset, amikor az *i hang *i* képviselőt mutat (vö. jur. $\eta\dot{i}n$ 'Bogen' ~ kam.
 $\dot{i}n\dot{a}$; jur. $\eta\dot{i}t^{3a}$ 'hinunter' ~ kam. $\dot{i}l$ 'unten'; jur. $\chi\dot{i}r\dot{r}\dot{a}$ 'schinden' ~ kam.
 $\dot{k}\dot{a}r\dot{e}l\dot{i}m$, C. $\dot{k}h\dot{i}r\dot{l}i\dot{m}$ stb., vö. MSFOu. LVI, 80).

A jur. $\chi\dot{i}$ - ~ kam. *gi*- tő tehát egy összamojéd *ki- formára vezethető
 vissza. Emellett azonban az a lehetőség is fennáll, hogy e névmások a *ku-
 mélyhangú kérdőnévmásnak egy (talán az összamojédig is nyomon követ-
 hető) alakváltozatát mutatják. A jurák $\chi\dot{i}B^i$ névmást mindenestre a mély-
 hangú $\chi\dot{u}$ -, $\chi\dot{u}$ - névmástöből eltérő hangalakú fejlődés útján önállósult alakulat-
 nak is tarthatjuk. A $\chi\dot{u}$ - töből képzett névmások és határozószók ugyan leg-
 inkább $\dot{u}$, $\dot{u}$ elsősztótagi magánhangzót tartalmaznak (pl. O. $\chi\dot{u}n\dot{n}p$ 'wo?',
 $\chi\dot{u}i$ 'wohin?', Sz. $\dot{k}u\dot{k}k\dot{i}$ 'wer?', stb.), az *u* helyén azonban olykor más magán-
 hangzó jelentkezik. Például a: K. $\chi\dot{a}n\dot{p}\dot{z}\dot{e}r^{3a}$ 'wie?', $\chi\dot{a}n\dot{a}\dot{n}\dot{i}$ 'wer?' stb., vagy
 pedig — s ez számunkra igen fontos — néha *i*: O. $\chi\dot{i}n\dot{i}\dot{s}\dot{e}r^{3a}$ 'wer?', Szj. $\chi\dot{i}n\dot{a}\dot{n}\dot{i}$
 id., O. $\chi\dot{i}n\dot{n}\dot{a}$ 'wo ist?' stb. (l. Wb. 197—9). A CASTRÉN által közölt *huwea*,
hubea alakok is alátámasztják ezt a feltevést.

Más szóval: a jur. $\chi\dot{i}B^i$ ~ kam. *gi*- csak akkor lehetne a m. *ki* névmás
 rokona, ha feltennők, hogy az eredetileg magashangú névmástő az összamojéd-
 ban mélyhangú magánhangzóra tett szert, majd a jurák és a kamasz nyelv
 külön életében ismét magashangúsodott. A névmás alakulásának ilyen magya-
 rázata azonban nagyon bonyolult lenne. Sokkal valószínűbb, hogy e névmások
 egy *ki- (~ *ku-) töből származnak, és így aligha egyeztethetők a m. *ki*
 családjával.

2. OSz. *mī* 'Ding; etwas'

Az osztják-szamojéd CASTR. *my* 'etwas' szót (~ PROK.: UJb. XI, 94,
 Ta. *mī* = *mī* 'Ding; etwas') HALÁSZ I. a szamTvg. *mā* 'was', *mājān* 'weshalb'
 stb., a Jen. *mī* 'was', *miggua* 'etwas' szavakkal együtt a m. *mī* kérdőnévmás
 etimológiai megfelelőinek tartotta (NyK. XXIV, 447), s az OSz. szóra példa-
 ként említette a *kai my* 'etwas' (*kai* 'was'), *šānda my* 'etwas Neues' (*šānda*
 'neu'), *sösel my* 'etwas Gespienes (Speichel)' (*sös* 'Speichel') kifejezéseket.

Az osztják-szamojéd szó idetartozását a későbbi kutatók — úgy látszik
 — nem tartották valószínűnek. SETÁLÁ (JSFOu. XXX/5, 33), SZINNYEI
 (NyH. 7 157), UOTILA (SyrjChr. 117) és COLLINDER (Indo-uralisches Sprachgut
 59 és Indo-uralische Nachlese 4) csak a szamJen. és T. adatokat idézi mint
 a finnugor kérdőnévmás megfelelőit. COLLINDER később (FUV.) a kam. *mō*,

mo 'weshalb, warum?' szót is idevonta, de az OSz. adatot itt is kihagyta az egyeztetésből.

Az OSz. szónak az etimológiából való kierekesztését nem okolták meg, de véleményem szerint valóban elválasztandó a rokonnyelvi névmásoktól. Az OSz. szó egy sokjelentésű jurák szócsaláddal függhet össze: jur. O. *mī* stb. 'etwas zu essen, etwas Essbares' (Wb. 258 kk.), 'Speise' (MSFOu. LVI, 57). Az OSz. 'Ding' és a jur. 'Speise' jelentés összefüggése homályosnak tűnhetik, de a jurák szó jelentésében nem az evés képzete az eredeti, hanem a v a l a m i v e l v a l ó r e n d e l k e z é s n e k, a v a l a m i t b i r t o k l á s n a k, b í r á s n a k a k é p z e t e. Erre mutatnak az alábbi értelmezések: Nj. *mī* = O. és 'Ware' (Wb. 258), ill. 'was jemand nimmt, was jemand hat'; 'Speise' és Lj. *mīej* 'mein Eigen, mein Gut' (MSFOu. LVI, 57). Hasonló, erősen a környezettől is függő jelentéseire a szónak vö. még: Lj. *mīññāj* 'mīēdēj' 'niēnnpātōš' 'das Meinige, war bekannt', Sz. *māñ mīej tējjin!* 'bring das Meinige!', Nj. *nūm mīēt mīēttj j taš* 'um Gottes willen gib mir etwas!', *ñijji mīējennpā* ... 'ein anderes Mal...', Kisz. *ñammī mīēn tāēβñjjem šē'ij ñāēitpṭv* 'wenn mir etwas Schlimmes zustösst, dann verzeihe mir!' (Wb. 258).

A szóval összefüggő igék és származékaik is igen szerteágazó jelentésűek: O. *mšēš* stb. 'nehmen; sein': O. *ñam ži-dā mī* 'nim m das Fleisch', *mākkaññv mšēñkūm* 'ich bin zu Hause'. Az ige egyéb alkalmi jelentéseire vö. az alábbi példákat: Nj. *kūšši mīēβnām?* 'wie soll ich es machen?', *mīēnnāj* 'ñññpā' 'dagegen ist nichts zu tun', O. *ñāñar* 'mšēββñ' 'drei mal', *ñē' pām* 'mšēññōn, ñē' *ñidim mšēññōn* 'spalte den Frauen Holz, trage den Frauen Wasser', *mādanvñ xāšōββñ, mākkaññv mšēññan!* 'Gast, tritt in das Zelt!', Kisz. *karyēnnv mīēt!* 'stich mit dem Messer!', Ni. *ñiāāi tāi* 'ñāām mīēt!' 'komm näher hierher!' stb. (l. Wb. 258–260).

Származéka ennek az O. *mšēš* 'haben, halten (иметь, держать)' ige is (vö. pl. Okszi. *nūjje, βādām mšēttām* 'halt, ich habe ein Wort (zu sagen)!', MB. *nūm vñ ñōd* 'tēšši mšēēttv βē. ββō ñāēk 'die Luft ist doch kalt, wenn man schlechte Kleider anhat', O. *tād vñ tagnākkum mšēttā* 'dann begann er ein Märchen zu erzählen', vö. még OP. *βāñje mšēttv* 'ganz aussen rechts im gespannt stehendes Rentier' stb. (l. Wb. 260–1). A jelentéseknek ez a sokfélesége már a régebbi közlők adataiban is feltűnik: CASTR. *mu'eu* 'halten, gebrauchen, pflegen', *mu'embiu* 'erhalten', BUD. *mue* 'kézbe fogni, venni, elfogadni; bírni, viselni (ruhát), használni', SPROG. *mēš* 'erhalten, empfangen, bekommen'.

A szó legrégibb jelentése '(meg) lenni, birtokolni' ill. 'ami megvan; dolog' lehetett, s az összes jelentések ezekből fejlődhettek.

Az OSz. és a jur. szó egyezésének hangtani akadályja nincs. A magánhangzómegfelelős szabályos (vö. MSFOu. LVI, 80: össz. *j). A jurák ígét régebben — helytelenül — a fi. *muistaa* családjával hozták kapcsolatba (SETÁLÁ: JSFOu. XXX/5, 63).

HAJDÚ PÉTER

Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben

I. A nyelvi megértés folyamatában a beszédhangokból alakult hangsorok hangmagasságának különféle módosulásai igen fontos szerepet játszanak, hiszen az objektív nyelvi tartalom mellett a beszélő szubjektív állásfoglalására és a beszédhelyzet számos mozzanatára, finom árnyalatára hívják fel a hallgatók figyelmét. A beszélő és a hallgató a beszédhangok hangmagasság-ingadozásait önkénytelenül fogja fel a nyelv tartalmi és komplex hangzás-elemeivel együtt, és nem abszolút, hanem relatív hangmagasságokat appericipiál, a hanglejtés számos mozzanatát kiszűri, s csupán a kiemelkedőbb fordulatok: a kisebb vagy nagyobb hangközzel történő indítás, a magasabb vagy mélyebb hangfekvés, a különböző intervallummal történő felfelé emelkedés, mélyre ereszkedés, vagy éppen az egyszinten való mozgás üti meg a fülét, és ezeket appericipiálja mint bizonyos tartalmi és érzelmi árnyalatok jellegzetes kísérő jelenségét. A szóalakok, a hangerő és a hangmagasság időbelileg ritmikusan jelentkező folyamából a jellegzetes szemantikai-, intenzitás- és melódiapontok mint lelki feszülések és feloldások sorozata jelenik meg a hallgató érzékelésében, és bonyolult intergrálódási folyamat segítségével azt az értelmi és érzelmi tartalmat váltja ki, amit a beszélő elérni kíván.

Az eddigi hanglejtésvizsgálatok azt mutatták, hogy az érzékelés számára a legfontosabb támpontokat a legnagyobb intenzitással rendelkező magánhangzók képviselik. Éppen ezért a kutatók a beszédhangoknak egy nagy csoportját: a zöngés mássalhangzókat már eleve kizárták vizsgáldásuk köréből, mert bár zöngéjük és így hangmagasságuk van, melódiájuk érzékelhetősége felette nehéz, mert képzésük közben az artikulációs levegő szabad kiáramlása elé vagy teljes akadály gördül (zöngés zárhangok), vagy pedig részleges (zöngés réshangok). Ilyen körülmények között a képzési levegő csak tetemes energia-vesztés után kerülhet a hangmezőbe, s ezért a zöngés mássalhangzók energia-értéke messze elmarad a magánhangzókétól. Hangnyomásméréseim (Hangnyomásmérések: NyK. LVI, 181—214; A geminátákról: MNy. LII, 415—428) azt mutatták, hogy a legnagyobb nyomásértéket a magánhangzók képviselik, majd a nazálisok és likvidák, a zöngés réshangok és a zöngés zárhangok követik a csökkenő értékű sorozatban. Kétségtelen, hogy a nyelvközösség által kialakított hanglejtésformák kifejezésére a nagy energiájú magánhangzók a legalkalmasabbak, sokan azonban úgy vélik, hogy egy-egy sajátos hanglejtésforma (PIKENél: „contour”) megvalósításában a zöngés mássalhangzók is tevékenyen részt vesznek. KENNETH L. PIKE (The intonation of American English. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1953⁵) így ír e kérdésről: „The pitch of a voiced consonant at the end of a syllable may contribute

directly to the ending point of a primary contour. Thus, in $\frac{\text{man}^?}{\circ 3-2/}$ the significant contrastive contour is completed on the (*n*); in $\frac{\text{red}^?}{\circ 3-2/}$ the significant contrastive contour is completed on the (*d*); in $\frac{\text{what}^?}{\circ 3-2/}$ the contour must be completed on the vowel" (104). PIKE tehát úgy véli, hogy a szótag végén elhelyezkedő *n*, *d* vagy más zöngés mássalhangzó hangmagassága az előző magánhangzónál magasabb szintre emelkedhet, s így részese lehet a „significant contrastive contour”-nak. Viszont a szótag eleji zöngés mássalhangzó már nem bír ilyen tulajdonsággal, és nem vesz részt magas szinten kezdődő hanglejtésforma kialakításában: „If a contour is chosen which begins phonemically with a higher pitch, then the pitch of the initial voiced consonant may be much lower, as in $\frac{\text{man}}{\circ 2-4//}$ or $\frac{\text{boy}}{\circ 2-4//}$ but the significant contrastive pitch number two begins in each case on the vowel, just as it does for *toy*.” (104–105).

2. A magyar zöngés mássalhangzók hangmagasságmódosulásait részben izoláltan ejtett szavakban, részben pedig mondatokban vizsgáltam meg. A kijelentő és kérdő formát egyaránt figyelembe vettem. A vizsgálandó anyagot gégére helyezett kondenzátor mikrofon segítségével magnetofon-szalagra vettem fel, majd automatikus hangmagasságíróra, onnan pedig oszcilloszkópra vittem át, és a katódcső ernyőjén megjelenő fényingadozásokról folyamatos filmet készítettem. Gégemikrofonon keresztül tehát nemcsak a magánhangzóknak, hanem a zöngés mássalhangzóknak a hangmagasság-alakulásáról is képet nyerhettünk.

Alljon itt mutatóba vizsgálódásunk anyagából néhány befejezett közlést tartalmazó izolált szó. Ezekben a hanglejtés menete általában ereszkedő, a hang magassága az első szótagtól kezdve fokozatosan lejjebb száll, és az utolsó szótagban alaphangot ér. A hangköz nagysága $F-1\frac{1}{2}$ oktáva között mozog (HEGEDŰS L., Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp. 1930, 20–36).

1. kép: *bibirtőkoš*. A hangsúlyos szótag kezdő *b*-jének hangmagassága az alaphang körül mozog (a D zenei magasságon). Időtartamának utolsó három periódusában igen csekély változás figyelhető meg. Az *i*-ben hirtelen emelkedik fel a hang egy kvinttel a 129 rezgésű *c* zenei magasságra. A második *b* zárhangban egy teljes zenei hanggal lejjebb esik, és csak a következő magánhangzóban emelkedik újra feljebb. Az *r* hangban azután ismét mélyül a hang, és a *tš* affrikáta záreleme előtt eléri a legmélyebb szintet. Ez annak a jele, hogy a hangszalagok feszült zöngéállásból ernyedtt fúvó állásba mennek át. A harmadik szótag *ř* hangjában átlagban F magasság körül mozog a melódia, a *k* képzése előtt azonban újra elernyed a hangszalag izomzata, s a hosszú *ř* utolsó periódusában mélyre száll. A rövid *o* első felében F körüli a zenei magasság, második felében azonban a befejezettség jeléül C alaphangra száll le. Hangköze tehát 1 oktáva.

Kétségtelen, hogy ennek a befejezett jellegű közlésnek fonemikus hanglejtésformája ereszkedő: • • — •, s a magánhangzók relatív magassági helyzete szabja meg tipikus alakulását, a zöngés mássalhangzók hangmagasságviszo-

nyait pedig mint jelentéktelent kiszűrjük. A *b* zöngés zárhang magassága a megindulásakor igen mély, érzékelésünkre azonban nem hathat döntő módon, mert az ajkak lezárják az artikulációs levegő útját, s így a hangmezőbe jutó energiát nagy mértékben megsűrrik, tompítják. De a második *b* képzése közben sem tudják tartani a hangszalagok az *i* magánhangzóban elért hangmagasságot és feszültségi fokot, mert az ajkzár következtében megnövekszik az intraorális levegőnyomás, ennek reakciójaként a gégeizomzat a feszességéből azonnal enged egy kissé, s így a hang magassága egy teljes zenei hanggal csökken.

2. kép: *žemle*. A szókezdő *ž* képzése közben a hang mély, és a 64 Hz-es C alaphang közelében mozog. Időtartamának második felében azonban a hangszalagok már kissé megfeszülnek, s az utolsó öt periódusban csekély emelkedés figyelhető meg. Az *e* magánhangzó mutatja a szó legmagasabb melódikus pontját (129 Hz = c). Innen kezdve fokozatosan mélyül a hang az *m*-ben, az *l*-ben jelzi a legmélyebb értéket, majd a szóvégi *e* magánhangzóban ismét feljebb emelkedik egy kissé, s csak utolsó két periódusában száll le az alaphangra.

Nyilvánvaló, hogy a fonemikus hanglejtésforma főtámpontjai itt is a magánhangzók, s a szókezdő *ž*-nek, majd pedig az *l* hangnak a formából kiugró mély melódiája nyelvi szempontból irreleváns tényezők. Az ereszkedő menetbe legsimábban még az *m* nazális illeszkedik bele, s a befejezett közlés tipikus hanglejtése a (*ž*) *em* (*l*) *e* hangok melódiáján keresztül jut kifejezésre.

3. kép: *žigmondot*. A szóeleji *ž* mássalhangzó mély, s csak utolsó periódusában emelkedik fel egy kissé. Az *i*-ben eléri a 122 Hz-es H magasságát. Az *i* magasságképe a két zöngés mássalhangzó között konvex, ezeknek ugyanis mélyítő hatásuk van. A *g* és *d* zöngés zárhangokban erősen mélyül a hang, az *m* és *n* nazális magassága viszont nagyjában simán illeszkedik bele a lezárt közlés ereszkedő hangmenetébe. A fonemikus hanglejtésforma legerősebb pillérei tehát itt is a magánhangzók, menetébe legjobban a nazálisok illeszkednek bele, a legfeltűnőbb elütő hangmélyülést pedig a *ž* és *g* hangok mutatják.

4. kép: *bändžäl*. A *b* zárjának tartama alatt a hangmagasság a 86 Hz-es F körüli szinten mozog, felpattanása után fokozatosan emelkedik, míg végül az *ä* képzése közben eléri a legnagyobb magasságot. A nazálisban azonban megkezdődik az ereszkedés, s folytatódik a *dž* affrikátában is. A zárréshang elemeiben a hangmagasság menete nem egységes. Második elemében igen feltűnő mélyülés következik be, s végén tetemes zöngeredukció mutatkozik. Az utolsó szótagban kis ingadozás után alaphangon záródik a hanglejtésforma. A tipikus ereszkedő hangmenettől csupán a *b* és *dž* hangmagassága üt el.

5. kép: *tšemegebolt*. A zöngétlen affrikáta után következő *e* mindjárt a forma legmagasabb hangján indul meg. Az *m*-ben kissé lejjebb száll a hang, majd a második *e*-ben egy fél hanggal újra emelkedik. A *g* zöngés zárhangban alaphangot ér, de a harmadik *e*-ben valamit ismét emelkedik. A zöngés zárhangok szokásos mélyülése a *b*-ben sem marad el, s csak utolsó periódusaiban tükröződik vissza az erősebb hangszalagfeszülésre való előkészület. Az összetett szó második tagjának *o* hangjában a mellékhangsúlynak megfelelően magasabb szintről ereszkedik le a hang a befejező alaphangra. A legfeltűnőbb hangmélyülést itt is a zöngés zárhangok (*g*, *b*) képzése közben figyelhetjük meg. A két magánhangzó közötti nazális (*m*) csak kis mértékben tér el a szomszédos magánhangzók tipikus irányától, a közlést lezáró *l* mélyülése pedig teljes mértékben beleilleszkedik a hanglejtésforma menetébe.

6. kép: *zivátár*. A szókezdő *z* itt is alaphangon mozog, és csupán tartamának utolsó harmadában mutat némi emelkedést. A hangsúlyos szótag *i*-jében van a melódiamaximum, de a zöngés réshang (*v*) képzése közben valamivel lejjebb száll a hang, s csak az *á*-ban emelkedik fel egy kissé, de itt sem marad egy szinten, konvex képet mutat, mert utolsó periódusaiban a hangszalagok már a *t* fúvó állására készülnek fel. Szétnyílás előtt a hangszalagizomzat enged feszségéből, és ennek megfelelően a hang magassága is mélyebbre ereszkedik. Az utolsó szótag *á*-jának iránya ereszkedő, és a lezárt közlés tipikus formája a mélyülő *r*-ben fejeződik be. A hanglejtés sajátos irányától csak a *z* és *v* réshang mélyülése üt el.

7. kép: *huntsuiššg*. A melódiakép a magas *u*-val indul meg. A nazálisban valamivel mélyebbre száll a hang, s utolsó periódusaiban a *ts* előtti elernyedést tükrözi. Hasonló hangmagasságalakulást figyelhetünk meg a következő affrikáta előtt is a második *u* hangban. Világos tehát, hogy a szomszédos mássalhangzók a magánhangzók hanglejtésmenetét igen erősen befolyásolják, és konvex, eső, vagy konkáv formájának melódiaszögét döntően határozzák meg. Az is bizonyos, hogy a melódia módosulásával egyidejűleg a magánhangzó hangszínében, formánsfelépítésében is bizonyos változások történnek. A hangsorban élő magánhangzó tehát tulajdonképpen sohasem egy ideális, minden hatástól mentes „tisztá fonéma”, hanem olyan hangzat, amely formánsfelépítésének egyes mozzanataival, melódiaalakulásával, irányvonalával már határozottan szomszédos mássalhangzók léteére utal.

A befejezett közlést kifejező forma kialakításában tehát itt mindegyik zöngés hang tevékenyen vesz részt. A nazálisok általában a legkönnyebben illeszkednek bele a magánhangzókra keresztül érvényesülő formákba, a közlés végét jelző *g* mélyülése pedig ugyancsak összhangban áll az ereszkedéssel.

A kérdés hanglejtésformáinál teljesen hasonló a helyzet. (Az idevágó vizsgálatok egy részét lásd „A geminátákról” c. cikkemben: MNy. LII, 426–427). Nyilvánvaló tehát, hogy a fonemikus hanglejtésformák érzékelése szempontjából valóban a magánhangzók szolgálatjára a legfontosabb támpontokat, ők képviselik azokat a relatív szintkülönbségeket, amelyek nyelvileg differenciálnak. A magánhangzókra keresztül kifejezésre jutó hangmagassági szintet leginkább a nazálisok és likvidák közelítik meg, a zöngés rés- (pl. *v*, *z*, *zs*) és zárhangokat (*b*, *d*, *g*) a képzésmódjukkal együttjáró hangmélyülés akadályozza meg a hanglejtésforma menetébe történő tökéletes beleilleszkedésben. Szerepük valójában csak ott tökéletes, ahol az ereszkedő vagy eső irányt kell kifejezésre juttatni (pl. befejezett közlés utolsó mozzanatában: *bändžäl*, *tšemegebolt*, *zivátár*, *huntsuiššg* stb.). A zöngés mássalhangzók hangmélyülésének abszolút értéke az artikuláció módjától, az érzelmi feszültség fokától, az értelmi kiemelés nagyságától, a szomszédos beszédhangoktól és még számos más tényezőtől függ. Leggyakoribb a zöngés réshangoknak fél hangtól két hangig, a zöngés zárhangoknak pedig egy teljes hangtól négyig történő mélyülése (a szomszédos magánhangzók szintjéhez képest). Az említett tényezők azonban mind az alsó, mind pedig a felső értékeket lényegesen módosíthatják.

3. A zöngés mássalhangzókban bekövetkező hangmélyülésre itt-ott már megjegyzést találhatunk a szakirodalomban, a képzésmozzanatok módszeres vizsgálatával azonban nem foglalkoztak.

M. KLINGHARDT és M. DE FOURMESTRAUX (Französische Intonationsübungen. Cöthen 1911, 44) hanglemez lehallgatás alapján megfigyelte, hogy

eső hanglejtésformában a hangmagasság mélyre ereszkedése az *l* és *r* zöngés mássalhangzókban is folytatódik. Egyik dolgozatában K. KETTERER (Exp. Dialektgeogr. des Alemannischen in Baden: LebSpr. Heft 13,29) a *ž* zöngés réshanggal kapcsolatban azt írja, hogy hangmélyítő hatása lehet még a környezetére is: „Das Wort »šla« setzt bei 222 Hertz ein, das »žlext« bei 139 Hertz. Offenbar ist der tieferliegende Vokal erheblich weniger gespannt; den unter sonst gleichen Bedingungen (vor »l«) ist »ž« eindeutig voll stimmhaft”. Majd leszögezi, hogy lágy mássalhangzók után következő magánhangzók mindig mélyebb hangon indulnak meg (uo. 30). L. KAISER (Biological and statistical research concerning the speech of 216 dutch students: ANPE XVI, 133) a zöngés zárhangok képzéséről szólva megemlíti STETSON—HUDGINS ama megállapítását, hogy a zár tartama alatt a gégefő lejjebb ereszkedik; ez a tény KAISER szerint hangmélyülést eredményezhet: „which might cause a lowering of the voice”. R-M. S. HEFFNER (General Phonetics. Madison 1952. 122) a zöngés zárhangok hangmélyülését a kisebb energiafelhasználással magyarázza: „Voiced stops are usually lenis rather than fortis. Lower pitch and lesser energy are interrelated phenomena”. R. BRUNNER (Die Stimmhaftigkeit der französischen und zürich-deutschen Lenislaute: Z. f. Phon. 7 (1953)) megjegyzi, hogy a franciában és a zürichi német nyelvjárásban a zöngés zárhangok képzése közben a hangmagasság kissé lejjebb száll: „Der Beginn der Implosion bei Verschlusslauten im Frz. und Zd. ist durch ein plötzliches, allerdings geringfügiges Absinken der Tonhöhe gekennzeichnet. Im Moment des Explosionsbeginns erfolgt sehr häufig ein Wiederansteigen der Tonhöhe” (309). W. BETHGE (Das Abhören von Lautmelodie und Silbenmelodie: Zeitschrift f. Phon. 7 (1953), 320—326) a hallásérzékelés és mérés divergens eseteiről szólva a mássalhangzók szerepére gyanakszik: „Bei der Zuordnung der Abhöreraussagen über die Melodie zu den Ergebnissen der Messung der Lautwinkel ergeben sich eine Reihe von Divergenzen... Laute, die von den Abhörern als »steigend« bezeichnet wurden, haben bisweilen der Messung nach einen negativen Lautwinkel, der Tonhöhenverlauf war also objektiv fallend... Es könnte sein, dass ein Teil dieser Divergenzen darauf beruht, dass die M-aussage sich nicht allein auf den Vokal bezieht, dessen Lautwinkel sie nämlich in der Auswertung gegenübergestellt wird, dass vielmehr der Vokal und der Konsonant die Aussage beeinflussen” (321). Majd határozott utalást találunk a zöngés mássalhangzók hangmélyülésére vonatkozólag is: „Dabei zeigte sich, dass der Verlauf der Melodie innerhalb der Silben meistens konvex ist, anders ausgedrückt, dass der Vokal mehr zum Steigen, der Konsonant eher zum Fallen neigt” (323). „Ein Teil der Divergenzen zwischen Messung und Abhöreraussagen auf der Nichtbeachtung der Konsonanten beruhen kann” (324). O. VON ESSEN (Melodien deutscher Dichtung. A „Sprechmelodie als Ausdrucksgestaltung” c. kötetben: Phonet. Lab. Hamburg, 1952) az ének és a beszéd hangmagasságmenetét egybevetve megjegyzi, hogy énekben a magánhangzók magassága általában bizonyos szintet tart, viszont a zöngés mássalhangzók képzése közben tetemes hangmélyülést lehet megfigyelni: „Die auffälligsten Abweichungen finden sich [ti. az énekben] in denjenigen Abschnitten, die den Konsonanten zugehören (Vertiefungen in *w* von »wie«, *l* von »kalt«, *g*, *w*, *r* und *d* von »geworden«, ferner unmittelbar vor stimmlosen Konsonanten wie am Ende des *i* von »ist«...”) (2). Majd a beszéd melódia-görbéjét interpretálva ezt írja: „Die Sprechkurve B zeigt manche Ähnlichkeit mit der Singkurve. Auch hier ist die Beeinflussung der Tonhöhe durch die

Konsonantbildung deutlich, besonders ausgeprägt in den beiden *w*-Lauten" (3).

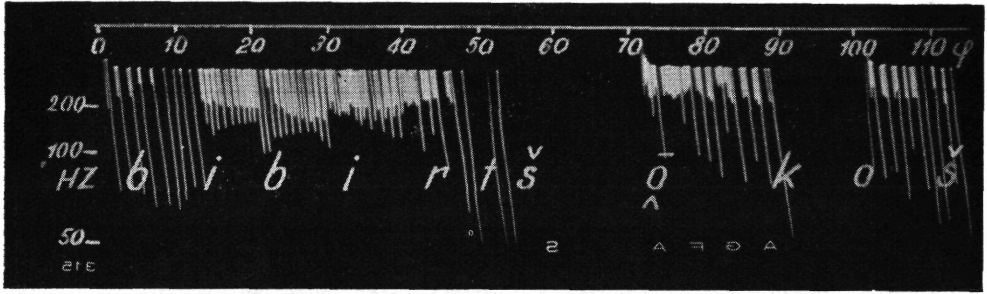
4. A fenti vizsgálatokból és az elszórt megjegyzésekből kitűnik, hogy a hangmagasságnak zöngés rés- és zárhangokban történő mélyülése nem valamely nyelven belüli sajátos képzésmód következménye, hanem az artikuláció mozzanataiból adódó fiziológiai törvényszerűség. Rés- és zárképzés közben az intraorális levegő nyomásának a nagysága megnő, mert az artikulációs levegő szabad kiáramlását szűk rés vagy teljes zár gátolja. A megnövekedett levegőnyomásra a hangképző mechanizmus bizonyos izomcsoportjai azonnal reagálnak: a gégefő izomzata feszességi fokából enged, kissé meglazul, elernyed. Zöngés zárhangoknál — amint azt C. V. HUDGINS és R. H. STETSON kimutatta (Voicing of consonants by depression of larynx: ANPE XI, 1—28) — a magas nyomás következtében az egész gégefő lejjebb száll. Ezáltal viszont megnövekszik a garatüreg térfogata, a supraglottális levegőnyomás csökken, a subglottális viszont növekedik, a nyomásdifferencia következtében azután a hangszalagokon keresztül levegő áramlik keresztül, és zöngé keletkezhet. A gégefő süllyedésével egyidejűleg azonban a hang magassága lejjebb száll, amint azt EYCKMANN röntgenvizsgálatai megmutatták.

5. A gégefő izomzatának lazulását, a zöngés rés- és zárhangok képzése közben mutatkozó gyengébb izomtevékenységét akciósáram vizsgálataim is igazolták.¹

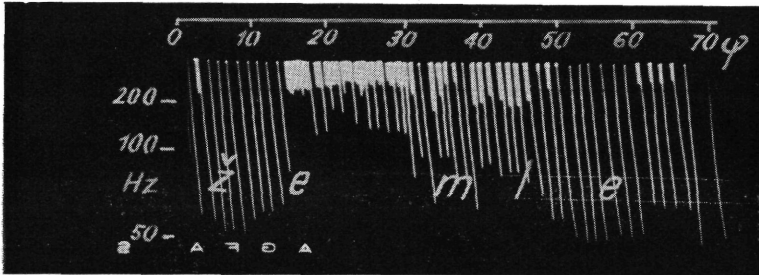
Ha a beszédhang képét (M.) a különböző izomcsoportokról levezetett akciósáram képével összehasonlítjuk, akkor megfigyelhetjük, hogy az artikulációs izomtevékenység időben egy kissé mindig megelőzi a hangot. Ez természetes, hiszen beszédhang csak a szükséges képzési mozzanatok nyomán keletkezhet, s figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hangképző és módosító szervek izomcsoportjai nem egyforma gyorsan innerválódnak. L. KAISER (Some properties of speech muscles and the influence thereof on language: ANPE X (1934), 121—133) kimutatta, hogy viszonylagosan leglassúbb az ajakizmok innerválása, majd növekvő sorrendben így következnek: bordaközi, állkapocs, nyelv és gégefő izmok. Leglassúbbak tehát a nervus facialis, s leggyorsabbak a nervus vagus irányította izmok.

8. kép: *ákárátát* a) kijelentő, b) kérdő alakban. Az alsó hanggörbén (M.) a zöngétlen *k* és *t* vonala választja el egymástól a zöngés magánhangzók hullámsorozatát. A LAR. II. képen megfigyelhetjük, hogy az első *á* hang képzéséhez szükséges aktív izomműködés a hangzás előtt már 0,1 sec-mal előbb megkezdődik, s a myogramm egyre erősödő kitéréseket mutat. A *k* hang artikulációja közben a görbe 0 vonalon mozog, a gégefő alsó részének izmai tehát elernyednek, s a hangszalagok nyílt fúvó állásba mennek át. A második *á*-ban

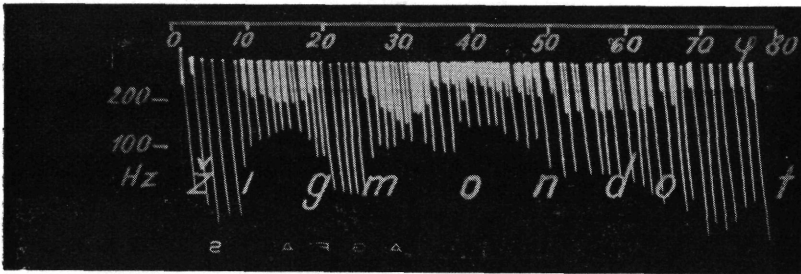
¹ Az akciósáram elvezetésével történő vizsgálatokat 1955—6-ban az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézetben dr. Tóth Szabolcs főorvos szíves közreműködésével végeztem. Önzetlen segítségért ezúton is hálás köszönetet mondok. — A myogramokat 8 csatornás E. Kaiser-féle (Koppenhága) EEG-vel készítettük. Vékony ezüstlemezből készült két-két elektródát ragasztottunk leukoplasztal közvetlen a felső (LAB. I.) és alsó ajak (LAB. II.) alá, a gégefő felső (LAR. I.) és alsó (LAR. II.) részére a középvonaltól oldalt kb. 15—16 mm távolságra. Ezenkívül egyidejűleg mikrofonon keresztül a kiejtett beszédhang képét is regisztráltuk. A vizsgálat alapjául 196 izolált szó és 30 mondat szolgált kijelentő és kérdő formában egyaránt.

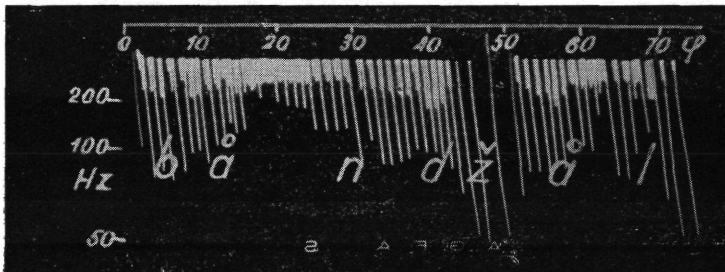
1. kép

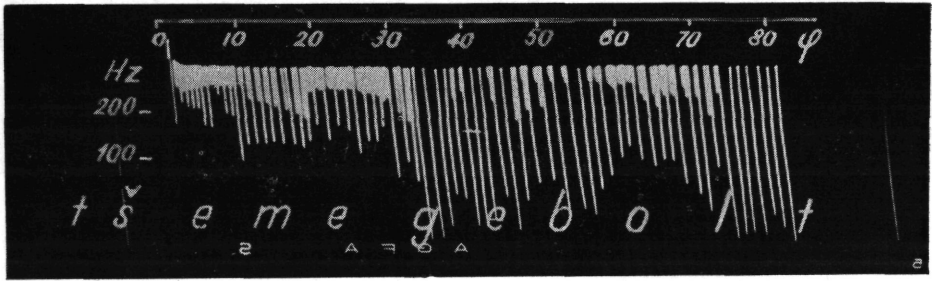
2. kép

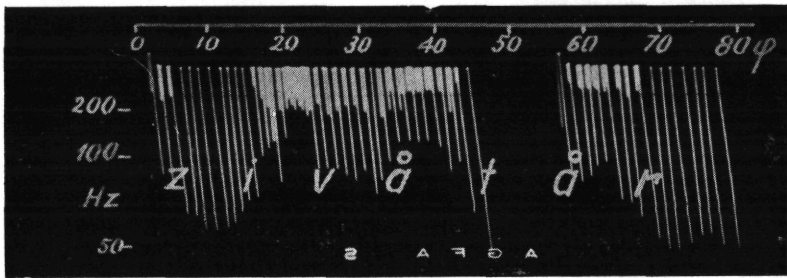
3. kép

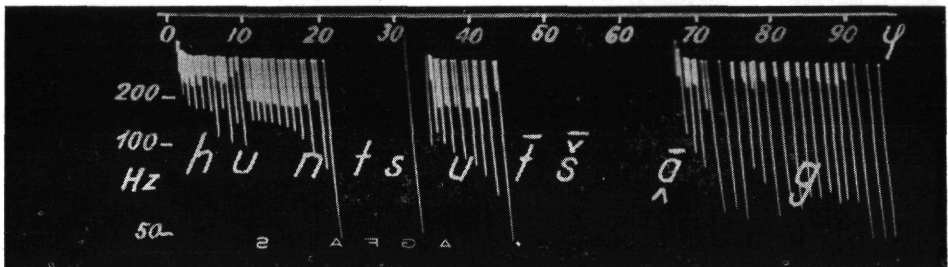
4. kép

5. kép

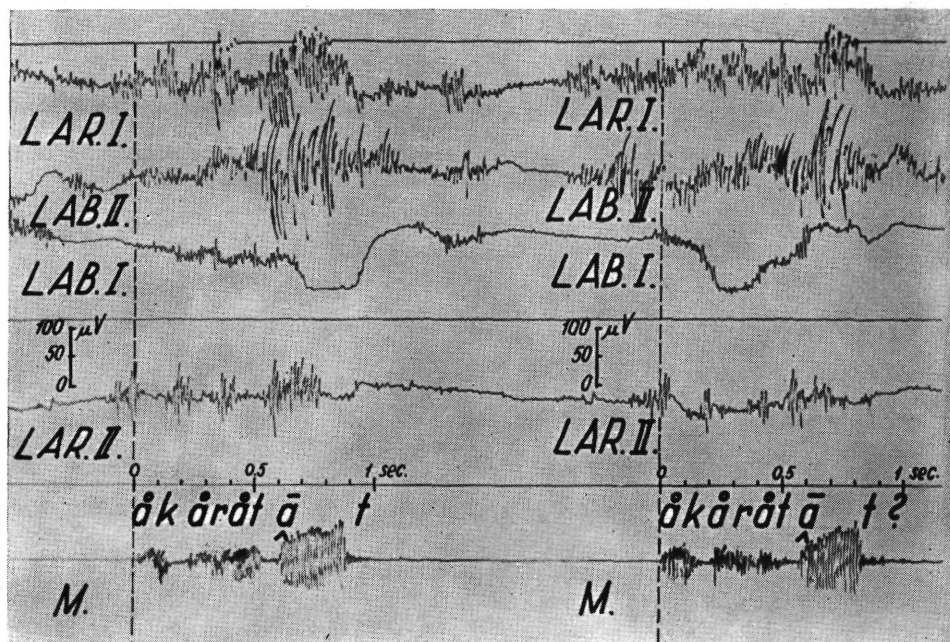

6. kép

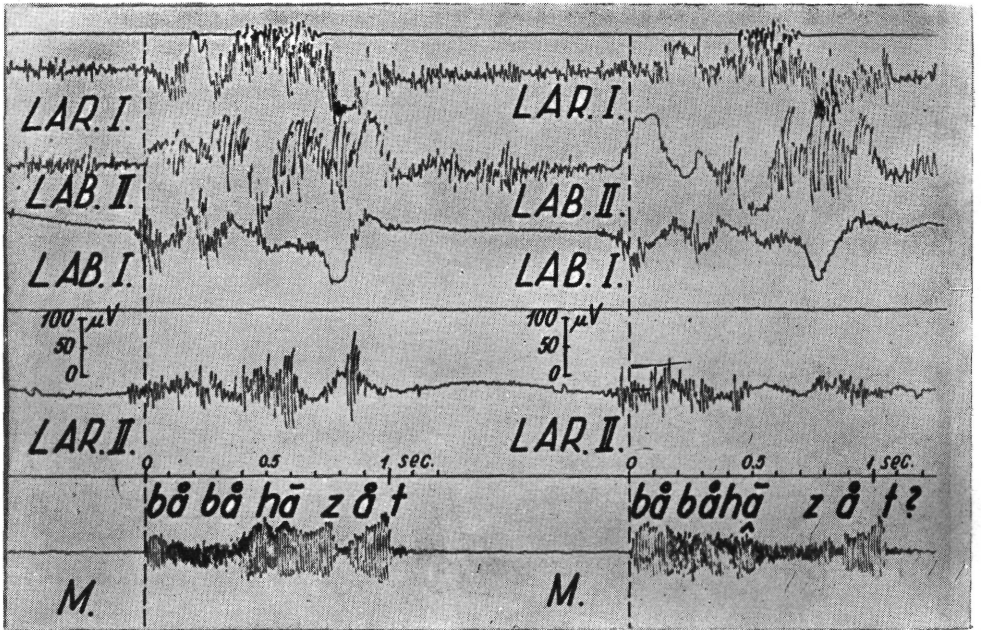

7. kép

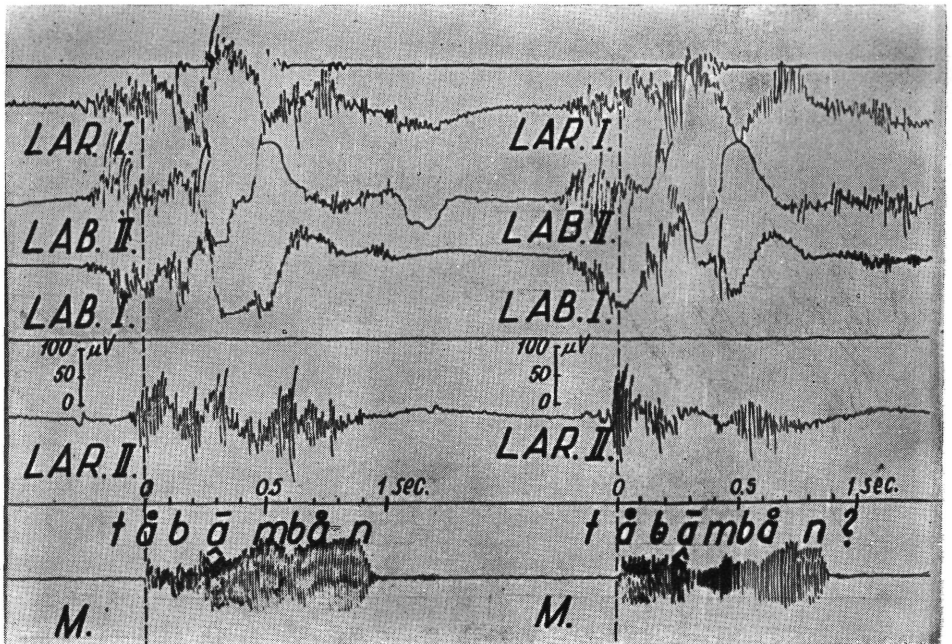

3. kép. Izmosoportokról felületi elvezetéssel készült akciósáram képek, myogrammok : LAR. I. = a gégefő felső részére, LAB. II. = az alsó ajakra, LAB. I. = a felső ajakra, LAR. II. = a gégefő alsó részére helyezett elektródákon át elvezetett akciósáram regisztrálása; M. = mikrofonon keresztül a beszéd közvetlen regisztrátuma, oscillogrammja.

9. kép

10. kép

újra erősödnek az aktív izomműködések, s nagy amplitudójú kitérések jelzik ezt a tényt. Majd az *r* artikulációja következik: az izomműködés ismét ellanyhul, a görbe a 0 vonal táján mozog, s csak a harmadik *á* képzése közben mutat újra fokozatosan erősödő kitéréseket. A *t* képzése a *k*-hoz teljesen hasonló képet mutat az izomműködés erejéről, s a 0 vonal közelében mozog. A hosszú *ā*-ban találjuk a legnagyobb amplitudójú kitéréseket időtartamának megfelelő ideig. A hosszú magánhangzók tehát valóban feszesebb hangszalagpréseléssel képződnek, mint a rövidek (vö. E. A. MEYER, Das Problem der Vokalspannung: Z. f. d. neuopr. Unterricht. 21. kötet (1913), 2. füzet 65—86 és 3. füzet 145—71). A felvétel tehát igen tanulságos: a szótagok nemcsak hangzás tekintetében (M.) különülnek el egymástól, hanem a gégefő izomműködése szempontjából is (LAR. II.). A zöngés vokálisok artikulációja közben a μ V-ban pontosan lemérhető feszültségcsúcsok keletkeznek, és ezek váltakoznak csaknem feszültségmentes völgyekkel. Az ismétlődés megközelítőleg szabályos; érthető tehát, hogy a szótag izomműködés és érzékelés szempontjából is a legkisebb ritmikus egység. A ritmus keltéséhez ezek a mikro-ritmus tényezőik is hozzájárulnak, s izomérezéleteink elősegítik ennek a komplex jellegű folyamatnak az érzékelését. Lényegileg hasonló a b) kérdő forma is. A kijelentő alak éreszkedő, a kérdő alak emelkedő-eső melódiaformája természetesen az izomműködés különböző feszültségi fokában is kifejezésre jut. Az a) kijelentő formában a LAR. II. a befejezett közlés utolsó magánhangzójában mutatja a legnagyobb kitéréseket, mert itt éreszkedik legmélyebbre a hang, s hangmélyülnél a musculus cricothyreoideus különösen aktív működést fejt ki. A LAR. II. ábrázolta görbék, tehát nemcsak az izomműködés erősségének fokát, hanem bizonyos mértékben a hangmagasság alakulását is visszatükrözik. Megfigyelésünk tehát megerősíti R. LUCHSINGER (Stimmphysiologie und Stimmbildung. Wien, 1951, 59) megállapítását, aki a m. cricothyreoideus szerepére vonatkozólag leszögezi, hogy „lényegileg a zöngé magasságát szabályozza”.

A LAB. I., azaz felső ajak görbéjén mind a a), mind pedig a b) formában csak gyenge amplitudójú kitéréseket látunk. A LAB. II., azaz az alsó ajak izomműködése sokkal aktívabb, s különösen az *ā* képzése közben erős az ajak széthúzó izmainak a működése. Innerválása a kérdő formában korán kezdődik (0,4 sec-mal előbb, mint az első *á* hang képe).

A LAR. I., azaz a gégefő felső részén elhelyezett elektródák a gégét emelő izmok működéséről is tájékoztatnak. Kijelentő alakban az *á* innervációja 0,1 sec-mal előbb jelentkezik, mint a hang (M.). A *k* képzése közben 0 vonalra esik a görbe, a második *á*-nál széles amplitudójú rezgések jelentkeznek, az *r*-ben azonban legyengülnek, majd a harmadik *á*-ban újra felerősödnek. A *t*-ben kicsik, az *ā*-ban azonban igen erősek az amplitudók. Kérdő formában a szókezdő *á* innervációja 0,4 sec-mal előzi meg a hangot, akárcsak a LAB. II.-nél. Az egyes izommozgások képe azonban nem olyan plasztikus, mint a LAR. I.-en, mert a végső feszültségkép kialakításához a gégefőt emelő izmok mozgása is hozzáadódik.

A 9. képen: *bábáházát* pedig figyeljük meg a gégefő izomműködését zöngés zár- és réshang képzése közben! A LAR. II. a) és b) képen a magánhangzók izomműködése valamivel erősebb, mint a zöngés zárhangoké, azonban korántsem olyan élesen elváló, mint az előző képen zöngétlen mássalhangzók között. A zöngés zárhangok ernyedtebb hangszalagműködése bizonyos mértékben asszimiláló hatást gyakorol a környezetre is, ezért a szomszédos magánhangzók izomműködése valamivel ernyedtebb. A legkisebb amplitudójú hullámokat

mind a kijelentő, mind pedig a kérdő alakban a z zöngés réshang képzése közben láthatjuk. A hangképről (M.) világosan kitetszik, hogy a z hang időtartama csupán 8 század másodperc, a LAR. II. a) és b) képén azonban 18, ill. 20 század másodpercen keresztül tart az igen gyenge, csaknem 0 vonalon mozgó rezgések láncolata. Ez azt bizonyítja, hogy a zöngés z hang a szomszédos magánhangzók végének és elejének képzésmódjára erős hatást gyakorol, a hangszalagok izomműködését lazítja. Az akciósáramképek tehát teljes összhangban állanak a hangmagasságképekkel. A z azokon is nagymértékű hangmélyülést mutat, sőt tartamának egy részében gyakran teljesen elzöngéltlenedik.

10. kép: *tábāmbān*. A LAR. II. a) az $\bar{a}$ magánhangzó képével indul meg. A b képzése közben a hullámok kis amplitudójúak, az $\bar{a}$ -ban kis ingadozással igen magas értéket képviselnek, majd az m és b közben esnek. Az utolsó szótag $\bar{a}$ -jában a legnagyobbak a kilengések. A befejezett közlés végét jelző hangmélyülés tehát aktív izomműködéssel történik. Kérdő formában az izomműködés tükröződése még jellegzetesebb. Itt az m és b hang izomáram feszültségének csökkenése fokozati különbségekben is kifejeződik: az m után következő b amplitudója jóval kisebb, mint az első, hangsúlyos szótagbeli b zárhangé. A gégeizomzat legerőteljesebb működését tehát ebben a példában is a magánhangzók mutatják, csökkenő tendenciával következnek utánuk a nazálisok (n, m), s a leggyengébb izomműködést a zöngés zárhangok mutatják (b, b). Az akciósáram elvezetési kísérletek tehát ugyanazt a fiziológiai törvényszerűséget mutatják, mint az automatikus hangmagasságjelzővel készült felvételek. A gégefő izomzatának, — különösen a hangszalagpréselést és hangmagasság szabályozást előmozdító izomosportoknak — aktív működése legintenzívebb a magánhangzók képzése közben, majd csökkenő sorrendben a nazálisok, likvidák, zöngés rés- és zárhangok következnek. A fonemikus hanglejtésformák kifejezésére éppen ezért legalkalmasabbak a magánhangzók, viszont legkevésbé rugalmasak a zöngés zárhangok, amelyeknél a viszonylagosan magas supraglottális levegőnyomás a gégefő izomzatának lazulását és a hangmagasság mélyülését vonja maga után.

HEGEDŰS LAJOS

О некоторых следах древнего значения деепричастия на «н» в марийском языке

Деепричастие на *-н(-ын, -ен)* в современном марийском языке, как правило, употребляется для выражения второстепенного действия подлежащего и для характеристики действия другого глагола. Например:

1. *Лотай лашка лeгeжшым шындышат, мешак гыч лук тын, эгерче ден уйым пурльо* (Элексейн) 'Лотай поставил маленькую кадку с лапшой и, вынуй из мешочка пресную лепешку, масло, закусил'.

2. *Орина кеч ко денат весела, эре пуйжым шыратен воштылеш* (М. Шкетан) 'Орина со всеми веселая, она всегда смеется, обнажа я зубы'.

Предыдущие исследователи финно-угорских языков путем сравнительного анализа установили, что суффикс марийского деепричастия *-н* по своему происхождению восходит к древнему общефинно-угорскому признаку инфинитных глагольных форм с элементом **-n*, который после распада языковой общности в каждом конкретном языке получил различное развитие и значение. Так, например, этот признак **-n* в современных прибалтийско-финских языках выступает в составе суффикса действительного причастия прошедшего времени: фин. *-nut, -nyt*, эст. *-nud, -nd*, и т. д., в коми и удмуртских языках в составе суффикса инфинитива *-ni*, в мордовском языке как суффикс причастия прошедшего времени *-ñ* и в марийском — как суффикс деепричастия *-n¹*.

Высказывается мнение, что глагольные образования с древним признаком **-n* в марийском языке с самого начала сложились в деепричастия.²

В процессе изучения морфологических и синтаксических свойств марийского деепричастия на *-н* мы обнаружили в некоторых диалектах марийского языка случаи не совсем обычного употребления его. Нам думается, что рассмотрение этих случаев будет полезным для выяснения древнего значения указанной разновидности деепричастия.

Шужен ий 'голодный год'. Глагольное образование *шужен* является результатом присоединения к основе глагола *шуж-* (*шужаш* 'голодать') суффикса *-н* с присвязочным гласным *-е*. По правилу, у этой формы нужно было ожидать значение «голодая», как это имеет место в сочетаниях типа *шужен колаш* — 'умереть от голода' (буквально: голодая умереть). Однако

¹ Подробнее см. Х. К. РЯТСЕП, Инфинитные глагольные формы в ф. у.-языках. Автореферат канд. дисс. Тарту 1954, стр. 11—12.

² См. там же, стр. 24.

в данном случае *шужен* примыкает к имени существительному и выражает его атрибутивность.

Выражение *шужен ий* возникло, по-видимому, очень давно. Оно встречается еще в памятниках марийской письменности XIX века. Например: *Иосифъ ынгындаренъ (умултаренъ) Фараонланъ Египет Кугужаланъ омонъ-шамычимъ, кудо-шамыч онъжоктэве, шта шимъ и ш у ж е н ь ліешъ. Фараонъ шюдэнь (кюштэнь) тудланъ ш у ж е н ь и е ш ь ямдалашъ шурномъ и шо-галдэнь тудомъ кугуракш Египетъ мяляндэшъ.* (Начатки христианского учения... Казань, 1841) 'Иосиф объяснил Фараону Египетскому царю сны, которые показали, что семь лет будет голод. Фараон велел ему готовить на голодный год зерно и назначил его начальником на Египетской земле'.

В современном марийском языке это выражение в указанной форме сохранилось в речи марийцев Калтасинского, Мишкинского районов Баш. АССР,³ а также в некоторых районах Мар. АССР. В письменном литературном языке его можно встретить в произведениях тех писателей, которые являются носителями одного из указанных диалектов. Приведем примеры из устной речи и из художественной литературы:

Примеры: 1. *Тыште тунам ш у ж е н и й ил'е* (д. Редькино, Калтасинский р-н) 'Здесь в то время был голодный год'. 2. *Ш у ж е н и й ы ш т е чылан колэныт. Эбат гына кодын.* (Я. Ялкайн. «Онго», 34 — автор является носителем Мишкинского диалекта.) 'В голодном году все вымерли, остался только Эбат'. 3. *А ынде война пытен, олбот-шамычым сенгыме, эрыкым, шке властым арален кодымо, разверсткат уке, продналогымат тўлен пытарен, идымыште нигунам уждымо куд кугу каван киндыже уло. Т и д е ш у ж е н и й п о ч е ш п е ш ш у к о к и н д е. П о я н л ы к !* (Д. Орай, Чолга шўдыр, 43. — носитель диалекта Косолаповского района Мар. АССР) 'А сейчас война закончилась, эксплуататоров победили, свободу, свою власть отстояли, разверстки нет, продналог полностью выплачен, на гумне невиданные никогда шесть больших скирдов хлеба. После голодного года это очень много. Целое богатство!'

Шужен мўшкыр 'голодный желудок'. Данное словосочетание встречается в Волжском районе Мар. АССР, а также в Калтасинском, Мишкинском районах Баш. АССР. Примеры:

1. *Ш у ж е н м ў ш к ы р е ш п е ш т а з а н к о ч к ы н ш ы н д ы ш ы м.* (д. Березники, Волжского р-на) 'На голодный желудок я очень крепко покушал'. 2. *Ш у ж е н м ў ш к ы р д е н е п а ш а м ы ш т а ш й ё с ь.* (д. Ниж. Качмаш, Калтасинского р-на.) 'Трудно работать с голодным желудком.'

У Г. Г. КАРМАЗИНА⁴ встречается выражение *шужен пире* 'голодный волк': *Шужен пире логаржылан кычал коштын.* 'Голодный волк пищу себе искал'.

В д. Курманаево Мишкинского р-на глагольная форма *Шужен* может употребляться и как субстантивное слово с признаком множественного числа -лак. Например: 1. *Коншудий годым ш у ж е н л а к к о ч к ы н к о л т е н ы т к а р м ы б о н г ы м, в е з и с' е р л а н е н ы т и к а у к л а н, и к в р е м а л а н, в а р а ш ы м п ы т е н* 'В неурожайный год (букв.: в год лебеды, т. е. в тот год, когда люди питались лебедой) голодающие случайно съели мухомор, все помешались

³ В финно-угристике язык марийцев указанных районов известен под названием Бирский диалект или восточный диалект (примечание автора).

⁴ Г. Г. КАРМАЗИН, Марий грамматик. Морфологий, Москва 1935, стр. 73.

на некоторое время, потом поправились'. 2. *Шуженлакым обеспечить ыштен коштеш*. 'Ходит, обеспечи- вая голодных'.

Пидын йолын 'в лаптях' (букв. с завязанными ногами). *Пидын* (*пид-* + *ы* + *н*) должно было бы обозначать: «завязывая, завязать; обувая, обув...» как в сочетаниях типа: *Йолжым пидын шинча* 'Он сидит, обувая ноги'. Слово сочетание *пидын йолын* встречается в речи марийцев Калтасинского, Мишкинского и других районов Баш. АССР, а также в произведениях Д. Орай:

1. *Йбндад дене, пидын йолын толам* 'в лаптях', с обутыми ногами возвращаюсь' (д. Курманаево). 2. *Ожно эре пидын йолын коштына ил' е* (д. Ниж. Качмаш Калтасинского р-на). 'Прежде мы всегда ходили в лаптях'. 3. *Пёртышко пура да, пидын йолын, вынер тувыр дене луктын колтымьжлан эргыжым чаманен шоналта*. (Дм. Орай, Чолга шўдыр, 69). 'Вошла в избу и с жалостью подумала о том, что отпустила сына в лаптях, в холстяной рубашке.

Йогын вўд 'проточная вода', встречается во всех диалектах марийского языка, а также в литературном языке. Примеры из художественной литературы: 1. *Ушьштыжо мўнгысў йолташыже, палымыже-шамыч йогын вўд ла шарналтын эртат* (Д. Орай, Чолга шўдыр, 184). 'В его памяти, промелькают, как проточная вода, товарищи, знакомые из родной деревни'. 2. *Завод Сылва лўман йогын вўд воктен пеш кугу лопка верым ярен шинчын*. 'Завод раскинулся на очень широкой территории около реки (букв.: проточной воды) Сылва'.

Йогын может употребляться самостоятельно, без определяемого слова — со значением «течь, течение (реки)». Например: *Кўвар йымач вўд ик семын арун йоген лектеш, йымачын ала могайвий дене вес йогын чымалтара* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 92) 'Из под моста вода вытекает ровным течением, пониже под воздействием какой-то силы стремительно несется другое течение'.

Йогын памаш = «текущий родник». Данное словосочетание, по-видимому, возникло по аналогии с предыдущим. Оно встречается в дер. Мишкино Баш. АССР. Например:

Йылдыр — йылдыр йогын памаш тўргыч

Вўдым коштал нална корнылан.

'Из чистого родника (букв.: из чистого, текущего родника) берем мы воду на дорогу'.⁵

Шочын ава — название одного из языческих божеств «Мать-богородица». Первоначально имело, по-видимому, то же значение, что и современное *шочмо ава* 'родная мать', затем закрепилось как религиозный термин. Этот религиозный термин встречается в речи луговых и восточных мари, а иногда и в литературе. Примеры из художественных произведений:

1. *Кугу шочын авалан вуй савымок, карт ен-шамычым, ёрдышкырак ўжын нангаен, куэ воктек энертен шогалын, Йогор тыге ойла* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 76) 'Поклонившись великой матери — богородице, Егор отозвал жрецов в сторонку и, прислонившись к березе, говорил следующее'.

2. *Йоча — шамычын модмышт пуйто йола веле лийын, титакше Маринанак! Тудо кугече арняштат коным кучылтын, йўлымў кечынат; вет*

⁵ К. СМЕРНОВ, Песни восточных мари. г. Йошкар—Ола 1951 г., стр. 73.

кенеж юмын, пайрем кечынак шўртым чиялтен да эше тўгө луктын сакален. Тудын денак тудак керте, омымат тыгак ужынам, шочын авам шкежак тыге каласыш, — манын коштын. (Дм. Орай, Тўтыра вошт, 16) 'Игра детей будто была только поводом, а главная вина — за Мариной! Она употребляла золу и в пасхальную неделю, и в день пожара; ведь она в летнюю пору, в день религиозного праздника красила пряжу, да еще вывесила (её) на улицу. Это она виновата. Я и сон видела, мать — богородица сама мне сказала об этом, — говорила она людям'.

У проф. Веке Ё. в диалектологических текстах, записанных от уроженца дер. Ст. Орьебаш (бывш. Бирский уезд Уфим. губ., теперь Калталинский район Баш. АССР), встречается выражение *шочын корка*: *molla kok üdür naltäme [ä]rpežäm šo tšän korkam bäte-βälaklan juktäš kalasa* 'Der molla sagt zwei ledigen Burschen, daß sie den Frauen aus der šo tšän-Schalle zu trinken geben sollen.' (Веке Ё., Texte zur Religion der Ostschere-missen: Anthropos, XXIX₅₋₆, S. 706). Вероятно, 'шочын' в сочетании *шочын корка* имеет значение «священный» а само сочетание возникло по аналогии с *шочын ава*.

В марийских сказках и преданиях довольно часто упоминается *шўшкан ече*, как название 'лыж — скороход'. По рассказам стариков эти сказочные лыжи названы так потому, что когда едут на этих лыжах, то можно услышать лишь свист, издаваемый лыжами, а людей и не разглядишь, они промелькнут и тотчас же исчезнут. По-видимому, *шўшкан* образовано от основы глагола *шўшкаш* «свистеть» путем присоединения к ней того же самого суффикса «н», который встречается в глагольных образованиях *шужен, йогын, шочын*. Если это так, то *шўшкан ече* первоначально должно было обозначать 'лыжи, издающие свист'.

По свидетельству аспиранта Института языкознания АН СССР Ф. И. ГОРДЕЕВА, уроженца дер. Ирмучаш Параньгинского р-на Мар. АССР, в этой деревне в речи стариков встречается выражение *пёрдын мардеж* 'вихрь' (соответствие в литер. языке *пёрдышмардеж*), где *пёрдын* образовано при помощи того же суффикса «н», который встречается в современных деепричастиях. Пример на употребление этого выражения: *Пёртвуем пёрдын мардеж пытарыш* 'Крышу моего дома уничтожил вихрь (т. е. ураган)'.

В приведенных архаических сочетаниях, возникших, несомненно, в глубокую древность и сохранившихся лишь в отдельных диалектах, глагольные формы *шужен, пидын, йогын* и др., образованные при помощи того же суффикса, что и современное деепричастие на «н», отличаются от последнего по своему употреблению и значению. Непосредственно примыкая к именам существительным и образуя с ними определительное словосочетание, они употребляются для выражения атрибутивности предмета, т. е. в этих сочетаниях указанные глагольные образования обнаруживают причастное значение. По нашему мнению, в рассмотренных сочетаниях проявляется древнее значение деепричастия на «н». По-видимому, это деепричастие в древнемарийском языке было настоящим причастием и свободно употреблялось с именем существительным в качестве его определяющего члена. В дальнейшем оно утратило это свойство и, попав в иные синтаксические условия, постепенно развилось в деепричастие, т. е. на почве марийского языка происходил тот же процесс, который известен из истории некоторых финно-угорских языков: как в эстонском языке на основе причастия с признаком

-*nud* и мордовском на основе причастия с признаком -зъ выработались деепричастия с теми же признаками, так и в марийском языке на основе причастия с суффиксом -н выработалось деепричастие на «н».

В марийском языке еще и сейчас можно встретить случаи, когда деепричастие на «н» обнаруживает свое древнее причастное значение.

Причастное значение деепричастия на «н» часто проявляется в сочетании его с приименным вспомогательным глаголом *лияш* «быть, оказаться». Например: 1. *Пазарыш миен коштат гын, кунам мом ужсалаш, налаш кўлешым шинчен лият* (Д. Орай, Чолга шўдыр, 36) 'Если часто бывать на базаре, то будешь знать (букв.: знающим будешь), когда что продавать, что покупать'.

2. *Мый кеч тўня йыр савырнем, но пйалым садыгак муам. Тиде шотышто тый ўшанен лий!* (Айзенворт, Илыш мура, 36) 'Я обойду весь свет, но все равно найду счастье. В этом ты будь уверен'.

3. *Шкапше тўкыл лтын лийын* (д. Мишкино, Баш. АССР). 'А шкаф оказался запертым.'

Причастное значение деепричастия иногда проявляется даже в случаях примыкания его к глаголу — сказуемому: 1. *Игече тудо гутлаште ояррак шогымо дене торарак уна-шамыч пуракангын толын пурат* (Д. Орай, Тўтра вошт, 6) 'Оттого, что в те дни погода стояла сухая, дальние гости приезжают запыленные'. 2. *Вара йўсын помжалтеш, вўд кашка гай нелемын, пўжалтын кынел шинчеш* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 242) 'Затем он с трудом просыпается, поднимается, отяжелевший, как водная коряга, потный (букв.: вспотевший)'.

3. *Ояна тер тиц иле оргажым опта, кыдал дангыт нўрен, лум чунга гай лийын пўртылеш* (Д. Орай, Онар калык, 15) 'Ояна набирает полные сани хворосту и, промокшая до пояса, похожая на ледяную бабку, возвращается.'

4. *Макар нулго рыжык гай йошкар ген лекте, комбо пыстыл дене пўйжым эрыктыш да пасушко каяш тарваньш* (там же, 199) 'Макар вышел (из-за стола), покрасневший, как пихтовые рыжики, почистил зубы гусиным пером и собрался идти в поле.'

5. *Сергей тыгай юзгата мардеж южеш чеверген, калошан портышкемым чиен Изи Пумарий гыч толын пура.* (Д. Орай, Чолга шудыр, 170). 'Покрасневший от такого прохладного ветра, в валенках с галошами (букв.: надев валенки с галошами), Сергей возвращается из Малой Пумары.'

6. *Ачажсын черле улмыжым ужсын, Сергей школышко шўлыкангын коштын* (там же, 74) 'Видя больного отца, Сергей ходил в школу погрестневший.'

7. *Ме дорожный костюмым чиен, портыш шляпам упшалын, палыдыме ўдыр ончылно шогена.* (Перев. лит-ра) «Мы стоим перед незнакомой девочкой, обутое в дорожные постолы, с покрытой войлочными шляпами головой.'

8. *Салтак-шамыч бой дене шокшештын, сенгымыштан куанен, йырышт мо лийын шогымым ончыде, кўмо дене шуын, тудын дене танкым тўнчыктараши тўчат* (Перевд. лит-ра) 'Разгоряченные боем и обрадованные удачей, ничего не видя вокруг и не слыша, солдаты чем попало начали добивать танк.'

9. *Кугыза ўдыржым мўнгыжў нангая, мўнгыжў толын шумо годым*

изи пий опта: «Мандар-лар-лар, акам п о е н толеш». Изиватыже лектешат, пийжсын йолжым перен туга. Молан тыге манат манеш. — *К о л е н толеш, ман!*» (Марий йомак, 249) 'Старик повез свою дочь домой. Когда они стали подъезжать домой, залаяла собака «Тяв-тяв-тяв, сестра моя едет богата я (букв. : разбогатея). Тут вышла мачеха и ударом переломила ей ногу — «Почему так говоришь? Говори, что едет мертвая (букв. : умерев).'

Надо полагать, что на почве древнего причастия с суффиксом «н» в марийском языке выработалось не только *н*-овое деепричастие, но также форма прошедшего II или так наз. прошедшего неочевидного времени, т. е. формы типа : *толынам* 'я пришел', *толынат* 'ты пришел', *толын* 'он пришел', *толынна* 'мы пришли', *толында* 'вы пришли', *толыныт* 'они пришли', где спрягаемые формы (за исключением формы 3. л. ед. ч.) возникли в результате слияния этого *н*-ового образования с вспомогательным глаголом *улаш* 'быть', что доказывается данными лугового диалекта, в котором сохранились первоначальные формы : *толын улына* 'мы пришли', *толын улыда* 'вы пришли', *толын улыт* 'они пришли'. Такое явление, когда из причастия развиваются другие, финитные глагольные формы, характерно для истории многих языков. Так, на основе причастий с элементом *-р (-п) в прибалтийско-финских языках сложилось 3. л. наст. времени изъявительного наклонения, на основе причастия с суффиксом -ган в тюркских языках возникла форма прошедшего II времени и т. д.

Москва

Н. И. ИСАНБАЕВ

Szómagyarázatok

1. Kövér. A *kövér* szóra első adatunk az 1231-ből való *Chuer* személynév (Oklsz.), melléknévként a XIV. század végén, főnévként a XV. század elején szerepel először (SzófSz.). A dunántúli nép nyelvében *küér*, *küher* (MTsz.), *küjér* (OrmSz.), ragozott és képzett alakjaiban *köverek*, *köveret*, *köverebb*, *köveren* (CzF.) is. A szó második szótagjának *é* hangja nyílt volt (BALASSA: NyK. XXIV, 267; TMNy. 59, 63), SUHAJDA szerint azonban a *köver* nem lehetett eredetibb alak (NyK. XXXI, 203, 205). De ennek az *é*-nek eredetibb hangszíne felett most nem kell vitáznunk, mert ha a *kövér* szónak alapszavát megismerjük, kétségtelenné válik, hogy *-ér* végzete azonos az *-ár*, *-ér* névszóképzővel, amely voltaképpen az *-ar*, *-er* képző elváltozása (PAIS: NyK. XLVIII, 278–9; 1. még Pais-empl. 312). A szónak eredetéről tudomásom szerint két nézet van. Az egyik VÁMBÉRYÉ, aki a csagatáj *kök* 'kövér' szóval egyeztetette (NyK. VIII, 162), de ezt BUDENZ helytelen egyeztetésnek mondja (NyK. X, 121). A másik CzF.-é: minthogy a szónak „palócosan” *köbér* változata is van, rokon a *köb*, *köböl*, *köpcös* stb. szókkal, s hozzáteszi, hogy az arab nyelvben is van egy *kebir* 'nagy' jelentésű szó. BÁRCZI a most elmondott két magyarázatot meg sem említi, hanem a szót ismeretlen eredetűnek mondja (SzófSz.).

HORVÁTH KÁROLY néhány évvel ezelőtt nagyon szép cikket írt a Dunántúlról ismeretes *köveszt* igéről (MNy. XLVI, 331). A MTsz. alapján három *köveszt* igét különböztet meg: 1. 'keleszt (pl. kövesztett tészta)'; 2. 'kibont, héjából kifejt'; 3. 'nagyjából, félig-meddig megfőz, párol, abárol (húst, sódart, szalonnát)'. Az első *köveszt* szónál, úgy látszik, megnyugszik abban, hogy a *keleszt* szó változatának tartják (irodalmát idézi); a második *köveszt*-ről valószínűleg az a nézete, hogy a *kovál* 'lehámoz, héjából kifejt' magashangú változata; ennek alaposabb magyarázatát cikke végén megígéri, de váratlan halála megakadályozta terve keresztülvitelében; a harmadik *köveszt*-ről kimutatja, hogy finnugor eredetű: cseremisz *küäs* 'kochen, aufkochen, sieden; reifen'; *küam*, *küjam* 'sieden, reifen', s WICHMANNNA és ERKKI ITKONENRE hivatkozva idevonja a 'kochen, sieden' jelentésű észti *keema*, finn *keittää*, *kiehua* szókat is (i. h.).

VAJKAI AURÉL sok értékes adatot közöl a dunántúli *kövesztés*-ről: „*Kövesztett gabona*: a gabonát vízben felteszik (feléig gabona, az edény tele vízzel), amin addig marad, míg megdagad; mikor telire dagad az edény, leveszik. *Kövesztett árpa*, *rozs*: az árpát, rozsot forró vízzel leöntik, dagadni hagyják benne, s ha megdagadt, *megkövesztődött*. *Kicsit megköveszti a kukoricát*: forró vízzel leönti és állni hagyja, míg megdagad. *Kövesztett búza*, *rozs*, *zab*.” Előfordul a *kövesztés* mosásnál is: „a ruhát kimossák egyszer, utána beszappanozzák, kevés vízzel fazékba teszik, és kenyérsütés után forró kemencébe teszik,

s másnapig *küed* benne. A szövésre-fonásra használatos megvizezett fonalat fahamuban forgatják meg, s edénybe téve a kenyérsütés után kemencébe teszik, ez is *küesztés*. A fonál szapulóba kerül, megkél, szép fehér lesz, ez is *megköesztés*” (NéprÉrt. XXXII, 320—1). HORVÁTH VAJKAI adatain kívül is sok adatot közöl még a *köesztés*-re, ezeket most nem ismétlem el, csak a tőle nem idézett egy-két adatot ismertetem: *köeszt* 'abárol' (NYÍRI, Szenna 138), *köesztett sonka* 'kifőtt sonka' (Nyr. LXXV, 76). Helyesen jegyzi meg NYÍRI, hogy a *köesztés* eredetileg növényekre (hajdina, köles, árpakása) vonatkozhatott (Nyr. LXXV, 157).

A *köeszt* jelentései tehát 1. 'megfőz, leforráz, párol, abárol'; 2. 'dagaszt, duzzaszt (gabonafélét, fonalat)'; 3. 'puhít (szalonnát, sonkát)'. A *köved* jelentései pedig 1. 'megfő'; 2. 'dagad, duzzad'; 3. 'puhul'. Nem kell külön bizonyítgatnunk, hogy a 'dagaszt, dagad, duzzaszt, duzzad' fogalma és a 'kövérség' fogalma összetartozik,¹ s így világos, hogy *kövérség* szavunk a *köeszt*, *köved* igék családjába való. A *kövérség* szóhoz legközelebb áll természetesen a *köved* igének 'dagad, duzzad' jelentése, de rávonatkozik a 'puhul' jelentés is, hiszen ami kövér, az puha is, sőt talán a 'megfő' jelentés is, hiszen tudjuk, hogy a *kövérség* ember belső melege sokkal nagyobb, mint a soványé. Nem lehet akadály a magyarozatunknak az, hogy a *köeszt*, *köved* ma már nem köznyelvi szó, hanem csak a Dunántúlról ismeretes. Ezek ugyanis nagyon régi szók lehetnek, hiszen, amint HORVÁTH is idézi, 1595-ből is van rájuk adatunk (NySz. a *dagaszt* címszó alatt). Régi voltukat igazolja az is, hogy, amint fentebb említettük, HORVÁTH finnugor megfelelőiket is kimutatta. Végül kétségtelennek tarthatjuk, hogy őseink már az orosz steppéken való vándorlásaik idején is ismerhették a gabonaféléknek (búzának, árpanak, kölesnek, az újabb időkben pedig a kukoricának) azt a tulajdonságát, hogy a vízben megduzzadnak.

A *köeszt*, *köved* tehát nagyon régi, finnugor eredetű szavaink, de a köznyelvből kiszorították a *főz*, *süt*, *éleszt* 'keleszt' és a szláv eredetű *párol* és *abárol* igék. Népnyelvi adataink a *tészta kölesztéséről* is beszélnek. Ez a *köeszt* véleményem szerint nem a *keleszt* ige változata. Az a megdagadást, amelyet a gabonaféléknél tapasztaltak, átvitték a sült ételeknek, a *tésztaféléknek* megdagadására is, s így kerekedtek a *köesztett tészta* 'kelesztett tészta'-féle kifejezések is. A MTsz.-tól és a HORVÁTH KÁROLYTÓL emlegetett háromféle *köeszt*, *köved* közül tehát kettő, a 'dagaszt, dagad' és a 'keleszt, megkél' jelentésű azonos.

2. Kevély. A *köeszt*, *köved* és a *kövérség* szók családjába tartozik véleményem szerint a *kevény* szó is. Ennek a szónak eredetét többféleképpen próbálták magyarozni. SZIRMAY (Hungaria in parabolis 108), a Debreceni Grammatika (300) Keve vezér nevéből; SÁNDOR a 'keveset vélt' kifejezésből, mert „aki kevény, az másokról keveset vélt” (Sokféle VII, 206); KASSAI a *kéj*, *kény* szóból (Szókönyv III, 167); VÁMBÉRY az ujjur *kebenmek* vagy *kevenmek* 'büszkélkedni' szóból (NyK. VIII, 159), de BUDENZ ezt a magyarozatot elveti (NyK. X, 119); BUDENZ a finn *kopia* 'kevény,' később a finn *keimeä*, *keimiä* 'elate se gerens, caput superbe iactans' szókkal egyezetteti (NyK. VI, 387; MUSz.); CzF. a török *kibir* 'kevény' és az arab *kebir* 'nagy' szóból magyarozza. BUDENZ szavunkat igéből való származéknak tartja (NyK. XX, 465). A SzófSz. szerint a *kevény* talán finnugor eredetű tőből való, s hivatkozik a BUDENZTÓL idézett

¹ A latin *pinguis* 'kövér' szó többek között az óiráni *párate*- 'schwillt, strotzt' (azaz 'duzzaszt, duzzad') igével függ össze (WALDE, Vergl. Wb. II, 73—4).

finn *keimeä* szóra, s ezt az egyeztetést elfogadja SYPOSS KATALIN is (Jelentés-tanulmányok 44). Két mai nyelvészünk azonban, HORPÁCSI ILLÉS (MNY. XLIX, 44) és BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang története 22) ismeretlen eredetűnek mondja szavunkat.

A *kövé*r szónak eredetibb 'dagadt, duzzadt' és a *kevély* szónak 'büszke' jelentése között az összefüggés világosan felismerhető. A büszkeség jelölésére szolgálnak a többi között a következő kifejezések: *pöffszkedik; felfuwalkodik; O mit dagadsz fel, ember, vagy mit kevélykedel?; felfuwalkodván dagadoznak* (NySz. I, 476, 477); *fojtogasd a kevélységet benne, mert szörnyű nagyra dagad* (FALUDIBÓL NySz. I, 475); *annyira feldagadt magahitt kevélységében* (1807-ből Nyr. XXV, 284); a latinban az *inflatus* 'gögös' eredeti jelentése 'felfújt'; az oroszban *надменный* 'anmassend, hochmütig', eredetileg 'aufgeblasen' < *на-дмуть* 'aufblasen, stolz machen' (VASMER, RussEtWb. II, 194).

Röviden hivatkozom még a *hetyke* szóra, amely, mint tudjuk, a *hegy* főnév származéka, a *begyes* szóra, amely a mell kidüllesztését fejezi ki. A *kevély* szóra első adatunk a *Kewel* hegynév 1367-ből (Oklsz.). Ha ez a hegynév valóban azonos mai *kevély* szavunkkal, akkor értékes adatunk van arra, hogy a *kevély* szó a régi nyelvben 'kiemelkedés'-t is jelentett, mint a fentebb említett *hetyke* és *begyes* alapszava is 'kiemelkedés'-t jelent. (Vö. még *hegyel* 'magasan hordja az orrát, büszkén jár'; *hegyes* 'büszke, rátarti' (MTsz.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 49). Van egy 1532-ből való *keuelt vetny* 'supplantare' (azaz 'gáncot vetni') kifejezésünk is (MNY. III, 87), s ez is azt fejezi ki, hogy lábunkkal emelkedést idézünk elő ellenfelünk felbuktatására.

A *kevély* szó *-ély* végzete azonos az *-ály, -ély* névszóképzővel. A *kövé*r és a *kevély* közötti *ö:e* hangváltozásra a következő példákat idézhetem: *növekedik, növel, növendék: nevekedik, nevel, nevendék; hős: heves; nevet, a régi nyelvben mövet is* (NySz.): *vogul mäyánt-, möpä'l-* (NyH². 152; SzófSz.; *gönyvedtség: genyed, ma gennyed* (TMNy. 83; l. még ÚRHEGYI: Pais-empl. 392); *költ: kel; tölt: tele; a régi nyelvből jól ismert Nüetlen személynév ma -etlen képzővel Nevetlen-nek mondanók. De egyébként is a kevély szónak van kövély változata is HELTAMÁL (NySz.). BALASSA szerint az első szótagbeli e zárt ë-ből való (NyK. XXIV, 372).*

3. Dühös. A fentiekkel kapcsolatban legyen szabad elmondanom véleményemet a *dühös* szó (a *düh* későbbi elvonás) eredetéről. A haragot, dühöséget általában 'duzzadás'-t jelentő szókkal szoktuk kifejezni: *duzzog; feldúzza az orrát; duzmad 'duzzad, haragszik' (MNY. IV, 187; VIII, 429; XXII, 210); duzzaszködik 'haragszik' (NyF. XVI, 47; XXXIV, 49; LVI, 33); megduzzanik 'megharagszik' (NyF. XXXIV, 49; MNY. VI, 238; l. még NySz.; MTsz.; EtSz.; BEKE: Nyr. LXXI, 113); pukkan; pukkanacs 'mérgező gyermek gúnyneve' (TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 64); *pöffszkedik 'haragszik' (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyelvjárás 58); nagy dobva-fakadva ('nagy mérgesen') ment haza (NyF. XVII, 39); neki dombolván magát 'dühbe gurulva' (Katona József, Rózsa II. felv. 5. jel.); megdagaszködék rajta és monda neki nagy haraggal (NySz. I, 479); dagály 'harag' (NySz., Nyr. XVIII, 447); teli pófából fakadt mérges szavakat ejtett (Nagybánya régi jegyzőkönyveiből Nyr. XV, 371).**

A *dühös* szóval egy töről fakadtak az újabb népnyelvi *kidühed, kidüheszt* igék: *kidühed 'helyéből kiduzzad, kidomborodik'. Úgy nézett rám, még a szeme is kidühedt. Düheszd ki a melled! Düheszt a hasát 'előre tolja, kidudorítja' (SzamSz. I, 183, 497). Düett szemű 'dagadt szemű, nagyszemű' (Torda NyF. XXXII, 46). Szülőhelyemen, Zemplénben megszerezte járatosak a *kidüheszti**

a mellét, *kidüheszti* a hasát kifejezések. Ezek a *düheszt*, *kidüheszt* igék véleményem szerint a *dühös* szónak eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentését őrizték meg.

Mint hogy a *dühed*, *kidühed* igék helyett a köznyelvben *dülled*, *kidülled* 'protuberare, herausstehen, hervorschwellen' (EtSz. I, 1402) járatosak, arra gondolhatunk, hogy a *dühös*, *düheszt*, *dühed*, *kidühed* szók talán a *dől*, *dül* ige családjába tartoznak hézagtöltő *-h-* hanggal. Hiszen az EtSz. hajlandó elfogadni CzF. ötletét, hogy az egyébként homályos képzésű *dölyfös* melléknév a *dől* szóból keletkezett. A *dől* igének van a mai nyelvben 'ömlik, árad' jelentése is (ezt az EtSz. nem említi): *Dől a víz a csapból. Csak úgy dőlt belőle a pálinkaszag. Szinte dőlt belőle a sok jó adoma.* Nem volna nehéz ezeket a most említett szókat az eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentésű *dühös* szóval összefüggésbe hozni. E magyarázatnak azonban hangtani akadálya van. A *dühös* szó ugyanis a régi nyelvben *gyihes*, származékaiban *gyihestt*, *gyihösít*, *gyöhösség*, *gyühösség*, *meggyühösödni* (EtSz.), *gyühös*, *gyihos* (MTsz.) alakú is, sőt legrégibb előfordulásában, a Jókai-kódexben *gyölhödség*, *gyölhözés*, *gyölhözés* 'rabies' alakú is (NySz.). Tudunk példákat idézni a szóeleji *d > gy* változásra: *dedk*, *diák > gyiák*; *Dénes*, *Dienes > Gyenes*; *dicsér > gyicsér*; *dug > gyug*. Az első három példában azonban a *d-t* talán már elejétől fogva palatalizálta a rákövetkező *i*, s lehet, hogy ezek a szók már nem is *d*-vel, hanem *gy*-vel kerültek a nyelvünkbe. A *dug > gyug* kétségtelen adat a változásra, mert a finnugor megfelelők valóban *d*-re, nem pedig *gy*-re utalnak.

Ezzel szemben több példánk van arra, hogy ahol *d : gy* változás van, ott a *gy* az eredetibb hang: *gye > de*; *Gyeicsa > Décese*; *gyió > dió*; *gyisznó > disznó*; *gyümölcs > dimölcs*, *dimelcs*; *gyűszű > dűszű*; talán a *gyicsér*, *gyicsekedik > dicsér*, *dicsekedik*, ha a *Gyeicsa* szóval függnek össze; a szó belsejében *Ögyen > Ödön*. Ismétlem, a *düh-* szó a Jókai-kódexben *gyölhödség* stb. alakú, s bár az EtSz. helyteleníti, a NySz. mégis helyesen sorozta a kódex szavait a *dühös* címszó alá; s ha nem egészen helyes is SIMONYI magyarázata, hogy a *dühös* szó **gyülh-* alakból származik (Nyr. XXVI, 54; az EtSz. elfogadhatatlannak tartja), mégis csak igaza van a NySz.-nak is, SIMONYI-nak is, hogy a *dühös* szó eredetileg *gy*-vel kezdődött. Ez a *gy*-vel kezdődő szó pedig szerintem a *gyül*, mely a török *ji-*, *jiy-* 'sich versammeln' szóból származik (ennek irodalmát I. SzófSz.). Az alapszó a török megfelelők alapján *gyi-* vagy *gyü-* volt, s ebből keletkezett a mai *dühös* szó, hézagtöltő *-h-* hanggal. A *gyül* szó jelentése nem csupán 'sich versammeln' (bár ebből is meg lehetne magyarázni a 'duzzadás' jelentésfejlődést), hanem 'hólyagosodik' is: *gyül* vagy *gyülik az ujjam*; *gyülés* 'gennyedéses kelevény' (MTsz.).

Pallas manysi adatainak hangtörténeti használhatósága

HAZAY OLIVÉR (A vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói, 1907) MUNKÁCSI anyagára, KANNISTO pedig (MSFOu. XLVI.) saját gyűjtésére alapozta hangtörténeti rendszerezését a manysi vokalizmus történetére vonatkozólag. STEINITZ nemrégiben megjelent könyve (Geschichte des wogulischen Vokalismus, 1955.) ugyancsak elsősorban KANNISTO és részben saját gyűjtésére épít, de egyes esetekben figyelembe veszi MUNKÁCSI és néha-néha AHLQVIST följegyzéseit is. Ő azonban már helyesen rámutat a régebbi följegyzések nyelvtörténeti fontosságára is (i. m. 2, 169), és ezeknek kritikai kiadását szorgalmazza. Etimológiai cikkekben helyel-közzel fölhasználják PALLAS nagy állattani művének, a „Zoographia Rosso-Asiatica”-nak adatait, sőt egyes régebbi följegyzéseket is (pl. PAASONEN: KSz. XIV, 50; KÁLMÁN, Obiugor állatnevek, és uő.: MNy. XXX, 103; N. SEBESTYÉN, Az uráli nyelvek régi halnevei; HARMATTA: MNy. XLV, 161—4), de PALLAS Vocabulariumának elég tekintélyes anyaga mindeddig kiaknázatlan maradt. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy PALLAS gyűjtői nem értették a manysi nyelvet, így számos hibás adat és mulatságos félreértés adódik ennek a soknyelvű szótárnak manysi adataiban is (néhány példát megemlítek: NyK. LIX, 244. jegyz.), másrészt a szedők és korrektorok sem értették a nyelvet, így még a nyomtatásban is tetéződhetnek a hibák. Mindehhez hozzájárulhat az is, hogy a cirill ábécé nem nagyon alkalmas a manysi nyelv hangjainak rögzítésére.

Szerintem azonban nemcsak a mássalhangzók történeti vizsgálatában, hanem a vokalizmus történetében is haszonnal lehet felhasználni a Vocabularium és természetesen a Zoographia adatait is. A manysi nyelvjárások mai képe nem olyan régen alakult ki, és bizonyos fontos hangtörténeti változások egészen későn, a XVII—XVIII. században bontakoztak ki (vö. STEINITZ, Wog. Vok. 175, 182). Ezért nem mellőzhetők a XVIII. századi adatok, amelyek minden hangtani pontatlanságuk és kétértelműségük mellett gyakran kétségbevonhatatlanul régisebb alakokat tükröznek, mint REGULY, MUNKÁCSI és KANNISTO gyűjtései.

Csak néhány példát említek. Nemrégiben mutattam rá (UAJb. XXVIII, 266), hogy PALLAS esuszovajai adataiban a ma már mindenütt lekopott szóvégi magánhangzó még elég rendszeresen mutatkozik. STEINITZ (Wog. Vok. 169) észrevette, hogy PALLAS berjzovi (északi) adatai — éppúgy, mint a mai nyugati, keleti és déli nyelvjárások — még nyilvánvalóan $\dot{s}$ -ezést mutatnak, az északi $\dot{s} > s$ változás tehát ekkor még nem zajlott le egészen.

Az így nyert eredményeket támogatják egyrészt a jövevényszavakból nyerhető tanulságok, amint arra 1957. aug. 9-én Oslóban tartott előadásom-

ban rámutattam, másrészt — amint hozzászólásában STEINITZ megemlítette — az orosz nyelvbe átment vogul helynevek.

PALLAS Vocabulariumának adatait KLAPROTH is nagyrészt fölhasználta „Asia polyglotta” című 1823-ban megjelent könyvében. PALLAS adatai ezen a csatornán át eljutottak HUNFALVYHOZ is, aki „A Vogul föld és nép” című 1864-ben megjelent munkájában REGULY alapján igyekezett megfejteni őket.

Ha sikerrel jár közeljövőben tervezett tanulmányutam a Szovjetunióba, akkor a kézirat és már kiadott XVII—XVIII. századi szójegyzékekből aránylag rövid idő alatt egy manysi nyelvtörténeti szótárat lehet szerkeszteni, amely számos becses adalékkal szolgálhatna a manysi, sőt esetleg nagyobb távlatban a finnugor hangtani és szófejtő kutatások számára. A szójegyzékek — gyakran szándékukon kívül — alaktani tanulságokkal is szolgálhatnak majd nemcsak a képzett szavak révén, hanem annak következtében is, hogy a manysi nyelven nem tudó gyűjtő mutogatására vagy oroszul föltett kérdésére a manysi adatközlő sokszor nem egyszerű nominatívusi alakkal válaszolt, hanem például a testrés- és rokonságneveket ellátta birtokos személyraggal; elég változatos alakokban fordulnak elő az igék is.

Kutatásainkat természetesen megnehezíti az a tény, hogy a mai, illetőleg a MUNKÁCSI és KANNISTO idejében élő nyelvjárások gyakran nem közvetlen folytatói a XVII—XVIII. századi följegyzések nyelvjárásainak. Ugyanez a helyzet azonban más nyelvekben is. Nagyon sok magyar nyelvemlék sem közvetlen előzménye a mai nyelvjárásoknak, mégsem tudnánk magyar nyelvtörténetet elképzelni nyelvemlékek nélkül, csak a mai nyelvjárásokra alapozva.

Hogy milyen tanulságokkal járhat egy ilyen magyarázatos nyelvemlék-kiadás, példaképpen közlöm PALLAS Vocabulariumának első 15 tételét. Ilyen csekély anyag bemutatásakor nem tartottam szükségesnek az anyag betűrendbe szedését. Rövidítéseim a következők: Csu. = csuszovajai, B. = berjuzovi, Cse. = cserdini, V. = verhoturjei nyelvjárás. Ezek közül ma már csak a B. (északi) él. A Csu. a déli, a másik kettő a nyugati nyelvjárás csoport egy-egy tagja volt. Magyarázó és összehasonlító adataimat, ha jelzés nélkül valók, MUNKÁCSITÓL vettem, de gyakran utalok KANNISTO (Vok. = MSFOU. XLVI, Tat. = FUF. XVII) adataira is. A „H” jelzés és az azt követő szám HUNFALVY „Vogul föld és nép” (Pest, 1864.) című művének 18—38. lapján levő szójegyzékben az illető szó sorszámát jelzi.

B. Тóрымъ, Cse. Тóромъ, V. Тармъ, Csu. Таромъ, Саиренг Таромъ (То есть : светлой сияніе : идоль у Вогуличъ называется Шайтанъ) (1—2) — Csu. Таромъ 'Небо' (5) — Vö. É. *tārəm* 'ég, isten, időjárás' — K., P. *sairəŋ, sairin* 'fehér' — H 1, KANN.: FUF. XIV, 57. kk.

Csu. Наиръ 'Небо' (5) — Vö. AL. *nāer*, K. *nājər*, T. *nājər* 'fejedelem' — Vok. 8.

V. Нумма 'Небо' (5) — Vö. É., P., T. *num*, K. *nəm* 'felső' — H 4.

Cse. Туль 'Небо' (5) — Vö. É. *tul*, K. *tol* 'felhő' — H 4, KANN., Vok. 121.

B. Соумъ 'Небо' (5) — Vö. É. *sāw*, 'csillag'. Birtokos személyraggal? — H 4 a 'meredek stb.' jelentésű *soma* szóval veti össze. Nem valószínű.

Csu. Сазумъ 'Отец' (8) — Vö. É. *sāsij*, K. *sās*, P. *sās* 'nagybácsi'. Egyes sz. 1. szem. birt. személyraggal, — H 57.

V. Іагъ, Іегъ, Cse. Іагъ, Еигъ, B. Еа 'Отец' (8) — Vö. É. *jāŋj*, K. *jā*, P. *jāj*, T. *jāu*, AT. *jū* 'apa', AL. *jāum-pū* 'bátyám', — H 57, KANN., Vok. 32.

Csu. АНКОМЪ, В. АНКЪ, АНГУ 'Мать' (11) — Vö. Ё. *āṅkw*, KL. *āṅk* 'anya'.
A Csu.-ban egyes sz. 1. szem. birt. sz. raggal. — H 58, STEIN., Wog. Vok. 262.

V. АВАТЫ 'Мать' (11) — H 58. mordvin szónak véli.

Cse. СЮГА 'Мать' (11) — Vö. AL. *šük* 'csecs', K. *šök* 'anya' — H 58. nem tudja magyarázni. STEIN., Wog. Vok. 284.

Cse. СИСЬ 'Мать' (11) — Vö. KANN. P. *šiš* 'Mutter' (Vok. 60).

Csu. ПУУМЪ, Ve. Пу, Cse. ПУУ, В. ПЫ 'Сын' (14) — Vö. Ё., KL., P., AT. *pū*, T. *pū* 'fiú'. A Csu.-ban 1. szem. birt. sz. raggal — H 59, KANN., Vok. 109.

Csu. АЙНЪ, V. АА, Cse. АА, В. АГИ 'Дочь' (17) — Vö. Ё. *āyi*, KL. *oāi*, P. *oā*, K. *oā*, T. *āu*, *āw* 'leány'. A Csu. alak egyes 2. szem. birt. raggal. — H 60, KANN., Vok. 19, 24.

Csu. ЮВАЕ 'Брат' (20) — Vö. AT. *jū* 'apa' + T. *āu* 'leány', P. *jāi-ā* 'testvér'. — H 61.

Csu. ІҒАНПУ 'Брат' (26) — Vö. Ё. *jāyi* 'apa' + *ā (> *oā*, *oä*) 'lány' + *pū* 'fiú'. Az n talán sajtóhiba и helyett. На м helyett áll, akkor *jāyem-pū 'atyám fia' — H 61.

Csu. ЯНЪ '(большой) Брат' (20) — Vö. T. *jānu* 'nagy' — H. 61, KANN., Vok. 35.

V. ЕАЙ 'Брат' (20) — Vö. Ё. *jāy-āyi* 'nőtestvér' — H 61.

V. ЕУПА 'Брат' (20) — V. ЕИПЪ (23), Cse. ЕБАВЫ 'Сестра' (24), — H 61—2.

Cse. ЕМАЙ 'Брат' (20), Csu. ІҒМА., V. ЕУМА 'Сестра' (23) — Vö. *jāum-ā, *jāyem-ā, *jāyem-aj 'arám lánya (nőtestvér)'. — H 61—2.

V. КЮНГА 'Брат (б[ольшой])' (20) — Vö. Ё. *kank* 'nagybátya' — H 61.

V. АПСИ 'Брат' (м[ладший]) (20) — Vö. Ё. *apsi* 'öcs'. — H 61.

Csu. ЮБОВО 'Сестра' (23) — Vö. AT. *jū* 'apa' + ? — H 62.

Csu. ИША, ИСЬ 'Сестра' (23) — Vö. K. *is* 'hug' vagy *is-ā 'kis leány'. — H 62.

V. ІҒГЪ—АГИ (т. е. отцова дочь) 'Сестра' (23) — Vö. Ё. *jāy-āyi* 'nőtestvér' — H 62.

Csu. КОМЪ, КООМЭМЪ, V. ХУМЪ, В. ГУМЪ 'Муж' (27), КУМЪ, ХУМЪ 'Человек' (43), ХУМЫ 'Люди' (47) — Vö. Ё. *χum*, KL. *χum*, K. *χom* 'ember, férfi, férj'. A második Csu. alak tkp. 'férjem'. — H 63.

Cse. АНЧУХЪ 'Муж' (27) — Ё. *ānsux*, KL. *ānsux* 'öreg; gazda' — H 63.

V. НУНЪ 'Муж' (27) — A *χum* kétszeres sajtóhibával? — H 63.

Csu. НЭ, НЯМЪ, V. НЭ 'Жена' (30) — Vö. Ё. *nē* 'nő, asszony'. A második Csu. alak tkp. 'feleségem' — H 306, KANN., Vok. 41.

Cse. ЕКУМЪ, В. ЕГЛУА 'Жена' (30) — Vö. Ё. *ekwä* 'asszony, feleség'. A Cse. alak tkp. 'feleségem'. A B.-ban az -л- sajtóhiba lesz, vagy tévesen hallotta bele a följegyző. — H 306.

Cse. ВАНТЬ 'Жена' (30) — Vö. REG. *voant* 'asszony' (VogF. 23) — H 306.

Csu., V., Cse. АЙ 'Дева' (33—4) — Vö. KL. *oāi* 'leány'.

V. ГУЙША 'Дева' (34) — Vö. KL. *wūs*, K. *vis* 'kicsiny' + *ā* 'leány'.

V. НЭУ 'Дева' (34) — Vö. Ё. *nē* 'nő'.

V. АНІ 'Дева' (34) — Sajtóhiba *Аги helyett.

Csu. МИКЪКО 'Мальчик' (37).

Csu. УШОНЪ 'ua'. (37).

Csu. УАСУМЪ, V. УЙСКУМЪ 'ua'. (37). — Vö. K. *vis-χom* 'fiú'.

V. ГУИШАРЪ, Cse. УСЫАР, 'Мальчик' (37), В. ГУИШАРЪ 'Дитя' (40) — Vö. KL. *wūs-χār* 'kisgyermek'.

В. Ніяуремъ — хунъ 'Мальчик' (37), Нявеемъ 'Дитя' (40) — Vö. Ё. *ñawrəm* 'gyermek' + *χum* 'ember'. Az összetett szó második tagjában az *n* bizonyára sajtóhiba *m* helyett. A második szóban az első *e* helyesen: *p*.

Csu. Анбутъ, V. Аипу, Айбу 'Дитя' (40) — *aj-pū 'fiú-leány'. A Csu. alak többes számú, helyesen *Аибутъ volna.

Cse. Усызумъ 'Дитя' (40).

Csu. Қласъ, Холласъ, V. Колосъ, В. Еллемъхоллесъ 'Человек' (43), Csu. Қласотъ, В. Колахъ 'Люди' (46—7) — Vö. Ё. *ēlatχōlās*, KL. *ġāls* 'ember'. — H 56, 387.

Cse. Ириголось 'Человек' (43), Иркколосъ 'Люди' (47) — Talán az előbbi torzult formái.

V. Макумъ 'Люди' (46) — Vö. Ё. *mā-χum* 'emberek, nép' — H 387.

KÁLMÁN BÉLA

Sanojen syntyprobleema

Tunnettu ja arvossapidetty, laajatietoinen feno-ugristi BJÖRN COLLINDER julkaisi prof. Julius von Farkasin toimittamassa vuosikirjassa Uralaltaische Jahrbücher 1956 kirjoituksen „Die Entstehung der Sprache”. Samat ajatukset hän toi julki myöhemmin aikakauskirjassa Suomalainen Suomi kirjoituksessaan „Ihmiskielen synty” (1957 n:o 3, ss. 137—143). Harvoin olen suuremmalla mielenkiinnolla ja tyydytyksellä lukenut kielentutkijaimme esittämiä ajatuksia tärkeistä periaatekysymyksistä kuin nämä kielen syntyproblemaa koskettelevat artikkelit. En voinut muuta kuin sanoa mielessäni: Jo oli aikakin!

BJÖRN COLLINDERIN esittämät ajatukset eivät ole meillä Suomessakaan uusia, mutta hämmästyttävästi väheksytyjä. Tämän alan tutkimusta on meillä edustanut ja vienyt eteenpäin AHTI RYTKÖNEN, joka väitöskirjaksi aiotussa teoksessaan „Eräiden itämerensuomen *tm*-sanojen historiaa”, erityisesti sen johdannossa, teki syvällisen luotauksen deskriptiivis-onomatopoeettisten sanojen luonteeseen ja merkitykseen kieltä luoneena tekijänä (julkaistu tekijän itsensä kustantamassa sarjassa Kielentutkimuksen työmaalta III, 1940). Ennakkovastustus oli niin suuri (tekijä ei mm. hyväksynyt teoriaa *tm*-yhtymän astevaihtelusta), että RYTKÖNEN ei lopulta uskaltanut tavoittelemaan tutkimuksellaan fil. tohtorin arvoa. Hän on jatkanut kuitenkin tutkimuksiaan ja monissa julkaisuissaan — mm. lastenkielen alalta — mielestäni vakuuttavasti osoittanut, miten sanoja on, jopa rinnakkaisesti toisilleen vieraissa kielissä, syntynyt luonnonäänien jäljittelystä ja interjektioista, silloinkin kun sellainen väri on myöhemmin sanan merkityksestä kokonaan hävinnyt. Vain yhden esimerkin mainitakseni hän on edellyttänyt, että verbi *tappaa* 'töten', aikaisempi merki *tys* 'schlagen', pohjautuu ääntä jäljittelevään *tap*-juureen, kuten sanoissa *tapella* 'sich schlagen' (vrt. esim. *taputtaa* 'klopfen'). Tällaisille selityksille ovat arvovaltaiset tutkijamme vain nauraneet.

LAURI HAKULINEN ei tosin Rytkösen tavoin ole koettanut tunkeutua „syntyihin syviin”, mutta hän on väitöskirjassaan „Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen” (Studia Fennica 1933) ansiokkaasti valaissut eräiden tavallisten sanojen yhteenkuuluvaisuutta deskriptiivis-onomatopoeettisiin sanaperheisiin. Mainitakseni taas vain yhden esimerkin, hän yhdisti *aamu* 'Morgen' sanan verbiin *haamottaa*, *häämöttää* 'schimmern, dämmern'. Vaikka HAKULINEN oli perustellut äänteellistä puolta myös „nuorgrammaattisin” millimetrimittoin (esim. katodissimilaatiolla *huomen-haamu* > *huomen-aamu*), ei etymologiaan uskottu, ja koko väitöskirja oli tällaisten itsenäisten kannanottojen vuoksi jo aivan hylkäämisen partaalla. Kuvaavaa, että TOIVONEN

on Suomen kielen etymologisesta sanakirjastaan jättänyt Hakulisen *aamu*-selityksen kokonaan mainitsematta, niinkuin muidenkin tutkijain omasta mielestään „mahdottomat” etymologiat.¹

Niin että BJÖRN COLLINDERIN mainittu mielipide sanojen syntyprosessista oli erinomaisen tervetullut. COLLINDER huomattaa, että juuri suomen kieli (tosin myös ainakin lähemmät sukukielet) tarjoaa mitä kiitollisinta materiaalia tämän kysymyksen tutkimiselle. Hän on ilmeisesti oppinut paljon RYTKÖSeltä (jonka nimenkin hän, Hakulisen nimen ohella, mainitsee),² ja RYTKÖNEN puolestaan, muutenkin ansioitunut, on tietojensa pohjan saanut *k e n t t ä t y ö s t ä*, kerätessään erään savolaismurteen perinpohjaisen runaston. Ja kenttätyötä (tosin enimmäkseen lapista) on Collinderillakin runsaasti takanaan. Silloin parhaiten joutuu tekemisiin myös niiden psykologisten faktorien kanssa, jotka luovat uusia sanoja joko hämärästi entisten pohjalta tai aivan „tuulesta”, ja sitenhan niitä on luotu kielen alusta alkaen, vaikka vertaileva historiallinen tutkimus vain harvoissa tapauksissa kykenee sen osoittamaan.

COLLINDER on ottanut valaisevan esimerkin saksan sanasta *lachen* (gootin *hlahjan*), josta tanskassa on tullut *le*, samoin ruotsissa, mutta merkityskin muuttunut vain 'hymyilemiseksi'. Ainakin yhtä antoisia olisivat olleet suom. *nauraa* 'lachen' ja *hymyillä* 'lächeln'. Kumpikaan ei enää vaikuta luonnonääniseltä, mutta kun tiedämme, että *naura* < *nakra* (-*kr*-yhä vepsä-karjalan kielipiriirissä, vatjassa, eteläeestissä ja liivissä), niin tuskin meidän tarvitsee epäillä, ettei sana olisi ollut naurun ääntä jäljittelevä. On edelleen muistettava, että *hymy* kuuluu verbiin *hymistä*, joka on hiljaista ääntä kuvaava sana, ja Agricola puhuu peräti pasunan *pyterästä hymystä* = torven sekavasta äänestä. Sanat *hymy*, *hymistä* ovat vain toisinto sanoista *humu*, *humista*, esim. metsä *humisee*, metsän *humu*. Pienellä äänteiden vaihtelulla, mikä tämäntapaisissa sanoissa on — kaikkialla — yleistä, saadaan lukemattomissa tapauksissa esiin äänen erilainen laatu ja senmukaiset merkitysvivahdukset, esim. *kohista*, *kahista*, *kuhista*, *kihistä*, *tohista*, *tuhista*, *suhista*, *sahista*, *sihistä*, *puhista*, *pihistä*, *päristä*, *pöristä*, *piristä*, *lorista*, *liristä*, *torista*, *töristä*, *tiristä*, *murina*, *myrinä*, *surina*, *hurina*, *hyrinä* jne., ja niin samantapaista muotoa kuin merkitystä voidaan usein seurata sukukieliin saakka. Mutta esim. *tora* 'riita' kuuluu ilmeisesti verbiin *torista* 'pitää pahaa, torisevaa ääntä', ja sama sana merkitsee vepsässä peräti 'sotaa' (*tora*), ja verbi *toraita*, *toraidan* 'sotimista', mikä antaa aihetta etsiä *sodallekin* ('Krieg') jotain samanlaista alkuperää, jolloin ei tarvitse säikähtää sitäkään (ja tämä koskee kaikkia vastaavanlaisia tapauksia), jos eri sukukieliin verrattaessa muodot eivät vastaa äännehistoriallisesti tarkasti toisiaan, eivätkä aivan tarkasti merkitysketkään, kun esim. kuulo- eli auditiivinen kuva on muuttunut näkö- eli visuaaliseksi kuvaksi, kuten juuri *hymystä* puhuttaessa. Niinpä suom. *täristä* 'zittern, schüttern' on vain silminnähtävää tai tunnettavaa *tärinää*, mutta eestissä alkuperäisempää korvin kuultavaa räminää tai helinää (*möö-*

¹ Sensijaan siellä *aamu* on — ei tosin ensi kertaa — yhdistetty sanaan *ammo*in 'vor langen Zeiten', mikä on perustunut Agricolan *amut* 'ammoin' sanaan, joka varmasti ei ole muuta kuin yksi Agricolan runsaista eestiläisyyksistä (eest. *amut* 'ammoin') ja lisäksi kaukana 'Morgen' merkityksestä.

² Tämän tunnustuksen hän oli kirjeessään antanut myös Rytököselle itselleen edellä mainitun tutkimuksen ilmestyttyä, eikä hän ole sitä salannut keskusteluissa, joita minulla on joskus ollut hänen kanssaan.

kade tärin 'miekkojen räminä, kalske, helinä'). Ja suomen *väristä* 'zittern'. Senkin näemme tai tunnemme, mutta vepsässä se on alkuperäisempi ääntä kuvaava 'itkeä, parkua' (*laps värižob* 'das Kind weint'). Suom. *nukkua* 'schlafen' näyttää aivan normaalisanalta. Jo kansanomainen *nukuin makaa-maan* 'ich schliefe ein; ich begann zu schlafen' vie alkuperän jäljille, ja eestin *tukkuda* (*n- ~ t-!*) 'dusen', suom. 'torkkua' näyttää selvästi sanan alkuperäisen deskriptiiviluonteen; suom. *torkkua* 'dusen' on ollut merkitykseltään 'horjahdella', 'schwanken, wackeln'.

Palatakseni vielä hymisemiseen ja hymyyn, niin eestissä kyllä on *ümiseda* 'hymistä, puhua epäselvästi', mutta suom. 'hymyllä, hymy' on *naeratada, naeratus* (< *nakrahta-*, siis kuten saks. 'lächeln'). Sen rinnalla on tavallinen vähän jämeämpi mutta äänetön *muhelemine* (sana näkyy ihme kyllä WIEDEMANNIN sanakirjasta puuttuvan), jota vastaa suomen äänekäs *myhäileminen*, momentaanisesti *myhähtäminen* (voivat olla metateettisia muotoja *humusta* ja *hymystä*, vrt. *typerä ~ pyterä* yms.)³.

Miten hienosti merkitykset voivat kehittyä, osoittaa myös esim. suom. *tuhma* ja *tyhmä*, joissa merkityksen pohjana on ollut eest. *tuhm* 'trüb, dunkel' (esim. *tuhmad silmad* 'sameat silmät', *aken on tuhm* 'ikkuna on samea, likainen'; WIEDEMANNilla — taas kuvaavaa — myös *tuhme, tuhvakas, tuhn, tuhmijas* ym.). Kirjasuomessa — tosin eräiden sekamurteiden esikuvan mukaan — on *tyhmä* 'dumm, einfältig', mutta *tuhma* alkaa olla vain 'unartig' (esim. lapsi on *tuhmana*). Eestin merkitystä vastaa suomessa läheisesti *tahmea*, tällaisten sanojen tavanomaista vokaalivaihtelua. Ja suom. *ruma* 'hässlich, unschön', mutta sen variantti *rymä* on jo pieni kirosana; eest. johdannainen *rumal* 'dumm'. Tällaisissa tapauksissa voidaan vain tarkasti tutkimalla päästä selville siitä, onko sanan takana mahdollisesti ollut äänen jäljittely vai joitakin deskriptiivisanojen tukikohtia.

Koska oli puhe nauramisesta ja hymyilemisestä, niin tulkoon mainituksi myös *i t k e m i s e n* moninaisia ilmauksia, esim. eest. *nutma* 'weinen', mutta sama verbi vepsässä ilmaisee koiran haukkumista (*koir nutab* 'der Hund bellt', liivissä *pi'n uttäb*), niin että sana eestissä on alkuaan merkinnyt vain kovaa, äänekästä itkua, koiran ulvomista muistuttavaa, samoin kuin liivissä *räukkõ* tai vepsässä edellä mainittu *väristä* tai *voikta, voikan*, jonka takana on tuskaa ilmaiseva interjektio *voi, voih!* Hiljaisempaa itkua merkitsee liiv. *itkõ, itküb* ja sitä kai on merkinnyt myös eteläeestin *ikke* (< *itke-*) ja suom. *itkeä*.

Äänekästä valittelua ilmaisee suom. *voihkaa* (veps. *voikta* 'itkeä'). Miten epälukuisissa tapauksissa onkaan juuri interjektio synnyttänyt verbejä ja uusia sanaperheitä! Mutta miten kauas merkitys on voinut hämärtyä, osoittaa esim. eestin verbi *puhkama* 'levätä', 'ruhen', *puhkus* 'lepo', 'Ruhe'. Suomalainen ei voi oudokseltaan olla hymyilemättä nähdessään esim. hautaristissä kirjoituksen *Puhka rahus* 'lepää rauhassa' tai lukiessaan, että esivanhempien luut *puhkavad* haudassa, sillä mieleen tulee hyvin äänekäs toimitus (*puh!, äh!, puhkaa, ähkää* 'stönen, ächzen'). Jopa sellainen normaalisana kuin suom. *puhua* 'sprechen' on tunnetusti samanlainen, ääntä ilmaisevaa alkuperää.

Lintujen nimet perustuvat, niinkuin tunnettua, suurimmaksi osaksi lintujen äänen jäljittelyyn, mikä on joskus johtanut samantapaisiin nimiin

³ Ja eikö liene samanlaista lähtöä unkarin *nevet*, alk. *mevet, mövet*, wog. *mövä-*. (ks. BÁRCZI GÉZA, Magyar szöfejtő szótár).

toisilleen vieraissakin kielissä. Ei siis erikoista ihmettä siinä, että kielten muitakin äänenjäljittelystä syntyneitä sanoja on sattunut eri kielissä lähes samanlaisiksi, eikä niiden siis tarvitse olla lainaa kielestä toiseen.

COLLINDER tähdentää ehkä liiaksikin yksilön merkitystä kielen alkuperäisessä luomistyössä. Kyllä kai sittenkin samanlaiset kuulo- ja näköaistimukset ja niiden vieni kieleen on samanaikaisesti päässyt tapahtumaan myös yhteisöjen keskuudessa. Ei silti ole kiellettävissä, että yksilön sanakeksinnöt leviävät, jopa nopeasti. COLLINDER muistuttaa, miten *kaasu* 'Gas' on syntynyt ja levinnyt, samoin maisteri Johannes Aavikin tietoisesta sanojen luomista eestin kirjakieleen. Näitä nyt ei kylläkään sovi verrata kansanilmien kielelliseen luomistyöhön, jossakin määrin Aavikin keksintöjä, sikäli kuin ne ovat olleet vaistonvaraisia, mitä ne suurelta osalta eivät ole olleet.⁴

Täytyy erikoisesti tähdentää sitä seikkaa, että alkuaan äännemaalauksellisten sanojen väri on todennäköisesti useimmin hävinnyt, niistä on tullut aivan „normaalisanoja” (kuten jo mm. eest. *puhkama* 'levätä' osoitti). Pahempi, että vaikka sen voi usein aavistaa, sitä on vaikeampi niinkuin sanotaan „todistaa”. Tuollaisten sanojen ulkonaisena tunnusmerkkinä on useinkin äänteellinen *horjuvus* (vrt. esim. *nukkua* ~ *tukkuda* yllä), ja vaikka merkitys ei tekisi estettä, niin niinsanottu „kriittinen tutkija” hylkää vertailuissaan pientenkin äänteellisten vaikeuksien vuoksi niiden yhteenkuuluvaisuuden. Jos taas äännemaalauksellinen väri on selvästi havaittavissa, niin etymologian tutkija merkitsee yksinkertaisesti „onomatop.” tai „deskr.” — ja sillä kuittaa koko asian, ikäänkuin sellaisia sanoja ei kävisi vakavasti käsittelemineen, ikäänkuin kaikki sellainen olisi nuorta ja tilapäistä. Eihän se toki aina ole sellaista, niin paljon kuin, varsinkin luontoa lähellä olevilla kansoilla, tilapäistä tällä alalla yhä syntyykin, jolloin hyvin halukkaasti tartutaan kielessä ennenolemattomiin, hanakimmin vieraista opittuihin äänteisiin äänneyhtymiin (esim. *g, d, b, ts, kr* jne. sanan alussa). Tämä tendenssi on saattanut viedä samanlaisiin tuloksiin eri tahoillakin. Kun E. N. SETÄLÄ uraa uurtavassa ja aina muistettavassa nuoruuden opukseensa „Yhteissuomalainen äännehistoria” s. 3 varovasti päättelee, että soinnillinen klusiili *g, d, b* olisi sanan alussa ehkä esiintynyt jo kantasuomessa, perustelee hän päätelmänsä sillä, että pari marjannimeä vepsäkarjala-aunuksessa ja toisaalta liivissä on *g-, b-* alkuisia: vepsän *garbol*, liivin *gärbän* = suom. *karpalo* 'Moosbeere', veps. *bol*, liiv. *büolgöz*, suom. *puola*, *puolukka* 'Preiselbeere'. Tämä samankaltaisuus ei kuitenkaan ole muuta kuin rinnakkaisesti vaikuttaneen tendenssianalogian tulosta: kun *g, d, b* oli vieraasta vaikutuksesta joutunut näiden kielten fonologiseen systeemiin, tunkeutuivat ne erinäisissä tapauksissa *k, t, p:* n paikalle myös omiin sanoihin, varsinkin sellaisiin, jotka tyyliarvoltaan ovat hellittelysanoja. Todistettavasti on myös *l a s t e n k i e l i* jättänyt perintöään normaalikieleen, omituisia muotoja ja uusia sanojakin synnytettyään.

Jokaista kieltä varhaisimmista ajoista asti ovat rikastuttaneet *l a i n a s a n a t*. Jos tutkijan on onnistunut kuoria ne pois (onhan niissäkin myös

⁴ COLLINDER ottaa näytteeksi vain sanan *relv* 'ase' (ennen *sõjariist*). Jokainen huomaa, että analogiaa on tarjonnut *revolveer*, eikä Aavik itsekkään sitä ole salannut, mutta sellaiset kuin *taunida* 'tuomita' (ennen *hukka m'ista*), *naasida* 'palata' (ennen *tagasi tulla*) ja kymmenet muut ovat syntyneet vain tyhjiä, käyttökelpoisia foneemeja etsien. Lyhyessä ajassa niistä on tullut eestin kirjakielen omaisuutta, jota valuu kansankieleenkin.

äänemaalauksellista ainesta ja kontaminaatiota omaan sanastoon) ja jos hän lisäksi jotenkuten aavistaa, mikä osuus omassa sanastossa on yksityiskohdin ottaen ollut äänemaalauksella (mikä tutkimuksen nykyisellä asteella on vain vastaisuuden toive), jää joka tapauksessa runsas joukko ikivanhoja sanoja, joiden alkuperästä ei voi sanoa mitään. Miten on syntynyt esim. sellainen sana kuin *jalka* 'Fuss'? (Se sana on COLLINDERillakin kummastelun aiheena.) On kuitenkin kysyttävä, onko se aikoinaan kuulunut edes ns. kantasanoihin. Jos se on ollut johdannainen (vrt läheisiä *selkä*, *niska*), niin voidaan — sikäli kuin koskaan voidaan — päästä perille sanan alkuperäisestä luonteesta vain tutkimalla „juurta” *jal-* ja tietenkin sen oletettavaa sanaperhettä, alkumuotoa ja merkitysassosiaatioita. On myös otettava selvää, mikäli mahdollista, siitä, miten mikin käsite om ilmaistu vieraisissa kielissä ja mitä sen alkumerkityksestä mahdollisesti on saatu selville, vaikka etymologisten sanakirjain tekijät vain kouraantuntuviissa tapauksissa vaivautuvat ajattelemaan alkumerkityksiä, tyytyen vain sanavertailujen rekisteröintiin.

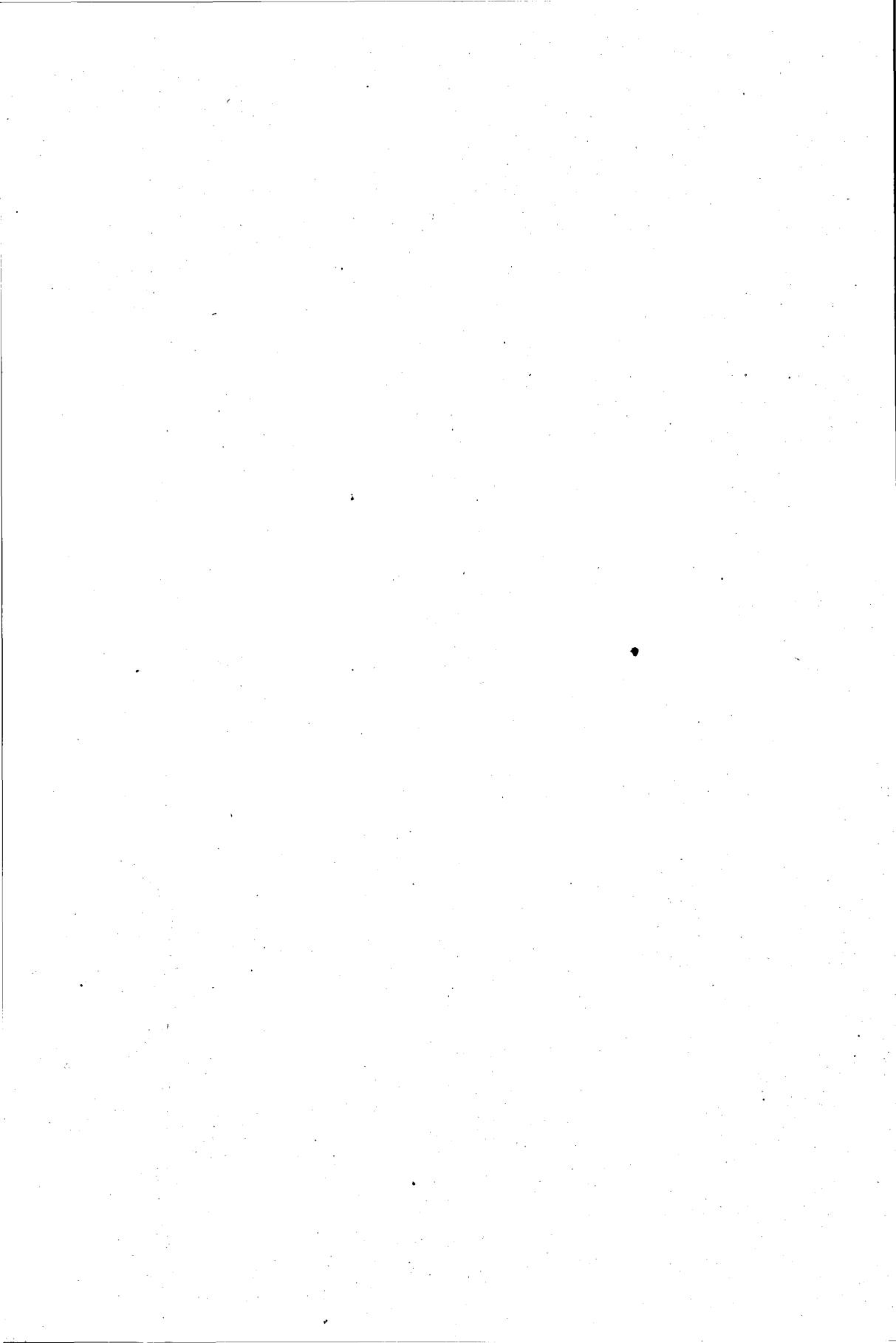
Lisäksi vielä eräs tärkeä näkökohta. Eihän ole useinkaan varmaa, eikä jokin nomini, joka varmasti näyttää kantasanalta, olekin aikaisemmasta verbistä abstrahoitu. Ajattelen esim. sanaa *huuli* 'Lippe', jonka tapamme kaikista lähisukukielistä. Onhan sekin jotenkin syntynyt, ei taivaasta tipahtanut. On arvatenkin ollut jokin verbi, joka on kuvannut huulilla synnyttävää ääntä, viheltämistä, maiskauttamista (esim. *huultaa), josta abstrahoitettiin *huuli*, kuten on irronnut eestin toinen 'huulta' merkitsevä sana *mökk* (< *mökka*) verbistä *mokeldama* (jollei tämä ole denominaali) 'die Lippen bewegen', *mokutama* 'meckern, stottern', suom. *mokottaa*, *olla mokottavin huulin* 'mit zusammengezogenen Lippen'.

Omat kokemukseni semantiikan tutkijana ovat vieneet minut siihen päätelmään, että ainakin kantasuomen sanastossa on ollut yllättävän paljon sellaista, mikä suuremmalla tai pienemmällä varmuudella on näytettävissä äänemaalauksen synnyttämäksi. Siitä johtuu oletukseni — sanottakoon sitä vaikka työhypoteesiksi —, että samalla tekijällä on myös kielen alkuluomuksessa ollut määräävä osuus. Sanoja on syntynyt ja kuollut, eri sukukielissä elämään jääneissä tai niissä syntyneissä on paljon äänteellisiä variantteja, tuollaisten sanojen luonteen mukaisesti. Siitä johtuu, että se sanasto, joka „tieteellisellä tarkkuudella” on osoitettu suomalais-ugrilaiseksi tai uraalilaiseksi, on suhteellisen niukka. Joku sanoo, että tästäkin varmana pidetystä on runsaasti pois karsittavaa. Minä puolestani uskoisin, että monipuolisemman tutkimuksen edistyessä tämä yhteinen sanasto tulee päinvastoin huomattavasti suurenemaan, niin vaikeaa kuin tuon vuosituhansien takaisen kantakielen rekonstruointi onkin, eikä vähimmin sen vuoksi, että samat predispositiot ovat myöhemmin aiheuttaneet paralleelista kehitystä sisar-kielissä.

En ollut aikonut näitä ajatuksiani panna paperille ennenkuin joskus toiste, jolloin olisin kysymystä voinut perinpohjaisemmin käsitellä ja monipuolisemmin asian ytimeen käyvillä esimerkeillä valaista. Kun sydämeni ääni kuitenkin käski muistamaan arvokkaan elämäntyön suorittanutta tiedemiestä ja ystävääni Beke Ödöniä hänen merkkipäiväkseen toimitettavassa julkaisussa, en voinut vastustaa kiusausta, vaan tartuin viittauksena- maisesti tähän vaikeaan problemaan, yhtyen suurin piirtein BJÖRN COLLINDERin kielen synnystä esittämiin ajatuksiin.

Helsinki

LAURI KETTUNEN

Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet

1. A határozói szerepű manysi (vogul) igenévi szerkezetek sorában van egy különleges típus, amely második tagjának jelentésére nézve alapvetően eltér a többitől. Ebben a típusban a folyamatos vagy a befejezett történetes igenéve (-*na*, illetőleg -*m*) a *mā*, *mā*, *mē* stb. 'föld, hely, tájék' (SZIL.), 'Erde, Land, Stelle, Platz' (KANN., Wog.Vok. 95) szó -*t*, ill. -*nal*-ragos alakjával képez elvont értelmű határozót. A ritka szerkezetre — néhány kivételt nem számítva — csak az északi és a kondai nyelvjárásból vannak adataim, de ennek valószínűleg egyszerűen az a magyarázata, hogy a manysi szövegek túlnyomó része ezeket a nyelvjárás-csoportokat képviseli.

Ebben a határozóragos *mā* stb. szóval alakult igenévi szerkezetben az igenév mindig cselekvő értelmű, s az igenév alánya, egy időhatározó kivételével, mindenütt azonos a mondat alanyával. Az igenév kifejezte határozó minősége a *mā* ragjától függ: a locativus-ral idő-, állapot- és okhatározót, az elativus-ablativus-ral eredet- és tekintethatározót képeznek. A kétféle igenév akcióminősége úgy érvényesül, hogy a folyamatos igenévvvel egyidejű, a befejezettel előidejű idő- és állapothatározók alakulnak. Okhatározóra csak befejezett igenévvvel vannak adataim, ami jól megfelel e határozó-faj logikai tartalmának. Az eredet- és tekintethatározókban mindkét igenév jelentkezik, a kérdéses szerkezeteket tartalmazó mondatok száma azonban oly kicsi, és fölépítésük annyira azonos, hogy a kétféle igenév használatának föltételére vonatkozólag nem nyújtanak tájékoztatást.

I d ő h a t á r o z ó k : a) *na*-képzős igenévvvel: K. *näi'pəl khōnti mennen mōnt jālə ālénkwen* 'téged is, hogy most harcba méssz, hadd vágjanak le' (II, 236, vö. 519; tk. 'harcba menvén').¹ Ez a szerkezet az egyetlen, amelyben az igenév veszi föl a birtokos személyragot; minden többi adatomban a *mā* szó kapja azt meg. — K. *mənnəməjāmənt o'lnə kəjənə mē mēc'ək kənsāmən* 'indem wir gehen, sollen wir (uns) selbst einen Leb- (und) Wohnort suchen' (II, 569; 'menvén, mentünkben'); *nə βərβər pəl βəārən nęj jālnə mēnt?* 'ты ходишь,

¹ A pusztá kötet- és lapszám magyar értelmezésű adat után MUNKÁCSI (VNGy.), német értelmezésű után KANNISTO (LILMOLA-tól kiadott Wogulische Volksdichtung) szövegeire vonatkozik. A lapszámhoz vö. jelzéssel csatlakozó másik lapszám a kifejezés magyarázatának lefolyására utal. Magát a magyarázatot csak akkor idézem, ha valamilyen szempontból szükség van rá. Ez adatok után fél-idézőjelben az igenévi szerkezetnek esetleg pontosabb fordítása következik. — Megjegyzendő még, hogy KANNISTO kondai anyagának túlnyomó része két változatban, párhuzamosan került kiadásra: az eredeti följegyzést A jelzéssel a páros számú lapokon, a másik, más nyelvmesterral ellenőrzött szöveget B jelzéssel a páratlan számú lapokon közlik a kötetek. A továbbiakban külön jelölés nélkül a B változatot idézem, — az A-t csak akkor, ha eltér a B-től.

чего такое сдѣлалъ тамъ? was für Sachen machst du denn, indem du gehst (eigtl.: auf deinem Geh-Lande)?' (II, 772—3); *ā·ixu tēxu pōmtnə mēyoft jā·lālkəlob* 'Während wir zu trinken (und) zu essen beginnen, lässt uns ihn töten' (II, 37; 'enni-inni kezdvén, kezdésünkkor').

b) *m*-képzős igenévvvel: K. *mənəmmētīt ēeri tārəts* 'Als er ging, stimmte er ein Lied an' (II, 521); *pā·səŋkəpβ tōātīt pōkən mənəmmētīt kat'laχts pəl ləāβi* 'Der lichte Knabe ging zu seinem Vater, fragte und sagt' (I, 5, vö. 'auf seinem Geh-Lande', d. h. bei seinem Gehen, als er ging; как ушелъ, спросился и говорить 380; 'menvén'); *mənəmm...:γā nlt tō·i jā trāō·l tə ò·lsət* 'Nachdem sie zurückgegangen waren, blieben sie nun einen Sommer und einen Winter weg' (II, 13, vö. 677); *tāβ ip·n kuoltəmmētīt pō·səšələkt...ə·l tə sā·γrləγpsə·n* 'Als er zu Hause blieb, zerhieb er nun die Reifen der Dünnbiergefässe' (II, 521; hasonlóan 519, vö. 793; 517; 525, vö. 794; 545, vö. 798; 'otthon maradván'); *iā·ni tēər lā·kəl təγ βontəmmēγānlit ēeriβlāt mōitəβlāt təγl nəkəkənsəts* 'Als sie sich dort... wie ein grosses Geisterwesen niederliessen, wurde des Liedes Ende, der Sage Ende da beendet' (II, 335; 'letelepedvén'); *nā·t kə·tl ò·lmənt... kə·nsəm kə·ntəm mēm̄t, iā·ləm, ō·ləm mēm̄t... kə·nšīləm* 'Während ich meine Tage lebe... während ich jage (und Wild) erbeute, während ich umhergehe (und) lebe... weiss ich es' (II, 435; tk. előidejűség: 'mióta csak élek, ... tudom'). Ez a mondat két szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt azért, mert a világosan három szakaszra tagolódo gondolatritmus első szakaszában az egyik legközönségesebb igenévi időhatározó: *-m + loc. -t* szerepel, míg a másik két szakaszban a most tárgyalt igen ritka szerkezet. Ez azt mutatja, hogy kétféle határozói kifejezésmód azonos szintaktikai értékű. — Másrészt figyelemre méltó a két utolsó párhuzam szerkezete: mindkettőben két-két *m*-igenév előzi meg a locativusragos *mē* szót. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a két igenév egymásnak mellérendelt *j e l z ő*, hanem azt, hogy a mindkét igenévhez tartozó *mēm̄t* csak a második után kerül kitételre. Vagyis a jelenség az ún. „toldalék-lazaság” (Suffixlockerheit) közismert eseteihez számítandó.

Állapot határozók:² a) *nə*-igenévvvel: É. *tanānl pojkenə māt ti urəl at ārtmēs, mōt urəl jānχē·it* '[ha a mēŋkw-eknek] az ő imádkozásuk során (helyén), ezen a módon nem sikerült..., más módon fordulnak (ti. más irányban tesznek kísérletet)' (II, 622); pontosabb fordítással: (ha) nekik³ imádkozván ezen a módon nem sikerült'; K. *kuolnəmmēγā·nt... kuā·ttā·l·βə·l liχtka·tō·n* 'Wenn ihr bleibt... drängt euch... nirgendswohin' (II, 533; 'maradván'); *tu·iχkātəm tu·šnəmētīt kə·γmm̄t·səγmə kβū·lkən iē·tnə β·ā·χts·tə* 'warf er,

² E határozófaj elválasztása az idő- és okhatározóktól nem könnyű, és sokszor nemcsak a mondat, hanem még a tágabb szövegösszefüggés alapján sem állapítható meg kétségtelenül a határozó minősége. A magyar *-va, -ve, -ván, -vén* igenévre vonatkozólag (az itt tárgyalt manysi szerkezet jelentése leginkább ennek, vagy a határozóragos *-i*, ill. *-ás, -és*-képzőjű nomen actionis-nak felel meg) KLEMMnek az a nézete, hogy csak az állapotot jelentő igékből (*él, áll, alszik*) valók állapothatározók (TörtMonddt. 115 k.), s ezt vallja KÁROLY S. is (Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 160). Anélkül, hogy a magyar *r* igenév határozói minőségének kérdésében állást foglalnék, a mondattonilag neki megfelelő manysi igenévi alakok és szerkezetek tömegének jelentéstartalma alapján SIMONYI fölfogásához csatlakozom, aki a *sírván, kolduván, imádkozván, lesvén, járván* stb.-féle igeneveket is állapothatározóknak tekinti (MHat. II, 310 k.).

³ *tanānl* a VNyj. 13. szerint acc., de LIMOLA rámutatott, hogy a Szo. tb. 3. sz. *tānān.nl* acc.-i alak átvivődött a lat.-ba is (FUF. XXVIII, 23, 38).

wie er versteckt war an der Stelle, wo er stand, die Vielfrasshaut mitten auf den Fussboden' (II, 545; 'elrejtözve állván').

b) *m*-igenévvvel: K. *βiškōm tuītkātēmētāt kuḡii* 'Der Junge liegt versteckt' (II, 291; Oder: 'liegt auf seinem Versteckplatz' 739. De ez értelmezéssel szemben vö. a kifejezés orosz fordítását: Парнишка спрятался и лежит' uo.; 'elrejtözve').

O k h a t á r o z ó k (csak *m*-igenévvvel): É. *χsā pākūēt tēm mātāt sorryā sillawēs* 'hosszú fenyőtobozát eddegelő helyén dagadt föl az ő hasa' (IV, 297; tk. 'eddegélvén'); K. *kuā'ttā' rī tāmēmēt al tē βoxtsūnēm* 'ich verlor sie (aus den Augen und) liess sie dann da' (II, 435; vö. 778; 'elveszítvén [ti. az állatok nyomát] otthagytam őket'; a szerkezet előidejű időhatározónak is fölfogható); *pōā'ialtāmβūt pū't kēβernā... βḡrātām mēḡā nlt pū't kēβernā pā'ti'la'zt* 'als sie in den heissen Wasserkessel hineinstrebten... waren sie in den Kessel hineingefallen' (II, 525, vö. 794); *pō'lmā'm kā'itōmlā'm mēḡənānt ō'zkar mā'nēm ā'sā pāl ōā't kahn'zs'tō* 'Erschrocken (und) weglaufend, wusste jeder nicht einmal das Loch, durch das er hinausgehen könnte' (II, 545, vö. 798). A *mē* itt éppúgy csak a második igenév után van kitéve, mint az időhatározóknál említett *kā'nsēm kō'ntēm mēmēt, iḡ'lem, ō'lem mēmēt* esetében.

E r e d e t h a t á r o z ó k: a) *nə*-igenévvvel: É. *jānχnē mātānēl voss pojtī* 'hadd szűnjék meg forogni' (I, 129; 'forgásától, forgó állapotától szűnjék meg');⁴ *χāntlaytēnē mātānēl ti pojtēs* 'Evvvel megszűnt hadakozni' (II, 24); *ām sāvrenē māmnel jol-pojtē'im*; REG. *ām ḡgirn mām jellpḡnnšem* 'én megszünöm vágni' (IV, 243); Szo. *ān ōikā pēnyēmātē nl ās'ts* 'Der Alte wurde mit seinem Wahrsagen fertig'⁵ (II, 114); FL. *lūšnemātē nl pōits* 'er hörte auf zu weinen' (eigtl. 'von seinem Weinen-Land') (KANNISTO kéziratából idézi LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 40); AK. *pān ss iāl lūšnemātā nl id.* (uo.);⁶ AL. *iḡl kβāt pan'šn pēnepenmēnā* 'höre auf zu lachen' (uo.).

b) *m*-igenévvvel: Szo. *tēmātē nl āstāsīy* 'Sie hörten mit ihrem Essen auf' (II, 81); *tēm aḡ'im mātē nl āstāsīy* 'Sie hörten mit ihrem Essen (und) Trinken auf' (II, 83).

T e k i n t e t h a t á r o z ó k (csak *nə*-igenévvvel): K. *ḡō mēnnēmētā nl lḡāšēm'ts* 'Das Pferd verlangsamte seinen Schritt' (II, 415, vö. 772; 'mentében meglassudott'); *om nomtōrēm kōm iḡyēmno ləḡnāiḡ nē mē nl iālsōχβō'sēm* 'der Obere Gott hat mich, wie ich auf Eichhörnchen jage [eigtl.: von dem Eichhörnchen-Jage-Land], vestossen' (II, 776—7; 'mókus-vadászatról', 'a mókusvadászatra nézve').

Itt említem azt az egyetlen esetet, ahol az előbbivel teljesen azonos tartalmú mondatban a *-nəl*-ragos *mā* szót megelőző igenév infinitivus: K. A *ləḡnāiḡχḡ ḡōχsāiḡχḡ mānl iālsō'χβō'sēm* 'hat mich verstossen, wie ich auf Eich-

⁴ A 'megszűnik, abbahagy stb.' igék melletti ablativusról I. BEKE, VogHat. 22 és LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 40.

⁵ Az *āsti* pontos jelentését nem tudtam megállapítani. MUNKÁCSI, VNGy. II, 631 szerint 'ráér, ideje van vmihez', de uo. *āstlayti* 'elkészül'; SZILASINÁL *āstēs* (praet.) 'kész lett'; KANNISTO szövegeiben a (praet.) fordítása hol 'wurde fertig', mint pl. az idézett mondatban, hol 'hörte auf', l. alább a két *m*-igeneves adatot. Ha az ige jelentése mégis 'elkészül', akkor az ily állítmányú mondatok kérdéses szerkezetei nem ide, hanem a tekintethatározók közé tartoznak.

⁶ A *pānsi* ige jelentésével ugyanaz a helyzet, mint az *āsti*-ével. SZILASINÁL 'befejez', de T. *pōnšē* 'elkészül'; a Kannisto-szövegekben hol 'aufhören' (l. az itt idézett adatokat); hol 'fertig werden', pl. *tēm-āiḡm pān, ss* 'wurde mit Essen (und) Trinken fertig' (II, 209). Az ily állítmányú mondatokban a szerkezet tehát tekintethatározó is lehet.

hörnchen jage, wie ich auf Zobel jage' (II, 430). A párhuzamos B szövegben pusztán infinitívus van: *λαγναίῃχου ἰοχσῆῃχου ἰάλοσῃβᾶ'σῆμ* (II, 431); ez nem szokatlan, hiszen a főnévi igenév gyakran szerepel a manysiban is tekintethatározóként. Az A szöveg „szabálytalan” szerkezete pedig úgy magyarázható, hogy a *nə*-igenév — mivel mondattani szerepe több ponton érintkezik az infinitívuséval — hamis analógia folytán bekerült ide is, ahol tulajdonképp csak melléknévi szerepű igenév állhat.

2. E különös és nagyon ritka (többszeres lapnyi szövegből mindössze ennyi adatom van) határozói értékű szerkezet történetileg nyilván oly kapcsolatra viendő vissza, melyben a *nə*-, ill. *m*-igenév jelzője a teljesen konkrét értelemben használt *mā* főnévnek. Az ily jelzős kapcsolatokban a *mā* természetesen nemcsak ragos (névutós) határozó, hanem (ragtalanul) alany és tárgy is lehet (állítmányi használatra nincs adatom), pl. Szo. *tā·β ta ἰοχῆμ mā te tō·rum laum mā tā* 'Dieser sein Ankunftsort, das war der vom Gott beschiedene Ort' (II, 119); K. *lā·kβl tēnmē·γ_ōá't kōn tīi* 'findet er keinen Platz, zu springen' (II, 277); É. *an χῆνχᾶtēm mātēt kwōl ūnli* 'Találkozásuk helyén egy ház áll' (I, 24); K. *pāβa tēm mē·nl tā βō tīi* (Der Wind) weht nun von der Gegend, wo er seinen Sohn gegessen hat' (I, 101). A jelzős kapcsolatoknak ez a faja tömegével található. Köztük aztán olyanok is vannak, amelyekben a mondat- vagy a tágabb szövegösszefüggés akár a jelzői, akár a határozói értelmezést lehetővé teszi. Effélék azonban természetszerűleg már csak a határozóragos, esetleg névutós kapcsolatok körében akadnak, hiszen a határozói funkció csak ily alaktani feltételek mellett szívódhatott a szerkezetbe. Ilyen kettős értelmű, átmeneti jellegű szerkezetek pl. a következők:

a) *nə*-igenévvél: É. *χotūl minnē χum, ta minnē mātāt akw'ēlp'* 'Bárhova fog menni az ember, azon menő helyén örökösen fog menni' (I, 142; az obi-ugor szövegeket jellemző tautológiával érthető így is: 'mentében örökösen fog menni'); K. *mānmēmēt . . . ōal om lōlən cāl om kō·tēmna* 'Auf dem Lande, wohin ich gehe, . . . werde ich entweder lebendig oder werde ich tot sein; (II, 215; Oder: 'Als ich gehe . . . (werde) ich . . . ' 721); *tū šnəm tē·nl βon·tl māts* 'An dem Platze, wo er stand, setzte er sich hin' (II, 393; vagy 'álltából léült'). Névutóval: K. *khot jūt·joxtnē mōm·mqs jāls'ēm* 'addig jártam, míg valahol utólértém (valahol utólérő helyemig jártam)' (IV, 383); P. *kβ·l βun ln·mēyēt pōā·l i·tās' pā·l ἰoχuks, kō·tās' pā·l ἰoχuks* 'wandte sich die Hütte da, wo sie stand, sowohl von Westen nach Osten (und) wandte sich auch von Osten nach Westen' (II, 188, vö. 715; érthető így is: 'álltában . . . fordult').

b) *m*-igenévvél: É. *minēm mātāt akwāi' ātim* 'Jártából éppenséggel nem kerül meg' (I, 3; 'járt földjén egyre nincs', azaz nem látszik visszafelé jönni azon az úton, amelyen elment); K. *ἰῃγνρῃβ tā·tēmētāt tōk ἰān tē·γ_ālβa* 'Dein Bruder wird an dem Orte, wo man ihn hingeführt hat, nun so getötet' (II, 215; Oder: 'dein Bruder wird, während man ihn fortführt, nun so getötet' 720—1); *mānmēmētāt βā'syāli* 'уѣхалъ, не придетъ, надо приѣхать, er fuhr ab, kehrt aber nicht zurück, obgleich er zurückkehren sollte', d. h. er fuhr ab und bleibt lange weg (II, 803); É. *χajtēm mātānēl jūw' kwoss sunsi* 'Futó helyéből amint visszafelé néz' (IV, 305; 'futásából'); K. *kōntaχtēmēyā·nl nāl mānmēmē·nl βoχt ēē·lōpōāl sōā·t ēēl . . . tōβlēs* 'Als sie von ihrem Kampfplatze weggingen, wurden sieben jährige Jahre . . . voll' (II, 333; vagy: 'hadakozásukból').

Az efféle mondatok, melyek száma bőven szaporítható volna, világosan jelzik a szerkezet fejlődésének útját a jelzős kapcsolattól a határozói funkció

felé. A folyamat korára némi tájékoztatást nyújt az AL. *p̄nepenmēnā* alak (l. az eredethatározónál). LIIMOLA mutatott rá, hogy REGULY szövegeinek tanúsága szerint a nyugati nyelvjárásokban a „távolító eset” (Trennungskasus) ragja *-nā* volt. Mivel ez azonosan hangzott a lativussal, helyette névutós kapcsolatokat kezdtek használni, s a rag eredeti funkciója csak néhány kifejezésben őrződött meg (SUSA. LVII/1, 41–2). E közé a „néhány” közé tartozik az idézett eredethatározói igenévi szerkezet is, mely ezek szerint elég régi lehet, s használata valószínűleg az egész manysi nyelvterületre kiterjedt.

A jelzős szerkezet → gerundium mondattani jellegű változással szoros összefüggésben aztán bizonyos alakítani jellegű változás is megindult: a határozóragos *mā* főnév gerundium-képzővé kezdett válni. Erre mutat az is, hogy egyetlen (időhatározói) esetet kivéve soha nem az igenév, hanem a *mā* veszi föl az igenévi alany személyére utaló birtokos személyragot. — Mivel továbbá a nyelvérzék számára világosak voltak a *mā* szón levő határozóragok, az ilyen határozói értékű igenévi szerkezetekből kikövetkeztettek egy **mā* elemet nemcsak nomen actionis (*-ās, -ēs; -at, -et*), hanem általában is elvonttá tevő (*-ság, -ség*) képző gyanánt. A *mā* a fejlődésnek ezen a fokán melléknevekhez is hozzájárulhatott. É. REG. *jägä sélem pongenel, tásmánl téi* (VogF. 170), *jäyä sēlem puuñänēl tas mánēl tē'i* 'atyja szerzett vagyonából, a készből (kész helyből) eszik' (IV, 325); *tās mánēl āli* 'készből (kész helyből) él (изъ готового живеть)' (VNyj. 8). K. *tjlkβā lə tuñšəŋ mē iāls* 'Flog er nieder oder hoch' (II, 421, vö. 774). Ezek a kapcsolatok megint — minthogy *mā*-elemüknek a 'föld, hely' jelentésű *mā*-val való azonossága világos maradt — magának a *mā* szónak jelentéstartalmát bővítették 'helyzet, állapot, lehetőség, mód'-féle árnyalattal, pl. K. *iā' ll tūnəmēγ_ōāti, no'məl tūnəmēγ_ōāti* 'Es ist keine Stelle, von unten hineinzugehen, es ist keine Stelle, von oben hineinzugehen' (II, 243), ahol tulajdonképp arról van szó, hogy nincs mód, nincs lehetőség a bejutásra. Világos az 'állapot' jelentés ebben a mondatban: K. *ton kōātne p̄jtam mētjt ān pəl t ōli* 'In dieser Lage, wie er in die Hände (der Menschen) gefallen ist, befindet er sich auch jetzt noch' (I, 30, vö. 386). Az eredethatározói szerkezetekben ez a jelentés-árnyalat kétségtelenül szintén megvan. — A *mā* szó jelentésének ezirányú bővülésében persze másfelől a mondanivaló logikai tartalma is tényező lehetett. Ha a manysi hősök arról panaszkodnak, hogy É. *kātänēmēn, la'ilänēmēn nūsnē-kēm mā at vāsintesmēn* 'kezünket, lábunkat nyújtóztatásra való (értsd: verekedni való) vidéket még nem látunk' (II, 67) — akkor ez lényegében azt jelenti, hogy „harci alkalmat akarnak keresni” (l. VNGy. II, 0505). Hasonlóan értendő a kondai regehős kijelentése: *om mənū'm sərlyxtnə mē ōllplaxtnə mē kən sxi* 'Ich gehe, eine Gegend zu suchen, wo man ficht, eine Gegend, wo man Heldentaten verrichten kann' (II, 243).

Az a folyamat, melynek során a teljesen konkrét jelentésű, finnugor eredetű (l. pl. STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 33) *mā* szó — az igenévi jelzős kapcsolatokból fejlődött igenévi határozókon keresztül — elvontságot kifejező képzővé kezdett válni, a szövegekben fokról-fokra nyomon követhető. Ezért a szó jelentésbővülésének és egyik nyelvtani kategóriából a másikba való átesapásának története kitűnő példa a nyelvi fejlődés dialektikus menetére. E fejlődés során a nyelvi élet legkülönbözőbb területeiről eredő mozzanatok kölcsönös egymásra hatása érvényesült, s e kölcsönös hatások eredményeként egy új, elvontabb nyelvi forma keletkezett az új, elvontabb gondolati tartalom kifejezésére.

3. Az itt tárgyalt manysi szerkezetnek pontos megfelelője van a chanti-ban, azzal a különbséggel, hogy az igenév mellett nem az ősi *mā* szó megfelelője, hanem a már eleve elvontabb 'paikka, мѣсто, Ort, Stelle' jelentésű DN. *тѣҕэ*, V. *түҕү*, O. *түҕа* stb. (l. KARJ.—TOIV. 976b) szó áll. Egyébként azonban a kifejezés „belső alakja” azonos a manysiével: a folyamatos, illetőleg befejezett történésű igenév mellett a *түҕа* stb. locativus-ragos, illetve elativusi névutós formában gerundiumot alkot az elvontabb határozói viszonyok jelölésére: É. *нөһ һүмән түҕаина уһлән әт уаһла* 'Te ettél (tk. evésed helyén), a te szádat hadd vágja meg' (FgrFüz. XV, 1); *нөһ шәттән түҕаина ан' иһсәт, мә шәттәм түҕаина иһсәт* 'A ti hallásotokra nem jöttök, az én hallásomra jöttök' (i. m. 62); Szi. *јәңти и ләс пүттү тәҕа әлти воліяс* 'Es hörte auf zu regnen und zu schneien' (STEINITZ, OVE. I, 54); tk. 'mit dem Regnen und Schnee-Fallen (von der regnenden und Schnee-fallenden Stelle) hörte es auf' (i. m. II, 82); *јотти тәҕа әлти јәттәсәт, мәтсәт* 'Sie wurden fertig mit dem Kartenspielen, gingen weg' (i. m. I, 90). A szerkezet STEINITZ szerint (i. m. II, 82) általános az egész chanti nyelvterületen. Úgy látszik továbbá, hogy ott végbement az a folyamat, amely a manysiban éppen csak megindult: a *тәҕа* ugyanis gyakran „főnevesült igenevek képzésére szolgál” (STEINITZ, i. h.); pl. ebben a V. kifejezésben: *һөн тәҕа хсәтэ түҕү дөһәнтү м'* 'я умѣю писать' a *түҕү* már egészen képzőszerű elemnek mutatkozik.

De a két obi-ugor nyelven túl, a komiban is megvan ez a szerkezet ízről-ízre. BEKE ÖDÖN újabb alaktani tanulmányainak egyikében, az I. OK. III. kötetében megjelent „Néhány permi névszóképző eredete” címűben találtam a következő ide vágó adatokat: S. *дзölläsan iniš, ма тsäsän-iniš dugdäsnj* 'abbahagyták a *dzol*-dobálást, a labdázást' (FOKOS: FgrFüz. XIX, 110); U. *voas vëra lan-iniš* 'megjött a vadászatból' (i. m. 224) (l. I. OK. III, 74). Itt az *in* 'hely' szó elativus-ragos alakja ugyanolyan szerepű, mint az obi-ugor kifejezések megfelelő főnévi eleme.

Végül talán ebbe az összefüggésbe tartozik elvont tulajdonságot, állapotot és cselekvést jelentő szavaink *-ság, -ség* képzője is, melyet HORPÁCSI ILLÉS (PAIS nyomán) és BALÁZS JÁNOS egy 'domb' jelentésű térszinforma-névből származtatott (MNY. XLIX, 44 kk., korábbi megfejtési kísérletek irodalma uo.). Ha a magyarázat helyes, itt még a manysi *mā*-nál is konkrétabb értelmű szó vált volna teljesen elvont értelmű képzővé. Lényeges különbség is van azonban a magyar képzésmód és az említett három finnugor nyelv szerkezetei közt; míg ugyanis ezekben igenévi alakokkal kapcsolódik a 'hely' jelentésű szó, addig a magyarban — figyelmen kívül hagyva a névszói alapú származékokat — a puszta igetőhöz járul a képző. Figyelembe veendő továbbá, hogy LIIMOLA, visszatérve MUNKÁCSI gondolatához (l. NyK. XXII, 16; KSz. II, 41), legújában ismét kapcsolatba hozta a magyar képzőt a manysi TJ. *tšëy*, K. *öβ*, P. *šiy, ši*, AL. *ši* 'Zeit; ein gewisses Mass, eine gewisse Menge; Art' szóval (FUF. XXXI, 104 kk.).

De ha a magyar képző nem vonható is ebbe az együttesbe, az obi-ugor és a komi szerkezetek elvileg kétségtelenül azonosak egymással. Bennük egy olyan ősi gondolkodási forma tükröződik, amely még teljesen az érzékleteshez tapad, s konkrét szemléletek szavaival kísérletez elvontabb gondolati tartalmak kifejezésére.

A komi *-jan* névmási többes jelről

A *-jan* képzőelem, illetve névmási többes jel eredetének és sajátosság funkcióinak kérdése a komi képzőrendszer egyik sokat vitatott és mindmáig megnyugtató módon meg nem oldott problémája.

Ha a remény, hogy a különböző és egymásnak igen gyakran ellentmondó vélemények között rendet teremthetünk, nem is kecsegtet teljes sikerrel és végleges eredménnyel, a megoldás megkísérlésének igényéről mégsem mondhatunk le. Éppen ez az igény vezetett ahhoz, hogy a *-jan* kérdését újból elővegyem, és az eddigi magyarázatkísérletek mellé egy újabbat vessek fel.

A) Hol és mikor használja a komi nyelv a *-jan* képzőt?

1. Megtaláljuk az összes komi nyelvjárásokban a személyes névmások többes 1. és 2. személyű paradigmájában mint a többesi fő képzőjét (kivéve a nominatívust). Pl. adessivus: *mijan* 'miénk', *tijan* 'tiétek'; allativus: *mijanli* 'nekünk', *tijanli* 'nektek'; ablativus- *mijanliš* 'tőlünk', *tijanliš* 'tőletek' (vö. UOTILA, SChr. 53; WICHM. — UOT., Wortsch. 377; TUNKALO: SUST. LXVII, 388; LITKIN: Nyr. LIX, 76; Szovr. 147. §, 2 jegyz.). Ezen funkciójára már a nyelvemlékekben is találunk példákat, így feltehetően még a történeti kort megelőző időkre nyúlnak vissza keletkezésének és elterjedésének gyökerei. Azóta éppen olyan szilárd alkotóeleme a személynévmások többes 1. és 2. személyű alakjainak, mint például a finn névragozásban az *-i* többesi főképző, — amelyhez valószínűleg genetikai kapcsolatot is fűzi. Példák: (Drevn. 39; Tr. 3.) *Мэд вай'ас ва мыс'кыныс пöдöс т и й а н* ['hadd hozassék víz megmosni a ti lábaitokat']; (uo. 69; LE. 184): *та пöрйа м и й а н н'ан'эс с'эм м и й а н л ы талун* ['a mi mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma']; Rogov (SGr. 137) *ivjn ja t i j a n pesis? ivjn ja t i j a n jagedis?* 'Ist euer Holz weit? sind eure Beeren weit?'; (uo. 144.) *m i j a n drevnais kü'tsem i džit eni vois* 'wie gross unser Dorf jetzt geworden ist' (Fokos átírása; FUF. XIII, 8); Fokos (VdKomi 39) „*m i j a n l i s pattšerše gerin*” „Du hast unseren Ofen gepflügt.” LITKIN mai komi grammatikájában mint nem produktív képzőről beszél a *-jan*-ról: „а полная основа 1. и 2. лица множественного числа, содержащая в себе непродуктивный суффикс -ян” (Szovr. 147 §, 2 jegyz.) Szerinte a *-jan* képzővel képzett névmási többesi fő szerepel tbsz. genitívusként is, és ez található meg az összes esetragos alakokban, kivéve a nominatívust és accusatívust. Lehet, hogy a *-jan* képzős accusativus használata ma már kiveszőfélben van, én azonban a régebbi nyelvjárási szövegekben még meg lehetőszen sok példát találtam rá; pl. Fokos (VdKomi 39) Le. „*na. — štę m i j-*

¹ Én ritkítottam.

a n' e s jona kodralin?” „Weshalb hast du uns sehr erwähnt?”; (uo. 45.) Le. „*stavse vans t i j a n e s šujalam*” „so jagen (eig. stecken) wir euch alle ins Wasser”; (uo. 69) Le. „*poldžedin kultedž m i j a n e s*” „Du hast uns zu Tode erschreckt”.

2. Az alsó-vicsegdai nyelvjárásterülethez tartozó nyelvjárások egyikében a *-jan* mutató névmások többesi tövében is előfordul, pl. *tajan* 'diese, sieh diese' (БОТ ЭТИ) (< *ta* 'dieser'); *pajan* 'die' (< *pa* 'die') (vö. TUNKELO: SUST. LXVII, 385, 394–5).

3. Ugyancsak az alsó-vicsegdai nyelvjárásból közöl TUNKELO adatokat a *-jan* elem egy igen sajátos funkcióban való használatára is. Rokonságnevekből (apa, anya, bátya, nagypapa, nagymama) képez gyűjtőneveket, illetve csoportneveket („kollektive Substantive, oder Personengruppennamen”; TUNKELO, i. m. 386), amelyek az alapszóban megjelölt rokonnak egy másik családtaggal alkotott szoros kapcsolatát, közösségét fejezik ki. LITKIN meghatározása szerint „nem az illető személy többségét jelenti, hanem azt akarja kifejezni, hogy az illető személyen kívül még egy (esetleg több) vele szorosabb kapcsolatban álló személyről van szó” (Nyr. LIX, 76–7).

De nemcsak a rokoni kollektívát jelöli ilyen esetben, hanem az illető csoport, közösség házát, lakóhelyét, otthonát is, így a kollektív jelentésárnyalaton kívül bizonyos lokális színezet is tapad hozzá. Pl. *batejan* 'unser Vater'; 'mein Vater und ein anderes Mitglied seiner Familie' (< *bat-e-jan*); *tšojidjan* 'deine Schwestern'; 'deine Schwestern nebst irgendeinem Mitglied ihrer Familie'; 'das Haus od. Gehöft, in dem deine Schwestern wohnen' (vö. TUNKELO: SUST. LXVII, 386; LITKIN: Nyr. LIX, 77.). Ezen funkciójában — mint látjuk — mindig birtokos személyragos alapszóhoz járul.

4. Megtaláljuk végül valamennyi komi nyelvjárásban a *pi* 'Knabe, Knäblein, junger Hund' szó többes számában: (WICHM.—UOT.) [V. Pecs. U. *pian*], V. Sz. I. *pijan*, L. I. *pijan*, P. *pija'n*, *pija'n* 'Söhne' (V. Sz. I. L.), 'Knaben' (V. Pecs), 'Jungen' (V. Sz. L.), 'Kinder' (V. I. U.). Pl. (SV. 89) V. *ettšid p i j a n munini naževittšini*. 'Einmal gingen die Knaben auf Verdienst aus'.

Most már az a kérdés, hogy a fenti funkciók (névmási többes jel, gyűjtő-ill. helynévképző, névszói többes jel) közül melyik lehetett az elsődleges, melyikből magyarázható meg a képző összes többi funkciója? Hogy erre elfogadható magyarázatot adhassunk, meg kell vizsgálnunk a suffixum eredetét.

B) Önálló szóból keletkezett-e vagy több ősi elem összetapadásából a *-jan* képző?

LITKIN — feltehetően MARR hatására — azon nézet felé hajlik, hogy a *-jan* önálló szóból keletkezett, minthogy „a többesképzők” [ő tehát többesképzőnek tartja!] „rendszerint 'népek, törzsek, közösségek, tömegek' elnevezéseiből keletkeznek” (Nyr. LIX, 77). A kikövetkeztethető önálló szó pedig talán-talán összefügg az Európa és Ázsia „széles területén” meglehetősen elterjedt *j•n* elemet tartalmazó etnikai és földrajzi elnevezéssel (pl. gör. *jon-, ion* szigetek stb.) (uo.).

Abból azonban, hogy egynéhány finnugor többes jel — de ezek is jobbra újabb keletűek — önálló szavakra vezethetők vissza,² nem következik szük-

² Pl. mari *-βälä, -bälä, -βlak, -blak* stb.; *sámätš*; SZINNYEI, Spfw.² 52; KÖVESI: M. Nyjár. III, 147; a komi *-jas, udm. jos* (vö. SZINNYEI, Spfw.² 52); UOTILA, KonsP. 182–3; RAVILA: FUF. XXVII, 3, 99.; BEKE: I. OK. III, 59; másképpen: KÖVESI, Kézir.

ségszerűen, hogy minden finnugor többes jel önálló szóból keletkezett. Ha ugyanis ebből indulunk ki, akkor súlyos módszertani hibát követünk el: „vigyázni kell, hogy ne gépiesen alkalmazzuk az elveket és párhuzamokat, ne a módszer gondolkodjék a kutató helyett” — mondja BÁRCZI is (Bev. a nyelvtudományba 116).

A *-jan* keletkezése — a nyelvemlékekben való előfordulásából és sajátos funkcióból is következtethetően — olyan korra tehető, amelyben elvont fogalmi jelentésű szavak képzővé válása — jelenlegi ismereteink és véleményünk alapján — még nem volt lehetséges. — A névmási elemeknek ugyanis — amelyekből ősi suffixumaink legtöbbször keletkezhetett — nem volt elvont fogalmi jelentésük, csupán aktualizáló szerepet tölötöttek be (l. erről RAVILA: Vir. 1945: 314—26; LAKÓ: I. OK. I, 215 kk. irodalommal; FOKOS: NyK. LVIII, 62; KÖVESI: uo. 112—3).

A képző ősi volta mellett bizonyítana LITKIN következő megállapítása is: „valószínűleg kapcsolatos a patriarchális korszakkal, nevezetesen a családi törzsön belül szolgál valami közösség kifejezésére” (Nyr. LIX, 77). A patriarchális korszak megszűntével azután kiszorította a másik komi többes jel: a szintén önálló szóból eredeztetett, de véleményem szerint ősi finnugor elemek összetevődéséből keletkezett *-jas*.

A képző keletkezésének idejét az alábbiakban vázolandók alapján a finn-permi korra tenném, a képző eredetét pedig nem önálló szóban keresném, hanem — miként TUNKELO is (SUST. LXVII, 392) — ősi finnugor elemek kapcsolatában.

TUNKELO a *-jan*-t egy ősi **-js* hely-, illetve gyűjtőnév képző és *-n* locativus rag kapcsolatának tartja (i. m. 391—2). Az előbbi mint helynév, illetve névmási otthonnév képző („pronominaler Heimname”; TUNKELO, i. m. 389) *-ja* ~ *-jä* alakban megvan a finnben: pl. *Kalaja, Sonkaja, Heimä; meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung (oder unser Hausvolk, unsere Familie); *teijä* 'euer Gehöft' etc. (vö. OJANSUU: Vir. 1910: 34; TUNKELO: Vir. 1933: 9—20; SUST. LXVII, 389); a balti-finn nyelvek legtöbbjében helynévképző (határozószókban, névmásokban, névmási származékokban és helynevekben). L. erről TUNKELO: Vir. 1932: 389 kk.; SUST. LXVII, 389; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 17; IKOLA: FUF. XXIX, 149, 155; BUBRICH, Zur Frage nach der Herkunft der Pluralbildungen in den finnisch-ugrischen Sprachen: ÖEST. XXX, 104 kk.; HAKULINEN: NyK. L, 109). Speciális funkcióban — falunév képzőként — előfordul az udmurtban is, pl. *žumja, Venja, Nirja, Gondirja* (vö. UOTILA, KonsP. 198; NyK. L, 468; TUNKELO: SUST. LXVII, 393; KÖVESI: NyK. LV, 101).

A komi *-jan*-nak a fenti suffixumokkal való kapcsolatát, a *-j* elem képző voltát TUNKELOVAL ellentétben kétségbe vonja UOTILA: „In syrj. *mijan, mijan, tijan, tijan* ist *j* bzw. *i* w a h r s c h e i n l i c h³ nur ein Übergangslaut” (NyK. L, 473; hasonlóan: KonsP. 232). Állásfoglalása e tekintetben azonban — mint látjuk — nem egészen határozott, legalább is nem olyan mértékben, mint pl. a személynévadások egyes számú adessivusi alakjaival kapcsolatban; „Das *i* bzw. *j* in *mejam, mejam, tejad, tejad*, i s t³ ein Übergangslaut” (i. m. 465; hasonlóan KonsP. 232, 280). Ennek ellenére indítékot adott más kiváló nyelvészeknek — így BEKÉNEK is — hogy a *-jan*-ra végződő alakok *j*-jét

³ Én ritkítottam.

szintén hiátustöltő hangnak, a TUNKELOtól locativus, illetve essivus ragnak tartott *-n-t* pedig kicsinyítő képzőnek tartsa (I. OK. III, 65; ALH. II, 325).

Ami a *-jan* *j* elemét illeti, én továbbra is TUNKELO álláspontján maradok, és nem hiátustöltőt, hanem egy ősi (finn-permi kori) **-js* elem nyelvi maradványát látom benne.

Az *-n* elem kérdése már kissé bonyolultabb. TUNKELO a *mijan*, *tijan*, alakokat **-js* végű helynevek locativusának tartja, amelyek később adessivusi funkciót vettek fel (SUST. LXVII, 391). Ma ugyanis ez a tóalak szerepel többesi adessivusként, és egyszersmind az egész névmási többes-paradigma alapalakjául is szolgál. Hasonlóan BEKE, aki mint genitivus-adessivusokról beszél a *mijan*, *tijan*-ról, és elkülöníti őket a *pijan*-tól amelyek végződésében, mint már említettük *-n* kicsinyítő képzőt lát (I. OK. III, 60, 65). UOTILA kissé óvatosabb. Míg Konsonantismus-ában határozottan képzőnek tartja az *-n-t* (232), addig TUNKELO megállapításai után már csak ennek valószínűségére utal: „Allerdings ist das fragliche *n* ursprünglich wahrscheinlich⁴ ein Suffix” (NyK. L, 465); vagy „Mit TUNKELO bin ich darin einverstanden, dass das *n* in syrj *mijan*, *tijan* möglicherweise⁴ dasselbe *n* wie in der Adessivendung *-len* ist” (i. m. 468).

Végső fokon nem volna nehéz a különböző véleményeket összehangolni, hiszen az *-n* végű elemek (képzők, casusragok, többes jelek) genetikailag összetartoznak (I. WIKLUND, Festschrift til Rektor Qvigstad 333—37; RAVILA: FUF. XXVII. 73—85; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 18; UOTILA: Vir. 1945: 321), és feltehetően egy *n*- kezdetű mutató névmásra mennek vissza (I. erről LAKÓ: I. OK. I, 217; TAULI: FUF. XXXII, 192. kk., 199; KÖVESI, kézír.; másképpen RAVILA: FUF. XXVII, 84—85 és N. SEBESTYÉN I: NyK. LVIII, 142, akik hiátustöltő hangra vezetik vissza az *-n* locat.-gen. ragot; e vélemény-nyel szemben I. SZ. KISPÁL MAGDA: NyK. LVIII, 169 kk. és HAJDÚ P., uo. 177 kk. megállapításait). Így voltaképpen az UOTILÁTÓL (NyK. L, 466) negatívan értékelt BUDENZ-féle felfogás áll talán a legközelebb az igazsághoz, amelynek értelmében a *-jan* *-n*-je többes determinatív elem, azonos a „*naja*, *nija* 'sie'” névmás „*na*, *ni*” tövével (Ugr. Sprachstud. II, 54—46). Hogy azonban a már ismertetett funkciókban ilyen determinatív szerepe lenne, arra nem mernék határozott igennel felelni. Én WIKLUND terminusával élve inkább a *konnektívum* szerepét tulajdonítanám az *-n*-nek „Kasus der näheren Beziehung zweier Begriffe zueinander, sei es dann zwei Nomina oder ein Nomen und ein Verbum, oder endlich — beim Verbaladverbium — zwei Verba” (i. m. 334; idézi RAVILA: FUF. XXVII, 78—79). De az sem lehetetlen, hogy az ősi és fgr. nyelvek zöméből már kihalt vagy legalábbis csupán a birtok vagy birtokos többségét jelölő szerepre korlátozódó *-n* többes jel őrződött meg a fenti adatokban.

C) A *-jan* fent vázolt funkciói beleilleszthetők-e a képző eredetével kapcsolatos elgondolásainkba?

1. Vizsgáljuk meg először a *-jan* sajátos szerepét a már említett alsóvicsegdai rokonságnevekben: a *bat-e-jan* 'apámék'; 'apám és valamelyik családtag' és a *tsoj-íd-jan* 'nőtestvéredék', 'nőtestvéred és valamelyik családtag'; 'az a ház amelyben nőtestvéred lakik' — félékben. Ezeket az alakokat BEKE — UOTILÁRA hivatkozva, aki azonban az idézett helyen nem szól róluk —

⁴ Én ritkítottam.

genitivusoknak, illetve genitivusként használt adessivusoknak tartja, és végződésüket elválasztja a *pijan* járulékelemétől (I. OK. III, 60; V. 40).

E megállapítását nemcsak ezért tartom kétségesnek, mert LAKÓ is elutasító álláspontot foglal el vele kapcsolatban,⁵ hanem azért is, mert a BEKE értekezésében közölt s a *len* adessivus rag azonos funkcióban való használatára felhozott példaanyagának a bizonyító erejében is kételkedem. Ezekben ugyanis a *-len* használata és jelentése nem azonos a *batejan*-féle *-jan* elemének használatával és jelentésével. Az olyan mondatokban, mint V. *sar len vitt-siseni zenikeš va-doršan* 'der Zar aber erwartet mit seinem Gefolge den Bräutigam am Strande' (WICHMANN, SV. 73); V. *sar len zev mi'tša paš-geṃ ve-tšasnj* 'De Leute des Zaren machen [ihm] einen sehr schönen Anzug' (uo.); *gesudarlen divuittšeni* 'a császárék uralkodnak'; FOKOS: UF. XVI, 23) stb. (vö. BEKE: I. OK. V, 42—43; Az uráli és indoeurópai duális történetéhez 355), mindig az „uralkodó” jelentéskörben használt szavak (*sar*, *gesudar* 'cár, császár') szerepelnek a már említett *-jan* végű szavakhoz hasonló és a magyar *-ék* képzős alakoknak megfelelő jelentésben (*cárek*, *császárek*). Kissé megdöbbentő, hogy csupán egy fogalomkörhöz tartozó szavakra korlátozódnék a *-len*-nek a *-jan*-nal azonos használata, és még ezek sem állíthatók szoros analógiaként a már említett alsó-vicegdai alakok mellé sem alaki sem jelentéstanai vonatkozásban. Nem járulnak ugyanis birtokos személyragos alapszóhoz, és nem jelölnek szoros *rokon*i köteléket, illetőleg csoportot [és azok o t t h o n á t!], hanem a *cár* és kísérete a *cár* és hívei, emberei közötti *alárendeltségi* viszonyt. Ezek tehát nem tanúskodnak a *-jan* végződés adessivus rag volta mellett, hanem inkább talán arról, hogy bennük a *-len* adessivus rag jutott alkalmi használatban a *-jan* (*m.-ék*) képzőnek megfelelő funkcióhoz. (Ragok képző funkciójáról l. PAPP I.: MNY. LI, 292—3). A *sarlen*, *gesudarlen mortjas* 'a *cár* emberei, *cár* kísérete'⁶-féle birtokos szerkezetben a *sarlen* jelentéstapadással magába szívhatta a *mortjas* értelmét, s így juthatott a 'cár emberei' → 'cáriak' → 'cárek'⁷ jelentéshez.

A *batejan*-féle alakok *-jan*-ját tehát továbbra sem tartom ragnak, hanem képzőnek, mégpedig szorosabb *rokon*i kollektívát és annak lakóhelyét jelölő ősi képzőelemnek. A szoros (családi törzsen belüli) közösség kifejezésére szolgál feltehetően a birtokos személyrag, amelyen sem a *-jas* többes jelnek, sem pedig a *-len* ragnak hasonló funkcióban való használatánál nem találunk meg, az azonos helyen lakók összetartozó közösségének, csoportjának kifejezésére pedig a *-ja* helynév képző és az *-n* konnektívum- vagy többes-jel. [Szerkezetileg megfelel a magyar *-ék* család-névképzőnek: *-é* < lat. *-e* < **-js* (ősi helynévképző) + *k* többesjel].

2. Ugyanígyen csoportnév képző szerepe lehetett eredetileg a *-jan*-nak a *mijan* 'miénk', *tijan* 'tiétek' személynévmásokban is, amelyeket ma már

⁵ „Arról, hogy a *batejan* és a *tšojidjan*-féle alakok is közönséges (személyragos) adessivusok lennének, ismereteim szerint szó sem lehet. Ezen alakok *-jan* végzete tehát véleményem szerint továbbra is magyarázatra vár” (I. OK. III, 90—91).

⁶ L. WICHMANN és FOKOS fordítását „die Leute des Zaren; a *cár* emberei”; [cár hívei].

⁷ A BEKE által felsorolt többi adatot is, amelyben a *len*-nek birtokjel vagy birtokképző szerepe van, ugyancsak ilyen alkalmi funkcióváltással magyaráznom. Analógiát találunk a magyarban is, ahol szintén megtaláljuk a *-nak*-nek gen. ragot az *-é* funkciójában. Pl. Az *istē nē holtak istene, hanē az elewknek* (Pesthy, ÚjT. 98) [ti. ellipszissel az *élőknek istene* szerkezetből]; Az *ő orcája fénlett, mint az angyalnak* (Born., Préd. 292) [ti. mint az *angyalnak orcája*] (l. KLEMM, Tört.Mondt. 345).

általában adessivusból lett genitivusi alakoknak szokták tartani (UOTILA: NyK. L, 465; BEKE: I. OK. III, 60; V, 40), és amelyeket a *batejan*-félékhez hasonlóan elválasztanak a *pijan*-tól (I. BEKE: i. m.). Ez a genitivusi, ill. adessivusi funkció azonban újabb fejlemény. A fejlődés menetét igen érdekesen rajzolja meg TUNKELO (SUST. LXVII, 389). Szerinte a komi *mijan*, *tijan*, amelyeknek *mija*-, *tija*- tövét ő alaktanilag és jelentésstanilag azonosítja a finnségi nyelvekben található ún. pronominalis helynevekkel (fi. *meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung, unser Hausvolk; unsere Familie'), eredetileg ilyen ősi helynevek („Heimname, Lokalname”) locativusi vagy essivusi alakjai voltak. Minthogy ezek — a balti-finn nyelvekhez hasonlóan — nemcsak a helyet, hanem a helyen lakókat is jelölték, alkalmilag, genitivusi használatban felvették a többes számú személyes névmási funkciót, és később alapjául szolgáltak az új többes paradigmának, — ugyanúgy, mint ahogy ezt az észben is láthatjuk: pl. gen. *meie*, *teie*; elat. *meiest* (*meist*); *teiest* (*teist*) — (vö. TUNKELO: Vir. 1933: 25; SUST. LXVII, 392). UOTILA a fejlődés fenti irányvonalával szemben meglehetősen kételkedő. „Die angenommene Bedeutungsentwicklung von einem Lokalnamen zu einem kollektivischen Personenamen und weiter zu einem Personalpronomen in dem syrj. Adessiv *mijan*, *tijan* ist ja nur für möglich zu halten” (NyK. L, 468).

A komi *mijan*-féle alakoknak a finnségi pronominalis helynevekkel való genetikai kapcsolata nagyon valószínűnek látszik, a TUNKELOTól vázolt és UOTILÁTól kételkedéssel fogadott fejlődésmenet kérdésében azonban nem foglalkozhatok állást, mert ehhez tüzetesebben kellene ismernem a finnségi nyelvek pronominalis helyneveinek fejlődéstörténetét, használatát stb. Ellenben megpróbálnám a *mijan* jelentésfejlődését és plur. genitivusi használatát a *-jan* eredetével és ősi funkciójával kapcsolatban elmondottak alapján megmagyarázni.

A *mijan*, *tijan*-féle alakok — mint már említettem — olyan kollektív képzések lehettek, mint a már tárgyalt alsóvicsegdai *batejan*, *tsojrdjan*. Az alapszóval kifejezett gyűjtőnevet (*mi*, *ti*) és a vele szorosan összetartozó családtagokat jelölhették. Talán a magyar a 'mi háznépünk, családunk', röviden: 'mieink, tieitek' jelentésben voltak használatosak, és ha az összetartozó családtagok otthonát is jelölték, akkor a 'mi házunk, otthonunk' stb. > a 'mienk' jelentést is felvették. Mindkét jelentéshez bizonyos birtoklást kifejező (possessiv) árnyalat is hozzátapadt; *mijan* 'a mi házunk'; 'a hozzánk tartozó ház'; 'a mi háznépünk, a hozzánk tartozók' stb. A birtoklás, valamihez tartozó (possessiv) jelentésfunkció, mint erre példánk is vannak, igen könnyen átváltozhatott genitivusi funkcióvá (I. erről RAVILA: FUF. XXVII, 77 kk.) — különösen akkor, ha a possessiv jelentésárnyalatú szó mellé nyomatékosítás kedvéért vagy értelmezőként kitették a szó értelmében amúgyis benne rejlő birtok nevét. Pl. *taje tiijan gort*, *abu miijan kerka* 'ez a ti házatok, nem a mi házunk'; e helyett: *taje tiijan*, *abu miijan* 'ez a tiétek, nem a miénk' (ti. házatok, háznépetek stb.).⁸ Genitivusi, illetőleg azt helyettesítő adessivusi szerepben való megszilárdulását elősegíthették még a finnségi nyelvek prono-

⁸ Hasonló jelenséggel találkozunk a magyarban is az *-é* birtokjel használatánál, amelynek a *-jan*-nal való szemantikai és talán genetikai rokonságára már rámutattam. Pl. *A két nagyobbé* (leányé) *a koszoro el volt száradva* (KLEMM, TörtMondt. 345). Talán ide vehetjük a népnyelvből ismert: *Pétörék házok* (székelység; STEUER: Nyf. XXX, 45); *enyim málácáim szépek* (palócság; vö. Kovács I.: MNy. XL, 311) féle szerkezeteket is.

minális helyneveinek hasonló alakú tb. genitivusai: *meijän, teijän* (lúd *hejan*). A finnségi nyelvek analógiás hatásának tulajdonítható esetleg a *-jan* végű adessivus-genitivusoknak a többesi névmási paradigma alapalakjául szolgáló szerepe is. Hasonló jelenségekkel találkozunk az észtbén és a lappban is (I. TUNKELO: SUST. LXVII, 392; RAVILA: FUF. XXVII, 92 kk.; HAKULINEN, SKRK. 42. §. 80.).

3. Az alsó-vicsegdai nyelvjárás *-jan* végű mutató névmás tövei (*tajan, pajan*) analógiás alakulások (vö. TUNKELO, i. m. 395.).

4. Szólnom kell végül az erősen vitatott *pijan* alakról is. Ezt — mint már említettem — BEKE elválasztja a már tárgyalt *-jan* végű alaktól, és diminutív származéknak magyarázza, amelyből később vált gyűjtőnév (vö. I. OK. III, 65 kk.).

BEKE ezen magyarázata egészen újszerű és szokatlan, amennyiben ez ideig a komi *pijan*-t a kutatók zöme mint plurálist tartotta nyilván. CASTRÉN rendhagyó plurálistként beszél a *pijan*-ról: „in Plurali omnino irregulariter declinatur” (EGRS. 33); hasonlóan SZAVVAITOV (SGr. 25); BUDENZ mint „ganz absonderlicher Plural”-t emlegeti (Ugr. Sprachst. II, 55). Többes alakot lát benne TUNKELO: SUST. LXVII, 385; LITKIN: Nyr. LIX, 76 és jómagam is. Többes jelentésben szerepel a régebbi adatokban is, pl. *pijantö* 'deine Kinder'; *pijanjas jentön* 'Söhne Gottes'; *mijan pijanjas* 'unsere Kinder' (vö. BUDENZ, Ugr. Sprachst. II, 55); SZAVVAITOV (UF. II, 41) *Sar pijanjas kilisni, mij kučomkö nil mičao šilo* 'a királyfiak hallották, hogy valamely leány szépen dalol'. BUDENZ a *-jas*-szal bővült többesi alakokat pleonasztikus plurális nominativusoknak tartja, de közelebbi magyarázatot nem fűz hozzájuk (i. m. 55). Ezen alakok keletkezését esetleg az expresszívebb formakeresés eredményének tarthatjuk (kedveskedő megszólítás esetén használták), de talán megmagyarázható azzal is, hogy ezekben a *-jan*-nak még nincsen többes jel funkciója, hanem csupán olyan kollektív képző szerepe, mint a már tárgyalt *-jan* végű alakokban. — Másképpen: BEKE: I. OK. III, 61., aki egyes számú alakoknak tartja őket, és TUNKELO (SUST. LXVII, 395), aki analógiás alakulásokat lát bennük. — VÉR szerinti vagy néha eszmei közösségekben élő csoport, együttes jelölésére szolgálhattak (vér szerinti közösség: *mijan pijanjas, sar pijanjas*; eszmei összetartozás: *pijanjas jentön*). E példák mintegy átmenetet képezhetnek a már fentebb ismertetett adatokhoz, amelyben a *pijan*-nak — mint láttuk — már kifejezetten többes jel funkciója volt. Pl. (SV. 89) V. *ettšid pian munini naževittšini* 'Einmal gingen die Knaben auf Verdienst aus' stb. A gyűjtőnév képző → többes jel fejlődés igen gyakori jelenség nemcsak a finnugor, hanem a török nyelvekben is. Az utóbbiakban, mint LAKÓ is mondja, különösen „olyan gyűjtőnév képzők alakultak többes jelekké, amelyek segítségével élőlények együttesét jelentő gyűjtőneveket szoktak képezni” (I. OK. III, 91). Ez a megállapítás — úgy hiszem a *-jan* többes jellel válását is kielégítően megmagyarázza, és talán egyszerűbb magyarázat is, mint BEKÉ, aki szerint a *pian* deminutívum vált gyűjtőnévvé „elsősorban állatneveknél, már azért is, mert hisz pl. a hálnak, tyúknak, kutyának, disznónak egyszerre több kicsinye jön világra” (I. OK. III, 66), — és így sugárzódott bele az eredeti kicsinyítő képzőbe a többes jel funkció.

Az igaz, hogy a *pijan* szó deminutív szerepére is van adatunk, különösen a permják nyelvjárásban, állatok kicsinyeinek elnevezésében (pl. P. *pon-pija'n* 'junger Hund, Hündchen' (*pon* 'Hund'); P. *šin-pija'n* 'eine Abart des Kühlings' (*šin* 'Kühling'); Sz. *šir-pijan* 'junger Hecht, Hecht-junges' (*šir*

'Hecht') stb. (példákat l. BEKE, i. m. 61), de ezekben a *pijan* — amellet, hogy már átmeneti kategóriának tekinthető önálló szó és képző között — másodlagosan jutott deminutív jelentéshez. Ez a jelentés — véleményem szerint — oly módon tapadt a *pijan* többesi alakhoz, hogy igen gyakran szerepelt birtokos szerkezetben 'állatok kicsinyei, kölykei'-féle jelentésekben, pl. (W.—U)P. *ba-la-pija-n* 'Lämmer' (V., Sz., L. *bal* 'Lockruf für Schafe'); (VdKomi 242) Pr. *nā ve tšisni oš-pi-ja-n* 'Sie zeugten Bärenjunge' (oš 'Bär'). Ezen kifejezésekre egyrészt hathatott az *-an* végű deminutív állatnevek analógiája (pl. I. *tšipān* 'Küchlein'; Sz., L., I., U. stb. *kj-tšan* 'junger Hund, Hündchen'), másrészt az 'állat-kölyök' jelölésére szolgáló *pi* utótagú összetételek szerkezeti és szemantikai rokonsága (V., Sz., L., U. *bala-pi* 'Lamm'; V., Sz., L., U. *pon-pi* 'Hündchen, junger Hund'; V., U. *porš-pi* 'Ferkel' stb.; példákat l. BEKE, i. m. 61). Így juthatott először 'állatfióka, állatkölyök' jelentéséhez; majd később ezen önálló jelentés teljes elhomályosodásával kicsinyítő-képző funkciójához. Ezen szerepben különösen a permják nyelvjárásokban igen gyakori. A *pijan* szó feltehetően a permják nyelvjárásban vette fel először az 'állat-kölyök, állat kicsinye' jelentést, pl. (GEN.) KP. *piān* 'Junges' (SUSA. XV/1, 26) (vö. *pon-pija-n*, *šin-pija-n*). A *nəl-piān* 'kleines Mädchen' (uo. 24); *pu-piān* 'kleiner Baum, Baumchen' (uo. 26); *bed-piān* 'Stückchen, Stäbchen' (uo. 29) szavakban azonban már ezen jelentésétől is eltávolodott, nem jelenti az előtaggal megjelölt élőlény ivadékát, csupán kicsinyítő árnyalatot ad előtagjának. Tehát már a képzővé válás útjára lépett, csak még alapszavától különírják. LITKIN (Dial. Chr. 15) mint a komi-jazvai nyelvjárás legelterjedtebb kicsinyítő képzőjét tartja nyilván a *пйан-т: бэд'пйан* 'палочка' *кэркунпйан* 'избушка'; *йзлпйан* 'молочко' (uo).

Megállapításaimat a következőkben foglalhatom össze.

1. A *-jan* nem önálló szóból keletkezett képző, hanem a **-js* helynév-képző és **-n* elem (konnektívum v. többes jel) kapcsolatából jött létre.

2. Elsődleges funkciója valamilyen szoros rokoni kötelék, csoport [és ennek lakóhelye] jelölése lehetett. Ezen funkciója a képző tölem feltett eredete esetén is jól magyarázható.

3. A kollektív funkció később a *pijan* esetében átváltódott többes jel szereppé, majd bizonyos szintaktikai helyzetben és különféle analógiás hatásokra deminutív funkcióvá. Ezt a funkciót azután átvette maga a *pijan* szó is, és önálló jelentésének elhomályosodásával lassan képzővé vált.

A. KÖVESI MAGDA

A manysi intranszitiv igék passzívumáról

I. Az obiugor nyelvek egyik jellegzetes sajátága, hogy felettébb kedvelik a passzívumot. Minden kutató, akinek elegendő nyelvi anyag állt rendelkezésére, kiemeli ezt (vö. AHLQVIST, Entwurf einer wogulischen Grammatik, 176; HUNFALVY, A kondai vog. nyelv: NyK. IX, 68; Az északi osztják nyelv: NyK. XI, 147; PATKANOV—FUCHS, Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte, 192; SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés 34; BOUDA, Das obugrische Passivum: Ung. Jahrb. XVI, 286; CSERNYECOV, Manszijszkij jazik: Jaziki i pizmennoszty narodov szevera I, 186; STEINITZ, Ostjakische Chrestomathie¹ 40; KÁLMÁN, Manysi nyelvkönyv 24 stb.). De bárki maga is meggyőződhetik erről, mert akár régibb gyűjtést, akár modern kiadványt vesz a kezébe, szembetűnik a passzívum gyakori használata.

Figyelemre méltó azonban, hogy a manysiban és a chantiban — bár e két nyelvben sok közeli kapcsolatra valló egyezés van és a passzívumot is azonos esetekben használják — a passzívum jelölésére más-más formans szolgál. A passzívum jele a manysiban *w*, amelyet közvetlenül az igetőhöz illesztünk (csak a feltételes mód jele előzi meg), a chantiban *ai*, *ii*, amelyet az időjelek megelőznek.

A jelölő elem különbözőségéből következik, hogy aligha tekinthető mind a kettő finnugor vagy uráli eredetűnek. A manysi *w* megfelelőit a finnugor nyelvek nagy részében, sőt a szamojédban is megtaláljuk (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 113; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 43), míg a chanti *i* elemnek a megfelelője LEHTISALO szerint csak a lappból és a szamojédból mutatható ki (i. h. 76; vö. még NyK. LVIII, 111). Ha pedig mégis mindkettő ősi eredetű lenne, a funkciójuk volt eredetileg más, és akkor csak e nyelvek külön életében váltak a passzívum jelévé. Általános felfogás szerint eredetileg visszaható képzők voltak (BUDENZ, UA. 92; SZINNYEI, NyH. 76; vö. LAVOTHA, Zur Frage der Entstehung der reflexiven Verben: Annales universitatis scientiarum Budapestensis I., 21).

A passzívumnak a manysiban és a chantiban való mai, elterjedt használata az indoeurópai nyelvek analógiája alapján könnyen érthető. Az irodalmi nyelvben ugyanis az obi-ugor passzívum vagy általános alanyt jelöl, vagy pedig az általában passzívumnak nevezett *'liber a puero legitur'*-féle szerkezetnek felel meg a használata. Általános alany: a) manysi *decimetr latn vati sirl dm hansave* 'a deciméter szót röviden dm-nek írják' (POPOVA, Oultan skola maľs Arifmetika haństanut. Kitit lomt, kitit klass 1935, 11); b) chanti *A хотсам тыв вохтаум?* 'hogya hívják azokat' (MARSAK, Катхосьянг тыльсы, 3). "Ígazi passzívum:" a) manysi *akv tará minne soltat pojarn ti stancija puńk hum afite hot vojves, Peterburgyn totves* 'egy

átmenő bojár katona a postamester leányát elvette, Pétervárra vitte' (PUSKIN, Stancija puŋk hum 6); *b*) *chanti tam potər tuw poxətna potərsa* 'ezt a mesét az ő fia mesélte' (STEINITZ, Ostj. Chrest.¹ 46).

RÉGULY, MUNKÁCSI, KANNISTO szövegeiben, CSERNYECOV népmese kiadványaiban (Man mojtanuv. 1934.; Mansi mojt. 1935.; Hurum mojt. 1937) intranszitiv igékhez is járulhat a passzívum jele, s az ilyen állítmány a cselekvésnek a személyraggal megjelölt személyre vagy tárgyra való irányulását jelöli meg, pl. *a*) *m a n y s i űŋr-aulä sam-posné äs at joxtawé* 'az Ural végéig szintén nem hat el a szem világa' (MUNKÁCSI, I. 37); *hontn ti johtwesuw* 'ellenség jött ránk' (CSERNYECOV, Manszijszkij jazik 181); *alunŋve ti johtwesumen, hotal minimen* 'ölni jöttek hozzánk, hová menjünk' (Mansi mojt 9); *sätxumi' b xumih xñ, xn ti' joxta'bes* 'kam eine sieben Mann starke Kriegsschar von Männern nun über ihn hergefallen' (KANN.—LIIM. II, 42); *b*) *chanti: má adal ösem, ittam pilna iojtsajəm* 'egyedül voltam, íme most társam érkezett' (PÁPAY, ÉO. 94); *tätna joxtsajəw* 'Feinde sind zu uns gekommen (wir sind von Feinde gekommen)' (STEINITZ, Ostj. Chrest.¹ 40).

A fentiekben a *joxti*-igén mutattam be a szóban forgó jelenséget. Ezek és a hasonló példák az indogermán nyelvészetből ismert analógiák alapján már nem érthetők, nem magyarázhatók meg. Illetve arra kellene gondolni, hogy e nyelvekben sajátos tárgyaszemlélet van, és sokkal nagyobb a tárgyaszemlélet (transzitiv) igék köre. Szinte minden ige transzitivnak tekintendő, vagyis lehet tárgya, s így állhat passzívumban (vö. BOUDA, i. m.).

Mint ahogy a passzívum mai értelmezése mellett ezek a példák nem világosak, hiánytalanul nem magyarázhatók meg, nyilvánvaló, hogy a passzívum eredeti szerepében volt valami olyan vonás, amelyet az indogermán tanulságokon felépülő eddigi magyarázatok nem vettek figyelembe.

Legtöbben, akik e jelenségre felfigyeltek, megelégedtek azzal, hogy a tényt megállapították, és nem bocsátkoztak magyarázatokba. Így például SCHÜTZ az északi *chanti* szóképzésről írva ezt mondja: „Feltűnő dolog, hogy elég gyakran intranszitiv igékhez is járul e képző, melyeknek így szenvedő jelentésük lesz: *lälna ijsajəmən* 'ellenség jön ránk ím' PÁPAY, ÉO. NyK. XXXVIII, 117" (NyK. XL. 25).

Hasonló módon jár el PATKANOV—FUCHS: „Wir wollen gleich hier betonen, dass der Gebrauch des Passivs im Ostjakischen (und Wogulischen) ein sehr ausgebreiteter ist und auch bei intransitiven Zeitwörtern passive Konstruktionen angewendet werden, wo wir dies kaum erwarten würden (nicht nur in der 3. Person Sing., wie „*itur, ventum est, pugnatum est*“) z. B. *öŋtena tam jüxtajəm* 'man kam mit einem Speere auf mich zu' II: 202) eig. ich wurde mit (von) einem Speere gekommen)" (i. m. 192).

Nem mond erről többet STEINITZ sem: „Passivische Konstruktionen sind sehr beliebt; . . . Auch statische Verba und Verba der Bewegung erscheinen häufig im Passiv, z. B. *jöten jöšna töttajəm* 'mit Bibergeil in der Hand tritt man mir entgegen (mit bibergeiliger Hand werde ich gestanden)' (i. m. 40).

SZABÓ DEZSŐ a manysi szóképzésről írt tanulmányában megkísérli rendszerbe foglalni és megmagyarázni a nyelvnek e sajátosságát: „De nemcsak akkor állhat a vogulban szenvedő alak, midőn az alany tényleg pass. alanya az ige cselekvésének, hanem azt is kifejezheti a szenvedő alak, hogy egy bizonyos cselekvés a személyrag által jelölt alanyval bármely más távolabbi vonatkozásban van. Az ide tartozó eseteket két csoportba lehet osztani: *a*) A szenvedő képző intrans. igéhez járul s ennek az intrans. igének cselekvése

a személyrag által kifejezett alannyal valami vonatkozásban van: *joxti jó: lojtáne an té joxtgu* 'a ló utána jó' III. 130 K. . . . β) A szenvedő képző trans. igéhez járul, az ige cselekvésének valódi szenvedő alanya instr. raggal van ellátva, a szenvedő alakhoz járuló személyrag az érdekelt személyt jelöli: *jamés turél vārwāsēm* 'jó hangot idéznek hozzám' III. 274." (i. m. 34, 35).

Tehát az intranszitiv igék passzív használatában csupán a személyrag teszi alanná azt a mondatrészt, amellyel a cselekvés távolabbi vonatkozásban van. A tranzitív igék passzív használata esetén pedig gyakran a „valódi passzív alany” instrumentális ragos szó. Vagyis a passzívum nem az, aminek a formális grammatikai elemzés és az indogermán tanulságok alapján hiszik.

LEHTISALO elfogadta Szabó Dezső véleményét: „die bestimmte handlung in einer ferneren beziehung zu dem durch die personalendung angegebenen subjekt steht.” (MSFOu. LXXII, 45).

LŐCSEI a passzívum általános alanyt jelölő szerepét tárgyalva megjegyzi, hogy a „passzív szerkezet sokszor „személyraggal jelölt alannal” hozza vonatkozásba az általános alanyt és a cselekményt grammatikailag, illetőleg mondattani szempontból határozott alanyhoz kapcsolja: *am lū jirél tūštilawēm* 'az emberek lóáldozatot állítanak nekem' II, 159 stb.” (NyK. XLVII, 339).

E szerint az ilyen passzív mondatoknak két alanyuk van, egy grammatikailag meghatározott alany és egy általános alany, amelyet a passzívum a fenti példában valóban jelöl.

Utal e jelenségre LEWY is: „Das Wogulische bietet z. B. höchst eigenartige passivistische Fügungen. Nicht Fälle wie: *Xul-ätér-äyin kiti pawé* '(von) dem Xul-ätér-Mädchen wird-er-gefragt' MUNKÁCSI I, 81 (73) . . . die reguläre Passiva enthalten, sondern solche: *täu oxšerné nēilēpauš* 'róka jelentkezett éléje' MUNKÁCSI, Vnyj. 192, wo das Wort, das für uns Subjekt ist, im Lativ erscheint, eine an das Grönländische (nach Finck's Auffassung) gemahnende Umkehrung — wenn ich recht verstehe.” (Possessivisch und passivisch: Ung. Jahrb. VIII, 288). A kérdés megoldásának érdekében tanulmányában LEWY a passzívumban előforduló manysi igék jelentéstani rendszerezését sürgeti.

BOUDA vállalkozott erre a feladatra, és az Obugrische Passivum című értekezésében jelentésük alapján rendszerezte e nyelvek igéit. Megállapította, hogy a 1. cselekvő, 2. állapotot jelentő, 3. mozgást jelentő igék, 4. mediák: a) fizikai folyamatot, b) valamivé válást, c) lelki tevékenységet, d) érzelmet kifejező igék, 5. természeti jelenségeket megjelölő igék, 6. beszélést, 7. észre-vevést, 8. kezdést jelentő igék fordulnak elő passzívumban. Akár német analógia, akár jelentéstani párhuzam alapján, vagy az alakítani elemek révén mindezekben az igékben a tranzitív értelmet keresi, hogy ily módon passzív használatuk magyarázatot nyerjen.

BOUDA rendszerezésében némelyik ige csak alakilag passzív, valójában már reflexív; ezt funkciót a passzívum jele is kifejezheti (vö. SZABÓ DEZSŐ, i. m. 3, ЛАВОТНА, i. m. 25).

A passzívum eltérő használatára a jelentéstani rendszerezés nem ad magyarázatot.

A mai manysiban CSERNYECOV megállapítása szerint intranszitiv igék passzívuma egészen ritka: страдательный залог от глаголов непереходных употребляется довольно редко. Обороты *minave, olavə* могут быть переведены как «проходим», «обитаем». Напр.: *Am ḡaləḡl tara minvesum* 'я стрелой насквозь был пройден (пронизан).' (Краткий мансийско-русский словарь, 1936, 43.)

Érinti a kérdést RAVILA is az alany és a tárgy kialakulásának fejtegetése során (FUF XXVII, 131). Többek között a manysi és a chanti intranszitiv igék passzív használatával bizonyítja azt, hogy az alany és a tárgy kategóriája az uráli korban még nem alakult ki teljesen. „Wenn der Gebrauch einer Passivform in den obugrischen Sprachen recht häufig ist, beweist auch dies noch nicht, dass die Kategorien des Subjekts und Objekts zu voller Klarheit entwickelt waren. Auf interessante Weise geht das daraus hervor, dass die allgemein bekannte Regel, nach der das Passiv von intransitiven Verben immer unpersönlich ist, z. B. *itur*, in diesen Sprachen gar nicht Stich hält” stb. (i. h.).

Ha az intranszitiv igék passzív használata bizonyíték lehet arra, hogy az alany és a tárgy kategória eredetileg azonos értékű „Bestimmung” volt az állítmány mellett, majd a mondattani helyzetben bekövetkezett differenciálódás teremtette meg előbb az alanyt, amely a még egy „Bestimmung”-gal rendelkező állítmányhoz már mint szerkezethez viszonyítva lett önállóvá, később alannya, akkor azt hiszem, helyes úton járok, ha az intranszitiv igék passzívumban való szereplését a passzívum mai értelmének felülvizsgálásával próbálom megközelíteni.

2. A passzívumon, ha mondatstruktúráról van szó, azt értjük, hogy az alany nem végzője a cselekvésnek (agens), hanem szenvedője (patiens). Erre a patiensre a finnugor nyelvekben a passzív jellel bővült igetőhöz járuló személyragokkal az állítmány utal. Ugyanakkor a cselekvés végzője (agens) jelentéktelenné válik, vagy elmarad. Az aktív és a passzív mondat között tehát csupán annyi a különbség, hogy az aktív állítmánya az agensre, a passzív a patiensre utal a személyragokkal. Tartalmi különbség azonban nincs köztük. Ezt mondja GABELENTZ is: „Die Sätze: der Vater liebt das Kind, oder das Kind wird von dem Vater geliebt, sind nur der Form, nicht dem Inhalt nach verschieden” (Über das Passivum, 455). PAUL ezt írja: „... ist der Unterschied zwischen Aktivum und Passivum von Hause aus syntaktischer Natur, indem dadurch nichts anderes als ein verschiedenes Verhältnis des Prädikatsverbs zum Subj. ausgedrückt wird. Die Anwendung des Passivums ermöglicht es daher ein psychologisches Subjekt, welches sonst die grammatische Form des Objektes annehmen müsste, auch zum grammatischen Subj. zu machen, und dies ist ein Hauptgrund für den Gebrauch der passivischen Konstruktion.” (Prinzipien³ 256). Tehát a passzívum az aktív mondat lélektani alanyának grammatikailag is alanyként való jelölésére szolgál; tartalmi különbség az aktív és a passzív mondat között nincs.

3. Az obiugor nyelvek is azt mutatják, hogy ugyanazon tartalmat passzívummal is és aktívummal is lehet ábrázolni:

Passzívum

Aktívum

A m a n y s i b a n :

É. *ti xum ā-mB xō-on tótβas?* 'wer hat den Hund dieses Mannes entführt?' KANN.—LIHM, I, 64.

toχ ta pañlawēm 'félek tőlem'
MUNKÁCSI II, 25.

aku xum lāya'ləs: a'm tō'tastum 'Ein Mann sagte: ich habe ihn entführt'
KANN.—LIHM, I, 64.

нэматыр ат нулэгум, хайтнутыла ат нулэгум, охсарныла ат нулэгум
'semmitől nem félek, farkastól nem félek, rókától nem félek' CSERNYECOV,

ne, hum akv janit metbl mive 'nő és férfi ugyanannyi bért kap (bérrel adatik)' SERNECOV, Lovintane маһһs kniga 1934, 76.

Мааньци лаатин' ханьцтан книга, 62;
Tapél-ājkā an nāñk-jiwnēl vārem ēlēm-χglēsānā Xuł-ātērnē ti misanā 'Tapél öreg ama vörösfenyőből csinált embereit most Xuł-ātērnek adta' MUNKÁCSI, I. 130.

A chantiban:

murna sitna palla 'a nép azért fél tőle' PÁPAY, ÉO. 159; *imi-χilj iōγālma masa, nālma masa* 'az Asszony-unokájának íjat adott, nyilat adott' PÁPAY, ÉO. 16.

muj nan paltən 'te mit félsz' PUSKIN, Stancija vantti hæ 16; *tāzəm i-pēlgal nŋhən* (acc.) *malēm* 'vagyonom egyik felét neked adom' PÁPAY, ÉO. 21; *nŋhən* (dat.) *malēm ai ēγəm* 'neked adom a legfiatalabb lányomat' PÁPAY, ÉO. 21.

Nem változik a passzív mondat tartalma az aktívumhoz viszonyítva akkor sem, ha az állítmány intranszítív ige. De ilyenkor a passzív mondat alánya az aktív mondat tárgyának vagy határozójának megfelelője.

Manyisi példák:

Passzívum

nañ mojnē jiwēn 'hozzád vendégek jönnek' MUNKÁCSI IV, 81; *ūsikēm Numi-Tārēm āsēm ūltā rēyiñ vōt rēyin jiwē* 'nénikémet fennséges ég atyám felől (által) meleg széles melege (révület) szállja meg' MUNKÁCSI III, 28.

AL. *tōšēm turēm ūtēl minwēs* 'cigány-útra ment a víz a torkomban' MUNKÁCSI VNyr. 178; *tuβl minβes* 'dann ging man zu ihm' KANN.—LIIM. III, 14;

É. *māñ nolpā nolīñ χulēn χāñγawē* 'kis orrú orros hal halad benne föl-felé' MUNKÁCSI II, 257;

K. *tāu oxšérnē nēilēpgus* 'róka jelentkezett eléje' MUNKÁCSI, VNyr. 192;

Aktívum

K. *gm-pōχēmne jiw* 'hozzám jön' MUNKÁCSI, VNyr. 206; É. *mat nā-n pālt tn χχūñ iβ, u:l am pāltym iβ?* 'wie kommt er denn zu euch, kommt er denn nicht zu mir?' KANN.—LIIM. III, 45.

É. *tūl tārēm-nūpēl ta minēs* 'avval az ég felé ment' MUNKÁCSI I, 1; *χulax vōrnē ta minēs* 'a holló az erdőbe ment' MUNKÁCSI I, 3;

P. *ēēpük, am neγ pāltnt mineym* 'Jüngelchen, ich gehe zu dir' KANN.—LIIM. I, 152;

χχāpanal(nā) nāl miñā zt 'sie gingen an das Ufer zu ihrem Boot' KANN.—LIIM. III, 16.

É. *Sorni-Kworēs jāyēn-pālt nāñχ χāñχsālñ* 'Sorni-Kworēs atyádhoz eredj föl' MUNKÁCSI, I. 77;

KL. *kēlinē nal-nēilēm* 'mocsárhoz érkezem' MUNKÁCSI III, 347; *manū nampā namiñ jākwēn nēilāsēm* 'minő nevű neves folyóhoz érkezem' MUNKÁCSI III, 241.

K. *anšuxlaszi . . . kit poglänél tɔulɔus* 'az öreg büszkén lépeget, . . . két oldalról eveztek feléje' MUNKÁCSI IV, 251.

É. *voss vāssi' ānyān sältawés* 'legkisebb ánya lép be' MUNKÁCSI IV, 232;

É. *mir-susné-ɣum taw ta! . . . anihēn ɣatēliñné rusné, mañsin ti ɣütēɣlawé* 'a világügyelő férfi ím ó! Mind e mai napig orosz és ugor ember hajlong ó előtte' MUNKÁCSI II, 118.

É. *āntiñ ɣār iɣmés jirél ti lūlilawēm* 'a szarvas bika jeles véráldozatával álldogálnak most előttem' MUNKÁCSI III, 147;

É. *īβde puum sā-u piyāñ βōšɣiñ lūñsīl lūñša'βeen* 'deine vielen Söhne, die ihren Bogen ergriffen haben, weinen mit qualvollem Weinen zu dir' KANN.—LIHM. I, 331.

É. *ɣolta ālné noɣs-pojkēl ɣān pojkilawēn* 'ki nem fogyó nyusztbőr imádsággal könyörögnek hozzád, király' MUNKÁCSI II, 402;

É. *jomas luv lūlne ma nīrn at telave, pumn at telave* 'a jó ló álló hely vesszővel nem terem, fűvel terem (nem növeztik be)' CSERNYECOV, Hurum mojt 30.

Hasonlóképpen a *ch a n t i b a n* :

É. *lālna si iisaiṃēn* 'ellenség jött ránk' PÁPAY, ÉO. 133; *ioyān uñu ēyalt lābet ɔyālna iisāju* 'a folyónk torkolata felől hét szán jött hozzánk' uo. 150; *mā lōn't-punna ētsāiṃēn* 'ennekem lúdpihém jött ki' uo. 43; *uērna pōzilāiṃēn* 'a vér rád szivárog' uo. 17.

É. *am tū tɔulitāsēm* 'én gyorsan odaveztem' MUNKÁCSI IV, 242.

É. *špēr āln, kami āln ta'iliñ kwo-lēn jū ti sältēm* 'sapér-ezüsttel, kami-ezüsttel teli házba ím beléptem' MUNKÁCSI II, 262.

É. *nañēn* (dat.) *ɣūtaɣlāleu* (alanyi) 'hajlongunk előtted mi' MUNKÁCSI II, 423.

É. *sisīñ kwot sisāt lūl'im* 'mögös ház mögében állok' MUNKÁCSI II, 196.

K. *nāyṃōān lōñžtiβa* (akt. tb. 1. sz.) 'zu dir weinen wir' KANN.—LIHM. I, 289; É. *Numi-Sorñi āplikēmñē tū lūñsilālān* 'Fennséges-Aranyos apácakámhoz, hozzá siránkozzatok' MUNKÁCSI II, 426.

É. *Numi-Tārēm āsīkēmñē tū pojkilālān* 'Numi-Tārēm atyácakámhoz, hozzá könyörögjete' MUNKÁCSI II, 426.

É. *am tit tēlsēm* 'én itt születtem' MUNKÁCSI, I, 0333.

É. *mola tāk uērna iisēn?* 'micsoda sürgős dologban jársz' PÁPAY, ÉO. 23; *ēvəñ vuqš ɣarēmen jojo manlēmēn* 'leányos városunk terére visszamegyünk' REGULY—PÁPAY, ONGy. I, 32 (768).

4. Az itt elmondottakkal azonos mondszerkesztésről ad képet KAINZ az eszkimóról és egyes indián nyelvekről szólva: „In den hierhergehörigen Sprachen (Eskimo, viele Indianersprachen) wird eine Handlung, an der ein Täter (Agens) und ein Ziel (Patiens) beteiligt sind, so dargestellt, dass nicht der Täter, sondern das Ziel Subjekt ist, d. h. in dem Kasus steht, in welchem das Subjekt eines Nominalsatzes oder eines Satzes mit intransitivem Verbum

steht; der Täter steht im Instrumental, im Genitiv oder Ergativ. Ein Satz wie „Der Jäger erlegte den Hirsch“ muss in diesen Sprachen gedeutet werden als „vom Jäger wurde erlegt der Hirsch“. Es wäre falsch mit älteren Grammatikern zu sagen, der Akkusativ sein hier gleich dem Nominativ I, ausserdem gebe es noch einen Nominativ II. Vielmehr existiert hier weder die Kategorie Akkusativ noch die Kategorie direktes Objekt. Aber wenn dieser Satz auch passivisch gedeutet werden muss, übersetzt werden muss er aktivisch, denn hier ist diese Ausdruckweise die primäre wie sonst die aktivische“. (Psychologie der Sprache II, 142, 143). Aktívummal természetesen azért kell fordítanunk az efféle mondatokat, mert a mi nyelvünkben a célhatározót határozóraggal jelöljük, és az állítmány személyragjai az alanyra utalnak. Manyisi vagy chanti nyelvre azonban e mondatok passzívummal lennének fordíthatók, bár ma már e nyelvekben is főként az aktív szerkesztésmód használatos.

Kétségtelen hogy ezeknek a passzív mondatoknak az alanya csak formálisan alany, valóban az állítmányban kifejezett cselekvés célját, végpontját nevezi meg. E passzív alany az azonos tartalmú aktív mondat tárgyának, határozójának *aequivallense*, amint azt a manyisi példákon bemutattam.

5. Felmerül azonban az a kérdés: mi szükség van az obiugor nyelvekben a passzívumra, amikor az aktív mondat szerkesztés fejlett (nem úgy, mint a KAINZ idézte eszkimó és indián nyelvekben). Erre WUNDERLICH szavával felelnék: „Die Aenderung beruht hier (zwischen passiver und aktiver Aktionsart) darauf, dass das Interesse des Redenden nicht auf den thätigen, sondern auf den leidenden Faktor fällt.“ (Der deutsche Satzbau I, 112). Csupán a „leidender Faktor“ helyébe „a cselekvés végpontja“ kifejezést tenném. Vagyis a passzívum használatát az indokolja — legalább is az obiugor nyelvekben —, hogy a figyelem középpontjában a *patiens* áll, ez a domináns képzet, és ezt kívánja a nyelv jelölni.

Aktívumban az *agens*, a cselekvés végzője, passzívumban a *patiens*, a cselekvés végpontja a domináns képzet, amelyet grammatikai eszközökkel éppen a kétféle szerkesztésmód állítmánya jelöl. Világosan látszik ez oly igék passzív használatából, amelyek aktívumban tárgyat is, határozót is vesznek maguk mellé, passzívumban pedig az aktív mondatnak hol a tárgya, hol a határozója az ún. passzív alany, tehát a domináns képzet, amelyre az állítmány személyragjaival utal. Így például a *manyisiban*:

rāṅḡurkwa 'kurjant, kiált vkinek vmit': passzívumban az „alany” lehet 1. *akinek* kiáltanak, 2. *amit* kiáltanak; aktívumban *akinek* kiáltanak *dat.*, *amit acc.*: É. *nūrēm-uj xūrēm rāṅḡxel rāṅḡwäsēm* „Hatalmas állatnak” három kurjantást kurjantanak nekem' MUNKÁCSI III, 279; — *at rāṅḡxēm atī rāṅḡxawē* 'öt kurjantásom öt ízben kurjantják' uo. 101; — *ti xuripā namēñ ātēr puñk-sqwā nañēññē tē rāṅḡxilēm* 'ilyenféle neves fejedelehmős feje bőrét kiáltom föl im neked' uo. II, 219. *kēturkwe* 'küldeni vkinek vmit': a domináns képzet *akinek* = pass. alany: *Василь ойка пыгын нэпакыл кэтвэс* 'Vaszil apónak a fia levelet küldött' CSERNYECOVA, Мааныщи лаатын ханыцтан книга, 47; a domináns képzet *amit* = pass. alany: *ta hum oln ketəs, nepak ketəs, tamle pum ta palte vos ketave* 'az az ember pénzt küldött, írást küldött, hogy ilyen füvet küldjenek neki' CSERNYECOV, Lovintane маһһс kniga. Kitit loMt. Kitit klass маһһс 12; — a domináns képzet az *agens* = aktív alany: *ta hum oln ketəs, nepak ketəs* 'az az ember pénzt küldött, írást küldött' uo.; *joli māxum ünlenē pāñkiñ mān ti kēhilēm* 'az alvilági nép lakta szurtos földre küldelek im alá' MUNKÁCSI III, 45. *mirkwe* 'adni vkinek vmit, v. vkit vmivel'; domináns

képzet *akinek* v. *akit* = pass. alany: *ne, hum akv janit metel mive* 'nőnek férfinak ugyanakkora bér adatik' CSERNYECOV i. m. 76; — domináns képzet az *agens* = aktív alany: *Tapel-ājkā vārem ēlēm-χglēsanā Xu'ātērnē ti misanā* 'Tapel-ājkā csinált embereit Xu'ātérnek adta' MUNKÁCSI I, 130.

Nyilvánvalóan nem a mai értelemben vett tárgyról van szó azokban az aktív mondatokban sem, amelyeket passzívumban így adnak vissza: *toχ ūnlimēm an-vguñ jgmēs turēl vārwāsēm* 'amint így ülök: „au-vau” jeles hangot intéznek hozzám' MUNKÁCSI III, 274; *lām-jiw kispā kisiñ āpāl ti vārwāsēm, pasār-jiw sitpā sitiñ āpāl ti jūntwāsēm* 'zelnicefa abroncsú abroncsos bölcsőt készítettek im nekem, berkenyefa hajlatú hajlatos bölcsőt varrtak im nekem' uo. 100. *ati ruma, ropitavesn touli an* 'nem, barátom, neked eleget dolgozott ő' CSERNYECOV, i. m. 69. De ha az *agens* a domináns, aktívumot találunk: *Am Novickij palt vat talšj jemtnem mus ropitasum* 'én Novickijnál 30 éves koromig dolgoztam' uo. 67.

Hasonlóképpen a *chantiban*:

kultāki jogottsū rachmitur luilt laju vontl tāki jogottsū kannmi turr luiltlaju (PÁPAY átírásában: *χoχaltā-ki χoχēt su, raχmi-tur luilāllāju, wānltā-ki χoχēt su, χanmi-tur luilāllāju*) 'messziről jöttünk-e, „rokon”-torokkal csicseregnek h o z z á n k, közléről jöttünk-e „nász”-torokkal csicseregnek h o z z á n k' REGULY—ZSIRAI, OH. I, 34; *sitalna loy χvžāβna jər'sa* 'aztán neki kárpitot kötöttek' PÁPAY, ÉO. 90; *vas-tēl murālna āmātsa, lēžātsa* 'az egész város népe (ott) űlt mellette és gondot viselt rá' uo. 148.

A passzívumot tehát akkor használják az obiugor nyelvek, ha a *patiens* a domináns képzet. De ez a *patiens* nem tárgy és nem határozó, hanem a cselekvés végpontja, amelyet formánssal egy kevésbé differenciált nyelvi állapot fokán az állítmány jelölt meg. A cselekvés végpontját jelentő *patiens*-ből alakulhatott ki a tárgy és a határozó is.

Az a jelenség, hogy az állítmányhoz járuló formánsok utalnak a mondatban megnevezett fogalmak között fennálló viszonyra, nem ismeretlen a nyelvtudományban (vö. WUNDT, *Die Sprache* I/2, 94, 95). Közismert az is, hogy a finnugor nyelvekben az igeragozás fejlett, és jelöletlen tárgyat meg határozót is bőven találunk a mellett, hogy az alany és a jelző ragtalan-sága valamennyi finnugor nyelvből kimutatható ősi sajáttság. A manysi északi nyelvjárásban¹ és a *chantiban* az alany, a tárgy és a jelző ma is minden formáns nélkül álló tagja a mondatnak, a *chantiban* pedig gyakori a ragtalan határozó is (vö. KÁLMÁN, *Manysi nyelvkönyv* 16, STEINITZ, *Ostj. Chrest.*¹ 25).

A manysiban ma már a passzívum csak az általános alanynak, illetőleg az aktív mondat tárgyának megfelelő *patiens* jelölésére szorítkozik. A mai nyelvi állapot történeti fejlődés eredménye, amelyben a logikai-grammatikai kategóriák differenciálódása folytán a határozóragok és főként a névutók rendszere erősen kifejlődött.

A manysi intranzitív igék passzív használata arra is figyelmeztet, hogy a mondatnani kutatásokban a formális-grammatikai elemzésnél fokozottabb mértékben kell szerephez jutnia az ábrázolás és főként a domináló képzet ábrázolása kérdésének, mert feltehetőleg a domináns képzet megelőzte a logikai kategóriák kialakulását.

LAVOŤHA ÖDÖN

¹ De a többi manysi nyelvjárásban is lehet ragtalan a tárgy (vö. MUNKÁCSI, *VNyj.* 156, 191, 234, 261).

Eräistä samojedin sanoista

1. 'Ihminen, samojedi'

Jurakista on CASTRÉNilla sana *nenete*, *niecece* 'Mensch, Samojede', jonka vastine on tawgyssa *nanasaŋ*, plur. *nanasana* 'Mensch (Samojede)' ja jen.-sam. *ennete*, gen. *enneteo* 'Mensch'. ПРОКОФЬЕВILLA on tästä sanasta seuraavat maininnat: jur. *nenəč* 'ihminen, jurakkisamojedi' sanaan liitetään usein epiteetti *nenəj* 'oikea (настоящий)', siis *nenəj nenəč* on 'oikea ihminen, jurakkisamojedi'; tawgyssa *nanasa(n)* 'ihminen' merkitsee myös tawgyssamojedia, jolloin se saattaa esiintyä muodossa *nano nanasa* 'oikea ihminen'; jeni-seinsamojedin kansallisinimi *enet* merkitsee 'ihmistä', sitä käytetään myös muodossa *enej enet* 'varsinainen ihminen' (JPNS. I, 7, 54 ja 76). Mitä atriбуuttina käytettyyn 'varsinaista' merkitsevään sanaan tulee, on siihen nähtävästi yhdistettävä ostjakkisamojedin Tas-murteen (ПРОК.) *ənbj* (*ənbʹl*) adv. 'oikein (справедливо, верно)'. Jurakista on muistiinpanoissani O. *neñndə* 'richtig, echt, Silber, Silbergeld', OP. *neñndəj* id., Oks. *neñndəzi* 'Silber', Nj. *niənni biəššəŋ* 'ein weisses Metall', *niənniəj nūm* (myth.) 'der eigentliche Himmel', n. *niəššəŋ* 'Waldjurake („richtiger Mensch“)'.

Jurakin 'ihminen, mies, jurakkisamojedi' sanassa esiintyy murteettain toisessa tavussa *ə* diftongi, joka selvästi viittaa siihen, että sanan alkuosana on „oikea” adjektiivi. Esim. OP. *neñnpə tšš^{2A}*, OD. *neñnəətšš^{2A}*, T. *neñnəətšš^{2A}*, O. Sj. *neñnətšš^{2A}*, U. *neñnətšš^{2A}*. Toisissa murteissa on typistyneitä muotoja, esim. U—Ts. *neñntšš^{2A}*, Lj. S. Nj. *niəššəŋ* 'Mann, Mensch, Juraksamojede'. Jurakin folkloressa liittyy „oikea” myös jurakkivaimoa merkitsevään sanaan: *neñnəi nē*, joka ilmaisee, ettei ole kyseessä haltiaolento, vaan todellinen nainen.

Semasiologisesti verrattakoon edelliseen, että Aasian eskimoiden kansallisinimi on *juhht* 'ihmiset' tai *jupihit* 'oikeat ihmiset'.

Ei mielestäni ole epäilystäkään siitä, etteivätkö edellä esitetyt ihmistä, miestä, samojedia merkitsevät sanat ole johdannaisia 'oikea' adjektiivista. Jurakin *tšš^{2A}* ~ *tšš^{2A}en-*, jen. *-t^{2A}* ja tawgyn *-saŋ* ~ *-sana-* ovat tavallisia johtimia, ja jos niiden alkumerkitys olisi ollut 'Stück, Sache, Ding', olisivat jur. *neñnəətšš^{2A}* jne. sanojen merkitykset olleet 'echtes Ding'. Vähemmän todennäköistä on, että näiden sanojen lopussa piilisi typistyneena vogulin *ənbšš^{2A}* jne. 'Ehemann, Greis'. Vielä mahdottomammalta minusta näyttää, että samojedin mainittu 'ihminen, samojedi' sana olisi suomen *ihminen* ja mordvan *inže*, *indži* 'vieras, vierailija' sanojen vastine, kuten TOIVONEN epäillen arvelee (SKES. I, 120), sillä samojedin toisen tavun *n*, *nn* näyttää palautuvan *n*:ään.

Yhdyn siis HAJDÚ'n kantaan, että samojedin sana on johdannainen 'oikea, tosi' adjektiivista (SUSAik. LIV, 43). ЈОКІ (Vir. 1955, s. 280) epäilee

tätä, ja arvelee tuollaisen selityksen perustuvan tyypilliseen kansanetymologiaan. Hän pitää TOIVONEN ratkaisua oikeampaan osuvana lähemmin ylivoimaisia ääntellisiä vaikeuksia selvittelemättä.

„Echtes Ding” sana lienee alkuaan ollut salasana. Nähdäkseni sitä on käytetty silloin, kun on haluttu erottaa oikea ihminen henkiolennosta. Se tuskin palautuu kantasamojediin.

2. Suomen kipu, kipeä

Jur. Nj. *käēpəttqš* 'krank sein', Lj. *käēi b'əpttē* 'ist krank', Lj. Nj. *kaj-juβtə* 'sündhaft, tabu, «heilig»; arm', S. *kajjuəptə* od. *kajjuəttə*, Nj. *kaj-juəttə* (-tt- < -pt-) id. kuuluvat varmaankin yhteen. Toinen tavu on alkanut p: llä, jota Kis. murteessa ja koko tundrajurakkialueella, toisissa muodoissa koko metsäjurakkialueellakin, vastaa *β: Kis. *käēiβuttə* 'sündhaft, tabu, «heilig», O. Sj. *χäēβ'ō* (-b' < *-β-) 'sündhaft sein, tabu sein, «heilig sein», U-Ts. *χäēβō*, Kis. *käēiβōš* id., O. U-Ts. *χäēββi* 'ist sündhaft, tabu, «heilig», MB. N. *χäēββi*, Lj₂ *kēβi*, Nj. *kēββi* id., *käēβuηηə* id., Lj₂ *käēiβō*, Kis. *käēiβō* id., O. *χäēβ'ide* 'sündhaft, tabu, «heilig» (-b' < -β-), N. *χäēβide* id., U. I. *χäēβ'ide* id.; Landbär', Oks. *χäēβide* id., OP. *χäēβidde* 'sündhaft, tabu, «heilig», auch Wort zur Umschreibung des Geschlechtsorgans des Mannes, des männlichen Tieres, der Frau, des weiblichen Tieres'.

Tänne kuuluvat edelleen jen. *kēbu*', gen. *kēburo*', *kēbudo*' 'Sünde', Ch. *kearu*', B. *keade* (toisen tavun alkukonsonantti on hävinnyt) 'Waise, arm, sündhaft (?)', B. *kēde'e* 'arm', *keaduti* 'sündlos', Ch. *kearuti* id. ja tawgyn *kōita* 'Krankheit', *koitalā* 'krank'. Tawgyn sanassa t < *bt; vrt. *nībtā* ~ *nītā* 'Oberkleid der Weiber' (*nī* 'auf'); *serū'btā*-*ama* = *serutā*'*ama* 'salzen' (*ser* 'Salz').

On olemassa eräitä sanoja, joissa suomen ensi tavun i: tä vastaa jurakissa *äē*, *äēi*; esim. s. *silmä* ~ jurT. Sj. I. U-Ts. *säēβ*, Lj. S. Nj. P. *χäēm* 'Auge'; myös tawgy *sai*me, jen. *sei*, OS. *hai*, *sai*, *sei*, *saiji* id. | s. *pimeä* ~ jurNj. *päēm-μqš* 'dunkel sein', Lj. *päēimmiē* 'ist dunkel', Nj. *päēmηηə*, O. *päēβ'i*, T. *päēiβi*, Sjo. *päēβi*, N. *päēji* id. (*j* < β), O. *päēβde* 'dunkel', Lj. *päēm tšəp*, P. *päēm t'šəz* id.; myös tawgy *faemei*' 'dunkel', *faemagā* 'dunkel, finster', jen. *fei* 'dunkel'; es ist dunkel', Ch. *feire*, B. *feide* 'dunkel'.

Ei ole siis äänteellisiä eikä semasiologisia (vrt. jur. merkitys 'kipeä') vaikeuksia yhdistää yllä mainittu sana s. *kipu*, *kipeä* sanoihin. Olen jo teoksessani „Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden” (p. 57) maininnut tästä, mutta TOIVONEN ei ole ottanut samojedin sanaa Suomen kielen etymologiseen sanakirjaansa (ks. ss. 196—7). Erikoisesti huomautettakoon siitä seikasta, että toisen tavun labialikonsonantti samojedissa palautuu *p: hen, vrt. PAASONEN, Beiträge, p. 101.

3. Jurakin reki, jolla kuljetetaan kotasalot

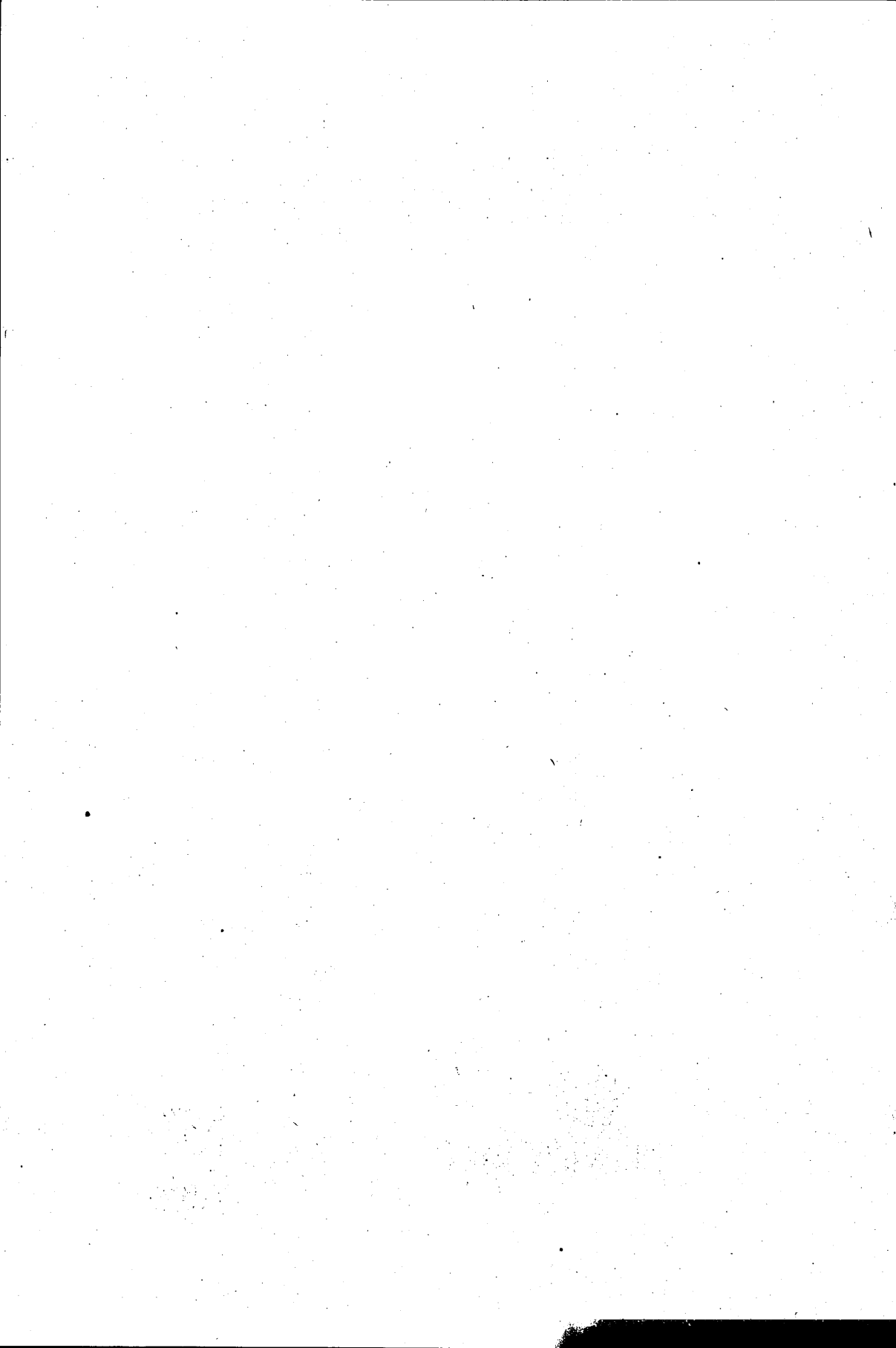
Tämän sanan olen kirjoittanut muistiin seuraavanmuotoisena: O. *ηū.tū*^{2a}, nom. pl. *ηūttōš*^{2a}, OP. *ηūttū*^{2a}, Sj. *ηūttō*^{2a}, K. *ηūttō*^{2a}, U. *ūttū*^{2a}, S. *ηūttū*^{2a}, Nj. *ηūctū*^{2a}, Kis. *ηūttūs*, P. *ηūttū*^{2a}, *ηūttūsōj* poss. I. p. sg. mehrfacher Besitz. TOIVONEN on yhdistänyt tämän s. *ahkio* sanaan (SM. 1920—21 p. 56, Vir. 1920, pp. 86—8 ja viimeksi SKES. I. p. 5). Esitettyään Toivosen etymologian teoksessaan Fenno-Ugric Vocabulary (p. 2) lausuu COLLINDER

lisäksi: jur. *ηutu* may contain the word *ηuu* tent-pole. Tiedossani ei ole, millä tavoin COLLINDER katsoo tämän sanan kuuluvan kotasalko sanan yhteyteen. Voimakasta tukea COLLINDERIN mielipiteen hyväksi saamme PROKOFJEVIN esittämästä tawgyn sanasta (JPNS. I. p. 56) *ηῦσαν* 'Zeltstangenschlitten (нарта для шестов)', vrt. CASTR. tawgy *ηui* 'Stange'. SCHIEFNERIN toimittamassa ostjakkisamojedin sanastossa on *utu*, *uto* 'Lastschlitten' (> russ. *ymyya*), mutta tällaista sanaa ei ole CASTRENIN OS. käsikirjoituksissa; se on jurakista erehdyksessä joutunut tänne. Jeniseinsamojedista ei, luultavasti sanaston niukkuuden vuoksi, tätä sanaa löydy. Ilmeisesti ei tätä sanaa ole ostjakkisamojedissa eikä ole ollut eteläisissä samojedikielissä, ja se näyttää pohjoisissa kielissäkin olevan myöhäsyntyinen. Sitä on kai tarvittu vasta sitten, kun samojedit suurporonhoitajina ovat vakinaisesti asettuneet asumaan puuttomalle tundralle. Se seikka, että kyseessä oleva sana on tawgyssa aivan erilailla johdettu kuin jurakkisamojedissa, viittaa myös sen myöhäiseen alkuperään.

Mitä ensinnäkin tawgyn *ηῦσαν* sanan rakenteeseen tulee, on siinä lopussa sama deverbaalinen johdin, joka esiintyy esim. sanoissa *ηomtuσαν* 'Stuhl' (*ηomtu* 'am 'sich setzen') | *ηῦλε-βσαν* 'Leben' (*ηῦletem* 'leben') | *jurka-βσαν* 'Netz' (*jurkă* 'tandem' mit dem Netz fangen'). On luultavaa, että tawgyn *ηῦ*-edustaa typistynyttä verbinvartaloa, jossa alkuaan on ehkä ollut sama denominaalinen verbinjohdin kuin esim. suomen verbissä *munia* (sanasta *muna*), vrt. SUST. LXXII, 68.

Mutta miten selttyy jurakin vartalo *ηῦttöś-*, *ηῦttūs-*? Mitä *-tt-* ainekseen tulee, vrt. O. *pāttī ttā* 'mit einem Schwert versehen sein' (*pāttī* 'Schwert') | Lj. *karōttaś* 'mit einem Messer versehen sein', Kis. *karōttaś* id. (*kar* 'Messer'). On myös olemassa nominijohdin *-tta*, esim. O. *tēḥfūtṭ*, *tēḥf' te* 'hännällä varustettu' (*tāēḥḥp* 'häntä') | O. Sj. *χῆτῆτῆ τῶ* 'fischreicher See', T₁ *χῆτῆτῆ τῶ* id. (*χῆτῆτῆ* 'Fisch') ks. MSFOu. LXXII p. 319. Loppujohdin *-ōś-*, *-ūs-* voisi olla nominisuffiksi, joka saattaa esiintyä myös ostjakkisamojedissa, nim. *-os*, *-oś*, *-aś*: CASTR. mscr.: N. *čakos* 'Fuchsfalle', MO. *tjaggos*, K. Tsch. OO. *tjapqos*, NP. *tjapqus*, K. *tjaggoaś*, B. Tas Kar. *tjakkoś* id. (vrt. jurO. *tšēpkāptā* 'bewusstlos schlagen', *tšēpkāpt*^a 'Schlagholz an der Falle') | NP. *čaanqos* 'Schlafstelle', B. Tas *čaaqoś*, Kar. *tāqoś* id., Tas *taaggoaś* 'Renntierfell, auf dem man schläft', Kar. *čaaqgoaś*. Murteettain toisessa tavussa esiintyvä OS. *oa* diftongi viittaa siihen, että *-aś* on alkuaan ollut itsenäinen sana, todennäköisesti lainasana obinugrilaiselta taholta. Jurakkisamojedin *-ōś-*, *-ūs-* johtimen originaaliksi soveltuisi vogulin sana (LIIMOLA: FUF. XXXI, 354) *βuś*, jonka alkumerkitys on ollut 'Sache, Ding od. dgl.' ja ostj. *ūtś*, *ūtś*. Mutta jos OS. *-aś* edustaa alkuperäistä *a* vokaalia, viittäisi se enemmän vogulin tatarista saamaan lainasanaan (KANNISTO, TLW. 73) TJ. LU. *εś*, KU. *āś*, KO. *āś*, VN. VS. *āś* 'Arbeit, Sache' (vgl. bar. RADL. *āś* 'Arbeit' usw.). Mutta olipa tämän loppujohtimen kanssa miten tahansa, joka tapauksessa voidaan jur. *ηῦttö*^a jne. johtaa *ηῦ* 'kotasalko' sanasta. Sensijaan tuottaa äänteellisiä ja semasiologisia vaikeuksia pitää tätä sanaa lainattuna ostjakin *ḡγḡa* jne. 'reki, nartta' sanasta.

Mordwinische Kleinigkeiten

1.

Obwohl BUDENZ dadurch, dass er *va* 'nézd' unter *vanan* 'nézni' auführt (NyK. V, 222b), die richtige Deutung des Wörtchens gegeben hat, scheint sie doch in Vergessenheit geraten zu sein, da sie PAASONEN in seiner vorzüglichen Chrestomathie nicht andeutet. Bei Wörtern dieser Bedeutung sind derartige Kürzungen aber nicht selten. Bekannte Beispiele sind finn. *kas*, ung. *ni*, engl. *lo*. Got. *sai* hat J. GRIMM (Gr. III, 247) aus dem Imperativ *saihv* erklärt, was DIEFENBACH (Vgl. Wb. II, 184) richtig begründet: „*hv* schwand, sehr begreiflich bei dem partikelartigen Gebrauch des Imperativs, der neben *saihv* eine beson dere Form ausprägte“. Doch diese schlagende Deutung wurde in der Blütezeit der „Lautgesetze“ vergessen. Häufiger scheinen diese Bildungen im Lettischen, wo *rau* 'schau!' für *raugi*, *re* 'sieh!' für *redzi* steht (BIELLENSTEIN, Lett. Gram. § 102, mit Hinweis auf Die lett. Sprache § 146). Ähnlich ist russ. *виуъ* aus *видиуъ*. Erinnern darf man an mordw. *nesak* 'denn' (PAASONEN nr. 509), finn. *näet* 'nämlich, eben' KATARA 429a, ung. *lám* (aus *látom*).

2.

Ein Beispiel für *va* ist *teste purgine inazoro pazon tujemazonzo ila listnek va!* (Chrestomathie 8, Z. 27—28), das *Образцы Мордовской народной словесности* (Kazan, 1883) II, 131 gegeben ist mit 'отсюда не выходи, смотри, до отъезда царя Грома', von PAASONEN (Proben der mordwinischen Volksliteratur II, 141) mit: 'Sieh zu, dass du mir nicht heraus kommst, bevor Fürst Purgine weggefahren ist'. Hier sind *azoro* und *paz* die bekannten arischen Lehnworte. Aber auch *purgine* wird arisch sein, da besser als das lit. *perkunas*, das PAASONEN (Chrest. 764) zitiert, das indische *parjanya*, das mit dem genannten lit. Worte verbunden wurde, zu dem mordwinischen Worte passt. Die Frage, welchem arischen Dialekte die arischen Lehnworte des Mordwinischen entstammen, ist wohl noch nicht gelöst; es wird sich wohl um verschiedene Quellen handeln, wie auch MUNKÁCSI dachte. *šupav* 'reich' sieht wie eine Entsprechung des aind. *subhaga* 'glücklich' aus, *vadra* 'hübsch' wie eine des awestischen Wortes, das BARTHOLOMAE (Altiran. Wb. 1345a) als *vadrya* 'heiratsfähig (von Mädchen)' verzeichnet.¹ (vgl. WACKERNAGEL, KZ 46, 267 A).

¹ Anmerungsweise darf vielleicht die Gleichung lett. *leja* 'Tal' = md. *lej* 'Fluss, Bach; Schlucht' angeführt werden. Ob sie kein „Zufall“ ist, weiss ich nicht. Auf mordw. *putoms* 'setzen, legen, stellen', engl. *to put* habe ich (Lexis I. 174) hingewiesen; man könnte noch an md. *liftoms* 'heraus-, hinausbringen', engl. *to lift* und md. *kundams* 'anfassen, ergreifen; fangen', engl. *to hunt* erinnern. Diesen Scherzen könnte auch Ernsthafteres zu Grunde liegen.

3.

Dem md. *kev* entspricht ung. *kő*. Sollten wir berechtigt sein mit md. *ķevīr* 'rund' ung. *kővér* gleichzusetzen? Die Bedeutungen: 'fett' und 'rund' stehen einander recht nahe: man denke etwa an das engl. *fat*, das auch geradezu 'rund' bedeutet, und an deutsch: *fett* und *rund*. Bestehen besondere Beziehungen im Wortschatz des Ungarischen und des Mordwinischen? Manche sind wohl nur scheinbar (*altams*: 'áldozni, átkozni'; *šudoms*: 'szidni'; *širgams*: 'serkedni, serkentenī'), aber *tšangodems*: 'segitenī' (PAASONEN, 1004) ist unbezweifelbar und mokšanisch *jevədems* 'erschrecken' (ebd. 126), (bei AHLQUIST 154a *yävidan* 'sich schämen'), *jejftems*, *ejftems* 'erschrecken, verscheuchen' (ebd. 115) erinnert doch stark an 'ijedni'; wie auch mokš. *javidemat-ezda* (v. *javidema*) *ašez mašto kortamo* mit 'az ijedtségtől nem tudott szólni' gegeben ist (NyK. XIII, 112). — Bemerkenswert ist mordw. *ška* 'Zeit', das als Suffix 'so gross wie' bedeutet (Chrest. 1040): *put'gineška valgejeze* 'stark wie der Donner ist seine Stimme' (PAASONEN, II, 73, nr. 415; vgl. ebenda 59, nr. 298, 67, nr. 368; SCHACHMATOW 111, Z. 7), wie ung. *kor* und *akkora*, *ekkorá*, *mekkorá*. Die merkwürdigste Übereinstimmung in Wortbedeutung ist aber wohl zwischen *szegik* 'brechen' und *szegődik* 'sich verdingen' (NySz. III, 107, 111) und *šivems* 'brechen' und *šivedems* 'mieten, pachten' (WIEDEMANN 153a, BUDENZ, NyK. V, 202b). Wofür einige Beispiele angeführt seien: *sividimak lajšimä* 'fogadj meg engem [halottat] siratni' (NyK. V, 95); *täšti-tänä ... šivi dilt nudiszy mor'éca* 'дѣвушки ... нанимали играющего на тростяхъ пѣсенника' (SCHACHMATOW 83 Z. 12); *šivī-tš popv's robōtnik* 'der Pope nahm einen Knecht in Dienst' (Mordwinische Märchen 35). Mit *hajnal hasad* vergleicht sich *zorja lazovoma* (Образцы II, 94).

4.

Dass das Wort für 'nehmen' *sajems* vor einem anderen Verbum stehend eine rein perfektivierende Bedeutung hat — wie in vielen Sprachen —, dürfte nun bekannt sein. Im Ungarischen ist es ebenso (BEKE: FUF. XXX, 371). Treffend beschreibt die Bedetungsschattierung A. LEHR (Toldi 282); 'egyszerre', 'hamarjában', 'neki szánja magát', 'rágondolja magát', 'felkerekedik', womit genau übereinstimmt, was E. BOEHME (Russische Literatur I. 23, A. 11) sagt: „Der häufige Ausdruck bezeichnet meist eine unerwartete und rasch entschieden ausgeführte Handlung“. Im Mordwinischen kommen aber noch andere Verben vor, die eine starke eigene Bedeutung haben, aber öfters nur die Art des Vorgangs, der in dem mit ihnen verbundenen Verb dargestellt wird, genauer beschreiben. So übersetzt BUDENZ (NyK. V, 95) *babaš praš*, *kuloš* mit 'az asszony leesett, meghalt'. Da es sich hier wirklich um einen Fall handelt, musste man diese Übersetzung für richtig halten, bis man aus den nun in grösserer Menge vorliegenden Texten lernt, dass es sich hier nur um die Darstellung der Plötzlichkeit des Todes handelt. So übersetzt denn auch RAVILA bei PAASONEN (Mordwinische Volksdichtung III, 236) *praš kulis babaš* mit 'Die Alte starb weg'; entsprechend (S. 260) *atäs praš di kulis* 'der Alte starb weg'. SCHACHMATOW (82, 5—6) hat *soč praš sire-demä i kulys* 'she fell ill and lied'. — Das Wort *tejems* kommt in rein durativer Bedeutung mit verschiedenen Verben vor. KLEMM (Mordvin szövegek S. 40) hat *kaštš*

täjs tsörjhist 'fiuk fölnövedekett', (S. 41) *jartsäst, täjst, matst udima* 'ettek, lefeküdtek'; SCHACHMATOW (S. 65, Z. 8) bietet *ista* *jaki-täjä, oza* 'такъ она походить, сядеть'.

5.

'Es ist nötig, es gebührt' ist md. *erävi* (PASSONEN, 57). D. h. es ist eine mit *-v-* gebildete Medialform, so nennt sie WIEDEMANN (§ 78, 80). Das Tschere-missische ordnet das gleichbedeutende *kylesš* in die Klasse der Verba, die die erste Person des Präsens auf *-am* bilden. Sprechen nicht diese beiden Tatsachen dafür, dass die tscheremissischen *-a-* Verba medialer Bedeutung nahe stehen? — wie ja schon längst vermutet worden ist (BEKE, Cseremisiz nyelvtan § 350).

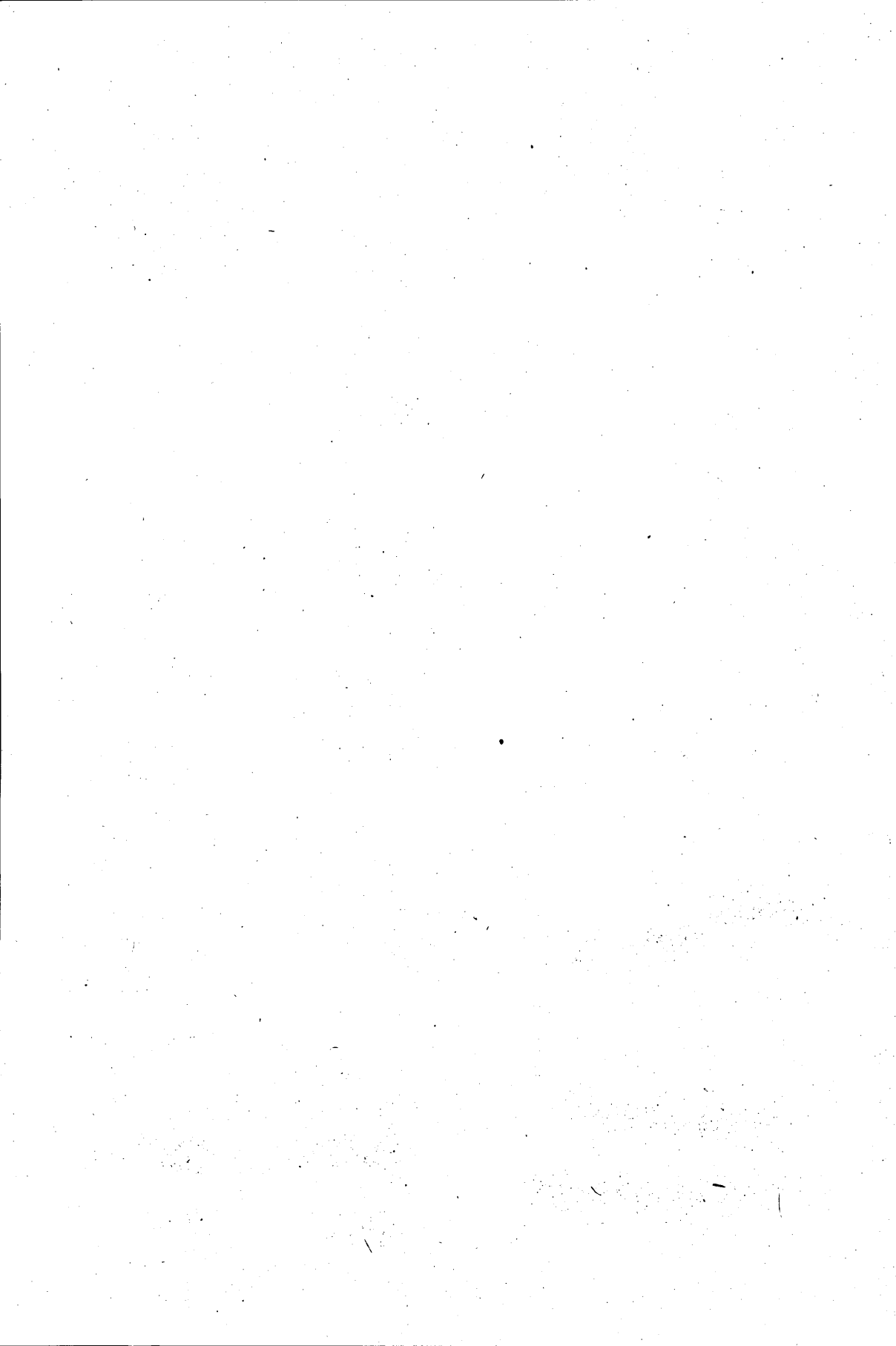
6.

PAASONEN in seiner von mir so oft zitierten Chrestomathie gibt unter nr. 135: *jožo* 'die äussere Haut, Oberfläche', *mešel-jožo* 'Himmelsgewölb', *jožov* 'klug, verständig', und den Vergleich mit fi. *iho* 'Haut', dem vielleicht noch *ihan* 'ganz und gar', *ihana* 'schön' (KATARA 115a) beigefügt werden dürften. Diese Bedeutungen *Haut* — *Himmel* — *heil* (ein lobendes Adjektivum) finden eine Entsprechung in litauischem *kailis* 'Fell', lat. *caelum* 'Himmel', got. *hails*; dem noch manches zugefügt werden könnte. Führt uns das Mordwinische hier zu Erkenntnissen, oder in die Irre?²

Dublin.

ERNST LEWY

² Wenn in den obigen Zeilen die Erkenntnisse von Mitforschern nicht zitiert sind, bitte ich mir mildernde Umstände zuzubilligen, weil mir — seit 20 Jahren im Exil — die Literatur nur sehr unvollständig zu Gebote steht.

О некоторых тюркских заимствованиях в коми языке

Вопросу чувашских заимствований в пермских языках, как известно, посвящена специальная монография ВИХМАНА.¹ Кроме этой работы, мы имеем целый ряд статей и отдельных этимологий, посвященных проблеме тюркско-пермских языковых взаимоотношений (УТИЛА, РЯСЯНЕН, ЛАКО и др.). В последнее время вышла статья АЛО РАУН,² в которой подводится итог по вопросу о чувашских заимствованиях в коми языке и высказываются свои (как нам кажется, совершенно правильные) соображения.

Исследователи данного вопроса пришли к выводу о том, что коми язык содержит около трех десятков древнечувашских заимствований, из которых почти все восходят к общепермскому периоду, и что коми язык не производил заимствования непосредственно из татарского языка.

Данные коми диалектологии последних лет предоставляют нам возможность пополнить список коми слов тюркского происхождения. В данном случае мы располагаем следующим материалом.

1. В упомянутой нами работе ВИХМАН об удмуртском слове *kubo* пишет следующее:

„wotj. G. M., Isl. J., U. *kubo* 'spindel', BUCH S., WIED *kubo* 'spinnrocken', MUNK. K. *kubo* 'flachshechel'. < tshuw. (im tshuwassischen nicht belegt); vgl. kas. kir. *kaba* 'holzkamm an der spindel, spinnholz, spindel', RADL.; bschk. КАТАР. *kaba* 'holzkamm an der spindel'. MUNKÁCSI wbuch s. 222 bezeichnet das wort als tatarisches lehnwort. Wir hätten aber in diesem falle im wotjakischen *kaba zu erwarten (vgl. z. b. wotj. *azbar* 'hof' < kas. *azbar*, wotj. *kalpak* 'kopfbedeckung für mädchen' < kas. *kalpak*, wotj. *taba* 'pfanne' < < kas. *taba*). Anderseits kann es nicht bezweifelt werden, dass wotj. *kubo* ein turkotatarisches lehnwort ist. Wie schon oben (s. 1) erwähnt, entspricht dem turkotat. *a* der ersten silbe im tshuwassischen oft ein *u* ~ *o*; ebenso wie also z. b. wotj. *ulmo* 'apfel' aus dem tshuw. *ulma*, *olma* (dagegen wotj. U. *alma* id. < tat. *alma*), wotj. *ukšo* 'geld' aus dem tshuw. *ukša*, *okša* (dagegen wotj. S. *akša* id. < tat. *akša*) entlehnt ist, muss auch für wotj. *kubo* ein tshuwassisches original *kuBa, *koBa vorausgesetzt werden.“ (S. 75—76).

¹ YRJÖ WICHMANN, Die tshuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. Helsingfors 1903.

² ALO RAUN, The Chuvash Borrowings in Zyrian (Journal of the American Oriental Society, Volume 77, Number I, 1957, 40—45).

В литературе о чувашских заимствованиях коми языка до сих пор не фигурировало коми слово *ko'ba* 'прялка', встречающееся в восточных диалектах пермяцкого наречия (в нижнеиньвенском, распространенном на территории Тимиского, Купросского, Крохалевского, Аксеновского и Доегского сельсоветов Юсьвинского района Коми—Пермяцкого округа и занимающем бассейн северных притоков р. Иньвы—Доега, Поя и Исыла с прилегающими к ним территориями по р. Иньве; в оньковском, расположенном на территории только Оньковского сельсовета и представляющем собой самый восточный коми-пермяцкий говор по р. Иньве) и в коми-язьвинском наречии.³

Коми *ko'ba* и удм. *kubo* восходят к общепермскому *koba (с открытым *o*) и, вероятно, это слово попало в общепермский язык из северного (окающего) диалекта древнечувашского языка. Переход *o* в *u* (*koba > *kubo*) произошёл на удмуртской почве.⁴ На то, что в этом слове было открытое *o* (а не закрытое *o*), указывают окраинные диалекты удмуртского языка; напр. урсыгуртский (на юго-востоке Тат. АССР) и шошминский (на севере Татарск. АССР), в которых сохраняется различие между общепермскими закрытым и открытым *o*: открытому общепермскому *o* в этих диалектах соответствует *u* (как и в других удмуртских диалектах), а закрытому *o* — *u*, например: коми (во всех диалектах) *gort* 'дом', удм. урсыгуртск. и шошминск. *gurt*; коми *bord* 'крыло', удм. урсыгуртск. и шошминск. *burd*; но: коми верхнесыольск. *gob*, остальные зырянские и пермяцк. диалекты *gob* 'губчатый гриб', удм. урсыгуртск. и шошминск. *gubi*⁵; коми верхнесыольск. *pož*, остальн. зырянские и пермяцк. диалекты *pož* 'решето', удм. урсыгуртск. и шошминск. *puž* и т. д.⁶

2. В коми-язьвинском диалекте имеется слово *bnja'r* 'богатый'. В других современных диалектах коми языка это слово не встречается. В фольклоре и в памятниках письменности XVIII века имеется слово *bajar* в значении 'боярин': *eksi pijan, bajar pijan mač'ašenj* 'дети князей и бояр играют в мяч', в Лепехинском словаре мы читаем *баярь* 'боярин', *баярань* 'боярыня'.⁷ Это слово попало также в русско-зырянский рукописный словарь Н. П. ПОПОВА, представленный в Российской Академии наук в 1845 г., а оттуда — в «Syrjänisch-deutsches Wörterbuch» (СПб., 1880) ВИДЕМАНА и «Русско-зырянский словарь» Г. С. ЛЫТКИНА (Ленинград, 1931): у ВИДЕМАНА читаем *bajar* 'Herr, Vornehmer', у Г. С. ЛЫТКИНА — боярин *bajar*.

³ См. В. И. ЛЫТКИН, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам, Москва 1955 стр. 26—28, 105, 115; а также нашу рецензию на ERKKI ITKONEN, Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen (FUF. XXXI, 149—345): «Вопросы языкознания», 1956 г., № 3, стр. 140—142.

⁴ Д. В. БУБРИХ считает, что этот переход в удмуртском языке имел место весьма поздно: им захвачены даже некоторые русские заимствования — удм. *kuso* < русск. *коса* («Историческая фонетика удмуртского языка», Ижевск 1948, 45—46 стр.)

⁵ Урсыгуртск. и шошминск. примеры ещё раз подтверждают то, что это пермское слово не является русским заимствованием, так как русское *у* (севернорусск. *губа* 'губчатый гриб') никак не могло передаться в коми языке через *o* (*o*), а в западных и южных диалектах удмуртского языка — через *u*.

⁶ См. об этом подробнее в нашей рецензии на работу ЭРККИ ИТКОНЕНА («Вопросы языкознания», 1956 г., № 3, стр. 139—141), а также в нашей «Исторической грамматике коми языка», Сыктывкар 1957 г., §§ 68 и 69.

⁷ См. В. И. ЛЫТКИН, Древнепермский язык, Москва 1952, стр. 150.

Коми-зырянское (в Лепехинском словаре представлен нижневычегодский диалект коми языка XVIII в.) *bajar* мы считаем не русским заимствованием, а карело-вепским по той причине, что нам не известен севернорусский оригинал со звуком *a* (типа *баяр*).⁸ Коми-язьвинское *bojar* затруднительно считать карело-вепским заимствованием, поскольку эти последние встречаются только в зырянских диалектах.⁹ Имеется возможность это коми-язьвинское слово считать русским заимствованием: так мы это и делали в свое время.¹⁰ Действительно, русское предударное *o* и *a* в коми-язьвинском диалекте передается одинаково через *v*, например: русск. *poróg* > коми-язьв. *porog*, русск. *porá* > коми-язьвинск. *pora*; русск. *пастух* > коми-язьвинск. *postu:k*, русск. *пальто* > коми-язьв. *polto*. Таким образом, оригиналом для коми-язьвинского *bojar* 'богатый' могло служить слово со звуком *o* в предударном слоге *bojárin*, *bojár*, встречающееся в севернорусских диалектах. Изменение значения русского слова «боярин, знатный человек» на коми-язьвинское «богатый» нужно считать нормальным явлением; ср. коми *озыр*, удм. *узыр* 'богатый' и слова индоиранских языков, из которых заимствованы приведенные слова (авест. *ahuro* 'Herr', древнеинд. *ásuras* 'Gott'. Уотила, *Syrjänische Chrestomathie*).

Однако, имеется возможность считать коми-язьвинское *bojar* и тюркским заимствованием. В тюркских языках (татарск., киргизск., узбекск., каракалп. и т. д.)¹¹ широко распространены слова *bai* в значении 'богатый' и *bajar* в значении 'хозяин, работодатель, русский офицер или чиновник' (туркменск. язык), 'дворянин, русский помещик' (татарск., башкирск.), 'вельможа, богатое и знатное лицо' (кокандск. диалект узбекск. языка). Нас в данном случае не интересует, какого происхождения тюркское слово *bajar*, во всяком случае оно давно бытует в тюркских языках.¹²

Тот факт, что слова коми-язьвинского типа попали в словари XVIII века,¹³ говорит о том, что коми-язьвинцы раньше жили значительно южнее

⁸ См. нашу статью в «Материалах и исследованиях по русской диалектологии», т. II, Москва, 1949 г., стр. 198. Карельск. *bajari* и людиновско-вепское *bajar* являются словами древнерусского происхождения.

⁹ См. YRJÖ WICHMANN, *Syrjäanit ja karjalaiset: „Valvoja”*, 1920, N 9—10; GYÖRGY LAKÓ, *Syrjänisch-wepsische Lehnbeziehungen: „Ungarische Jahrbücher”* 1935, N 15, S. 318—320; Т. Е. УОТИЛА, *Huomautuksia syrjäänin itämerensuomalaisista lainasanoista: „Virittäjä”*, 1936, 199—207; В. И. ЛЫТКИН, *Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах (Сборник статей, посвященный Академику Виктору Владимировичу Виноградову к его шестидесятилетию)*, Москва 1956 г., стр. 179—189).

¹⁰ См. нашу статью «Из истории некоторых русских слов, заимствованных финно-угорскими языками» («Ученые записки» Рязанского педагогического института, 1955 г., № 10, стр. 118.)

¹¹ В. В. РАДЛОВ, *Опыт словаря тюркских наречий*, СПб. 1888—1911.

¹² См. МАХ VASMER „*Russisches etymologisches Wörterbuch*”, Heidelberg 1953. ФАСМЕР, между прочим, пишет „*Vielleicht sind Malov... u. Mladenov... im Recht, die als Quelle ein atürk. bai 'vornehm, reich' + -är also 'reicher, vornehmer Mann' ansetzen, woher boljarin durch Einfluss von bobjъ entstanden sein könnte*”.

¹³ Напр., среди пермяцких слов, помещенных в труде «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею высочайшей особы», СПб., 1787—1789, имеется немало коми-язьвинизмов. (Кроме того, нижнеиньвенский пермяцкий говор, находящийся в 150 км к юго-западу от коми-язьвинцев, содержит ряд коми-язьвинских черт, что свидетельствует о том, что некогда существовавшее между этими говорами коми население говорило на диалекте коми-язьвинского типа. (См. нашу «Диалектогич. хрестоматию», стр. 27).

— возможно, в непосредственном соседстве с татарами и, в особенности, с башкирами. Нужно полагать, что княжество Великая Пермь (присоединена к Москве в 1472 году) в основном была заселена коми-язьвинцами, поэтому непосредственное прикосновение этого народа с татаро-башкирами нужно считать вполне вероятным. Возможно, эти прикосновения продолжались недолго, так как в скором времени — в связи с русской колонизацией Приуралья (Великой Перми), начавшейся еще в XVI в. — между башкиро-татарами и коми-язьвинцами образовалась широкая полоса русского населения, отделившая коми-язьвинцев не только от тюркоязычных народов, но и от коми-пермяков и коми-зырян.

3. В коми-язьвинском диалекте имеется интересное слово *botrak* 'ножницы', которому соответствует лугово-марийское *patrak* в том же значении. Эти слова безусловно тюркского происхождения. Однако, оригинал заимствования нам не удалось найти.

Москва

В. И. ЛЫТКИН

A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről

A magyar nyelvtanokban hagyományossá vált együtt tárgyalni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszós mondatok egyes fajaival. Legalább is nincs tudomásom egyetlen olyan nyelvkönyvről vagy tanulmányról sem, amely részletesen foglalkozott volna a mai magyar nyelv kötőszó nélküli összetett mondataival, illetőleg e kérdés felvetését elméletileg megokolta volna.

Az utóbbi évek ismertebb magyar nyelvkönyveinek szerzői rendszeresen csak mellékesen említik meg a kötőszó nélküli mondatokat, esetleg azokkal a kötőszós mondatokkal kapcsolatban, amelyekre a kérdéses mondatok éppen emlékeztetnek.

BALASSA¹ pl. a *gy* veszteget itt-ott néhány szót a kötőszó nélküli mondatokra. Egy másik nyelvkönyvben² egyes kötőszós mondatfajoknál van megemlítve az, hogy kötőszó nélkül is előfordulnak. Egyik újabb iskolai nyelvkönyvben³ azt olvassuk, hogy a kapcsolatos, ellentétes, következtető, magyarázó mellérendelt mondatokban nincs mindig kötőszó. Más helyeken⁴ meg a szerzők azt a kifejezést használják, hogy a kötőszó az egyes mellékmondatokból (pl. a *hogy* kötőszó a tárgyi, helyhatározói stb. mellékmondatokból) el is maradhat. Ez aztán úgy tüntetheti fel a dolgot, mintha a kötőszó nélküli mondatok a mai nyelv szempontjából valamiféle kihagyásos mondatok lennének.

Történeti szempontból a kötőszó nélkül kapcsolódó mondatokat az összetett mondatok kezdetlegesebb fokának szokták tekinteni,⁵ de ez a fel fogás jelen esetben nem jön számításba, minthogy e tanulmány csak a mai nyelvvel kíván foglalkozni.

Elsősorban azt kell tisztázni, helyes-e a kötőszós és a kötőszó nélküli összetett mondatoknak együtt való tárgyalása. Ilyen megoldás esetleg helyénvaló olyan nyelvkönyvekben, ahol a mondatok rendszerezése általában a tagmondatok egymáshoz való tartalmi viszonya alapján történik. De ezzel szemben van olyan módszer is, amely nyelvtani kérdések megvilágításánál magából a nyelvtanból indul ki, s amely éppen ezért szerintünk sokkal következetesebb, sokkal „nyelvtanibb”, mint az előbb említett módszer. Az általunk ajánlott módszert alkalmazva az összetett mondatok rendszerezésénél tehát

¹ BALASSA J., A magyar nyelv könyve. Budapest 1943, 418.

² TEMESI M.—RÓNAI B.—VARGHA K., Anyanyelvünk. Budapest 1955, 279, 282, 283 stb.

³ BENKŐ L.—KÁLMÁN B., Magyar nyelv tan az ált. gimnázium I—IV. oszt. számára. Nyolcadik, átdolgozott kiadás. 220, 221, 222, 223.

⁴ Uo. 206, 207.

⁵ KLEMM A., Magyar történeti mondattan. III. Budapest 1942, 403.

elsősorban a mondatok szerkezete jönne számításba, és ezek alapján az összetett mondatok legszembetűnőbb ismertetőjelüknél fogva elsősorban a kötőszós és a kötőszó nélküli mondatok csoportjaira oszlanának. Ilyen elsőfokú osztályozásból kiindulva máris elkerülnénk azt, hogy a kötőszó nélküli összetett mondatokat típusonként bizonyos hasonló típusú mondatok megfelelőinek tekintsük. Ez tudniillik szerintünk tévedés lenne, márcsak azért is, mert még tartalom szempontjából sem minden mondatban engedhető meg a kötőszó használata.

Milyen kötőszót lehetne például beleerőszakolni a következő mondatokba?: „ez csak kifogás, vallja be” (Kül. 80); — „Megy a juhász számaron, földig ér a lába” (Petőfi); — „Az országúton két négyökrös szekér nyikorog, viszi a búzát Bántelekről a faluba” (Kis. 72); — „Ne nézz reám, süsd le szemed” (Petőfi, Ez a világ . . .); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog a terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „A kukorica gyönyörű, néhol háromméteres száruk emelkednek az ég felé” (Kis. 7).

Továbbá vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok, amelyeknek a tartalma kétféle értelmezést is lehetővé tesz, „csinálhatunk” belőlük mellrendelten vagy alárendelten szerkesztett mondatokat; az első esetben az utótagmondatot magyarázó (*hiszen, ugyanis* stb.) kötőszóval, a második esetben okot kifejező kötőszóval (*mert*) láthatjuk el; pl. „ő hozzá én nem beszélek, ő neki én mindent meg nem magyarázhatok” (Szeg. 3); — „Szappanra legkevesebb hét krajeár kell, kevesebbér nem adnak” (Hét); — „Koppantó Gergely felelt, őt döfte meg az öregbíró a könyökével” (Kül. 13).

Való igaz, hogy nagy számmal vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok is, amelyekről könnyű megmondani, hogy milyen típusú kötőszós mondatokra emlékeztetnek: „Alacsony kis ház az én lakásom, a tied magas nagy palota” (Petőfi); — „Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes” (Szeg. 5). Ennek ellenére még az ilyen kötőszó nélküli összetett mondatokat sem tekintenénk egyszerűen kihagyásos kötőszós összetett mondatoknak: az első típusú mondatokban ugyanis hangulatosabb, színesebb a kifejezőmód, mint a második típusúakban. A kötőszó nélküli kapcsolat továbbá alkalmasabb egytípusú (egynemű) tagmondatok összefűzésére, mint a kötőszós kapcsolat; pl. „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes”, „ezen kozma érzik, amazon az élesztőszag” (Szeg. 5); — „Zsir sistergett, zsemlyét reszelték, tojást törtek, gyönyörű zenebona diákfüleknek” (Kül. 11); — „Levágta magát egy karszékre, lábait egymásra veti, kezait zsebeibe dugja, aztán megint felugrik, megint sétálni kezd” (Szeg. 10). Lám, mennyi hangulat, mennyi kifejezőképesség van az idézett mondatokban, kötőszók erőszakolt belevonása csak elszíntelenítené a mondatok tartalmát.

Az elmondottak alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a magyarban a kötőszó nélküli mondatok többé-kevésbé különböznek a kötőszós összetett mondatoktól, és külön nyelvtani kategóriát képeznek.

A kötőszó nélküli mondatok külön való tárgyalására már történtek kísérletek. Az orosz nyelvtanirodalomban például N. Sz. POSZPELOV próbálkozott meg e nyelvtani szemlélet megokolásával,⁶ s ugyanő írta az akadémiai

⁶ Cikkét l. a Вопросы синтаксиса современного русского языка с. gyűjtemény-kötetben. (Москва 1950).

oroszl nyelvltan megfelelő fejezetét is.⁷ Habár POSZPELOV alapelgondolása helyes, módsterével nem értünk egyet. Annak ellenére, hogy POSZPELOV látszólag szerkezetileg osztályozza a kötőszó nélküli mondatokat (tanulmányában: 1. egynemű elemekből állókra és 2. nem egynemű elemekből állókra, az akadémiái nyelvltanban: 1. egytípusú részekből állókra, 2. nem egytípusú részekből állókra és 3. bonyolult szerkezetűekre osztja fel őket), a rendszerezés tulajdonképpen a tagmondatok közötti tartalomviszony szempontjából történik, márpedig ilyen alapon esetleg nem is volt érdemes különvenni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszavasaktól, hiszen felsorolási, egyidejűségi, időbeli egymásutásági, ellentétes viszony, továbbá feltételes, megengedő, következményes és magyarázó viszony (l. az akadémiái nyelvltanban az egyes kötőszó nélküli mondattípusok felsorolását) a kötőszós összetett mondatokban éppúgy kimutatható, mint a kötőszó nélküliekben.

A magyar kötőszó nélküli összetett mondatokban a tagmondatok kapcsolására elsősorban fonétikai eszközök szolgálnak: az első tagmondat végén a hanglejtés jelzi a tagmondat be nem fejezett voltát és a következő mondatra való átmenetet. A hanglejtésen kívül a legtöbb mondattípusban más szerkezeti eszközök is jutnak szerephez.

A kötőszó nélküli összetett mondatoknak négy főtípusuk van: A) az egyes tagmondatok szerkezetileg összhangban vannak egymással; B) az utótagmondat szóanyaga vagy nyelvltani típusa utal az előtagmondatra; C) az előtagmondat nyelvltani típusa utal az utótagmondatra; D) a tagmondatok között csak fonétikai kapcsolat van.

A)

1. A tagmondatokban azonos szók vannak: „Most már minden kidomborodott, minden részlet beleillett az óriási csiny rovátkáiba” (Kül. 176); — „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, még zöldel a nyárfa az ablak előtt” (Petőfi, Szept. végén); — „Én nem a k a r o k tanulni, én mindjárt tudni a k a r o k mindent” (Szeg. 5); — „Én nem szoltam Henriette kisasszonyhoz, én missz Kleerrihez beszélek” (Szeg. 3).

Azonos teljes értékű szók helyett szóelemek vagy formai szók (módosító szók, segédigék, modális igék, névutók) is ismétlődhetnek: „El hull a virág, el iramlík az élet” (Petőfi, Szept. vég.); — „C s a k t a l á n n e m j á r t e l a s z á j a m , c s a k t a l á n n e m m a g a z” (Kül. 173).

2. A tagmondatokban egyforma funkciójú ritkábban használt ige-, határozószó- vagy névszóalakok fordulnak elő (ilyenek a nem-alapalakok, tehát az igemódok közül a feltételes és felszólító mód, a fokalakok közül a közép- és felsőfok stb.): „E l m e n n é k é n h a z a , i t t h a g y n á m e z e k e t” (Petőfi, Föld. a holdv.); — „L e g y e n a s z í n e a r ó z s á b ó l , a z í z e v e t e k e d j é k a c u k o r r a l” (Kül. 75); — „M o s t k e v e s e b b a p é n z , d r á g á b b a p á l i n k a” (Kis. 7).

3. Az egyik tagmondatban olyan szók vannak, amelyeknek ellentétes értelmű vagy rokonértelmű megfelelői vannak a másik tagmondatban: „Még alig volt reggel, már megint este van” (Petőfi); — „Ott állott balról a deres, jobbról a kaloda” (Kül. 175); — „Piros arcod a tavasz virító rózsája, bágyadt szemem az ősznek lankadt

⁷ Грамматика русского языка. АН СССР. Т.2, часть 2. Москва 1954.

napsugára" (Petőfi, Te a tav. szer.); — „Ezen kozma érzik, a mazon az élesztőszag" (Szeg. 5); — „Egyik kezében pallos, a másikban font" (Lát. 64); — „Rövid az élet, hosszú a sír" (Kül. 144); — „az öreg közbeordított valamit, János túlkiáltotta kacagva" (Szeg. 20).

4. A tagmondatok szerkezete egyforma lehet: „Befordultam a konyhára, rágyújtottam a pipára" (Petőfi); — „Zsemlyét reszeltek, tojást törtek" (Kül. 11); — „Az arca hervadt, a szeme szomorú" (Lát. 65); — „Az éjszaka közeledik, a világ lecsendesedik" (Petőfi, Falu végén kurta kocsma).

5. A tagmondatok szerkezetileg különbözhetnek, de ha azonos a funkciójuk, a belőlük alkotott összetett mondatok a felsoroló hanglejtés segítségével ritmikusan tagolt részekre oszlanak: „A delnő vetette a kártyát, a fiatal leányka öltögette a tűjére a gyöngyöket, a missz olvasott" (Szeg.); — „A vidám hancurára többen összegyűltek az udvarra, a szomszédok átkukkantottak a kerítéseken, a csintalan fehérnép, az Ágnes meg a Panni kiszaladtak az edénymosogatástól" (Kül. 9).

B)

1. A második tagmondatban megismétlődik egy vagy két szó, amely már előfordult az első tagmondatban is, de a második tagmondat ezáltal nem válik hasonlóvá az első tagmondathoz, mint ahogy ezt az A) 1. típusú mondatoknál láttuk, hanem mintegy megmagyarázza, megindokolja, következményében tovább fejleszti az előtagmondatot: „Rátette a vízre, a víz sebbel-lobbal, andalító csörgéssel-csobogással vitte-vitte a Bernáth kert felé" (Kül. 103); — „Estére majd talán főz egy kis b a blevest csipetkével, a b a b az udvaron termett" (Kis. 16); — „A legszebb csikóra ny er get tesznek, a ny e r e g b e beült a legdelibb családtag" (Kül. 17).

2. A második tagmondatban levő névmás (többnyire mutatónévmás) vagy névmási eredetű határozószó rámutat, utal a megelőző mondat tartalmára: „Ezek a virágok igen nagyok, i l y e t csak az oláh parasztok ingeire stikkelnek" (Szeg. 9); — „A Bernáthék disznaja gyerekkorában kiharapott egy darabot a felső ajkából, e z rútitotta el" (Kül. 171); — „Őn cudar játékot úzótt velem évek óta, e z t számon kérem" (Kül. 112); — „Egy feszület is volt ott, e r r e szokta megeskettetni a feleket" (Kül. 149); — „Először szégyenelted volna magadat, a k k o r e z a második szégyen nem érne" (Kül. 147); — „Kálmán egyet nyelt utána, a z a l a t t elkészült azzal, amit felelnie szükséges" (Szeg. 17).

3. A második tagmondatban valamely szó nyelvtani alakja utal a megelőző mondatra vagy ennek egy részére.

a) Rámutathat az előtagmondatra az utótagmondat igei állítmányának tárgyas alakja (ha úgy vesszük, hogy a tárgyas alak a hiányzó *ezt, az* névmástól függ, úgy ezek a névmások utalnának az előző tagmondatra): „Ez csak kifogás, v a l l j a be" (Kül. 80); — „Hát ez a rendes nóta, valamennyien i s m e r i k már" (Kis. 70); — „Szörnyű kemény keze van, é r e z t e Zsiga" (Kül. 177).

Néha nincs meg az a szó az előző mondatban, amelyre az utótagmondat tárgyas igealakja rámutatna: „Az öreg Bernáth méltányolta a tehetségét, o d a a d t a Újhelyen asztalosinasnak" (Kül. 171).

b) Az utótagmondat igei állítmányának személyragja helyettesítheti e tagmondat alanyát, amely viszont az előtagmondat egy tagjára utal: „K i s

G á b o r n é öreg asszony, a hetvenen túl jár” (Kis. 15); „Nagyon szépek a szemei, úgy égnék, mint a parázs” (Szeg. 93); — „Vizsgálgatta a többiek arcát, vajjon félnek-e nagyon?” (Szeg. 3); — „Szép csillag a honszeretet, gyönyörűségesen ragyog” (Petőfi, A hazáról).

Az előtagmondatból hiányozhatik is az a szó, amelyre a következő tagmondat alanya utalna: „Megállt az apja háta mögött, fölágaskodott egy kicsit” (Kül. 115).

c) Az utótagmondat valamelyik névmási vagy névszói tagjának személyragos alakja utal az előtagmondatban levő mondatrészre: „János észrevette, szíve repesett örömeiben” (Kül. 104); — „Kis Ferenc abbahagyta az evést, az utolsó falat majdnem kifordult a száján” (Kis. 72); — „A főszolgabíró látta a temetésen a jegyzőt, most utána nézett” (For. 146). — „Némely lakatlan része már besüppedt, összeropodott, baglyok, denevérek tanyáztak benne” (Kül. 174).

Az előtagmondatból hiányozhat is az a szó, amelyre az utótagmondat személye rámutatna: „Tesz néhány lépést, már könnyek szivárognak a szeméből” (Kis. 73); — „Mind a két kezét feléje nyújtotta, János gróf szomorúan nézett rá” (Kül. 113); — „Éhezünk, segítsetek rajtunk” (Kül. 110).

C)

1. Az előtagmondatban mutatószó van, amely a következő tagmondatra utal: „Egész úton hazafelé az on gondolkodám, miként fogom szólítani rég nem látott anyám” (Petőfi, Füstbe ment terv); — „Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez az ember vadmacskabórt vett tőlem, de azt mondja, nem vadmacska” (Lát. 70); — „De én azért azt fogom rá mondani, jól van” (Szeg. 51).

2. Az előtagmondatban az igei állítmány tárgyias személyragja (esetleg valamilyen névszó személyragja) rámutat a következő tagmondatra: „Néz meg, ki kopog az ajtón” (Kül. 147); — „Várt a lázasan kóválygó fejjel, mi fog most következni” (Kül. 123); — „Hát találod ki, mért van itt most nálam Buttler gróf?” (Kül. 115); — „Tudom, sokat kell fáradoznotok” (Petőfi, István öcsémhez); — „Henriette vette észre paripáján, ... menynyire osztja az úrnője félelmét” (Szeg. 111); — „Azóta se tudott nyomára jönni semmiféle emberi elme, mi volt annak a gépnek a titka” (Kül. 171).

A C. típusú mondatoknak jelentős része függő beszédet és különösen függő kérdéseket tartalmaz.

D)

Azok a tagmondatok, amelyeket csak a be-nem-fejezettség hanglegjtése kapcsol össze, rendszeren időbeli egymásutánt vagy ok- = következményes viszonyt fejeznek ki: „Korán reggel az első néhány kapavágás könnyed, ... az éles metszésre ropognak a gyom gyökerei” (Kis. 76); — „A kukorica gyönyörű, néhol csaknem háromméteres szárak emelkednek az ég felé” (Kis. 7); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „Hegyi utakra nem ilyen lovakat szokás használni, valami kis mokány paripa tréfának vette volna az egészet” (Szeg. 111).

Amint látjuk az idézett példákból, vannak olyan mondatok is, amelyekben egyszerre két jellegzetesség is megtalálható. Másrészt azt is észrevehettük, hogy a legtöbb említett sajátosság előfordul kötőszós összetett mondatokban is. Igen ám, de a kötőszós összetett mondatokban ezek a szerkezeti jellegzetességek csak mellékes szerepet játszanak, a főszerep a kötőszóknak jut; ezért nem véletlen az, hogy a mondattanírók az összetett mondatok tárgyalásánál főleg a kötőszók felhasználásáról írnak (esetleg az igemódok és igeidők használatáról, a szó- és mondatrendről stb.), de az általunk felsorolt szerkezeti kapcsolómódokat alig veszik észre, vagy éppen csak véletlenül említik meg. Még kevésbé jöhet számításba az, hogy a felsorolt sajátosságok egy része rámutathat önálló (nem tagmondatok) kapcsolatára is. Hiszen a legtöbb kötőszó is állhat önálló mondatok elején, mégsem jutna senkinek sem az eszébe, hogy a kötőszókat önálló mondatok járulékaiknak tekintse (hacsak nem kapcsolnak egynemű mondatrészeket).

*

A tanulmányban használt rövidítések a következő művekből vett idézeteket jelölik: (Lát.): Gárdonyi G., A láthatatlan ember. 1912; — (Kis.): Nagy L., Kiskúnhalom (évszám nélkül); — (Hét.): Móricz Zs., Hét krajcár; — (For.): Móricz Zs., Forró mezők (1929); — (Szeg.): Jókai Mór, Szegény gazdagok. 1953; — (Kül.): Mikszáth K., Különös házasság. 1953.

Moszkva.

K. MAJTYINSZKAJA

A finnugor *l' fejleményei és e hang újból való megjelenése nyelvünk hangrendszerében

1. A *ly* hangnak írásos nyelvemlékeink korszakaiban való változásait behatóan megvilágította BENKŐ LORÁND „Az *ly* hang története” című 1955-ben megjelent becses tanulmányában. Arról azonban e művében lemondott, hogy ezt a hangot, illetve az *l* hangoknak fejlődését a finnugor, illetve uráli őskor óta descendens módon vezesse le és pedig a rokon nyelvekre is kiterjeszkedően. Ez okból az a kijelentése, hogy nyelvünk történetének aligha volt olyan korszaka, amikor benne az *ly* hang ismeretlen lett volna (i. m. 28), inkább csak laza gyanításnak, mint tudományosan megalapozott feltevésnek, illetve ténnyel egyértékű nyelvtörténeti megállapításnak tekintendő.

A finnugor *l' hang fejleményeinek vizsgálatával „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus” című tanulmányomban (Acta Lingu. Hung. II) magam sem foglalkoztam. Főleg azért nem, mert a magyar *ly* hangra vonatkozólag kielégítő vizsgálatok nem álltak akkor még rendelkezésemre. Ilyen vizsgálatokra pedig magamnak már csak azért sem lett volna kedvem vállalkozni, mert ezekből nép- és őstörténeti szempontból akkori meggyőződésem szerint semmiféle tanulság sem ígérkezett. Ebben persze — ahogy utólag rájöttem — tévedtem. De most, hogy BENKŐ LORÁND alapos tanulmánya az *ly* hang fejlődésére vonatkozólag már rendelkezésünkre áll, lehetőség nyílt számomra — mondhatnám — mindkettőnk mulasztásának pótlására.

2. A finnugor *l' hang fejleményeire vonatkozó vizsgálatokat két körülmény nehezíti meg. Az egyik, hogy nem sok olyan szó akad, amelyben ez a hang akár a szó kezdetén, akár a szó belsejében megvolt; a másik pedig az, hogy a tájékozódást nem csekély mértékben zavarja egyrészt a finnugor *l'-nek bizonyos finnugor nyelvekben bekövetkezett palatalizációja, másrészt az eredeti *l'-nek egyes szavakban bekövetkezett feltételezhető depalatalizálódása. Viszont a fejlemények számbavételét megkönnyítheti az a körülmény, hogy az *l*-hez hasonló jellegű hangok esetében — aminők *l*, *r*, *m*, *n*, *n'*, *j*, *β* — nincs a fejlemények tekintetében lényegesebb különbség a finnugor nyelvekben akár a szó kezdetén, akár a szó belsejében fordulnak is elő ezek a hangok. Így tehát már eleve is valószínűnek látszik, hogy ez nem lesz más-ként a finnugor *l' hang fejleményei tekintetében sem. Ez azt is jelentheti számunkra, hogy a szóbelseji és szókezdeti fejleményeket összefoglalóan tárgyalhatjuk, vagyis ilyen módon valamivel nagyobb szóanyagra támaszkodhatunk.

BENKŐ LORÁND csatlakozva PAASONEN (Keleti Sz. XIII, 260 kk.) és W. STEINITZ felfogásához¹ azt tette fel, hogy a finnugor alapnyelvben ere-

¹ Vö. W. STEINITZ, Geschichte des finnischugrischen Konsonantismus, Acta Inst. Hung. Univ. Holmiensis, Series B, Lingu. I, 15—39.

detileg három *l*-szerű hang volt, éspedig *l*, *l*, és *l̄*. Ez a feltevés tulajdonképp néhány keleti-chanti nyelvjárás hangviszonyainak általánosítása. Elképzelhető volna azonban, hogy az illető chanti nyelvjárásokban csak bizonyos hangtani helyzetben alakult ki — esetleg idegen hatásra — a postalveolárisnak mondott *l* hang. Bizonyosnak e hang meglétét a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag azonban csak abban az esetben mondhatnók, ha e hang fejleményei a szamojéd nyelvekben eltérnének a normális *l* hang fejleményeitől, amiről azonban tudtommal nem lehet szó. Egyébként annak a körülménynek, hogy két vagy három *l*-szerű hang teendő-e fel a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag, nincs szerintem az egyes finnugor, illetve uráli nyelvek szempontjából nagyobb jelentősége, mert az említett keleti-chanti nyelvjárások kivételével a finnugor nyelvekben nincs különbség a **l* és az esetleges **l̄* fejleményei tekintetében. Minthogy pedig a két feltételezett *l*-szerű hang fejleményei tekintetében nincs különbség a magyar, a manysi és a chanti nyelvjárások többségében sem, nagy valószínűséggel feltehető, hogy a két hang még az ugor közösség korában az ősgugor nyelvterület legnagyobb részén egybeesett *l*-lé.

3. Hogy a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag az *l̄* hang megléte felteendő, az leghatározottabban a permi nyelvekből tűnik ki, amelyekben ti. ez a hang általában megmaradt. Erre a körülményre már WICHMANN is rámutatott a finnugor *l*-hangokra vonatkozó, alapvető jelentőségű tanulmányában.²

A finnugor **l̄* a lappban, a finnségi és a volgai finnugor nyelvekben egybeesett a finnugor **l*-lel. A finn és a volgai nyelvekben ez a jelenség hangtörténeti szempontból valószínűleg összetartozik a finnugor **n'*-nek *n*-nel való képviselésével. Néptörténeti szempontból ez annyit jelent, hogy a finneknek és a volgai népeknek az ősei a Közép-Volga táján egy olyan néppel keveredhettek össze, amelynek a nyelvéből hiányozhatott a *l̄* és a *n'* hang.

WICHMANN egybeállításaiából az is kiténik, hogy a fgr. **l̄*-nek a manysi-ban és a magyarban is általában *l* felel meg. Azok a magyar szavak, amelyekre WICHMANN hivatkozik a szókezdeti helyzetre vonatkozólag: *leng*, *lep*, *legyhéd* (vö. FUF. XV, 16, 18, 19); a szóbelseji helyzetre vonatkozólag pedig nála (FUF. XV, 23, 26) *hüvely* és *csillog* szavaink szerepelnek. [BENKÓNÉL csak ez utolsó szó van említve!]. Annak a körülménynek, hogy a *hüvely* szóban a fgr. **l̄*-nek *ly* felel meg, nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk, hiszen — amint ez BENKÓ tanulmányából határozottan kiténik — nyelvünk egy bizonyos korszakában nagyon gyakori jelenség volt nálunk a *l* palatalizálódása. Az ősgugorban csakis valami *l*-szerű hang felelhetett meg a finnugor **l̄*-nek, mert az ugor nyelvekben a fgr. *-*lm-* hangkapcsolatnak a *hamú* szóban ugyanaz a fejleménye, mint a fgr. *-*lm-* hangkapcsolatnak a *szém* szóban.

Eredeti fgr. *-*lm-* hangkapcsolat szerepelt a *három* szó finnugor előzményében is (vö. WICHMANN: FUF. XV, 44), csak hogy ez esetben az ősgugorban egy magánhangzó került az **l̄* *l* és *m* közé. A *r* előzménye a *m. három* szóban természetesen csakis *l* lehetett, amint ennek a *l*-nek a folytatása a chanti *χōlēm* stb. szóalakban mai napig megmaradt; ellenben a

² Y. WICHMANN, Zur Geschichte der fingr. *l*-Laute: FUF. XIII, 1–55. — BENKÓ az e tanulmányban foglaltakat — úgy látszik — fejtegetései során teljesen figyelmen kívül hagyta, és a finnugor *l*-hangokat illetően megelegedett azzal, amit ezekre vonatkozólag STEINITZ vázlatában talált.

manysi *kārəm* stb. szóalak azt tanúsítja, hogy az *l > r* változást a magyarok és a manysik ősei még egymás mellett élésük idején hajtották végre ebben a szóban.

A fgr. *l tulajdonképp a chantiban sem maradt meg, mert általában *l̄* (*l̄*), *l̄* van a helyén, amely hangok a chanti nyelv komi, manysi és szamojéd jövevényszavaiban is helyettesíteni szokták e nyelvek *l̄*-jét; ellenben az orosz jövevényszavakban már többnyire valami palatalizált *l*-szerű hangot találunk az orosz *l* helyén. Azokban a keleti-chanti nyelvjárásokban, amelyekben — legalábbis a látszat szerint — háromféle finnugor *l* hang fejleményei vannak meg, a fgr. *l hang helyén másféle palatalizált hangokat, úgymint *l̄*'-t, *ś*-t, *θ*-t és *ž*-t találunk.

Amennyiben azon az állásponton vagyunk, hogy a finnugor alapnyelvben csak kétféle *l* hang volt, ti. *l* és *l̄*, akkor mindenesetre az látszik valószínűbbnek, hogy a chantik ősei a régibb jövevényszavakban a *l* hangot a nyelvükben akkor még meglévő *l̄* hanggal vették át, amely hangból azután később szabályszerűen *l̄*, *l̄* fejlődött. Ezt a felfogást képviselte WICHMANN is (FUF. XV, 51). Ha azonban azon az állásponton vagyunk, hogy a finnugor alapnyelvben eredetileg három *l*-szerű hang volt, amelyek közül a chanti dialektusok többségében a **l̄* és a *l már ősidőkben összeesett *l̄*-lé, akkor azt kell feltennünk, hogy a chanti nyelv ide tartozó, eredeti *l*-t tartalmazó jövevényszavaiban hanghelyettesítés történt. A fgr. *l magyar és manysi megfelelőseire való tekintettel ez utóbbi lehetőség mindenesetre valószínűbbnek látszik.

Az előadottak szerint STEINITZnek az a felfogása, amelyhez BENKŐ is csatlakozott, hogy a manysiban és a magyarban kétféle finnugor *l hang egybeesett volna, de a finnugor palatalizált *l ilyen alakban maradt volna meg, egyáltalán nem helytálló. A manysit illetőleg STEINITZet az a körülmény tévesztette meg, hogy a m. *száldob* stb. 'hársfa' szóval egybeállítható manysi *sēlt*, *sālt* stb. 'Lindenbast' szóban a fgr. *l megmaradni látszott, minthogy a vele egybeállítható udm. *sal* 'Splint' szóban szintén *l*-t találunk. STEINITZ azonban figyelmen kívül hagyta, hogy olyan nyelvekben, amelyekben vannak palatalizált mássalhangzók, asszimilációs úton valamely mássalhangzó palatalizációja mindig bekövetkezhetett, ha előtte vagy utána palatális hangzó fordult elő. Az idézett manysi szóalakot az udmurt szóalakkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a manysi szó valami képzőelemmel bővült, amelynek teljesebb alakja az AHLQVISTNÁL található *silyt* 'Lindenbast' szóalak tanúsága szerint *-xt* lehetett. De ugyancsak AHLQVISTNÁL található a 'hársfa' jelentésű *silyt-jiv* szóalak is, és így nagyon könnyen meglehet, hogy a 'fa' jelentésű *jiv* szó *j*-je révén asszimilálódtak fokozatosan az előtte álló 'háncs' jelentésű hangsor összes mássalhangzói.

Mindenesetre nem mindig könnyű megmondani, hogy mi idézhette fel valamely szóban a *l* jésülését. Például a *halok* ~ *hajk* ~ *halk* 'bevágás a fába' szavunkkal egybeállítható manysi szóalak határozottan azt tanúsítja, hogy e szóban az *l* tekintendő az eredeti mássalhangzónak (vö. HORVÁTH: MNy. XLIII, 17). De nyilván ugyanígy ítélendő meg az utóbbi szóhoz a hangsor tekintetében nagyon hasonlító *hályog* szóalak *ly*-je is, amely BENKŐ egybeállításai szerint az egyetlen (!) magyar szó volna, amelyben a fgr. *l *ly*-ként maradt volna meg. De palatalizálódás teendő fel a *sajog* szó felteendő előzményéről is, ha ti. az tényleg összetartozik a *csillog* szóval.

4. Az *l* hang palatalizációja azonban csak abban az esetben következhetett be egyes szavakban, ha az *l* mint önálló foném megvolt a nyelv hang-

rendszerében. Azt a mai magyar nyelvben is tapasztalhatjuk, hogy csak olyan mássalhangzók palatalizálódhatnak, amelyeknek palatalizált alakjai is megvannak nyelvünk hangrendszerében (ezek: *t*, *d* és *n'*). Így tehát a fgr. *l hangnak az ő sugarban bekövetkezett depalatalizációja után a *l* hangnak mint fonémnek szükségszerűleg ki kellett valamiképp alakulnia az ő sugar hangrendszerben, mert különben semmiképp sem következhetett volna be egyes esetekben a *l* palatalizációja. És az *l* hangnak az ő sugarban újonnan való kialakulása tényleg be is következett. Abból a hangból ugyanis, amely a finnugor alapnyelvre vonatkozólag SETÄLÄ *δ-nek tett fel (NyK. XXVI, 377), még az ő sugarban *l fejlődött, de nyilván a fgr. *l > *l* hangváltozás után, hisz máskülönben a fgr. *l és a fgr. *δ fejleményei e nyelvekben egybeestek volna. Ez a másodlagos *l hang ebben az alakban napjainkig megmaradt a manysiban. — Ez a feltételezett hang palatalizálatlan alakban, vagyis *δ-ként is megvolt a finnugor hangrendszerben, és belőle a keleti finnugor nyelvekben *l* fejlődött. De mindkét hang csak a szó belsejében fordulhatott elő. Hogy azonban ez a két feltételezett hang tényleg *δ* és *δ'* lett volna a finnugor alapnyelv hangrendszerében, amint azt SETÄLÄ és nyomában SZINNYEI is feltette, már kérdésesnek látszik. Magam részéről inkább *d*-t és *d'*-t volnék hajlandó e másodlagos *l*-hangok előzményeként feltenni (vö. MOÓR: Acta Lingu. Hung. II, 395), éspedig főként azért, mert fonetikai szempontból nehezen képzelhető el, hogy miként fejlődhetett volna ki interdentális részhangokból közvetlenül valami *l*-szerű hang, míg dentális zárhangokból ilyen hang kifejlődése könnyen érthető. A nyelv első része ugyanis e hangok képzésénél ugyanabban a helyzetben van, mint a liquidák képzésénél; így tehát csupán a zár felpattantására szolgáló innervációnak kell egy kissé megkésnie, hogy az artikulációs levegő oldalt tóduljon ki a nyelv felett, ami *l*-szerű hangot hozhat létre. Hibás innerváció a *l* hang képzésénél is előfordulhat, aminek eredménye *d* hang lesz, nem pedig *δ'*, amint az nyelvünk hangtörténetéből is hitelesen megállapítható. Igaz, hogy van olyan finn nyelvjárás, amelyben a *δ* helyén *l*-et találunk, én azonban nem hiszem, hogy az átmeneti hang e nyelvjárásban is nem *d* lett volna, aminthogy más nyelvjárásokban tudomásom szerint ténylegesen *d* képviseli a *δ*-t. Ezenkívül pedig figyelembeveendő, hogy a SETÄLÄ által feltételezett *δ'* hang nemcsak, hogy az uráli nyelvekben nem fordul elő, hanem még az is kétes, hogy van-e a világon egyáltalán olyan nyelv, amelyben ez a hang megvolna... Akármint legyen is ez, az már egyáltalán nem kétséges, hogy a keleti finnugor nyelvek idetartozó *l*-szerű hangjainak előzménye valami dentális hang volt. Ezt tanúsítják az idetartozó szavaknak finn, lapp, mordvin és szamojed megfelelőiből megállapítható hangviszonyok (vö. SZINNYEI, NyH.⁷, 37–8). Ezért semmiképp sem helyeselhető BENKŐ LORÁND eljárása, aki a finnugor *l* folytatásait egybekeverte a finnugor *d vagy **δ'* folytatásaival, és mindkét hangot a finnugor *l folytatásának nevezte ki.

Ez a másodlagos ugorkori *l változatlanul — amint már említettük — csak a manysiban maradt meg, a chantiban *i* fejlődött belőle, míg a magyarban többnyire *gy* (vö. *ágy*, *hagy*), az *új*, *ujj* és *fajd* szavainkban pedig *j* képviseli. Az új ugorkori *l hang megjelenése után természetesen már bekövetkezhetett az eredeti fgr. *l vagy esetleg a fgr. *l-ből származott *l hang palatalizációja is bizonyos szavakban, aminek a nyomai az összes ugor nyelvekből kimutathatók. Ilyenformán felel meg a komi *šélöni*, *šélavni* stb. 'spucken' | udm. *šaläni* stb. 'ua.' szónak a manysiban *šalyi*, *šälyi*, *šälli* 'ua.', a chantiban

sügyem 'ua.' (vö. WICHMANN: FUF. XV, 47). Ez esetben a palatalizációt nyilván az *s*- előzményeként felteendő ugorkori *s- idézte elő. — A chanti *mol* 'gyöngy' és udm. *mulj, molj* 'bogyó, dió' szavak alapján fgr. *l-ből lett ugorkori *l palatalizációja teendő fel *meggy* szavunk (~ mansi *mäl*) ugorkori előzményére vonatkozólag is.

5. D nemcsak a fgr. *l-ből származott *l* az ugor nyelvekben, hanem az -*lj- hangkapcsolatból is. Erre következtethetünk a finn *neljä* '4' szó manysi *nälä* stb. és chanti *nal* stb. megfelelőiből. A magyar *négy gy*-je az *l későbbi palatalizációjából származott **l'* folytatása, amire majd visszatérünk. A IpS *péljē* stb. tanulsága szerint *fül* szavunk *l*-je szintén *lj*-ből származott, amely alaknak a chanti *pal* 'ua.' is megfelel. A manysiban e szóban az *l* palatalizálódott (*pil* stb.); ez a palatalizálódás *fül* szavunk továbbképzett alakjában a magyarban is bekövetkezett, úgyhogy az *lj* > *l'* > *l*-nek ez esetben *figyel* szavunkban szintén *gy* felel meg. És úgy látszik, hasonló eredetű a *gy* *hagymáz* szavunkban is, amennyiben helyes annak a f. *koljo* 'óriás', észt *kolli* 'mumus' szavakkal való egybeállítására (vö. SZINNYEI, NyH.7, 57).

6. Az előmagyar korban vagy az ősmagyar kor első felében, amikor nyelvünkben a felhozottak szerint még bizonyosan megvolt a másodlagos ugorkori *l (< fgr. *δ vagy *d'*), többször előfordulhatott, hogy valamelyik szónak eredeti fgr. *l hangja vagy depalatalizálódás útján származott másodlagos *l* hangja palatalizálódott, aminek következtében osztozott az ugorkori másodlagos *l hang sorsában, vagyis **d'* fejlődött belőle. Elsősorban is *vagy, hogy, így, úgy*, valamint még gyaníthatólag *jegy* (~ *jel*) szavunk előzményei tekintetében gondolhatunk erre, de ide tartozik a már említett *négy* szavunk is. Nincs kizárva azonban az sem, hogy e szavakban vagy közülük egyesekben az *l* palatalizálódása és a *l* > *gy* fejlődés csak a honfoglalás után következett be. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy *hogy* szavunk előzménye az ÓMS-ban még *hul* alakban szerepel, amely betűsor *hul*-nak vagy *hul*-nak olvasható. A *sámszerigy* (< szl. *samostrěly*) szóalak (vö. KNEZSA, SzJSz. I, 488) pedig azt tanúsítja, hogy a *l* > *l'* > *d'* hangfejlődés még szláv jövevényszavainkban is bekövetkezhetett; így érthető, hogy a feltételezhető ukrán *Strěli, *Strěl > *Stril víznévnek nyelvünkben a *Sztrigy* víznév felel meg (vö. MELICH, A honfoglaláskori Magyarország, 162).

7. BENKŐ LORÁND feltette, hogy a fgr. *l-t öt szavunkban még *lgy* hangkapcsolat is képviselné. Ezek a szavak: *hölgy*, *szölgy > *szögy* 'sün', *tölgy*, *tögy* ~ *tölgy* 'mamma' és *völgy*. Ez a feltevés már csak azért is valószínűtlennek mondható, mert semmiféle egyszerű mássalhangzó fejleménye általában nem szokott hangkapcsolat lenni. Egyébként három utolsó idevonatkozó példáját BENKŐ maga is szükségesnek látta kérdőjellel ellátni; azt pedig az általa megkérdőjelezett *tölgy* szóra vonatkozólag alkalmunk volt már kimutatni (MNy. XLIX, 293—304), hogy e szavunknak SEBESTYÉN-féle etimológiája, ami BENKŐ feltevésének alapja, sem alaki, sem jelentési szempontból nem mondható kielégítőnek. Ezek után — azt hiszem — aligha szükséges a BENKŐ által szintén megkérdőjelezett *tögy* és *völgy* szavakkal behatóbban is foglalkozni.

Mielőtt az általa idevont, de nem-megkérdőjelezett *szölgy > *szögy* és *hölgy* szavakról szólnék, rá kell mutatnom arra, hogy BENKŐ egyébként értékes fejtegetéseinek az a legnevezetesebb elvi, illetve módszerbeli hibája, hogy nem tett különbséget a finnugorkori *l és az ugorkori *l fejleményei

között, az *-lgy-* hangkapcsolat eredetének megítélése tekintetében is károsan befolyásolta feltevéseit, illetve magyarázatát. Láttuk ugyanis, hogy a kettő fejleményei lényegesen különböznek egymástól a magyarban (lévén a fgr. **l* fejleménye *l* és *l > l*, az ugorkori **l* fejleménye pedig *gy* és *j*); így tehát teljesen valószínűtlen, hogy a fgr. **l* és az ugorkori **l* különlegesnek és elvi okokból is valószínűtlennek mondható fejleménye egyezzek egymással. Már pedig a finn *siili* 'sün' szó tanúsága szerint a **szölgý, szül* szóban legfeljebb fgr. **l* szerepelhetne, bár az sem lehetetlen, hogy e szóelőzményében fgr. **l* teendő fel. Annak biztos megállapítását ugyanis, hogy fgr. **l* vagy **l* teendő-e fel e szó előzményére vonatkozólag, csak permi nyelvi szóalakok tehetnék lehetővé, már pedig a permi nyelvekből e szó megfelelői nem ismeretesek. E szóban a finn szóalak *l*-je alapján pedig ugorkori másodlagos **l*-t azért nem lehetne feltenni, mert ennek a finnben *t ~ d* felelne meg (vö. SZINNYEI, NyH. 7 38). De a finn *siili* szóalakra való tekintettel az a BENKŐ által is képviselt feltevés, hogy a *szögy, szül, sül* szóalakok összetartozhatnának a *sulyom* szóval, mint alaki szempontból nem kielégítő feltevés szintén elutasítandó. Nincs ugyanis arra példa, hogy valamely finn szó *i*-jének a magyarban *u* felelne meg, s az sem tehető fel, hogy a magyarban hangrendi átcsapás útján palatális hangból veláris származott volna. Az előadottak szerint tehát a **szölgý* szóalak *gy*-je, amennyiben annak a *szül* szóalakkal való összetartozása nem lehet kétséges, csakis deminutív képzőnek tekinthető. Mivel pedig a *hölgy* szó mai értelmét mint eredetileg becézésként használt állatnév kaphatta (vö. SzófSz.), ez az eredet a *hölgy* szó *gy*-jére vonatkozólag is valószínűnek mondható, ha ti. ez a szó tényleg összetartozik a 'nöstényállat' jelentésű manysi *kal, çal* és a chanti 'nöstény coboly vagy róka' jelentésű *köjeç* stb. szóalakokkal. A manysi szóalak *l*-jének és a chanti szóalak *i*-jének az előzménye csakis a fgr. **d*-ből vagy **ð*-ből származott ugorkori **l* lehetett, mert a finnugorkori **l* megfelelői — amint tudjuk — más jellegűek; de ennek felel meg az ezzel összeállítható lapp *gadfe* 'nöstény hölgymenyét' szóalak *ð*-je is. A manysi *çal* szóalaknak a magyarban **hsj* szóalak felelhetne meg, és ha lehetségesnek gondoljuk is, hogy a *-gy* kicsinyítőképző hozzájárulása után a *-jgy* hangkapcsolatból disszimiláció útján *-lgy* fejlődött volna, akkor is még mindig érthetetlen maradna számunkra, miként felelhetne meg a *hölgy* szó többeli magánhangzójaként felteendő **ü < *u* valami manysi szóalak *a*-jának (ilyen megfelelésre ugyanis nincs példa). Ezek szerint tulajdonképp még az is kérdéses, hogy tényleg összetartozik-e *hölgy* szavunk az említett rokonnyelvi szavakkal.² Erre való tekintettel már csak ezért sem lehetne ez a szó alkalmas arra, hogy az ugorkori (!) **l* megfelelőésének egyik különleges példáját lássuk *hölgy* szavunk *lgy*-s hangkapcsolatában.

8. Az előadottak szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy elsődleges finnugorkori **l*, akár a másodlagos ugorkori **l*-nek a folytatása a korai magyarban, vagyis a török-magyar érintkezések korának magyar nyelvében *l* alakban lett volna meg. Ezek szerint ez a hang a honfoglalás korában sem lehetett meg nyelvünkben. Ezt a leghatározottabban a *Zemplén* helynév tanúsítja, amely az adatok tanúsága szerint *l*-lel került a magyarba, bár e névalak ősének szláv **Zemlinъ* névalak tekintendő. A régiségben van ugyan

² Ezt már TOIVONEN is kétségbe vonta, vö. E. ITKONEN: Pais-Emlékkönyv 618. — A SZERK.

ly-es alakja is e névnek másodlagos jésülés eredményeként, aminek azonban nincs nagyobb jelentősége. Ha ugyanis *l*-lyel került volna ez a név a magyarba, akkor a felvidéki palócos nyelvjárásokban ez a hang ebben a névben napjainkig megmaradt volna, már pedig *Zemplén* lakói maguk ma is *Zemlén* néven, tehát *l*-lel és nem *l*-lyel emlegetik falujukat, (vö. MELICH, A honfoglaláskori Magyarország, 102). A *Zemplén* névben levő *l* tulajdonképpen szláv nyelvi ún. *l* epenthetikumból származik. Ez már *ly*-es alakban van meg a szatmármegyei *Zsarolyán* község nevében, amely név szláv *Žeravlěnz névalakból származott (vö. MOÓR: ZONF. VI, 115). Hogy pedig ez a helynév szláv származású helyneveinknek nem a legősibb rétegébe tartozik — mint a *Zemplén* név —, azt a leghatározottabban a szókezdő *zs* tanúsítja. Ez a hang a név átvétele korában nyilván megvolt már nyelvünkben, és ezért nem kellett *š*-sel helyettesíteni. De ekkor nyilván megvolt már a *l* hang is!

Helyneveinkben maradtak más nyomai is annak, hogy a *l* eredetileg nem volt meg nyelvünk hangrendszerében. KNEIÉZA mutatott rá arra, hogy a szlávban *lj*-vel kezdődő helynevek többnyire *li*-vel honosodtak meg magyarban, aminek az okát ő is abban látta, hogy az *l* eredetileg nem volt meg a magyar nyelv hangrendszerében (vö. MNy. XXXVI, 19–22). De szláv jövevényszavaink között is van két olyan szó, amelyekben a szláv *l* hangot *l* képviseli. Az egyik a *család-cseléd* szópár (< szláv *čeljadŭ*), a másik a *kulcs* szó (< szl. *ključŭ*). Ez utóbbi szónak van ugyan *kujcs* változata is, azonban azt már BENKŐ (i. m. 66) is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy a *kujcs* változatnak egyáltalán nem valami *kulycs szóalak volt az előzménye, hanem ez közvetlenül a *kulcs* szóalakból származott.

9. Amikor a XI. század folyamán már általánossá vált a szláv-magyar kétnyelvűség a magyarság körében, akkor a szlávból kölcsönzött szavak és nevek *l*-ét nem kellett már *l*-lel helyettesíteni. Ezért a XI. század folyamán vagy később átvett szláv jövevényszavak és -nevek *l*-je helyén általában már *ly*-t találunk a magyar szóalakban, amint ezt a *Zsarolyán* helynév esetében be is mutattuk. Vagyis a szláv *l* hanggal ugyanaz történt nyelvünkben, mint amit megállapíthatunk a szláv *ž* és *c* hangoknak jövevényszavakban és -nevekben való képviselőre vonatkozólag is. Ti. kezdetben, amikor a magyarok szláv nyelvi tudása még csak kezdetleges lehetett és semmiképp sem általános, átvett szláv szavakban és nevekben a *ž*-t *š*-sel, a *c*-t pedig *č*-vel és *t*-vel helyettesítették, később pedig, amikor a szláv nyelvi tudás a magyarság körében már alaposabb és általánosabb lehetett, nem volt már szükség hanghelyettesítésre, úgyhogy szláv jövevényszavak és -nevek révén nyelvünk hangrendszerében is meghonosodtak ezek a hangok.

Az *l* — úgy látszik — már a X. század végén meghonosodott nyelvünkben. Erre lehet következtetni a *konkoly* (< szl. *kokoljŭ*; vö. KNEIÉZA, SzJSz. I, 278) és *király* (< szl. *kralj*; vö. KNEIÉZA, i. m. 268) szavainkból. Az elsónél a megőrzött nazális tanúsítja a X. századi átvételt, a másodiknál pedig a szó jelentése. Az Árpádok ugyanis már rég *kral*-nak címeztethették magukat, illetve így emlegethették őket szláv alattvalóik, mielőtt nyugatiasan koronával királlyá koronáztatták magukat.

10. A szláv *l*-nek *l*-lel való helyettesítését bizonyos esetekre vonatkozólag BENKŐ is észrevette, azonban az idetartozó jelenségeket gyökeresen tévesen ítélte meg, azt tételezván fel, hogy a magyarok a szláv *l*-t rendszeren *l*-lel vették volna át, „kivételesen” azonban ezt a hangot *l*-lel is helyettesí-

tették volna. Ilyesmiről szó sem lehet; minden nyelvben idegen nyelvi szavak és nevek átvételekor csak azokat a hangokat helyettesítik, amelyek hiányoznak a sajátnyelvi hangrendszerben. BENKŐnek ezt a téves magyarázatát nem csekély mértékben az a körülmény idézte fel, illetve tette lehetővé, hogy túlságosan elnagyolta a finnugorkori, illetve ugorkori *l* hangok tárgyalását, mert ebből ő is könnyen felismerhette volna, hogy a honfoglalás korára vonatkozólag az *l* hang megléte nyelvünk hangrendszerében nem tehető fel.

Magyar nyelvészek körében még mindig nagyon el van terjedve az a hiedelem, hogy a finnugor nyelvtudomány valami távoleső tudomány, és hogy a magyar nyelvtudományt minden vonatkozásban alaposabb finnugor összehasonlító nyelvtudományi ismeretek nélkül is eredményesen lehetne művelni. Ez bizony nem mindig van így.

MOÓR ELEMÉR

A tolmács szó történetéhez

1. A *tolmács* nagy területen meglevő vándorszó, de sem eredete, sem vándorlása nem világos. Megpróbálom, hogy — legalább egy ponton, a török vonatkozások pontján — világosabbá tegyem a rá vonatkozó kérdéseket. Cikkem megírásához az indítékot a *tolmács* irodalmának egy újabb terméke, egy finn turkológusnak, P. JYRKÄNKALLIONAK adatokban és gondolatokban gazdag dolgozata adta.¹

2. JYRKÄNKALLIO (10. l.) szerint a *tolmács* eredete elvész az ősidők homályában. Talán a kisázsiai mitanni nyelv (i. e. II. évezred) *talami* 'tolmács' szava az őse. Ez a feltevés nem állja ki a kritikát. Az itt említett szóra vonatkozólag JOH. FRIEDRICH professzor Berlinből kérésemre a következőket volt szíves velem közölni: a *churri* (a mitanni ennek egy része) *talami* 'tolmács' szó csak a régebbi tudományos irodalomban volt elfogadva, s már régen el van vetve; a *talami-* (*talmi-*, *telami-*) szót legújabbban LAROCHE elfogadható megokolással 'nagy'-nak fordítja.

Felveti JYRKÄNKALLIO a kínai eredet lehetőségét is, de nem beszél arról, hogy miféle kínai szóból származhatnék a *tolmács*. Ez a lehetőség tehát voltaképpen tárgyaltalan.

De lehet a szó JYRKÄNKALLIO szerint sémi eredetű is: a *targumānu* 'tolmács' szó egy ősi rokonának az átvétele; ez a szó már a fenti „mitanni” szóval egyidőben jelentkezik és talán iráni vagy más közvetítéssel juthatott a törökökhöz. Ez sem meggyőző.

3. JYRKÄNKALLIO már most — mindenesetre inkább csak feltevés-szerűleg — úgy gondolja, hogy a törökök átvettek egy **tilmač*-féle alakot valamelyik fent említett nyelvből, utólag kapcsolatba hozták a saját nyelvük *til* ~ *tıl* 'nyelv' szavával, és így keletkezett a török *tilmač* ~ *tilmeč* 'tolmács' szó, melynek tehát voltaképpen alapszava is, képzése is idegen. Ebben az esetben tehát — ha jövevényszó is — őstörök szó volna a *tilmač* ~ *tilmeč*.

Ezt nem látom valószínűnek. A török nyelvek egy fontos csoportjában, az oguz nyelvekben — mint látni fogjuk — eredetileg nincs meg ez a szó; az altajvidéki és a kipcsak nyelvekben jelentkezik, tehát az északi törökségben, és azok a nyelvek, melyekben eredeti, két, földrajzilag egységes csoportra oszlanak: az egyikben *tilmeč*, a másikban *tilmač* a szó alapalakja.

Az altajvidéki nyelvekben van *tilbeč*,² *tilbec*, *tilbeš*, *tilbes*, *tilmeč*, kumandi *telmeš*; az altajvidéki nyelvekhez csatlakoznak e szó alakját illetőleg a kirgiz

¹ „Zur Etymologie von russ. *tolmač* 'Dolmetscher' und seiner türkischen Quelle". Helsinki, 1952, *Studia Orientalia* XVII: 8. (11 lap).

² A forrásokat l. JYRKÄNKALLIO dolgozatában.

és a kazak, tehát azok a török nyelvek, melyek az altajvidéki törökségnek — a közbeeső nagy távolságok ellenére — tulajdonképpeni nyugati szomszédai: kir. (JUDACHIN) *tilmeč*, kazak *tilmeš*. Mindezek egy régi *tilmeč ~ *telmeč* alakra mennek vissza. — Másik csoportot alkotnak a *tolmács* képviselői tekintetében a nyugati kipszak nyelvek. Ezekben ilyen adatok vannak: besenyő *tulmač* ~ *talmač*, kun *tilmač* ~ *tolmač*,³⁾ Bulgát al-muštāq (a ZAJACZKOWSKI által kiadott XIV. századi kipszak—türk nyelvemlék) *talmač*, kazáni *tilmač*, karaim *tolmač*, *tolmac*, karacsáj *tilmač*, toboli (GIGANOV) *tulmac*. (Vö. KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen; FUF. XVII, 197, ahol a *tolmács* vogul és osztyák megfelelői is megtalálhatók.) Ezek a kipszak szók *tilmač* ~ *talmač* ~ *tulmač* ~ *tolmač* alakokra mennek vissza. A tómagánhangzó váltakozása, mely nemesak a második csoportban van meg, hanem az elsőben is, feltűnően gazdag, de nem lehetetlen és mint tény, egyszerűen konstatálandó. (L. HASAN EREN: NyK. LI, 356—73, BANG: KSz. XVII, 122.) Az *o*-s alakokat (karaim, kun — s ezekhez esetleg hozzátehetjük még a toboli *tulmac* < *tolmač alakot) JYRKÄNKALLIO oroszról való visszakölcsönzésnek gondolja, főleg azért, mert „a törökben *i* ~ *o* váltakozás nincs” (7. l.). Ezt a feltevést nem tartom szükségesnek. — Van azután a *tolmács* török megfelelőinek egy harmadik csoportja, mely földrajzilag szintén egységes és hangtanilag szintén összetartozik: ez a keletturkesztáni, csagatáj, özbek, karakalpak, türkmén, azerbajdzsáni, oszmáni csoport, amelyre az jellemző, hogy benne a *tolmács* megfelelői se nem magashangúak, mint az első csoportban, se nem mélyhangúak, mint a második csoportban, hanem vegyeshangúak: keletturk. *tilmač*, csag. *tilmadž*, özbek *tilmač*, türkm. *dilmäč*, azerb. *dilmandž*, oszm. *dilmač*. Ibn Mühennā' adata, melyet általában *tilmač*-nak olvasnak, a keletturkesztáni adathoz kapcsolandó. E harmadik csoport tagjai a vegyeshangúság miatt idegen eredetűeknek látszanak, s az itt szereplő nyelvek valóban mind annak a nyelvnek a szomszédai, amelyik legnagyobb hatással volt a déli török nyelvekre, ti. a perzsának. Ezek perzsa jövevényszavak, perzsa eredetijükről lentebb lesz szó.

Megjegyzem, hogy lényegében látja ezt JYRKÄNKALLIO is. A 10. lapon ti. a következőket mondja: „Ügy látszik, mintha szavunk erősebben volna képviselve az északi nyelvekben. A déli törökökre mintha valami idegen benyomást tenne.”

Sajátságos, hogy a *tilmač* ~ *tilmeč* elszigetelődött az alapszavától. A kazániban pl. *tıl* 'nyelv', de *tilmač* 'tolmács'. Ennek különös jelentőséget nem tulajdonítanék. Igen meggondolandó itt, amit a 7. pontban el fogok mondani. A török nyelvek közül tulajdonképpen csak egyes ótörök emlékekben, a jakutban és a tuvában (PAEMBACH: *dıl*) van a *til* szónak *i* magánhangzója és nincsen pl. a kipszak nyelvekben.

Külön kérdés a jakut *tilbäs* 'Dolmetsch' eredete. BÖHTLINGK s utána PEKARSKIJ megkérdőjelezi a jakut *til* 'Zunge, Wort, Sprache, Name' szóból való származását. Hogy azonban a jakut ember a *til* és *tilbäs* között összefüggést érez, az kétségtelen, s BÖHTLINGKnek és PEKARSKIJnak annyiban van igaza, hogy a *tilbäs* nem a *til*-ből való jakut képzés. A *tilbäs* a jakutban minden valószínűség szerint jövevényszó. Perzsa nem lehet. A perzsa nyelv hatása már az altajvidéki törökségnél meglehetősen meggyengül, a jakutokhoz meg éppen nehezen jut el perzsa szó, mint pl. az *ambār* 'Niederlage',

³ Vö. GRÖNBECH, Kom. Wb. 9. l.

mely orosz közvetítéssel került a jakutba. Alakja szerint a *tīlbās* a kipszak nyelvekre utal, de jöhetett az északkeleti török nyelvekből is, származhatnak egy *tīlbeč* szóból, mely a jakutban az alapszónak érzett *tīl* hatására *tīlbās* alakot kapott (a jakut a jövevényszókat szabályosan, de erősen átalakítja), de az a legvalószínűbb, hogy a *tīlbās* orosz jövevényszó, ahogyan BÖHTLINGK nyelvtana 172. §-ában írja. Jövevényszónak gondolja a *tīlbās*-t JYRKÄNKALLIO is, a második szótag hosszú magánhangzója alapján (8. l.).

4. Különös jelentősége van a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szónak. Ez a szó a besenyőknél a legmagasabb méltóságok egyikét jelölte, a tolmács — talán valami külügyminiszter-féle — a törzsfejedelmek közé tartozott. GYÖRFFY GYÖRGY vagy tíz magyarországi *Tulmács*, *Tolmács*, *Talmacs* ~ *Talmács* helynevet sorol fel a magyarországi besenyőkről szóló dolgozatában (KCSA, kieg. kötet, 442). Ezek vagy a *tolmács* címet viselő fejedelem birtokainak, vagy a *Tolmács* törzs töredékeinek emlékei. Ismeretesek a bizánci szolgálatban álló, az ugyanezen törzsből való „*Τουλμάτσοι*” „*Ταλματζίων*” nevű bizánci testőrök s a besenyő *Ταλμάτ* = *Talmač* törzs. (A bizánci τ č-nek, dž-nek olvasható; ezt — kétes példák mellett — egy-két biztos példa támogatja, l. MORAVCSIK GY., Byzantinoturcica II, 44. l. A bizánci feljegyzések első szótagbeli *a* ~ *ov* magánhangzóját pedig az idézett kipszak alakok igazolják.) Hogy a szó besenyő alakjai hogy viszonylanak a szláv alakokhoz, azt nem tudom, de azt biztosra veszem, hogy a magyar *tolmács* nem szláv, hanem besenyő eredetű, ahogyan pl. BÁRCZI GÉZA is gondolja (SzófSz., s. v.). Alighanem besenyő eredetű lesz a szláv szó is. JYRKÄNKALLIO a hun, avar vagy kazár eredetet sem tartja kizártnak (4. l.).

5. Van a szónak egy különleges alakja is, és pedig az ujugurban és a Qutadgu Biligben. Ezt F. W. K. MÜLLER (Zwei Pfahlschriften, 33) *tlmči* formában adja és megjegyzi, hogy „sehr unsicher”. CAFEROĞLU ujugur szótárában *t(i)l(i)mči* alakot találunk, ARAT Qutadgu Bilig-kiadásában (33. l., 162. sor) *tīlmač*-t, MALOV régi török szójegyzékében (Памятники древнетюркской письменности, 430a) *tīlmäč*-t. Emellett van az ujugurban és egy-két nem-ujgur emlékből *kelemeči* 'tolmács' szó is.

Ezekről LIGETI LAJOS a NYK. XLIX. (1935) kötetében (260. l.) az idetartozó adatok és összefüggések részletes megbeszélésével a következőket mondja: „Az ujugur *kälämäč*i . . . ugyanolyan származék, mint a török *tīlmäč*i . . . , a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor (-*mä-č*i) azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *tīl* 'ua.'”. RAMSTEDT 1952-ben megjelent „Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II” (MSFOu. 104: 2) c. művében, a 219. lapon pedig a következőket olvassuk: „Valószínűleg a *-ma* melléknévképző van a török *tīlmač*i, *tīlmač* 'tolmács' szóban (< *tīl* 'nyelv'); ujug. *kälämäč*i, *kälmäč* 'tolmács', mongol *kelemeči*, *kelemerči*, *kelemärči* ua. (< *käl, mongol *kele* 'nyelv', csuv. *kala-* 'beszélni').” Mongolistaink felfogásával JYRKÄNKALLIO nem ért egyet: szerinte — mint láttuk — a *tīlmač* ~ *tīlmäč* valószínűleg idegen eredetű, s azon alakjai, melyek szóvégi *i*-t mutatnak, a *-č*i végű, foglalkozást jelentő nevek hatására alakultak (8. l.).

6. A szó behatolt a perzsába is, mégpedig két alakban: *dilmädž* és *tīlmäč*i.

Azt hiszem, hogy az első alak egy kipszak *tīlmač* átvétele. A perzsa szókezdő *d-* az iráni-oguz *dil* 'nyelv' hatása alatt keletkezett. Szókezdő *d-* van a

perzsában a *dīraq* 'árboç', *dīrnāq* 'köröm', *durnā* 'daru' szavakban is, melyek szintén a törökből való kölesönzések (< tör. *direk*, *dīrnak*, *durna*).

Az a kritérium pedig, melynek alapján a perzsa *dīlmādž* szót a kipsakból való átvételnek gondolom, a második szótag hosszú *ā*-ja. Ez az *ā* egy török *tīlmač*(*dž*) alakra mutat, amely — mint láttuk — kipsak alak. Egy török *tīlmeč* átvétele esetén a perzsában a második szótagban rövid *a*(*ā*) magánhangzó volna, mint ezt a következő török jövevényszavak mutatják:

a) p. *dīrak* 'árboç' < tör. *direk*; p. *čūrak* 'kenyér' < tör. *čörek*; p. *tušak* 'ágy' < tör. *töšek*; p. *takar* 'kerék' < tör. *teker*; p. *tora* 'törvény' < tör. *töre*; p. *čičak* 'bárányhímző' < tör. *čiček*.

b) p. *dīrnāq* 'köröm' < tör. *dīrnak*; *durnā* 'daru' < tör. *durna*; p. *ulāy* 'szamar' < tör. *ulay*; p. *čomāq* 'buzogány' < tör. *čomak*; p. *udžāq* 'tűzhely' < < tör. *odžak*; p. *toqmāq* 'kalapács' < tör. *tokmak*; p. *čāpār* 'futár' < tör. *čapar*.⁴

Ami pedig a perzsa *tīlmāčī* alakot illeti, ezt alighanem a mongol kor ujjur hivatalnokai terjesztették el. A fent kifejtettek szerint a *tīlmāčī* a-ja ujjur *tīlmačī* alakra mutat, de ez a hosszú *ā* a perzsa *dīlmādž* hatására is előállhatott, tehát az sem lehetetlen, hogy a perzsa *tīlmāčī* egy ujjur *tīlmačī* átvétele.

A perzsa *dīlmādž* azután átment mindazokba a török nyelvekbe, amelyek közvetlenül a perzsa nyelv hatása alatt állanak, éspedig csak ezekbe. Így magyarázható a türkmén *dīlmāč*, az oszmánli *dīlmač*, az azerbajdzsáni *dīlmandž*, a csagatáj, özbek *tīlmač*(*dž*) (itt a szókezdő *d*-nek *t*-re változása a *tīl* 'nyelv' szó hatására történt). Idegen eredet mellett tanúskodó alaknak tartja a türkmén *dīlmāč*-ot JYRKANKALLO is (8. l.), a második szótag hosszúsága alapján, de persze más háttérrel: ő a *tīlmač* ~ *tīlmeč* szót egyáltalában idegen eredetűnek tartja.

7. A *tīl* ~ *tīl*-nek természetesen sok származéka van. Ezeknek legnagyobb része most nem érdekel bennünket, de annál jobban érdekelnek e g y e s származékok.

Először is előttünk van három szó, amely a *tīl* ~ *tīl* származékának látszik — nekem egyelőre egészen érthetetlen képzéssel és 't o l m á c s' jelentéssel, s egy negyedik szó, szintén 'tolmács' jelentéssel és világos képzéssel:

1. Oszm. *diltar* 'tolmács', isztanbuli tájszó, a kitűnő Söz Derleme Dergisi (= SözDD) adata. Illeszkedés nélkül, ismeretlen képzővel. Perzsa szónak gondolná az ember, de a perzsában nincs ilyen.

2. Oszm. *dilban* 'tolmács'. Az oszmánli nyelvtörténeti szótár, a Taniklariyle Tarama Sözlüğü III. kötetében. Az adat egy XVIII. századi verses regényből, Battál Gází történetéből való. A szótár idézi a verset is, melyben előfordul: *Yetmiş iki dili bildi, söyleşir dilban ile* 'hetvenkét nyelven tudott, tárgyal a *dilban*-okkal'. Sem a hangalak (*i*, *i*?, *a*, *ā*?), sem a jelentés nincs minden kétséget kizárólag biztosítva, de azt hiszem, mindkettőt jól adja a szótár.

3. *dilbend* 'tolmács'. XIV. századi, kairói török adat. (VELET ÍZBUDAK, El-İdrák Haşiyesi.) Ez is perzsa szónak látszik, van is ilyen perzsa szó, de egészen más jelentéssel.

4. A negyedik idetartozó adat Ibn Mühennā'-nál van (1300 körül): *ti(i)ldam*, 'tolmács' és 'hangos szavú' (ed. MU'ALLİM RİF'AT, 140. l.). APTULLAH BATTAL átírásában: *tildam*. Ez a *tīl* 'nyelv' szó, a jól ismert *-dam*, *-dem*

⁴ E szavak összeállításánál felhasználtam GAÁL LÁSZLÓNAK az újperzsa nyelv török jövevényszavaira vonatkozó jegyzeteit.

képzővel. (Erről a képzőről l. HASAN EREN: KCsA. III, 139; a *tildam* itt is mint a *til* és *dam* összetétele szerepel.) Emellett MALOV a Qutadgu Biligből idéz egy *tildam* 'beszédes' szót (Zap. Koll. Vost. III, 238). Természetesen ez is idetartozik.

Itt van tehát ez a négy csodálatos szó, mind a négy a *til* 'nyelv' származéka és 'tolmács'-ot jelent, nagyobbára érthetetlen képzővel. Az ötödik a *tilmač* ~ *tilmeč*, melynek hangfejlődését fent próbáltam magyarázni, de a képzője ennek sem világos. (Erről még beszélünk.)

Mintha különleges szó volna a *til* ~ *til* a törökben. Sem a magánhangzó-illeszkedés szabályai nem mutatkoznak a származékaiban, sem a hozzájáruló képzők jó részével nem tudunk mit kezdeni. A következőkben ugyanis további sajtáságos dolgok fognak kiderülni. Folytassuk csak az idetartozó szavak felsorolását.

5. A SöZDD közöl egy *tiltak* alakot 'dadogó' jelentéssel; megint hiteles adat, illeszkedés nélkül. És miért kezdődik *t*-vel *d*- helyett? Hiszen az oszmánliban *dil* a nyelv neve! A nyelv nem érzi a *dil*-lel való összefüggést s megmaradt a régi szókezdő *t*? Vagy a *diltak első szótagjának *d-je hasonult a második szótag *t*-jéhez? A szó a régi korból való, megvan egy kipszak nyelvben, a toboliban is, mégpedig két alakban, két jelentéssel: *tildak* 'beszédes' és *tildik* 'dadogó' (RADL.). Emellett van a törökben *tilde*- 'beszélni' ige (l. RADL., Wb. III, 1387).

6. A SöZDD közöl egy oszm. *tilkav* 'dadogó' adatot, megint illeszkedés nélkül, megint szókezdő *t*-vel *d*- helyett, megint nem világos képzővel. S ez a furcsa szó megvan egy kipszak nyelvben, a kumükben is (KSz. XII) *tilkau* alakban, szintén 'dadogó' jelentéssel, — és itt sem illeszkedik. Ez is ősi egyezés. Nem az oszmánli népnyelv különleges jelenségeiről van tehát szó a *tilkav* esetében és más idetartozó esetekben.

7. Az oszmánli szótárak, pl. a Qāmūs-i Türkī, vagy HEUSER—ŞEVKET szótára is, közölnek egy دىلاق *dilak* alakot 'klitorisz' jelentéssel. E szót a SöZDD *dilay*, *dilak* alakban ismeri, ugyanazon jelentéssel. Mindkét nyelvjárási adat Dél-Anatóliából való, az első Denizliből, a másik Kóniából. A szó képzése világos, az oguz szókezdő *d*- is jelentkezik benne, képzője azonban nem illeszkedik; nagyon érdekes a SöZDD második alakja, melyben az *á* betű azt jelenti, hogy az *l* nem alveoláris, hanem dentális képzésű. Ilyen rendszeren csak idegen szóban van. Amellett a nyelvérzék számára a szó éppoly világos két részre (alapszóra és képzőre) oszlik, mint pl. a magyar *nyelvecske* vagy a német *Zünglein*. Ezt a tudatot erősíti az oszm. *dildžik* 'nyelvecske, klitorisz' szó is, melynek képzése éppoly világos. S még hozzá a *tilak* ősi szó is. Megvan már Maḥmūd-i Kāšgarīnál: esigil *tilak* [? *tilak*] 'weibliche Scham' (BROCK.). Megvan a régi kipszak szótárakban, HOUTSMA glosszáriumában, Abū Hayyān-nál, a Tuḥfet-ben — *tī* [i?] *lak* alakban, 'klitorisz' jelentéssel. Van rá adatunk az oszmánli régiségben is, a Tan. Tar. Sözl. II a XVII. századból ismeri, szókezdő *t*-vel. RADLOFF közöl egy oszm. *tī* [i?] *lak* 'inyvitorla' adatot is, és illeszkedett alakban közli a szót a SöZDD pótkötete (IV. k.), nyugati Anatóliából a Manisai vilájetből: *dilak* 'klitorisz'.

8. Az oszm. népnyelvben van *diladžan* 'fecsegő' és *diladža* 'aki az embernek szavába vág' adat. Az első isztanbuli tájjszó, a második ankarai (An. Derl.). Vö. kazáni *tolčen* 'языкастый' (Тат. — русск. сл. 1950), 'Vielsprecher, zänkisch, eigensinnig' (RADL.).

9. A kazakban van *tilmar* és a kirgizben — illeszkedéssel — *tilmer* szó, 'beszédes' jelentésben (MACHMUDOV—MUSABAEV, 1954, illetőleg JUDACHIN), s a kazakban és karakalpakban *tilmaš* 'tolmács, irnok' (MACHMUDOV—MUSABAEV, illetőleg BASKAKOV). Itt arra lehet gondolni, hogy a *tilmaš* perzsa jövevényszó, s ez befolyásolta a *tilmar* vokalizmusát. De az is lehet, hogy itt olyan, a törökben keletkezett vegyeshangú alakokkal van dolgunk, mint amilyeneket az előző pontokban felsoroltam.

Sőt ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, van-e egyáltalában szükség arra, hogy az oguz, csagatáj alakokat (l. 6. pont) a perzsából magyarazzuk. Fenntartom ezt a magyarázatot, utóvégre a nyelv életében két tényező is működhetik egy irányban.

Mindenesetre erősen számolni kell a török nyelvek életében egy fejlődési tendenciával, azzal, amelyik a palatoveláris magánhangzó-harmónia megzavarására irányul. Világos és nagyszámú példán mutattam ezt be „Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához” c. dolgozatomban (A MTA. I. Osz. Közl. X, 9—14, 22—33, 41—48. l.), de bőven van rá példa a törökség több más területéről is. Lényegében ugyanarról a jelenségről van itt szó, mint mikor a perzsa eredetű oszmánli *dilber* 'szép, kedves' szó Anatóliában *dilbar*-ra lesz (CAFEROĞLU, Doğu İAT, 242 és Orta Anadolu AD, 232). Azt sem kell elfelejteni, hogy a *til* 'nyelv' szóban *i* magánhangzó van. A magánhangzó-harmónia megzavarásában mindenütt ez a hang jár elől.

8. A *tilmač* ~ *tilmeč* szó képzője nem közönséges; legfeljebb a *šiyirtmač* 'tehénpásztor' (*šiyir* 'tehén') képzőjével egyeztethetjük. Feltűnő, hogy a *til* fent felsorolt származékai is szokatlan — mint már mondtam — ma még nem világos képzőkkel vannak ellátva.

A *tilmač* ~ *tilmeč*-et tehát eredeti török szónak tartom, északi török szónak, mely a besenyőből ment át bizonyos kelet-európai nyelvekbe, s ezekből aztán tovább is vándorolt.

NÉMETH GYULA

Nëmvagy, Mavagy, Nëmél-féle személyneveink szamojéd összevetésének dolgában

Amit itt közlések, az N. SEBESTYÉN IRÉN „Szamojéd jelzős szerkezetek” című doktori értekezésének 1956. június 13-án megtartott vitáján mint hozzászólásom fő része hangzott el. — Az értekezés szóba kerülő mozzanatait nagyjából tartalmazza a szerzőnek „A régi magyar *Nëmvagy*, *Mavagy* védőnevek és a *nap-lëvő*-féle szerkezetek uráli előzményei” címen korábban megjelent cikke (Pais-Emlékk. 637—41).

1. Az értekezésben (21. l.) ezt olvashatjuk: „Az uráli nyelvek egynemelyikében, így a régi magyarban és a nyenyec-szamojédban találunk nyelvi kövületként megőrződött szórványos adatokat, amelyek arra utalnak, hogy a neutrális szó az uráli nyelvnek abban az állapotában, amelyre még nyelvi tények alapján következtetni lehet, nominális természetű volt.”

GOMBOCZ (UJb. X, 9) és KLEMM (MNy. XXIII, 330—1) — mint ahogy N. SEBESTYÉN IRÉN utal rá — úgy vélekedett, hogy a fejletlenebb tudatú és beszédű ember kezdetben csak tárgyfogalmak segítségével gondolkodott, ennek megfelelően csak névszói természetű szavakkal beszélt, a pusztá igető eredetileg névszótó volt, s így névszói állítmányul szolgált (ért. 21—2. l.). — A szerzőnek ugyanez a véleménye.

A *Nëmvagy*, *Mavagy*-féle régi magyar személynevek vallomásával bizonyítja ezt. Hivatkozik arra, hogy én (MNy. XVIII, 95) és KLEMM (MNy. XXII, 120) „megállapítottuk”, hogy ezekben a *vagy* nem egyes 2., hanem egyes 3. személyű igealak. — Ehhez némi helyreigazítást kell tennem. Tudniillik az idézett helyen (MNy. XVIII, 96) ily értelműen nyilatkozom: A *vagy* szerepét ezekben az óvónevekben — N. SEBESTYÉN IRÉN „védőnév” műszót használ — bajos eldönteni. Lehet ugyanis ’tulajdon, javak’ értelmű névszó. Lehet azonban személyre vonatkoztatott ige is; mégpedig jelölheti vagy a 2., vagy a 3. személyt, sőt ekkor még talán mind a kettőt.

N. SEBESTYÉN IRÉN (ért. 22. l. és Pais-Emlékk. 638) ezt írja azután: „Grammatikailag azonos a *Nëmvagy*, *Mavagy* védőnevekkel a régi magyar *Nëmél* védőnév, amely PAIS felfogása szerint annyit jelent, mint ’nem élő.’” — Én szabatosan ezt írom a *Nëmél* nevekről: „Eszert a ’nem élő’ vagy ’nincs életben’ értelmezéssel óvőnévként foghatjuk fel.” Tehát világosan kétféle: névszói és igei jelentéssel számolok a nevekkal kapcsolatban.

„PAIS felfogása szerint a *Nëmvagy*, *Mavagy* nevek jelentése is lehet ’nicht seiend’, ’heute seiend.’” Közvetlen erre: „Nyenyec-szamojéd adatok teljes mértékben igazolják PAIS ezen felfogásának helyességét.” (Uo.)

Két nyenyec-szamojéd szót idéz és fejteget N. SEBESTYÉN IRÉN. Úgy magyarázza őket, hogy második elemük egyenlő az *ile* ’él’ pusztá igetővel,

s azt jelenti: 'élő', vagyis a szavaknak mint összetételeknek az értelmük: 'jó-élő', illetőleg 'rossz-élő', majd ezekből: 'gazdag', illetőleg 'szegény'.

A rám, azaz az én felfogásomra való hivatkozást a jelzett vonatkozásban nem találom egészen szerencsésnek, minthogy én mind a *Nēmvalgy*, *Mavagy*, mind pedig a *Nēmél* nevek második *vagy*, illetőleg *él* elemével kapcsolatban a névszóként, de egyszersmind az igeként való felfogás lehetőségére mutatok rá. Hogy miként gondolkodtam velük összefüggésben, az is megvilágíthatja, hogy őket tárgyalva jegyzetben utalok (MNY. XVIII, 96) ama hajdani dolgozatomnak a *Livinti(k)*, *Levente* és *Levedi* nevekkel foglalkozó részére, ahol (MNY. XVII, 159–60) azokat *liv* ~ *löv* igenévszók származékainak magyarázom. Ezt a nézetemet különben bővebben kifejtve többször megismételtem régebben is, újabban, sőt legújában is (MNY. XLIX, 292–3 és NytudÉrt. 5. sz. 69–70). Meg kell itt is mondanom, hogy a *vagy*-ot meg az *él*-t én nomen-verbumnak, névszó-igének tartom, úgyhogy nézetem szerint az idézett nevekben névszónak, igének egyaránt értelmezhetők. Másként így is mondhatom: akik ezeket a kifejezéseket a mi Árpád-korunkban személynevekül alkalmazták vagy használták, így is érthették: 'nem-való' vagy 'nincs', illetőleg 'nem-élő' vagy 'nem-él', de lehetséges szerintem az is, hogy egyik ember emígy, a másik ember amígy.

Ezek szerint nem tudom magamévá tenni N. SEBESTYÉN IRÉNnek ilyen állásfoglalását: „A régi magyar *Nēmél* védónév tehát kétségtelenül annyit jelent, mint 'nem élő', a *Nēmvalgy*, *Mavagy* pedig 'nicht seiend', 'heute seiend'.” (Ért. 24. l. és Pais-Emlékk. 638.)

N. SEBESTYÉN IRÉN rámutat arra, hogy a *Nēmvalgy* óvónév mellett előfordul a *Nēmvaló* név is, és azt teszi hozzá, hogy az utóbbival, grammatikailag azonos a *Nēmhű* = *Nēmhivő* személynév is (ért. 24. l. és Pais-Emlékk. 638). Majd ezt követőleg: „a szamojéd és magyar képzős alakok azonos okokból keletkeztek: mikor a második tagot (nyeny. *-jilea*, *-ile*, *-ile*, m. *él*) igetőnek, illetőleg verbum finitumnak fogta fel a nyelvérzék, a szó nominális jellegét formális elemmel fejezte ki a nyelv (nyeny. *-jilehé*, *-jiliko*, m. *élő*).” (Uo.) — N. SEBESTYÉN IRÉN utóbbi megjegyzéseit elfogadhatónak tartom, csak azt nem látom világosan, hogy mit jelent az, hogy a *Nēmvaló*-val grammatikailag azonos a *Nēmhű* = *Nēmhivő*. Tudniillik a *Nēm-hű* és a *Nēm-hivő szerintem grammatikailag, illetőleg alaktanilag különböző természetű nyelvelemek: a *Nēm-hű* utótagja a *hiv* > *hiü* > *hű* névszó-igei pusztá tő, illetőleg ennek névszói elágazásából fejlődött *hű* melléknév. (vö. PAIS: MNY. XVII, 159–60, XVIII, 34), a *Nēm-hivő utótagja pedig melléknévi igenév; vagyis amaz formans nélküli, emez formansos elem, ami pedig grammatikailag lényeges különbség.

2. Úgy érzem, nem igen egyeztethető össze, hogy egy szót neutrálisnak is, névszói természetűnek is mondunk, illetőleg akként fogalmazunk, hogy az uráli neutrális szó névszói természetű volt.

Nem tudom, miért volna szükség hangoztatni, hogy határozottan névszói természetű a neutrális szó.

„Mondatrészek—beszédrészek” című dolgozatomban (Két fejezet a mondatból: MNYTK. 79. sz. 25) ezt írom: „Ezért nincsen és nem is lehet éles választóvonal a főnevek, melléknevek és igék kategóriája között. Nincs most sem, de különösen nem volt a nyelvek fejlődésének kezdetleges fokozatain. Minél jobban fel tudjuk deríteni a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálati módszereinek alkalmazásával a nyelvek és nyelvcsoportok fejlődésének a

kezdeteit, annál inkább élénk tűnik, hogy ugyanaz a nyelvelem főnévként, melléknévként és igeként egyaránt szerepelt. Hogy melyikként érvényesült, azt a beszéd együtteséből vagy a lélektani, illetőleg tárgyi helyzetből felfogott viszonyozzatok döntötték el." Idézett dolgozatomban (27) van a következő részlet is: „szerintem a fejlődés bizonyos fokára eljutott nyelvekben igen is egykorúlag, szinkronikusan a kezdetleges nyelvrendszer együttesének elemeiként jelentkeztek már szófajok, beszédrészek — természetesen kezdetleges fokon, így formai kitevők: ragok és képzők alkalmazása, szám, személy vagy idő feltüntetése, ilyen vagy amolyan szempontból való egyeztetések stb. nélkül.”

Tehát én a névszó-ige közösségét vallom kiindulásnak. — Azonban korántsem várom azt másoktól, hogy elfogadják ezt a HUMBOLDTtól kezdeményezett nézetet.

Megismétlem: én — legalább egyelőre — azt a nézetet vallom, hogy kezdetben és utána jó sokáig vala a névszóige, vagyis az olyan szó, amely a tárgyi és lélektani helyzetnek megfelelően váltakozva mint névszó és mint ige funkcionált. Ahhoz, hogy az uráli, illetőleg a finnugor vagy magyar igealakok jelentékeny része névszói, illetőleg igenévi eredetű, szerintem nincs szükség az elsődleges névszói jelleg feltevésére: jogosan kiindulhatunk a nomen-verbumból. Erre vonatkozó felfogásom bővebb ismertetésével azonban most nem állok elő.

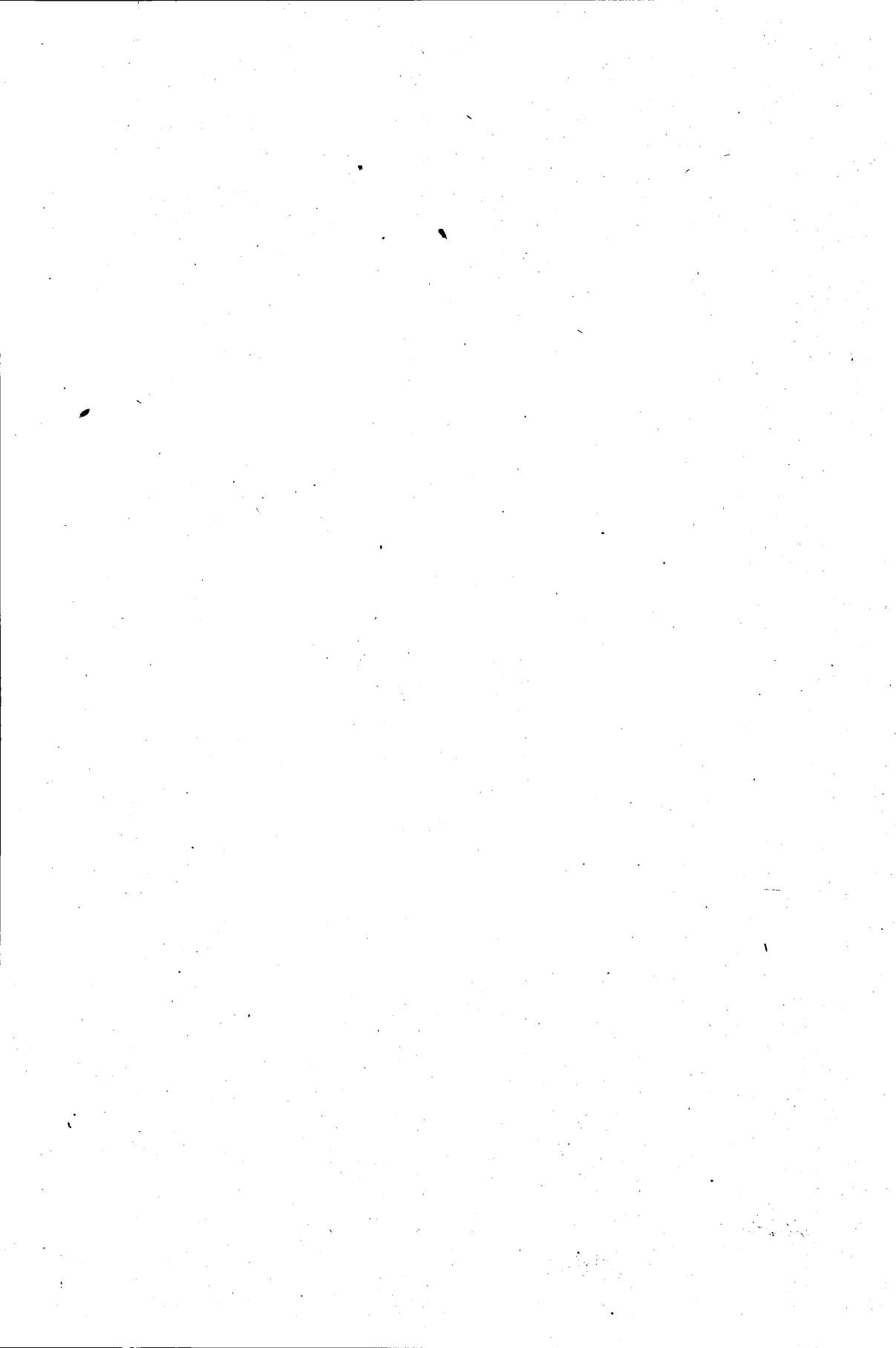
De amikor én imigyen vélekedem, természetesen miért ne hirdethetné valaki, például az igen nagyrabecsült szerző is a névszó elsőbbségének a tanát, különösen, ha bizonyítékokkal is támogatni képes azt.¹

3. Igen figyelemre méltó a régi magyar *nap-lévő*-féle kifejezésekkel kapcsolatban felhozott szamojéd anyag; egyszersmind mérlegelendő a szerzőnek az a véleménye, hogy a *nap-lévő* szerkezetet egy **nap-lév(sz)* típusú szerkezet előzhette meg, és ez olyanféle szamojéd kifejezésekkel rokonítható, amelyeknek az utótagja a *ηae* létige mai egyes 3. személyű alakjával egybeeső 'lény, létező, levő' jelentésű szó (Pais-Emlékk. 638—41), — vagyis szerintem egy volt *ηae* nomen-verbum.

Az értekezés tanulságai egyébként megerősítenek abban az érzésben, hogy az uráli nyelvek közül éppen a magyar és a szamojéd — egyelőre megfejtetlen okokból — számos ősi közösséget őriz a szókészletben, valamint az alak- és mondatban is.

PAIS DEZSŐ

¹ Az értekezésnek kinyomatott formájában (Szamojéd jelzős szerkezetek: NyK. LIX, 46—101) N. SEBESTYÉN IRÉN a megjegyzéseimben érintett részeket — úgy látom — meglehetősen módosította (vö. NyK. LXIX, 52—4).

Ungarisch *ár* 'Flut, Strom, Strömung'

Das ungarische Wort *ár* 'Flut, Strom, Strömung' gehört bekanntlich zum finnisch-ugrischen Wortschatz. Das EtSz. führt dafür aus den obugrischen und permischen Sprachen folgende Entsprechungen an: wogN., LM., P., O. *tür*, LU. *tor* ,tó' ÁKE. 608 | ostjN. *lör* 'eine von einem flusse durch Überschwemmung gebildete seichte Bucht' AHLQV.; Sur. *lār* 'niedrige Gegend, Wiese, Morast' CASTR.; Irt. *tör* 'Landsee; niedrige Stellen der Flüsse und Seen, ausserhalb des Fahrwassers, wo sich im Frühjahr Wasser befindet, im Spätsommer aber oft nur üppige Wiese die Spuren des Wassers zeigt' PATK., CASTR.; Kond. *tör*, Jug. *lār* 'kleine See ohne Abfluss; Wiese, die überschwemmt wird, seichte Bucht' PAASONEN: JSFOu. XXVI/4, 16; Vj. *jar* PÁPAI, UgF. XII, 20. | syrj. *šor* 'unter dem Schnee gesammeltes Wasser, Quelle, Bach' WIED., ROG.; permO. *šor* 'Bach' GEN. | wotj. *šur* 'folyam, folyó, patak, csermely' MUNK.

Aus der wogulischen Schriftsprache bringt E. I. ROMBANDEJEWA im »Русско-мансийский словарь« die Form *туп* in der Bedeutung 'See', das »Русско-коми словарь« von S. N. KONOWALOW führt in der Bedeutung 'Bach' *шор* an und im »Удмуртско-русский словарь« begegnen wir wotjakischem *шур* in der Bedeutung 'Fluss'.

Die aus dem Lappischen, den wolga- und ostseefinnischen Sprachen bis jetzt angeführten Entsprechungen (fi. *järvi* u. a.) sind nicht überzeugend (EtSz.).

Für die ugrischen und permischen Wörter finden sich doch Entsprechungen auch in den ostseefinnischen Sprachen, nämlich livisch (KETTUNEN, LWb.) *ūrga*, Prt.Sg. *ūrgā* (Sal. *ūrg*) 'kleiner Bach' und *urg* 'Fluss' im süd-estnischen Dialekt. Die estnischen Wörterbücher führen das Wort nicht an, wohl aber findet es sich in der Wortschatz-Sammlung des Instituts für Sprachforschung und Literatur der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR. Es ist nämlich aus dem auf lettischem Sprachgebiet gesprochenen estnischen Dialekt — dem Leivu-Dialekt — aufgezeichnet als *urā* ~ *urġ* ~ *ur̄g* 'Fluss', Gen. *urā*, Prt. *urġā*, Nom. Pl. *urā*: *mi uran umā väijä* 'meie jões on vähid (= in unserem Fluss gibt es Krebse)'. Dasselbst findet sich auch der Ortsname *musturġ* 'Mustjõgi (= Schwarzfluss)'. Als Ortsname ist das Wort auch andernorts auf dem süd-estnischen Dialektgebiet belegt, wie z. B. *urā oja* in Hargla Möniste. Nach demselben Bach sind einige Bauernhöfe benannt, z. B. *mäe-urā* und *alā-urā* sowie *leppura*. Aus Hargla Ihte wären *urāoja* u. a. anzuführen.

Die livischen und leivuschen Wörter sind von L. POSTI in seiner Dissertation in Zusammenhang gebracht worden. Auch für das Livische ist in der

ersten Silbe von einem ursprünglich kurzen *u* auszugehen, denn „In langer sonorer Silbe ist *u* durch den Wechsel *u* ~ *ū* vertreten. Beispiele: *ūrga*: Part. Sg. *ūrġā* 'Bach', est. Koiva *ūrġ*, Pl. *ura* 'Fluss'“ (MSFOu. LXXXV, 14).

Lautlich stimmen die livischen und süd-estnischen Entsprechungen mit dem ungarischen *ár* überein. Wie aus den permischen Sprachen erhellt, hat im Anlaut ursprünglich ein *š*- bestanden, das im Ungarischen geschwunden ist. Für die ostseefinnischen Sprachen müssten wir den Übergang von *š*- > *h*- annehmen, doch ist sowohl im Livischen als auch im Leivu-Dialekt anlautendes *h*- geschwunden. Im Harglaer Dialekt ist *h*- im Anlaut zum Teil geschwunden, zum Teil erhalten. Allgemein hat sich anlautendes *h*- in Möniste gehalten, doch sind auch hier einzelne Fälle von Schwund des *h*- im Anlaut zu verzeichnen, wie z. B. *ūl'a* (*kala*) 'Seehund', vgl. *hūljes* id.; Gen. *uhūcu* 'Haufen', vgl. *hunniku* id. u. a. (nach Angaben von S. NIGOL). Das anlautende *h*- kann also auch in den angeführten Ortsnamen geschwunden sein, um so mehr als der Ursprung des obenerwähnten Baches *urā* *oĵā* sich auf lettischem Sprachgebiet befindet, wo der *h*- Laut allgemein unbekannt ist. Im Inlaut ist von finnisch-ugrischem *-rk-* auszugehen, wofür bis jetzt im Ungarischen nur *-rr-* festgestellt werden konnte (vgl. z. B. *varr* 'nähen' ~ tscher. *ury-*, *ary-*). Da aber im Ungarischen für inlautendes *-lk-* sowohl *-ll-* als auch *-l-* stehen kann (vgl. *váll* 'Schulter' ~ fi. *olka*, est. *ōlg*; *halad*, *hallad* 'fortschreiten, vorrücken' ~ fi. *kulkea*; *gyalog* 'zu fuss' ~ fi. *jalka* 'Fuss' u. a.), so kann einem *-rk-* auch *r-* entsprechen, dem Verbindungen von Liquida und Klusil können sich ebenso parallel entwickelt haben wie z. B. Verbindungen von Nasal und Klusil.

Was den Vokalismus anbetrifft, so ist das lange *á* im Ungarischen offensichtlich als Ersatzdehnung entstanden, bedingt durch den Schwund des reduzierten Vokals der zweiten Silbe, wie z. B. **házu* > *ház* (BÁRCZI, Magyar hangtörténet, 46). Einem ungarischen *á* entspricht in den ostseefinnischen Sprachen *a*, doch kann ihm auch *u* entsprechen (vgl. z. B. *facsar* 'drehen, auswinden' ~ est. *puserdama*; *háj* 'Fett' ~ fi. *kuu*; *száj* 'Mund' ~ est. *suu* usw.).

Semasiologisch schliessen sich die livischen und süd-estnischen Wörter besonders eng an die permischen Entsprechungen an, bei denen ebenfalls die Bedeutung 'Fluss' oder 'Bach' vorherrscht. In den obugrischen Sprachen fehlt diese Bedeutung, und die entsprechenden Wörter bezeichnen einen See oder irgendein anderes zeitweiliges, seichtes, stehendes Gewässer. Das ungarische *ár* bedeutet 'Flut, Strom', die Zusammensetzung *árvíz* 'Überschwemmung, Hochwasser', das in der älteren Schriftsprache vorkommende *árpatak* aber 'Wasserquelle'. Folglich sind die ugrischen Entsprechungen der Bedeutung nach recht unterschiedlich. Einen Übergang zur ugrischen Bedeutung bildet gewissermassen das syrjänische Wort *šor* 'unter dem Schnee gesammeltes Wasser, Quelle, Bach'. Es ist möglich, dass das behandelte Substantiv ursprünglich als Bezeichnung einer Quelle oder eines kleineren Flusses oder Baches neben der gemeinfinnisch-ugrischen Bezeichnung für einen grösseren Fluss (ung. *jó* ~ fi. *joki* usw.) im Gebrauch war.

Von dem besprochenen süd-estnischen und livischen Wort sind die auf estnischem Sprachgebiet ziemlich weit verbreiteten z. T. sogar allgemeinbekanntesten Wörter *urg*, Gen. *uru* 'Vertiefung, Höhlung, Höhle (eines wilden Tieres)', *urgas*, Gen. *urka*; *urġe*, Gen. *urke* 'Höhle, Höhlung' sowie das im west-estnischen Dialekt vorkommende *urk*, Gen. *urġā* 'Loch' zu trennen. L. KETTUNEN hat ganz richtig das estnische Wort *urg*, Gen. *uru* mit dem

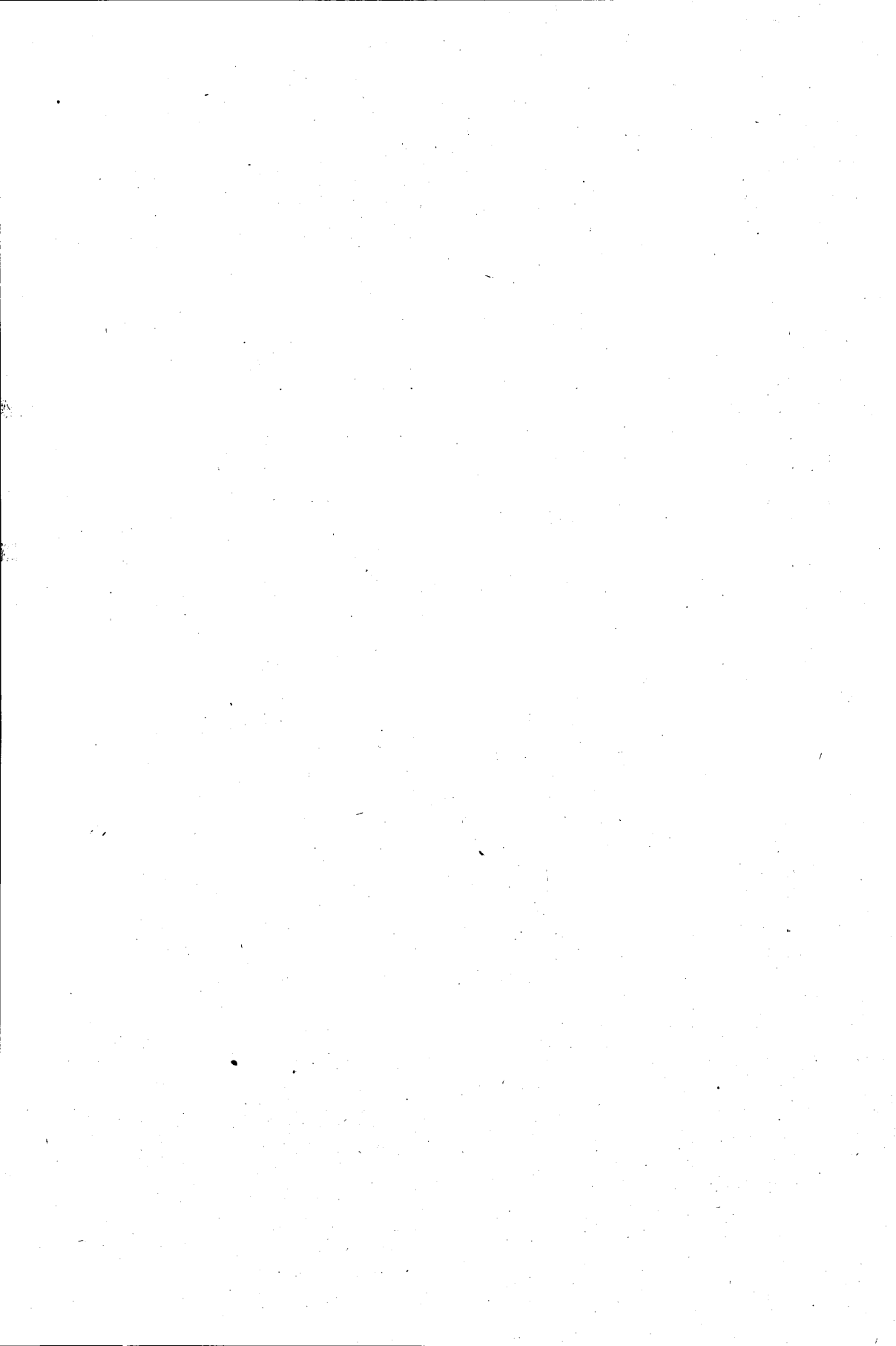
livischen *ur̄g*, Pl. *ur̄gāḃ*, livW. *ur̄gud* (gew. nur Pl.) 'Kimmen, Zargen an Tonnen' (LWb.) in Verbindung gebracht. SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 38), führt dafür eine Entsprechung aus dem Wotjakischen an: *ur*, *ör* 'Flussbett, Graben' was in der Schriftsprache als *ōp* 'русло реки; ручей' (Удмуртско-русский словарь) erscheint. Die von SETÄLÄ vorgebrachte Etymologie ist überzeugend; das Wort begann ursprünglich mit einem Vokal. Folglich ist das heute im Nominativ gleichlautende, doch ursprünglich verschiedene, mit *h- (< *ǵ-) anlautende Wort *urg*, Gen. *ura* anderen Ursprungs.

KETTUNEN bringt mit einigem Bedenken mit den livischen und estnischen Wörtern noch das est. *org*, gen. *oru* 'Tal', fi. dial. *orko* id., *orkama* 'Schramme' zusammen (LWb. 457). Es ist jedoch anzunehmen, dass letzteres ein selbständiges ostseefinnisches Wort ist (A. TURUNEN, Kalevalan sanakirja), obwohl SETÄLÄ ihm eine vermeintliche samojedische Entsprechung gegenüberstellt (JSFOu. XXX/5, 38).

Auch im Lettischen gibt es ein Wort, das offensichtlich zur angeführten ostseefinnischen Wortsippe gehört, nämlich *ur̄ga*, das nach dem Wörterbuch von MÜLENBACH—ENDZELĪN folgende Bedeutungen hat: ein Loch in der Erde, ein Wasserloch, eine Pfütze, morastige Pfütze, ein Loch, eine Höhle, eine tiefe Gruft auf einem kotbedeckten Weg, ein mit Wasser oder Schlamm gefülltes Loch auf dem Weg, eine ausgefahrene oder ausgetretene Stelle auf Wald- oder Wiesenwegen, eine ausgefahrene oder vom Regen ausgespülte Vertiefung, durch die nach einem Regen Wasser fließt, eine schwer passierbare Stelle, ein Graben, ein kleines, fließendes Wasserchen, Schlucht mit steilen Seitenwänden, in der ein Flüsschen fließt, ein kleiner Bach, besonders Morastbach, ein Bach, ein Giessbach, ein Bächlein vom Regenwasser. Dieses Wort gilt seit THOMSEN als Entlehnung aus dem Livischen *ur̄g(a)* 'kleiner Bach' oder dem Estnischen *urg* 'Vertiefung, Höhle' (Beröringer, 283). Nach ENDZELĪN war die ursprüngliche Bedeutung vielleicht 'Vertiefung', weil die Bedeutung 'Bach' könnte im Lettischen im Anschluss an *urdzēt* 'rieselnd leise rauschen, murmeln' entstanden und ins Livische entlehnt sein (MÜLENBACH, Latviešu valodas vārdnīca, IV. sējums, 304). In Wirklichkeit ist die Erklärung viel einfacher. Die Bedeutung 'Bach' ist für das Livische die ursprüngliche, und in dieser Bedeutung wurde das Wort ins Lettische entlehnt. Ausserdem ist aber auch aus dem Estnischen das Wort *urg* in der Bedeutung 'Vertiefung, Höhle' übernommen worden, das mit dem ihm lautlich nahestehenden, doch eine verschiedene Bedeutung besitzenden livischen Lehnwort verschmolz. Das dabei entstandene Wort weist aber in den verschiedenen lettischen Dialekten durchaus unterschiedliche Bedeutungen auf.

Tartu

P. PALMBOS

A határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról

KLEMM IMRE abban a tanulmányában, amelyet Simonyi Zsigmond mondattani munkásságának értékeléséről és hatásáról írt, kiemeli, hogy „Simonyi felhívta a figyelmet a nyelvtudományban mai nyelvünknek egy ősrégi sajátására: az igenévi szerkezetekre. Ezek átmenetet alkotnak az egyszerű és az összetett mondat között” (I. Oszt. Közl. V, 497). Igaza van, mert jóllehet SIMONYI előtt is többször és többen írtak az igenévi szerkezetek különféle fajairól, mégis ő volt az, aki Igenévi szerkezetek című tanulmányában (Nyr. XXXVI, 97, 193, 241, 264; NyF. 47. sz.) nyomatékosan rámutatott e szerkezetek fontosságára. Munkája előszavában így ír: „A finnugor nyelvek mondattanában igen fontosak az igenévi szerkezetek. A mi nyelvünkben az utolsó századokban igen sok tért vesztek, de annyival fontosabb, hogy fölkutassuk őket régi nyelvemlékeinkben”.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint az igenévi szerkezeteknek a régi nyelvben sokkal kiterjedtebb, szélesebb körű volt a használata a mainál. Ősrégi voltukat a rokon nyelvek hasonló szerkezetei is megerősítik. Idővel használatuk köre szűkült. Legtöbbször a relatív mondat szerkezet foglalta el a helyüket. Néhány szerkezetről azonban kimutathatjuk, hogy használatuk az újabb nyelvfejlődés során nemcsak hogy nem korlátozódott, hanem — főként az irodalomban — mind szélesebb körűvé vált. Ilyenek különösen az *-ó, -ő* képzős igenévnek tárgyias és határozós szókapcsolatai s a belőlük fejlődő összetételek. A tárgyias szerkezetekről, mint szókapcsolatokról és összetételekről már megemlékeztem a Pais Emlékkönyvben (571—5). Ezúttal a határozóval kapcsolatos *-ó, -ő* képzős igenévi szerkezeteket kerítem sorra, mint olyanokat, amelyek a mai irodalmi nyelvben szemlátomást terjednek. Ilyenek például: *célravezető, égbenyúló, előrelátó, életbevágó, együttérző, félreeső, félravezető, ingyenélő, jóleső, kétségbeejtő, kézenfekvő, mélyreható, nagyratörő, nagyravágó, semmirekellő, szembeszökő, szemrehányó, szívbőljakadó, szívhezszóló, távolbalátó, távoleső, világgraszoló* stb. Az ilyenféle igenévi szerkezetek terjedése érthető, mert létrejöttek igen könnyű. Az igenevek jelentésének igei eleme ugyanis erősen kiérződik, s ezért éppúgy vehetnek maguk mellé határozót (és tárgyat), mint a megfelelő igék. Az így létrejött s rendszerint jelzőül alkalmazott szerkezetek aztán az irodalmi nyelvben — elsősorban a sajtó nyelvében — a gyakori használat folytán állandó kapcsolatokká, s legtöbbször valóságos összetételekké válnak. E megállapítás fő bizonyítéka az, hogy legtöbbjüket egységes szóként fokozzuk, még az olyanokat is, amelyeknek első tagját is fokozhatnánk, pl. *messzemenőbb* (messzebbemő), *mélyrehatóbb* (mélyebbreható), *jólesőbb* (jobbanső), *előrelátóbb* (előbbrelátó), *nagyravágóbb*

(nagyobbravágyó) stb. [Legutóbb egy nyelvtudományi felolvasásban hallottam: *legkézenfekvőbb*, s talán ez a legkézenfekvőbb bizonyíték!].

Ez az igenévi szerkezet meglehetősen elterjedt volt már a régi nyelvben is. KÖNNYE NÁNDOR már 1884-ben több érdekes példát idéz e használatra a régiségből: „*égbe nező mester* (astronomus) ÉrsK. 238; *által folyó* (ivó) papiros: charta bibula Com. Jan. 155; rhetor: *ékesen-szólásra-Tanító-mester* Com. Vest. 144; ezent cselekedgye az *igy szollo* Petrarcha Ferencz-el is Czegl. Jke 131; *közel levő fák* Ap: Enc. 224; *nyállal folyo* szitkai Bal: Ep. 2; *elején érő* gyümölcs Bethl: Önel. II. 333.” (Budenz-Album 196). „Valódi n o m e n a g e n t i s -ek, melyek az igecslekvést maguk végzik: Határozóval állók: az *mi előttunc iaroc* Mon. Apol. 260; buároc, *vizbenbukóc* Com. Jan. 91; marháját az *hítelen adóknac* (creditores) el-pazarolni uo. 191; *uton járo* (viator) Com. Vest. 52.” (uo. 200).

Talán a legrégebb ilyen szerkezet a Tihanyi Alapítólevélben előforduló *feheruaru rea meneh* (hodu utu rea), amelyben a *menő* igenév és a *Fehérvárra* irányjelölő helyhatározó szoros kapcsolatot alkot s a *hodu ut*-nak a jelzője. Hozzá hasonló szószerkezetekkel elég gyakran találkozunk a régi nyelvben. Eredetileg mindegyikük szintaktikai szerkesztésmóddal jött létre, közülük egyesek aztán az idők folyamán gyakoriságuk s jelentésük változása következtében összetétellel tapadtak össze. A *Fehérvárra menő* út, akárcsak a *Budára vezető* út, alkalmi szókapcsolat; ugyanilyen kapcsolat pl. az *úton álló* kocsis is, de az önállóan használt *útonálló* szó már valóságos összetétel; mert azt a rablót jelenti, aki az úton állva lesi, várja áldozatát, hogy kifoszthassa. A két *úton álló* (*útonálló*) igenévi szerkezet voltaképpen egy és ugyanaz, de a második — amely a régiségben *utat álló*, *út álló* alakban is járatos volt — eredetileg a *lator*, *tolvaj* főnév jelzőjeként állandó szókapcsolattá vált, majd később a jelzett szó jelentésében önállósult: *útálló-tolvaj*, *utatálló-tolvaj*: insidiator viae (PPBl); *utálló latrok* (KászKit. 236); ha *útálló*k, egyéb *latrok*, *tolvajok* találhatnának (MonIrók VIII 193) stb.

A sok régi nyelvi adatot, valamint az irodalmi nyelvben lépten-nyomon talált *-ó*, *-ő* képzős igenévek határozóval kapcsolt szerkezeteiből összeszedett sok példát tartalmazó gyűjteményem tanúsága szerint igen nehéz eldönteni, hogy az egyes esetekben csak egyszerű szószerkezettel vagy már valóságos összetétellel van-e dolgunk. Természetesen nem méltathatjuk figyelemre ez irányú vizsgálódásunknál az egybeírás vagy különírás kérdését. BÁRCZI is azt írja a Tihanyi Alapítólevélről írt monográfiájában, hogy „Az összetételek megítélését elsősorban az teszi nehezzé, hogy sokszor nem lehet eldönteni, még szószerkezettel vagy már valóban összeforrott összetétellel állunk-e szemben. Azt mondani sem kell, hogy az egybeírás vagy különírás mint kritérium szóba sem kerülhet” (182). Ugyanezt a fölfogást tükrözi az új Helyesírási Szabályzat 141. pontja is.

Mi hát az a kritérium, amely a valóságos összetételeket az alkalmi szókapcsolatoktól, a szószerkezetektől — valamint az „állandó szókapcsolatoktól” is — megkülönbözteti? Csupán az összekapcsolt szavak ismételt, gyakori használata, a megszokás egymaga nem lehet (vö. GRÉTSY LÁSZLÓ: MNy. LIII, 69—76). Összetételről csak akkor beszélhetünk, ha a kapcsolatba állított szavak együttes jelentése nem azonos a tagok jelentésének összegével, „hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (BÁRCZI, Bevez. a nytud.-ba 73). Igen tetszetős azonban GRÉTSY LÁSZLÓ-nak az a gondolata is, mellyel az összetétel harmadik kritériumaként fölveszi a *s z ó l a m b e l i* e g y s é g követelményét is.

Az elmondottak alapján a régi nyelv határozóval kapcsolatos *-ó, -ő* képzős igenévi szerkezetei közül megpróbálunk néhány olyant kikeresni, amelyek valóságos összetétellel váltak. Nem terjeszkedünk ki a *való* igenévvvel alakult szerkezetekre, amelyekben a két tag a határozó és állítmány viszonyában áll, és egy összetételbe vont mondatot kell látnunk bennük, pl. *alábbvaló, útravaló, fülbevaló* stb. = aki másnál alább van, ami az útra való, ami a fülben van, a fülbe való stb. A NySz.-ban hemzsegnek az *idevágó* [ez is ilyen!] példák. Egyik ilyen régi s ma is használt összetétel az *akasztófáraló*, (ez a Helyesírási Szabályzat szótárában nem kapott helyet); már a Salamon és Markalf törtériájában is megvan: „Mi dolog te *akasztó fara való*” (NySz.), de megvan régi szótárainkban is: Cal.-nál 'furcifer', MA.-nél 'homo trium literarum', PPBl.-nál 'cruciarus, patibulatus' jelentéssel. — Nem foglalkozunk itt a határozó és a *méltó* igenév összekapcsolásával alkotott szerkezetekkel sem, az ilyenekkel: *dicséretre, figyelemre, irigylésre, szánalomra, bámulatra méltó*; ezekben ugyanis a *méltó* igenév — mint a *buzgó, forró, késő, merő* stb. — az állandósult melléknévi használat folytán ma már egészen elvesztette eredeti igenévi jellegét (vö. TOMPA: Pais-Eml. 250).

Azokat az *-ó, -ő* képzős igeneveket vizsgáljuk régi nyelvi előfordulásaikban, amelyek határozóval összekapcsolva külön jelentést vettek föl, s ezért a főntebb tárgyalt *útonálló*hoz hasonlóan már valóságos összetételnek tekintethetők. Legtöbbjük úgy jött létre, mint az *útonálló*, azaz a szó szerkezet eredetileg valamely főnév jelzője volt, s az állandósult jelzős kapcsolatban a jelző a jelzett szó jelentését átvéve önállósult.

Az *útonjáró* szókapcsolatot eredetileg szintén csak az *ember* főnév jelzőjeként használták, de már a kódexekben megtaláljuk önállósulva is; ma viszont már elavult, mert az *utazó, utas* kiszorította a használatból: Kebelet penzuel tele hordozuan bewsegest ezuegynek, aruaknak, *vtonyaroknak* el oztyauala (EhrK. 7); Nemynemew *wton yarotul* zeplőben esEEK az gazda leanya (ÉrdyK. 339); Az *uton járo* (viator) ki lépik az úti költséggel (Com: Vest. 52).

Az *ajtónálló*, ez a ma már ritkábban használt szó, szintén tapadás útján vált összetétellel, mint az *útonálló*, csak az a különbség, hogy míg az *útonálló* valóban az úton áll, addig az *ajtónálló* nem az ajtón, hanem az ajtó előtt. Eredetileg ez is jelző volt, a *szolga(-leány)* főnévé, s később önállósult 'janitor, ostiarius; Türsteher' jelentéssel. *Ajtón álló* szolga (Fr: SzJán. 89). *Ajtón-álló* leány: ostiaria (Pázm: Préd. 498). — Ugyanígy áll a dolog az 'atriensis, janitor; Türsteher' jelentésű *kapunálló* összetétellel is (l. NySz., OklSz.), mely nyilván a kapuórség tagjainak neve volt, de ma már nem használatos.

Egyike a legrégebbi ilyen összetétellel vált igenévi szerkezeteknek az *égbekiáltó*. Eredetileg a *bűn* főnév állandó jelzője volt: „*ébe v. égre kiáltó bűnök*”, „*égbekiáltó bűn*, mely szörnyű gonoszsága által mintegy Istenre kiált és bosszúállását sürgeti” (CzF.). A régi nyelvben *menybe kiáltó* alakban is járatos volt: *Menbe kaialto bűn* (GuaryK. 2.); Vetkeztem az nagy *menybe kealto* bwnwkbe (VirgK. 12). Ma már csak az *égbekiáltó* használatos, s már nemcsak a *bűn* szó állandó jelzőjeként szerepel, hanem egyéb szók mellett is előkerül, pl. „Te, a nemzethálátlanság *égbekiáltó* némasága” (Pet. Széphalmon); „*égbekiáltó igazságtalanság*” (CzF.). — Mikszáthnál megvan az *égrekiáltó* változat is: „S egyik sem olyan *égrekiáltó*” (RUBINYI, Miksz.-szót. 135).

A mai, önállóan, magában használt *messzelátó* összetétel a régi nyelvben ugyancsak jelző volt, a *cső* meg az *üveg* szóé: *messzelátó cső, messzelátó üveg*:

perspicillum (Fernrohr), pl. Ezt megláthattuk a sz. írásnak *perspicillumán*, *messzelátó csójén* (TKis: Pan.62); *messzelátó üvegeket*, perspicillumokat ki-formálván (Com: Jan. 167). — Itt említjük meg, hogy a *messzelátó-cső* előfordul a régi nyelvben *általlátó-cső* alakban is: Nosza velem edgyütt nezd meg a sz. írás *által láto* hosszú *csójin* (Szöll: Dáv.80). — Hasonló összetétel a *messzehordó* is, amely ma is az *ágyú* (*fegyver, puská*) állandó jelzője.

A *fülbemászó* összetétel régente csak a *féreg, bogár* jelzőjeként volt használatos, és csak később önállósult. Ma nemcsak mint e bogár nevét, hanem mint a *dal* (*dallam*) gyakori jelzőjét is használjuk. A NySz.-ban ilyen adatokat találunk: *fülbemászó-bogár*: forficula auricularia, Ohrwurm; A *fülbe mászó bogár*, kinek két ágú farka van, kárt teszen a fűekben (Lipp: Pkert II. 238); *fülben-mászó féreg*: fullo (Com: Jan 51, Kem: Élet. 379).

Az 'inauris, Ohrgehänge' jelentésű *fülbevaló* (mely máig megmaradt, s amelynek *fülrevaló* alakja is volt) régen *fül-függő, fülben-függő, fülön-függő* alakban nyilván ugyancsak jelzői viszonyban volt járatos, mint pl. *fülön függő nászfák* (Com: Jan. 101). Ez az alak ma is előkerül: [A nő] *fülönfüggőül* szívünket veszi (József A.: Nő a tükör előtt). — Ugyanebben a jelentésben használatos volt a *fülbevető* is: Jacobnac adac azokaert a *fülbe vetőieket* is: dederunt ergo ei inauris, quae erant in auribus eorum (Helt: Bibl. I. R2).

A *fülbe-vetővel* azonos kapcsolat a *nyakba-vető* is, amely eredetileg a *lánc, óra, kard* jelzője volt: Aldozwan wr ystennek feryseket (periselides), *nyakba wetew* lanczokat (JordK. 184); *nyakba-vető-óra*: horologium viaticum; *nyakba vető* török kard: parazonium (PPB). A *nyakbavető* összetétel azonban 'torques, Halskette, nyaklánc' jelentésben már a kódexek idején magában is gyakori volt, mint azt a NySz. és az OklSz. számos adata bizonyítja.

Ide tartozik a régi nyelvi *fejre-vető*, amely nyilván a fejkendőt jelentette: Pénzt küldtem vala tőle két sapkát; egy szablyát, főt, egy sarut, két fosztánt . . . két kűs *fejre vetőt* (1595, OklSz.). Ez a *fejre-vető* bizonyosan azt a *fejrevaló* kendőt jelentette, amelyről az OklSz. ezt írja: „Azon kendőt nevezi így mai napig is a szegedi nép, mellyel a leányok, de különösen az asszonyok a fejüket előre kötik be, mivel a kontyra kötött kendőnek neve: *hátrakötő*. Kovács János közlése”.

A *vető* igenévvel alakult az *asztalra-vető* is, amely az asztalterítő neve volt: stragulum mensam vestiens, Tischdecke; egy tarka szép *asztalra vető* ponyva (KecskTört. II. 54). Vö. *asztalra való* szőnyeg: stragula mensae (NySz).

Ma már nem használjuk, de a régi nyelvben gyakran találkozunk a *karban öltő* szókapcsolattal, mint a *kosár* jelzőjével, de önmagában is: *karban öltő* kosároc, két fülű kosároc (Com: Jan. 109). A *karban-öltő* jelentette a régi nyelvben a mai *karperec, karkötő* nevű ékszert is: Arany pereczek avagy *karban-öltőc*: armillae seu brachialia (Com: Jan. 101). Ebben az igenévi szerkezetben az -ó, -ő képzős igenév szenvedő jelentésű, s a cselekvés tárgyát jelöli: *karban öltő kosár* = olyan kosár, amelyet a karba öltenek; ugyanilyen a *nyakba kötő orvosság* (amuleum PPB) = olyan orvosság, amelyet a nyakba kötnek (vö. TMNy. 504; BEKE: Nyr. XLII, 342).

A *napraforgó* növénynév eredetileg szintén jelző volt, mégpedig a *fű* főnévé. BEKE egy cikkében kimutatta (Nyr. LXXI, 173), hogy ez az igenévi összetétel egyrészt a ma is közismerten *napraforgónak* nevezett, olajsajtólásra természetett növénynek (Helianthus annuus), másrészt a *katángkórónak* (Heliotropium europaeum) a neve volt, és régi szótárainkban ilyen változatai is voltak: *nap után forgó fű, naprajáró fű, napranézó fű, napraforduló fű*. BEKE

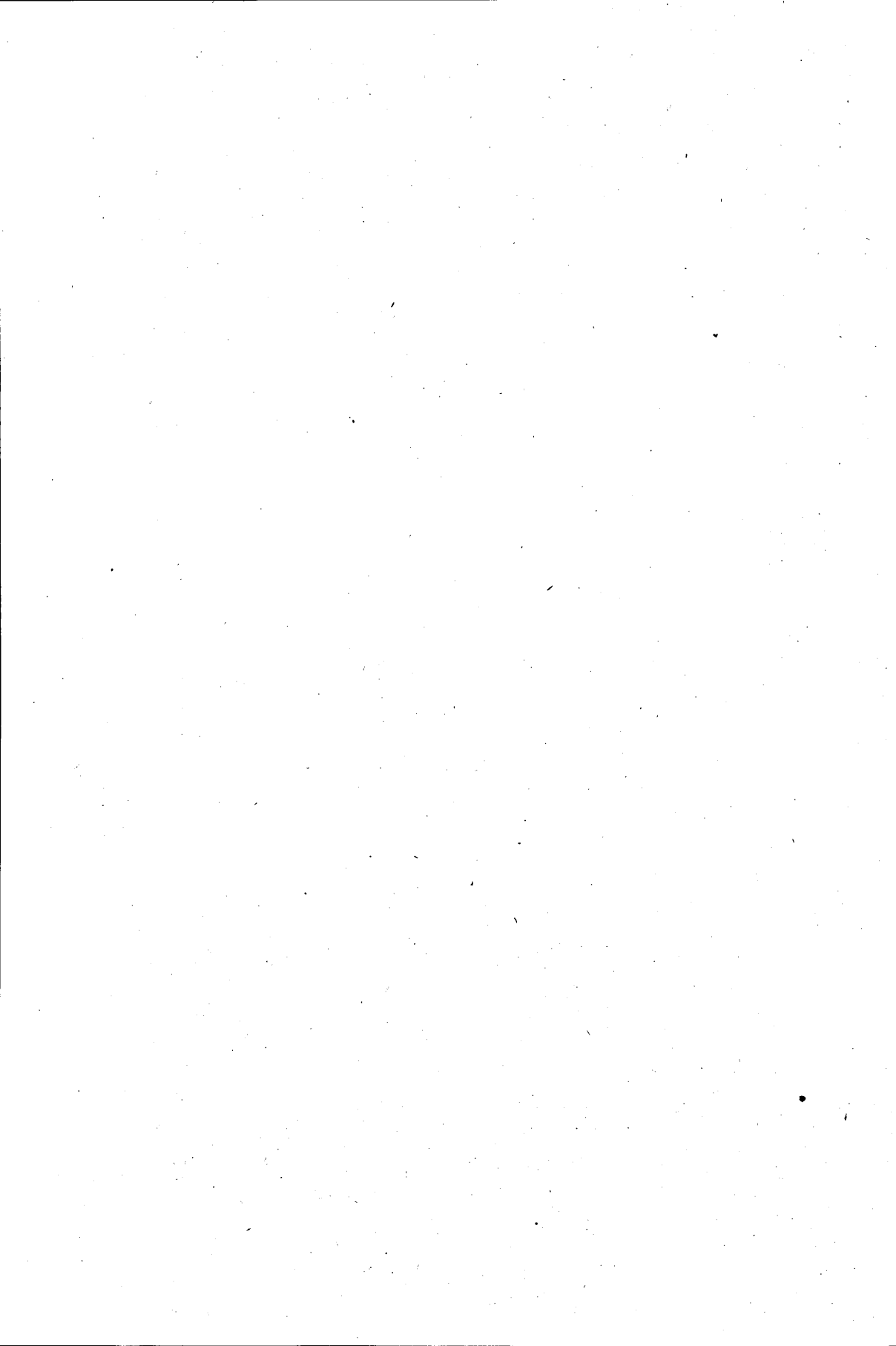
a régi szótári adatok mellett összeállította a népnyelvi adatokat is, amelyek az eredeti alakot általában eltorzult formában mutatják. MUNKÁCSI a moldvai csángóknál még a régi *naputánjáró* elnevezést jegyezte föl a mai 'napraforgó' jelentésben (Nyr. X, 202), RUBINYI ellenben már egy teljesen elhomályosult változatát találta meg Szabófalván: *lapitánjáróm* (Nyr. XXXVI, 356). Ugyanezt az elhomályosult formát az északi csángóban is följegyezte WICHMANN: *kápitán-jārō*, auch *lāpitān-jārō* (Volksetymologisch aus *nāp-utān-jārō), Sonnenblume (Helianthus) (Wörterbuch des ungarischen Nordcsángódiaktes).¹

Az idézett igenévi szerkezetekhez hasonló sok más jelző is előfordult még a régi nyelvben az NySz. és az OklSz. tanúsága szerint, de e kis cikk keretében nem törekedhettünk teljességre. Sok ilyen jelzőül használt igenévi szerkezetből nem lett önálló használatú összetétel, pl. *elbérő*, *árpával erő* körtvély, *ágyékban termő* tetű, *fűben járó* csiga, *fülbesúgó* gyónás, *magától mozgó* szekér, *éjjeljáró* madár, *sárban telelő* csiga, *kereken forgó* rokka, *égből néző* tudomány, *viztőlfélő* beteg, *kétszer erő* borsó, *fára folyó* bab (tök), *kézzelel vonó* talyiga, *úr után járó* szolga, *nehezen épülő* szőlő, *együttfogó*, *együttlakó* társ, *környülálló* dolog stb.

Érdekes az is, hogy a Calepinus-szótárban előforduló *lakó* igenévvél kapcsolt határozós szerkezetekből sem lettek valóságos összetételek, pl. *égben lakó*: caelicola, *erdőben lakó*: silvicola, *mellette lakó*: accola, *mezőn lakó*: rusticus, *sárban lakó*: lutarius.

PROHÁSZKA JÁNOS

¹ BEKÉNEK sikerült a *napra forog* kifejezést is kimutatnia Dugonics Példabeszédeinek ebben a szólásában: *Napra forog a tányér virág is* (i. h.). A MTsz. szerint a *tányérvirág* a Helianthus annuus neve több vidéken.

Ok- és célhatározó névutók a chanti nyelvben

I.

1. A primitív ember gondolkodása érzéki szemléleteken alapult, azaz a reális tárgyakat és cselekvéseket és azoknak egymáshoz való viszonyát vette észre először. A határozói viszonyok közül is eleinte csak a térbeli viszonyokat ismerte fel és fejezte ki nyelviileg. A térbeli, a helyi viszonyok kifejezésére létrejött nyelvi elemek, az egyszerű vagy primér ragok csak általában fejeztek ki helyviszonyítást pontosabb helymeghatározás nélkül. A primér határozóragok már a finnugor alapnyelv korában létrejöttek. Ezek fejleményei a legtöbb mai finnugor nyelvben is megvannak. A finnugor kori primér határozóragok a térbeli viszonyítás három főirányát: a locativust, az ablativust és a lativust fejezték ki. (A finnugor primér ragokról vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 128—37; FgrSprw.² 55—63.)

2. A gondolkodás fejlődésével a primitív ember szükségesnek érezte a pontosabb helyi viszonylatok kifejezését. Ezenkívül fokozatosan időképzetei is fejlődtek, és felismerte az elvontabb határozói viszonyokat is. Mindezek kifejezésére a csekély számú finnugor kori primér határozórag nem volt többé alkalmas. A különféle helyhatározói viszonyok és valamennyi egyéb határozói kategória kialakulása és az ezeket kifejező nyelvi eszközök megteremtése azonban már nem a finnugor korban történt, hanem az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok külön élete folyamán. A pontosabb helyhatározói viszonyok nyelvi kifejező eszközeinek kialakulása több módon történhetett. A különféle megoldások közül csak azokat említem meg, amelyek a chanti nyelvre jellemzőek, utalva más finnugor nyelvek azonos jellegű jelenségeire is.

a) Az eredeti primér határozóragot lefoglalták egy-egy sajátos helyi viszony jelölésére. Így a fgr. *-n• locativusrag a magyarban superessivusi (*asztalon*), a chantiban superessivusi (NyK. XLI, 10: O. *χāt χarna* 'a szoba padlón'), adessivusi (NyK. XLI, 13: O. *χoyàn vyna* 'folyó torkolatánál') és inessivusi (NyK. XLI, 18: O. *putna* 'a fazékban'), a permi nyelvekben inessivusi (komi: NyK. XLVI, 66: *verin* 'az erdőben'; udmurt: NyK. XXXVI, 215: *vu-koim* 'a malomban') funkciót kapott.

b) Valamely különleges helyhatározói viszony kifejezésére egy általános helyviszonyt jelentő főnevet kezdtek alkalmazni, amely egy másik főnévhez mint birtokszó csatlakozott. A birtokos szerkezet utótagjaként álló főnév (többnyire 'hely' jelentésű szó) általában határozóraggal volt ellátva. Ilyen pl. a következő két kifejezés: *ch a n t i* O. *kāt moy kutna* 'két föld között' (ONyt. 182), eredetileg annyit jelentett, mint 'két föld-közön', 'két föld közén' (DN. *kōjt* 'Zwischenraum, Mitte' KARJ.—TOIV. 450b); *k o m i*: *patš*

viljn 'kemencén' (NyK. XLVI, 70.), eredetileg 'a kemence felszínén, tetején' volt a jelentése (WICHM.—UOT.: *vil* 'Oberraum, das Obere'). A birtokos szerkezet utótagjaként álló határozóragos főnév, minthogy gyakran szerepelt helyhatározói funkcióban, jelentésbeli önállóságát fokozatosan elveszítette, és idővel teljesen viszonyító elemmé, névutóvá vált.

A gondolkodás fejlődésével párhuzamosan kialakult új határozói kategóriák (idő-, állapot-, mód-, ok-, célhatározó stb.) kifejezésére is a helyhatározóragokat és a névutókat kezdték használni. Az ok- és célhatározó névutóknál, amennyiben a nyelvi anyag lehetővé teszi, igyekszünk átmeneti példákon bemutatni az ok- és célhatározói viszonyoknak más határozói viszonyokból való keletkezését. Természetesen nem minden elvont határozói viszonyt kifejező névutó ment át a helyhatározóból az elvont határozóvá való fejlődés útján. Szép számmal vannak olyan névutók is, amelyek közvetlenül valamely elvont határozói viszony jelölésére jöttek létre. Ilyen pl. *chanti*: O. *sirna* módhatározó névutó: O. *iem iāzēn-ki tustj, iem iāzēn sirna laūālan!* 'Ha jó hírt hoztatok, jó hír módjára mondjátok!' (ONyt. 150). A névutó alapszava: KOND. *s̄r* 'Art, Beschaffenheit' (PAASONEN—DONNER, OstjWb. 219).

A névutó a megelőző főnévvel birtokviszonyban áll. A birtokviszony a *chantiban*, valamint a többi finnugor nyelvben is eredetileg jelöletlen volt; az obiugor és a permi nyelvekben többnyire ma is az (KLEMM: MNy. XVIII, 13; GEORGOVITS, Vogul jelzős szerkezetek: 9—13). Lássunk néhány példát: *chanti*: Irt. *pesan oxtēna* 'auf dem Tische' (PATK., IO. II, 14); *manysi*: *pēs-pāxt* 'csípőmön' (NyK. XXXV, 73). Az ilyen jelöletlen birtokos szerkezetek birtokos jelzős összetételeknek tekinthetők. Az összetételt a főnév és a névutó tőszava alkotja. Ilyenek az említett *chanti*: *pesan-oxte* 'asztal teteje, asztaltető' (DN. o'xt̄z 'Oberfläche' KARJ.—TOIV. 31b.) és *manysi*: *pēs-pāx* 'csípőoldal' (*pāx* 'oldal' NyK. XXXV, 73) kifejezések.

A névutós szerkezetek összetétel voltát az a tény is bizonyítja, hogy a birtokos személyragot általában nem a főnév, hanem a névutó veszi fel. Ilyenek: *chanti* *juχ ālhemna* 'fámnál' (ONGy. 84.); *χāt lipemna* 'házamban' (ONGy. 13.). Ugyanígy van a *manysiban* is: *sisin kwol sisēmnel* 'mögös házam mögül' (BEKE: NyK. XXXV, 84).

A birtokos személyrag bizonyos esetekben nem tényleges birtoklást fejez ki, hanem determináló funkciója van. Általában a harmadik személyű birtokos személyrag használatos determinálásra, bár egyes esetekben az első és a második személyű birtokos személyrag is előfordul ilyen funkcióban (vö. FUCHS: FUF. XIII, 8—14). Az e. sz. 3. sz. birtokos személyrag szolgál determinálásra ezekben a példákban: *chanti*: Szin. *ikel χōsa* 'bei diesem Alten' (OVD. I, 94); *komi*: Prup *ver-pijas* 'in den Wald' (Fokos, VdKomi 171).

II.

Az ok- és célhatározói viszonyt kifejező nyelvi eszközök közül csak a névutókat tárgyalom. Dolgozatomban a következő kérdésekkel foglalkozom: 1. Milyen alapjelentésű szavakból keletkeztek a *chanti* nyelv ok- és célhatározó névutói? 2. Mely határozói viszonyokból fejlődött az ok- és célhatározó funkció? 3. Melyek a leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutók? 4. Milyen határozói viszonyok fejlődtek egyes névutók ok- és célhatározó jelentéséből?

Dolgozatomban az ok- és célhatározó névutókat együtt tárgyalom. Általános jelenség ugyanis a chantiban, hogy egyes névutók egyaránt használatosak ok- és célhatározói viszonyok kifejezésére. A primitív ember tudatában az ok- és célhatározói kategória nem különül el élesen egymástól. Ezért a két határozói viszonyt kifejező névutók a legtöbb esetben azonosak.

A) *āl̥əŋna* 'on, -nál, -hoz, -ra; miatt, végett'.

1. A névutó alapszava: DN. *ōd̥əŋ* 'Ende, Endstück'; Kos. *ōd̥əŋ* 'Ende'; Cing. *ōd̥əŋ* 'erster'; Szogom *ōt̥əŋ* 'erster; Anfang'; Cseszn. *ōt̥əŋ* = Cing.; Kr. *ōt̥əŋ* 'Anfang; Ende, Rand; erster'; V. *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; Vj. *āl̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; VK. *āl̥əŋ*, Vart. *āl̥əŋ*, Likr. *ā̄d̥əŋ*, Mj. *ā̄l̥əŋ* = Cing.; Trj. *ā̄l̥əŋ* 'Ende (einer Schachtel, einer Kiste, des Tisches u. a.), Anfang, Ende'; Ni. *ōt̥əŋ*, Kaz. *ōl̥əŋ* 'vorderes od. hinteres Ende'; O. *āl̥əŋ* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 118ab—119a). A chanti szónak a következő rokon nyelvi megfelelőit ismeri a szakirodalom: msÉ. *aul* 'vég', msT. *αβλ*, *αβλ*, KK. *ol* 'alku, loppu' | ?. fi. *alkaa* 'anfangen' | lpN. *al'get* 'anfangen' (< ?fi.) | ?. szamO. *ol*, *ul*, *olle*, Kam. *ulu* 'pää' (MUSz. 741—2; SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 115; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 15b.).

A cht. O. *āl̥əŋ* stb. szónak két ellentétes értelme van: 'kezdet' és 'vég'. A chanti szó két ellentétes szempontból nézve két egymással ellentétes képzetet jelöl. Ilyen, ellentétes értelemben használatos szavak más nyelvekben is előfordulnak: latin *sacer* 'szent' és 'átkozott', latin *altus* 'magas' és 'mély'. A km. *đžu đžid* szónak is 'magas' és 'mély' a jelentése. (FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 63—74.)

A chanti *āl̥əŋ* 'vég' főnév *-na* locativus- és *-a* lativusragos alakjaiból keletkezett helyhatározó névutók nagyon gyakoriak a chantiban. A manysi *aul* 'vég' szó ragos alakjaiból is fejlődtek helyhatározói funkciójú névutók. Ilyenek: *Kāt - t u l ā - a u l t* *moššākwe kvos-kēr žults* 'a kézzuj hegyén maradt még egy kevesek köröm' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 73); *Ali n ā r - a u l n ē l* 'a felső Urál tájéka felől' (im. 83); *sākin s ū w - a u l ē n joxtsēmēn* 'mankós botra jutottunk' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 26).

A chanti *āl̥əŋna* névutót cél- és okhatározói viszonyok kifejezésére is használják. Ezek a funkciói helyhatározói funkcióból fejlődtek. Egy 'vég' jelentésű főnév ugyanis könnyen 'cél' jelentést vehet fel, és egy ilyen szó határozóragos alakjából keletkezett névutó a célhatározói viszony kifejezőjévé válhatik. Hasonló szemléleten alapuló névutók más finnugor nyelvekben is találhatók: magyar: *végre, végett*: Tinódi: *A bort Isten nagy jó végre nekünk terömté* (SIMONYI, MHat. II, 272); *Az oroslán prédakeresés végett futkos* (im. 273). Hasonló gondolkodásmód alapján létrejött célhatározók az indoeurópai nyelvekben is vannak. Ilyen a francia *afin* 'avégből', hogy, azért hogy' célhatározói kötőszó (a *fin* 'vég; cél, szándék' főnévből).

Más nyelvek előbb említett párhuzamos jelenségeit figyelembe véve, feltehető, hogy a chanti *āl̥əŋna* helyhatározó névutónak is először a célhatározói funkciója fejlődött ki. A cél- és okhatározói viszonyoknak azonban a primitív ember tudatában való érintkezése és gyakori fölcserélődése folytán az *āl̥əŋna* névutót csakhamar okhatározói viszony kifejezésére is kezdték használni.

2. Mint már említettük, az *āl̥əŋna* névutót túlnyomórészt helyhatározói viszonyok kifejezésére használják. Lássunk néhány ilyen példát is.

Superessivus: *mgj-xoilam āmst̥i vās nori āl̥əŋemna* 'a vendégembereim ülte keskeny padkámon' (ONGy. 171).

Sublativus: *tānt-χoīlam āmvstī vaš nori ālɛmna nortpi untlan jem taylor lēzatlem* 'a jövevény-embereim ülte keskeny padkámra takarós üllő jeles fészket készíték' (ONGy. 156).

Adessivus: *sōrñs ton xpə tonχəη pəsan 5tɛmna nəη 5m'sa* 'an deinem goldhufigen Tisch sitz du' (ÖVd. I, 301); *neñen [ma] narəη juχ ālɛmna pā kātlem* 'Téged [is] az én bünhődéshozó fámnál kaplak ím' (ONGy. 84).

Allativus: *sōtijem wōjpə wōjəη ānas in 5tɛma ūR šūštəm* 'Zu meiner Herde von hundert Rentierochsen schreite ich Schaitan' (ÖVd. I, 360); *χátav-ōtīηa keremen, notékvət vīr at temedái* 'indem er gegen die Hinterwand fiel, floss ihm Blut aus der Nase' (PATK., IO. II, 108).

3. Az *āləηna* névutó cél- és okhatározói funkcióban nagyon ritkán fordul elő. A célhatározói funkcióra az általam feldolgozott anyagban egyetlen példát találtam: *χuij uēləm or- uai ālɛəlna iñti louətti iis, uēləm iñk-χul ālɛəl uēlda pitsəli* 'Ember vadászta (tk. ölte) erdei vad után járó nagyságúvá lett, fogott (tk. ölt) vízi halát fogni kezdte' (ONyt. 143–4). Ez a példa egyúttal világosan mutatja a helyhatározói funkcióból a célhatározóiiba való átmenetet: az 'erdei vad után járó' kifejezés felfogható úgy is, mint 'erdei vadért járó'.

Az *āləηna* névutó okhatározói funkcióban is meglehetősen ritkán szerepel. Ilyen funkciója van a következő példamondatban: *pālting lāu ālɛmna kuoltem saschlem ~ pāltaη loy ālɛmna χoltəm sāsłəm* 'odvas csontom miatt (tk. csontvégemen) végem lenne' (OH. I. 144–5).

A déli chantiban előforduló *ōtīηat* okhatározó névutó -at instrumentalis-comitativus-raggal van ellátva. (Az -at ragról l. MÉSZÖLY: FUF. XXI, 56–73.) Az eszközhatározóból az okhatározóba való átmenet úgy történt, hogy a cselekvés eszközét a cselekvés közvetlen okának fogták fel. Az *ōtīηat* névutóra egy példám van: *ort-īmetna menemen ti-vettái naurim ōtīηat* 'die Mägd werden unsere Schwester (eig. Schwägerin) des Kindes wegen töten' (PATK., IO. II, 156). Az *ōtīηat* névutó ebben a mondatban már kétségtelenül okhatározónak tekintendő.

Eszközhatározóból fejlődött okhatározót más finnugor nyelvekben is találtam. Manysi: *Lū raxiη sujil küsej-nē nəηχ kēns'im* 'ló nyerítésének hangjával ébredek én föld gazdaasszony' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 192). A chanti *ōtīηat* 'miatt' névutóval azonos szemléleten alapuló manysi *aultél* 'miatt' névutó szintén instrumentalis-raggal van ellátva, vö. *Nəη vārñē auléntél mēnki kit χum au-kēm lūlnē patēmēn* 'a te dolgoz miatt mi mindketten egyforma bajba esünk' (uo.). A magyarból is egy példát: *Ázik orcája sírással* (uo.). A *miatt* okhatározó névutó korábban eszközhatározói funkcióban volt általános: *Tōr miatt örömet akarnak vala meghalnia* (SIMONYI, Mhat. II, 260). A permi nyelvekben is fejlődött eszközhatározóból okhatározó: *komi: tattše nē-že tšiggen kulñi da kēđžideñ kinmīñi* 'csak nem fogunk itt éhenhalni és hidegben megfagyni' (SZENDREY, Zürjén határozók: NyK. XLVI, 79); *udmurt: kin-ke ug osky, selyken byroz* 'aki nem hisz, az bűne által pusztul el' (FOKOS, A locativus-féle határozók a votjákban: NyK. XXXVI, 442).

B) *padīna* '-ért, miatt, végett, *pəpə* 'wegen, für'.

1. A címben megjelölt névutók tőszava a következő, több nyelvjárásban meglevő főnév: DN. *pəpə* 'Boden'; DT. *pī-pə* pl. *pī-pe't* 'harter Boden, mit Nadelwald bewachsenes Gelände?; Stück Uferwald'; Kr. *pə-tə* (*pə-tit*) 'Boden

(eines Gefässes, eines Flusses); Erdboden; harter Boden (unter der weichen Erdoberfläche); V. *pəɟ* 'Boden; Buchtwinkel, Ende, Stelle ohne Ausgang'; Vj. *pəɟä* = DN.; Trj. *p'etɟ* 'Boden; Ende (eines Weges, einer Bucht, wo man nicht weiter kommt)'; Ni. *pəɟ'ɟ* = Kaz.; Kaz. *pəɟ'ɟi* 'Boden, Sohle (eines Gefässes, Bootes, einer Grube, des Schuhs, Fusses, Schneeschuhs); innerer Winkel, Ende (eines Sees, einer Flusskrümmung, einer Bucht, einer Uferwiese), hinterer Teil (eines Hauses, Speichers), (im Innern) Hinterwand'; O. *ppdi* = Kaz. (KARJ. — TOIV. 763b—764a).

Véleményem szerint a chanti DN. *pəɟ* stb. szó komiból való kölcsönzés, a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szó átvétele.¹ Ennek korábbi jelentése valószínűleg 'fenék' volt. Erre utalnak a belőle alakult *pidji*, *piddi*, *pidla* 'miatt, -ért, helyett' névutók és a belőle képzett *pides* 'Grund, Boden' származékszó is (Az *-s képzőről l. LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 193—4). A manysi É. *patit* 'nyom; fenék' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 334), *päti*, *pätit*, D. *pät*, *pätä* 'fenék' (BUDENZ: NyK. VI, 464) szó szintén a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' átvétele.

2. A chanti O. *ppdi* 'Boden', DN. *pəɟ* ua. stb. főnév locativus- és lativusragos alakjaiból ok- és célhatározó névutók fejlődtek: O. *padina* stb. 'miatt, végett', DN. *pəpə* stb. 'wegen, für'. Hasonló szemlélet rejlik a komi *pidji*, *piddi*, *pidla* ok- és célhatározó névutókban is. Alapszavuk a *pid 'fenék' (WIED: *pyd* 'Tiefe') jelentésű szó lehetett, amint erre az előbbieket során már utaltam. Lássunk néhány példát a km. *piddi*, *pidla* névutók használatára [az első az adverbialis -*ji*, a második a consecutivus -*la* ragjával van ellátva. Vö. UOTILA, SyrjChr. 46, 49]. O k h a t á r o z ó : Prup me—suue — burli—*pid di* 'Ich — sagt er — habe dir zu Ehren dir essen gegeben' (FOKOS, VdKomi 153); c é l h a t á r o z ó : I. *majbiräs vötlämajas veskid pidla* 'Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért' (BUDENZ—HALÁSZ, Zürjén nyelvmutatványok 79).

'Fenek, alap' jelentésű szavak más nyelvekben is kifejezhetnek okhatározást: n é m e t : *der Grund* 'alap, talaj; (>) ok': *aus diesem Grunde* 'ebből az okból', *aus guten Gründen* 'alapos okokból' (KELEMEN—THIENEMANN, Német-magyar szótár); s v é d : *grund* 'Grund, Fundament': *pä goda grunder* 'aus guten Gründen'; *pä vad grund* 'aus welchem Grunde?' (CARL AUERBACH, Svensk-tysk ordbok. Stockholm, 1925); o r o s z : *почва* 'talaj': на почве чего-либо 'valami alapján, valami következtében', на личной почве 'személyes okokból' (HADROVICS—GÁLDI, Orosz-magyar szótár).

A chanti *padina* és *pəpə* névutókat valószínűleg előbb használták okhatározásra, mint célhatározásra. Erre utal a névutók tőszavának jelentése, és ezt bizonyítják az említett nyelvek analógiái is. Csak később váltak — az *äləna* névutónál már tárgyalt okokból — a célhatározás kifejezőjévé is. A *padina* és a *pəpə* névutók a chanti nyelv leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutói közé tartoznak. Ezen névutók okhatározói funkciója valószínűleg helyhatározói használatból fejlődött, bár példamondataim között egyetlen sincs, amely ezt az átmenetet szemléltetné.

3. Az alábbiakban néhány példán szeretném bemutatni a *padina* és a *pəpə* névutók ok- és célhatározói használatát.

O k h a t á r o z ó : Északi nyelvjárás: *lou vtšämäl padina uelša*

¹ TOIVONEN ezt a szót nem említi a chanti nyelv komi jövevényszavait tárgyaló dolgozatában (FUF. XXXII, 1—169).

'Ó [a maga] balgatagsága miatt öletett meg' (ONyt. 147); *süs-luk* $\mu\epsilon\lambda\mu\eta\eta$ $\dot{\iota}\acute{\alpha}\chi$ $\eta\delta\lambda\delta\epsilon\lambda$ $p\acute{\alpha}\delta\dot{\iota}$ *luk-noyi* $\grave{\alpha}\rho$ $\grave{\alpha}\nu\eta\eta$ $\grave{\alpha}\rho\epsilon\lambda$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\iota}\mu\epsilon\eta$ 'őszi fajd vadászó (tk. élő) nép voltjuk miatt fajdhúsos sok tál sokját hozzák elének' (ÉOM. 92); *ná-lém-ar souman* $v\acute{o}\tau\epsilon\mu$ $p\acute{\alpha}\tau\acute{\iota}$ $v\acute{\alpha}\dot{\jmath}$ $v\acute{o}\nu\eta$ $\chi\acute{o}\delta\omicron\mu$ $\acute{\alpha}\rho\epsilon\lambda$ $m\acute{o}\chi\tau\acute{\iota}$ $\lambda\lambda\lambda\epsilon\mu$ 'nyelve-éneke hangos(?) fejedelemhős voltom miatt az állat fenséges három énekére iziben felállók' (ONGy. 257); *n\acute{\alpha}\eta* $\acute{\alpha}\lambda$ $p\acute{\alpha}\tau\acute{\iota}\eta$ $t\acute{\upsilon}\rho$ $t\acute{\alpha}\dot{\jmath}\epsilon\mu$ $\chi\acute{\upsilon}\rho\tau\epsilon\mu$ $\chi\acute{o}\rho\sigma\epsilon\mu$ 'Deinetwegen habe ich den einzigen Rentierochsen, den ich besass, [zum Opfern] geschlachtet' (OVd. I. 74). — Déli nyelvjárás: *N\acute{\eta}\eta* $t\acute{\epsilon}\nu\epsilon\mu$ $n\acute{\epsilon}\delta\eta$ $u\acute{n}\delta\epsilon$ $p\acute{\epsilon}\delta\epsilon\sigma\epsilon\eta$ $m\acute{\alpha}\nu\tau$ $t\epsilon$ - $p\acute{\alpha}\dot{\gamma}\acute{\iota}\tau\tau\alpha$ 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36).

Célhatározó: Déli nyelvjárás: *tu-tátna tu-peta* $\acute{\alpha}\rho$ $n\acute{\alpha}\tau\mu\alpha\rho$ *Tár\eta* $t\acute{\upsilon}\tau$ $t\upsilon$ $p\acute{\alpha}\nu\delta\acute{\iota}$ 'Deshalb legte ich ihn jetzt auf das vielzüngige Feuer' (PATK., IO. II, 84). — Irodalmi nyelv: *M u j p a t b m u \eta* $v\epsilon\eta\tau\tau\acute{\iota}\beta\tau\upsilon\nu$ ['Miért tanulunk?'] (ŽULEV, *Ћиѣтѣ кнѣга* 6); *Lenin politsija evtt ar pus ha\eta\epsilon\mu\beta\eta\tau\acute{\iota}* i $r\acute{o}\pi\acute{\iota}\tau\tau\acute{\iota}$ $j\acute{o}\eta$ $t\upsilon\nu$ $v\epsilon\tau$ $p\acute{\alpha}\tau\tau$ $t\acute{\alpha}\tau\tau\acute{\iota}$ $v\epsilon\eta\tau\tau\acute{\iota}\tau\acute{\alpha}$ ['Lenin a rendőrség elől sokszor elrejtőzött és a dolgozó népet ügyéért harcolni tanította'] (i. m. 53).

4. A *pad\eta*, *p\acute{\alpha}\tau\tau* (Kaz.) stb. névutókat egyes nyelvjárásokban c s e r e v i s z o n y kifejezésére is használják. A csereviszony viszonzó okból fejlődött. A jelentésváltozás a jutalmazást, büntetést stb. jelentő igékből indult ki. A jutalmazás, büntetés oka valamely tett. A jutalmazást, büntetést viszonzásul, mintegy cserébe adjuk valakinek valamely jó vagy rossz tettéért. Az okhatározás és a csereviszony közötti átmenetet szemlélteti a következő példánk: *N\acute{\eta}\eta* $t\acute{\epsilon}\nu\epsilon\mu$ $n\acute{\epsilon}\delta\eta$ $u\acute{n}\delta\epsilon$ $p\acute{\epsilon}\delta\epsilon\sigma\epsilon\eta$ $m\acute{\alpha}\nu\tau$ $t\epsilon$ - $p\acute{\alpha}\dot{\gamma}\acute{\iota}\tau\tau\alpha$ 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36). A mondat okhatározóját csereviszony kifejezőjeként is értelmezhetjük: ['Azért az ételért, amelyet falánk gyomrotok elpusztított, [mintegy cserébe] öltetek meg engem'].

Csereviszony van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: Kaz. *m\acute{o}\dot{\jmath}* $p\acute{\alpha}\tau\tau$ $u\acute{o}\chi$ $u\acute{\iota}\zeta\epsilon\mu$ 'otin, sain maasta, alueesta tulevat voukrarahat' (КАРЖ—ТОIV. 763b). — Keleti nyelvjárás: Jug. $t\acute{\epsilon}\mu$ $\chi\acute{\acute{\alpha}}\nu$ $p\acute{\acute{\alpha}}\tau\acute{\alpha}$ n $m\acute{\alpha}\omega\omega$ $\acute{\alpha}$ - $r\acute{\iota}\tau$ $v\acute{\alpha}\nu$ $m\acute{\alpha}\eta\eta\eta$ paljonko maksoit tästä hevosesta? (PAASONEN—DONNER, ÖstjWb. 180). — Irodalmi nyelv: *V\epsilon\eta\tau\tau\acute{\iota}\tau\tau\acute{\iota} $\eta\alpha\nu\epsilon\mu$ $k\acute{n}\eta\eta$ $p\acute{\alpha}\tau\tau$ 2 $h\acute{\alpha}\delta$ $k\acute{o}\rho\epsilon\dot{\jmath}\kappa\alpha$ $m\acute{\alpha}\nu$ $p\acute{\alpha}$ 1 $\eta\eta$ $k\acute{o}\rho\epsilon\dot{\jmath}\kappa\alpha$ $m\acute{\alpha}\nu$ 'Ученик за книгу 2 двадцатикопеечника и 1 десятикопеечник дал (N. P. ПОРОВА, Арифметика . . . 49).*

A komi *p\acute{\acute{\iota}}\delta\acute{\delta}\acute{\iota}* okhatározói névutó is szolgál csereviszony kifejezésére: V. $m\acute{\epsilon}\mu$ $t\epsilon\nu\alpha\tau$ - $d\acute{o}\delta$ $\acute{\sigma}\epsilon\tau\acute{\iota}\sigma\eta$ $m\acute{\alpha}$ m $p\acute{\acute{\iota}}\delta\acute{\delta}\acute{\iota}$ 'Sie haben mir für die Mutter eine Fuhre Waren gegeben' (WICHMANN, SyrjVd. 86.). A *p\acute{\acute{\iota}}\delta\acute{\delta}\acute{\iota}* névutó helyettesítés kifejezésére is használatos: V. $\acute{\alpha}$, *regid*, *regid*, *k\acute{\epsilon}\mu\acute{\alpha}\acute{\sigma}\alpha* $d\acute{\alpha}$ $o\acute{\gamma}$ $\acute{\epsilon}\acute{\sigma}\tau\acute{\iota}$!" $n\acute{\alpha}$ $p\acute{\acute{\iota}}\delta\acute{\delta}\acute{\iota}$ $d\acute{\upsilon}\lambda\lambda\acute{\iota}\sigma$ $\acute{\sigma}\nu\acute{\alpha}\sigma$, „Sofort, sofort, ich ziehe Schuhe an die Füße und habe [jetzt] keine Zeit!" sagt statt ihrer [der Flüchtlinge] ihr Speichel. (i. m. 16). Ez a funkciója a csereviszony jelentésből fejlődött.

A magyar -ért rag esetében a fent tárgyalt jelentésváltozásnak a fordítottja történt: a helyettesítésből fejlődött a csereviszony, a csereviszonyból pedig az okhatározói jelentés (Vö. KLEMM, TörtMondt. 173).

5. A *pata* névutó egyes esetekben r é s z e s h a t á r o z ó i funkciójú. A célhatározói jelentésből könnyen fejlődhetik érdeket kifejező jelentés. Пуен: *Но советска страна за щита пата* *Красна Армия* $n\acute{o}\chi$ $t\acute{o}\mu\tau\acute{\iota}$. 'Но встала на защиту Советской страны Красная Армия' (КАССИЛЬ, Нанг защитниктан 5—6 А 'valakinek, valaminek érdekében' jelentésből fejlődött a 'valakinek, valaminek részére' jelentés.

Lássunk néhány példát a *pata* névutó részeshatározói funkciójára. Irodalmi nyelv: *Сяма хут вошита рабочиум пата на Красна Армия пата тумы* 'Onnan a hal a dolgozók és a Vörös Hadsereg számára a városokba vitetik' (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946, 104. 1.); *Тата ун унтлүйтты няверемт ропиттым — школа пата тумыо эветтым на сэвырттым* ['Itt a nagy tanulók [tkp. tanuló gyermekek] dolgoznak — az iskola részére tűzifát(?) fűrészelnek és vágnaк'] (i. m. 120).

C) *өрәһна* '-ért, miatt, végett'; *ӯрна* ua.

1. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava: Kr. *u'r* 'Art und Weise'; Trj. 'u'r' = Kr.; *ӯr u'rnz iğ'stəle'm* 'puhum monella tavalla'; Ni. *u'ir* (harv.); Kaz. *u'ir*, *u'ur*: *pa u'urññ* 'auf verschiedene Weise'; *mǝi u'urññ* 'millä tavoin; mistä syystä' (KARJ.—ТОIV. 73a); chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' (AHLQV.).

A chtÉ. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szót rokon nyelvi szavakkal először BUDENZ (MUSz. 820—21.), majd SZILASI (Nyr. XXIV, 289—95) és MUNKÁCSI (ÁKE. 138) egyeztette. MUNKÁCSINÁL a következő egyeztetést találjuk: chtÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' ~ msÉ.: *ūr*, *ur*, KLV. *ur*, TV. *or*, KV. *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' ~ km. *ord* 'Seite, Umgebung (des Hauses)' ~ udm. *urd* id. ~ mdM. *irdəs*, mdE. *irdes*, *irdis* 'Rippe' ~ lpTer. *jierhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iart*, *iert* 'Seite', L. *iertik*, *ierik* 'Seite', P. *érhtik* 'Rippenseite', Fm. *ärteg* 'costae, latus' ~ m. *aránt*, *iránt*. BÁRCZI (SzófSz.) csak a magyar *arány*, *irány* ~ ms. *ur* 'irány, ok, mód' ~ cht. *ūr* 'ok, mód' szavak összetartozását tartja lehetségesnek, a többi idevont rokon nyelvi szóval való etimológiai egyezését kétségbe vonja. Sz. KISPÁL MAGDOLNA a m. *arány* ~ *irány* szóalakpárt a chanti *ūr* 'ok, mód' és a manysi *ur* 'irány, ok, mód' szavaktól elválasztja, és más obiugor szókkal egyezteteti (NyK. LIV, 233—46). A chanti *ur*, *vor* 'Ursache; Art, Weise' és a manysi *ur*, *or*, *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szavaknak a komi, az udmurt, a mordvin és a lapp szavakkal való egyeztetését sem fogadja el (i. m. 244).

Az itt vázolt etimológiai áttekintés értelmében a chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' elfogadható etimológiai megfelelője csak a manysiÉ. *ūr*, *ur* stb. 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szó.

2. Az *ӯрна* névutó az *ūr* 'Ursache; Art, Weise' főnév locativusi *-na* raggal ellátott alakja. Az *ӯрәһна*, *өрәһна* névutó *ӯрәһ-*, *өрәһ-* töve az *ūr*, *or* 'Ursache; Art, Weise' főnévből *-(ə)ñ* denominális nomenképzővel alkotott származékszó. (Az *-(ə)ñ* denominális nomenképzőről I. SCHÜTZ: NyK. XL, 34—6; SZINNYEI, FgrSprw.² 90; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 140—41).

Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava absztrakt jelentésű főnév. Az elvont 'Ursache; Art, Weise' jelentések valószínűleg eredetibb konkrét jelentésből fejlődtek. Erre utalnak a cht. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szó manysi etimológiai megfelelőjének 'Seite, Gegend, Richtung' jelentései. Lehetséges, hogy a chanti *ūr* szó eredeti jelentése is 'Richtung' volt. Az 'irány' jelentésből könnyen megmagyarázható a 'cél' jelentésváltozás. Az 'irány' > 'cél' jelentésváltozás határozós szintagmákból indulhatott ki. Tehát az *өрәһна*, *ӯрна* névutók cél- és okhatározói funkciója — feltevésünk szerint — helyhatározói jelentésből fejlődött. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók eredetibb funkciója valószínűleg célhatározás volt, okhatározói jelentésük másodlagos (vö. az *әләһна*, *padjina* névutóknál mondottakkal).

Hasonló észjárás alapján keletkezhetett a m. *iránt* ~ *aránt* [az *irány* ~

arány szó locativusi -t ragos alakja] eredetileg helyhatározó névutónak célhatározói funkciója.

Helyhatározó: 'Csak a hosszú rétek eránt menjetek, oztán hamar oda értek' (SIMONYI, MHat. II, 191); Célhatározó: 'Csak az iránt jöttem, édes jegyző uram, hogyha megírná most a leveletem' (im. 196). A m. iránt ~ aránt névutónak módhatározói jelentése is van: ez-aránt v. ez-iránt 'eképpen', egyaránt (egyiránt) 'egyformán' (im. 195). Hasonló gondolkodásmód alapján jöhetett létre a chanti ūr, a manysi ūr szavak 'Art, Weise' jelentése is.

3. Az *òrəŋna*, *urna* ok- és célhatározó névutók csak az északi-chanti nyelvjáráásokban vannak elterjedve. Módhatározói funkcióban a déli és a keleti nyelvjárásterületen is előfordulnak (vö. KARJ.—TOIV. 73a). Lássunk néhány példát ok- és célhatározói használatukra.

Okhatározó: *tòrəmnə sít òrəŋna sidi i pàrtsə, keuà žida* 'az istentől azért rendeltetett úgy, hogy kővé váljék' (ONyt. 51); *mola òrəŋna mà ní ŋ xəttəl nèmì žil?* 'miért Manying háza a neve? (ONyt. 91); *nəməl āəm ār xojem òrəŋna joyo-lqilem* 'a neve rossz sok emberem miatt maradok vissza (tk. állok vissza)' (ONGy. 169); *želma kaltməm kali-xo ultem ūrna* 'mennyebe föltetszett csoda-ember voltom miatt' (ONGy. 223); *in imi-ləŋket šēl ox ūrəŋŋ əpərlija tuwəmət pā siski pošəx jaχti təχə ēlti jaχlət* 'Nun laufen die Frauen, wegen des Silbergeldes in Klemme gebracht, wieder wie kleine Vögel hin und her' (OVd. I, 61).

Célhatározó: *manəm yēldi òrəŋna nēman t̄i tuwəmən* 'Engem csak elveszteni hoztál ide' (ONyt. 46); *jaŋəm yēldi òrəŋna lərəmdəm xanžəŋ xər-soyən* 'Az én bátyám megölésére lett a tarka rénszarvasbőröd leterítve' (ONyt. 63); *əyjiə, mandən òrəŋna xun t̄i iisən?* 'Leányka, csak nem azért jöttél ide, hogy elmenj' (ONyt. 91); *akən iki siski-lil əlŋəl viŋen ūrəŋna ləməŋ xori ləmetna xun ənməltmal* '[Hát] öreg bácsikád ruhás valami ruhában azért nevelt föl [tégedet], hogy most veréb-lelke végét vedd' (ONGy. 25); *kaš ūrəŋna ... at jaχsem!* 'kedvtelésből ... hadd menjek [csak]' (ONGy. 76).

D) *vndəsna* '-val; miatt'.

1. Az *vndəsna* névutó alapszava: Ni. *əntəs* 'Hilfe, Unterstützung'; *əntəsənə* '(puun, hirren ym.) nojassa'; Kaz. *əntə's* = Ni.; O. *vndq's*: *juχvndqsnə* 'an einen Baum geleht (ebenso z. b. an die Tür, die Wand u. a.)' (KARJ.—TOIV. 61a).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' etimológiai megfelelői: ms. *ondas*, (MUNK.) *əntəs* 'segítség' | ? m. *ad* 'geben' | ? km. -udm. *ud-* 'zu trinken geben, füttern' | ? mdE. *andoms*, M. *andəms* 'ruokkia, syöttää, ravita, elättää' | ? fi. *antaa* 'geben' | ? lpN. *vuow'det* 'myödə; „syöttää” (palopelissä); (FRIS) ruokkia, antaa ruokaa eläimille' (MUSz. 175—7; WICHMANN: SUSToim. XXI, 24—5; SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421; COLLINDER, Fennó-Ugric Vocabulary 72; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 20ab.).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' és a ms. *əntəs* 'segítség' -s deverbális névszóképzővel képzett származékok. Ilyen még: ms. *pūwəs* 'fuvallat' (< *pūwi* 'fú' igéből) (vö. SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421).

2. A chanti *vndəs* 'Hilfe' főnév -na locativus-ragos alakja esz közhataározó névutó. A -na locativusrag instrumentalis kifejezésére is használatos (vö. KARA: NyK. XLI. 33—9). Ilyen: *lājəmnə* 'fejszével' (i. m. 36). Az *vndəsna* névutó eszközhatározói funkciójú a következő mondatokban:

П а р а ш ю т о н т ы с н ы м у в а и т э т ы с т а м о с ы с ['Az ejtőernyő segítségével a földre le kellett szállni'] (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946. 112. 1.);
 В о ш з а щ и т н и к и т т ы в т у р п а т а т о н т а с н ы т у р ы м х а р
 х у т ы н т ы т 'Слушают своими трубами небо защитники города' (КАССИЛЬ,
 Нанг защитниктан 11). Ezekben a példákban még erősen érződik a névutó
 önálló főnévi jelentése.

Az *vndäsna* névutó alapszavának 'segítség, támasz' jelentéséből magya-
 rázhatók meg ezek a kifejezések: O. *iy vndäsna* 'an einen Baum gelehnt'
 (KARJ.—TOIV. 61a); *pudi roya vndäsna ajiltai nox-xullada pidäs* 'a
 fekete meredek part mellett lassanként kezdett fölbukni' (ONyt. 158). A
pudi roya vndäsna szintagmát így értelmezhetjük: 'a fekete meredek partra
 [v. parthoz] támaszkodva'.

3. Az *vndäsna* névutó egy esetben okhatarozói funkcióban
 szerepel. Ez a funkciója eszközhatározóból fejlődött: a cselekvés eszközét
 egyben a cselekvés okának fogták fel. Példamondatunkban az *vndäsna* névutó
 már okhatarozást fejez ki, de még érezhető eszközhatározói jelentése is: O.
si ädam nëηχο vnda sna mà verna pitlam 'ezen rossz ember miatt bajba
 kerülök (tk. esek)' (ONyt. 30). A mondat határozóját felfoghatjuk eszköz-
 határozóként is: 'ezen rossz ember segítségével, révén bajba kerülök'. Eszköz-
 határozónak okhatarozóvá való fejlődése több nyelvben általános jelenség
 (l. az *ötijät* névutónál).

E) *kěša* 'auf eine Zeit; für, wegen'

1. KARJALAINENNÉL a *kěša* névutónak az alábbi nyelvjárási alakvál-
 tozatai fordulnak elő: DN. *kěpžā*: *χῶυ k.* 'für lange Zeit'; DT. *kěpžā*:
χῶυ k.; Kr. *kětšā*: *χῶυ k. menot* 'ging für lange Zeit'; Trj. *kětšā* 'für'; *κῶυ γὰρ*
k. (maje'm) 'pitkäksi ajaksi'; Ni. *kěžā*, *kěžā*, *ke-*: *tḡn k.* 'für den Sommer
 (nicht im Dialekt des Gewährsmannes)'; Kaz. *kěži*: *χῶυμάρ k.* 'für lange';
λόη κέζι 'für die Zeit des Sommers (ging, mietete er usw.)'; O. *kῶ'ssi*, *kῶzi*:
λόη γοῶσι 'für den Sommer' (KARJ.—TOIV. 445ab).

A Ser. *kěša* stb. 'auf eine Zeit; für wegen' névutó komi jövevényszó;
 a komi *keže*: V., Sz., Pecs., L. *aski keže* 'zum od. für den folgenden Tag' névutó
 átvétele (STEINITZ, OstjChr.² 144; TOIVONEN: FUF. XXXII, 37).

2. A *keže* névutót a komiban időhatározásra használják. Ilyenek: KV.
sešša i va nes suditasni šibire katarga vile kvait vo keže. 'Sodann
 verurteilt man Iwan zur Zwangsarbeit nach Sibirien auf 6 Jahre' (FOKOS,
 VdKomi 408); FV. *saldates a restu:itis kujim sutki keze* 'Er sperrte
 den Soldaten auf drei Tage ein' (i. m. 330); Pecs. *naja ve tšisni dvoretš a ski*
keže 'Sie bauten bis zum folgenden Tag ein Schloss' (WICHMANN, SyrjVd. 121).

A chanti *kěša* névutó is elsősorban időhatározói funkcióban
 szerepel. Ilyen funkciója van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás:
töräm - y è k - k o s s i s i olmädäs 'Örökre ott maradt' (ONyt. 169); *at tajäm*
kēm xūjem jēta š s k e š a lymatmal 'der nicht besitzende Mann hat sich
 von anderswoher auf eine Weile [Kleider geliehen und] angezogen' (OVd.
 I, 61); — Déli nyelvjárás: *Jiηa tigde taηmen-piš tārūmet xui ár ót kiž a*
te tankan 'wenn du einmal, hierher ins Wasser hereinkommst, wirst du im
 Lichte wohnender Mann, auf viele Jahre hereinkommen' (PATK. IO. II, 64).

3. A *kěša* 'auf eine Zeit; für wegen' időhatározó névutó egyes esetekben
 célhatarozói funkcióban szerepel. A meddig (mikorra?) kérdésre felelő
 idővonatközös képzetét a célra irányulás képzete váltotta fel. Itt többnyire
 cselekvést jelentő főnevek használatosak határozói funkcióban. A két határozói

kategória közti átmenetet következő példánkon szemlélhetjük: *altj kēzilən nox-äləm sənən sē uə r m ə d i - k o s s i* 'a kardjaikat vágásra fölemelték' (ONyt. 118). A *sēuərmədi-kossi* 'vágásra' kifejezés felfogható időhatározónak: 'vágás idejére' és célhatározónak is: 'vágás céljából, vágás végett'. A *kēša* névutónak már kétségtelenül célhatározói jelentése van ezekben a mondatokban: *ā nēluw joln lēt-ot i j 5 n t ə s t i k ē š a ū l t i p i l l o t* 'aber unsere Frauen werden zu Hause für das Essen und Stopfen leben' (Ovd. I, 92); *mun tūp wēlpəslati kēša ū l t i p i l l u w* 'Wir werden nur für die Jagd leben' (Ovd. I, 92).

Egy példánkban a *kēša* névutó okhatarozói funkcióban szerepel: *mā·a·ŋkem tə·jem nār ē·tem kē·ša wē·ttajəm* 'Wegen meines Körpers der so nackt wie von der Mutter geboren ist [Für meinen Mutter-geborenen nackten Körper]', werde ich erschlagen werden (Ovd. I, 264). A *kēša* célhatározó névutónak egyéb cél- és okhatározói névutók analógiájára jöhetett létre okhatározói jelentése.

F) *twàina* 'kor, alkalmával; -ra'

1. A névutó alapszava: DN. *tǎγ3* pl. *tǎγē*¹, Kos., Cing. *tǎγ3*, Szogom, Cseszn. *tǎγ3*, Kr. *tǎγ3*, V. *twγi* (*twγit*, *taγim*) 'Ort, Stelle'; Vj. *twγi* = V; *twγim*² (sg. I p. ps); VK. *twγi*² (*twγē*² m²), Vart. *tāγi*¹, Likr. *tǎγi*¹, Mj. *tǎγi*¹, Trj. *tārī*, Pym *tāγi*, Ni. *tǎγ3*¹, Kaz. *tǎγi*¹ (*tǎγē*¹ m¹), O. *twγa*¹ = V. (KARJ.—TOIV. 976b).

A DN. *tǎγ3* stb. 'Ort, Stelle' szó etimológiája ismeretlen.

2. A O. *twàina* névutó -na locativus-ral van ellátva. A locativus-rag előtti *i* elem kötőhangzó. Az *i* kötőhangzó intervokalikus helyzetben (magánhangzós tövek és magánhangzóval kezdődő formánsok között) jelentkezik: V. *twγià*: a V. *twγi* 'Ort, Stelle' szó lativusragos alakja (KARJ.—TOIV. 796b). Ilyenek még Ser. *ojkaja*: *ojka* 'Mann'; *ewija*: *ewə* 'Mädchen' (STEINITZ, Ostj-Chr.² 52). A *i* elem analógiás úton mássalhangzós kezdetű formánsok elé is behatolt: *ojkajən*: az *ojka* 'Mann' főnév duálisa (STEINITZ: im. 53). Ugyanilyen eredetű a *twàina* névutó locativus-rag előtti *i* eleme is. Egyes esetekben a *i* nélküli eredetibb alak is előfordul: *twàna* (ONyt. 127).

A *twàina* névutót 'mikor?' kérdésre felelő időhatározók kifejezésére használják. A *twàina* alakulat — amint az alapszó 'Ort, Stelle' jelentéséből is kitűnik — korábban helyhatározásra szolgált: *ortl kull kull jach koschä m ä n n t e n t a g a n ä o s c h i n g v u ä j o s c h l v u e r l e n ~ ö r t l k u l k u l i ä x x o z ä m ä n v è n t ä γ à n ä o s ə ŋ u ä i o s l u è r l è n* 'a fejedelme sűrű néphez menésed helyén bajos állat baját csinálod majd' (OH. II, 14—6). A helyvonatkozás és az idővonatkozás közti érdekes átmenetet láthatjuk következő példánkban: *naurəmən pəri lida twàina mun xoəxə at ol* 'a gyermeked étel-áldozat alkalmával (tk. helyén) hadd legyen velünk (tk. hozzánk)' (ONyt. 161). A határozós szintagmát — amint a fordítás is jelzi — helyhatározónak és időhatározónak is felfoghatjuk.

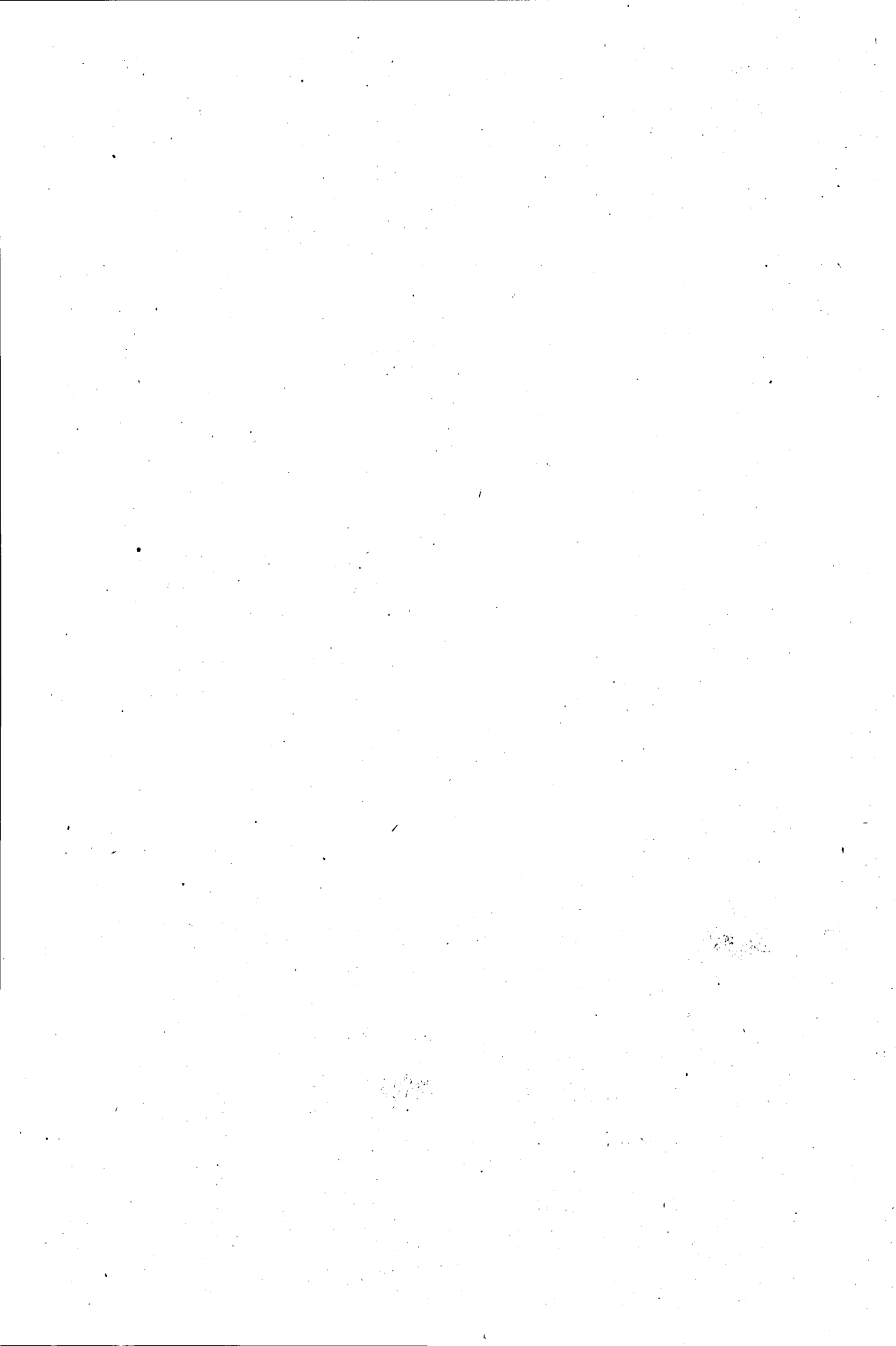
Időhatározói funkcióban szerepel a *twàina* névutó a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: *kastədi twàina sàgər àlənna jəyətładi-gi sit pə jəm* 'Költözködés alkalmával, ha a legelő végére odaérték, az is elég (tk. jó)' (ONyt. 38); *təm lələn jisna ləuəltvi idən twàna ləlna ètləjn-ki* 'ebben a háborús világban eveztetésed alkalmával ha ellenség támad rád?' (ONyt. 127); — Déli nyelvjárás: *nənema əgəm vettə pə n m e m t a g a n à, cənxsemen* 'als ich meiner Frau den Kopf auf den Schoss legte, damit sie mich kraue, stieß sie mich weg' (PATK., IO. II, 108).

A *tvàina* névutó célhatározói használatára egyetlen példánk van: *nəη śàttən tvàina an isət, ma śattəm tvàina isət* 'a ti hallástokra nem jöttek, az én hallásomra jöttek' (ONyt. 62). A *tvàina* névutó célhatározói jelentése — csakúgy mint a *kēša* névutóé — időhatározói funkcióból fejlődhetett. Bár az sem lehetetlen, hogy a célhatározói funkciónak helyhatározás volt a közvetlen előzménye: *ma śattəm tvàina* 'az én hallásom helyére'.

*

A dolgozatomban tárgyalt ok- és célhatározó névutók közül a *padina*, a *pəpə* és az *òrəηna ~ ūrna* fordulnak elő leggyakrabban. Szűkebb értelemben csak ezeket tekinthetjük ok- és célhatározó névutóknak. A többi névutó (*āləηna ~ ótiηat, vndəsna, kēša, tvàina*) ok- és célhatározói funkcióban — amint a példák számából is láthattuk — csak ritkán használatos. Ezen utóbbiak fő funkciója valamely más határozói kategória (hely-, idő-, eszközhatározó) kifejezése.

RADANOVICS KÁROLY

Les és csal, csel szavaink történetéhez

1. A MNy. XLVI. kötetében két kutató is foglalkozik olyan szózással, amelyben a *vet* szó előfordul. MOÓR ELEMÉR (i. h. 161, ALH. II/1952, 38, jegyz.) a ma már elavult *lest vet* szólásból 'Schlinge' jelentésű *les* szót következtet ki a *vet* elsődleges jelentése alapján. A szót rokonnyelvi megfelelőekkel is egyezteti. Ezekre támaszkodva a szó eredeti jelentését 'madárfogó hurok'-ban állapítja meg. A kikövetkeztetett szó MOÓR szerint alakilag egybeesett *les* 'Anstand; lauern' szavunkkal, ez az oka annak, hogy kihalt és csak szólásokból mutatható ki.

A *csel*, R. *csal*, *csel* 'List, Hinterlist' szavak korábbi konkrét 'kötél, hurok, tőr, háló' jelentését, többek között, a *csalt vet*, *cselt vet* kifejezésekből kísérel meg kimutatni HEGEDŰS LAJOS (MNy. XLVI, 123 kk.). Szerinte az elsődleges konkrét jelentés a nyelvtörténeti adatokból világosan kiolvasható. A szót régi vándor kultúrszónak tartja, törökségi, finnugor, ógyházi szláv és germán, általában 'kötél, fonál' jelentésű szavakkal egyezteti. A törökségi szavak kivételével — amelyeket nem említ — az egybevetést cáfolja MOÓR (MNy. XLVI, 293).

2. Lássuk, mit mondanak a kérdéses szavakról a szótárak: *les* 'insidiae, subsidiae, subsessa' ['hinterhalt'] (NySz.) | 1750: Fraus, Álnokság, tsalárdság, ravaszság, fortély, hamisság, *les*, *tőr*, hamis-fogás: Betrug, List (WAGNER, Phras. 554) | *les*: folyóvízbe vesszőből készített gátolás, melynek közepén rés van hagyva, s oda a víz folyásával szemben egy-két farkhálót helyeznek, hogy este az élelmet keresve lefelé vonuló halak beléjük tévedjenek (MTSz.). Amint látjuk, a 'Schlinge' jelentést a szótárak nem ismerik, de közlik a *lest* (és *tört*) átvitt értelemben.

csal 1. 'dolus' ['list, hinterlist'], 2. ['decipula; falle, schlinge'] (NySz.). A [] azt mutatja, hogy a 2. jelentést a régi szótárak, amelyeket a NySz. földolgozott, nem ismerik, hanem a szerkesztők az alább tárgyalandó szólásokból következtették ki. 1808: *Tsal*, *Tsel*. Fraus, Astus, Fallacia, Impostura, Laqueus, Decipula (SI., Told.) HEGEDŰS szerint az elvont jelentések között levő 'laqueus' értelmezés igazolja az ő föltevését. A 'laqueus' jelentése pedig — amint HEGEDŰS hangsúlyozza — 1. 'hurok, hurokra vetett kötél, pányva', 2. 'tőr, hurokból álló tőr' (Márt., Lex. 1818). Szerintem azonban nem valószínű, hogy éppen a sok absztrakt jelentés között egy konkrét legyen, különösen akkor nem, amikor 'laqueus'-nak úgyis van átvitt értelme, amint ez a szócikk további részéből ki is derül: Alicui laqueus ponere. In laqueus cadere, vel: incidere. tórbe esni; in die Schlinge gerathen.

csel 'insidiae', 'dolus, astutia' ['list, hinterlist'] (NySz.) | 1792: *Tsel*: álnokság, ravaszság, *tsal*, *les*, tsalfaság (SzD.² 2241) | 1795 körül: *Tsel*, *tsal*,

tsely, *lest*, *les*, *tsalfaság*, *fortély*, *kalafinta*: *Fraus* (Takáts R., Told. N. V.) | 1835: *Csel*: *ravaszság*, *titkos veszély*, *tőr*; *Hinterlist*, *Schlinge* (KUNOSS, Szóf.) | 1847: *Schlinge*: *hurok*, *kacs*, *rekenyő*; *tőr*, *les*, *csel*, *czekle* (BLOCH, Zsebszót.).

vet, *vét* 1. ['jacio, mitto; werfen'], 2. 'dissero', 'sero' ['säen'] (NySz.).

A *hány* szótári adatai is ide kíváncsoznak, mert szinonimája *vet*-nek, és a *les*, *csal*, *csel* vele alkot egy szólást. *hány* 1. 'emolior', 'jacto, succutio', 'werfen', 2. ['jacto, objecto; öfter vorbringen, vorwerfen'], 3. ['vomo; sich erbrechen'], 4. ['exero, operio; besetzen'] (NySz.).

Most vizsgáljuk meg, mit jelentenek a fenti szavakból alkotott szólások. 1803: *Lest* (*tsalt*, *tselt*) *vetni*; *lesekedni*. *Leseket vetettek* néki, valaki után (SzD., MVir. 297) | 1822: *Insidias illi struxit*. *Lest* vagy *cselt vetett* neki: ólálkodott utánna (WAGNER, Phras. 758).

lest hányni: 'insidias moliri; locare insidias alicui' (NySz.) | 1767: *Collōco* . . . *Collocare alicui insidias*: 'Valakinek *lest hányni*' (PPBl. 1136). *les-hányó*: 'insidiarum structor' ['fallen werfend, ränkeschmied'] (NySz.). *titkos les-hányás*: 'abstrusae insidiae' (NySz.).

csalt vetni (első adat Gyöngyösiből) 1. 'insidias ponere, falle legen, *cselt vet*, *gáncsot vet*', 2. 'lesbe áll', 3. 'megcsal' (NySz.) | 1835: *Csalt vetni*: 'Falle legen' (TZs.) | 1843: *Csalt vetni* az ellenségnek: 'dem Feinde eine Falle legen' (KISS KÁROLY, Hadi Műszótár, Pest).

csel-vetés, *csal-vetés* 'insidiae' ['hinterhalt'] (NySz.) | *caillum*, *dolus*, *fallacia*: *Chely Vetes*, *alnaksagh*, *hamysshagh* (GyöngySz.) | *cselt vet* 'insidiatur, struit insidias' (Kreszn.).

1637: *cselhányás* 'dolus, ränke' (NySz.).

A szótári adatok — amint láttuk — nem támogatják MOÓR és HEGEDŰS magyarázatát még abban az esetben sem, ha a *les*-nek 'tőr' a jelentése. Ugyanis a *tőr* címszó alatt ez áll a NySz.-ban: 1. 'machaera', 'mucro, gladius, ensis, subula', 'schwert, pfrieme', 2. 'laqueus, tenus, insidiae', 'decipula, tendicula', 'fallstrick' ['schlinge']. *Tőr*, *tzekle*, *keleptze*: *tendicula*; *les*, *tőr*, *útat-állás*, *lest-állás*, *meg-tartóztatás*: *obsidiae*. Minket a 2. jelentés érdekel, ahol is 'obsidiae' megfelelőjeként a *tőr* átvitt értelmű.

3. Most vizsgáljuk meg szöveggörnyezetben ezeket a szólásokat.

A következőkben a NySz. *les* fn. adatai közül felsorolom itt azokat, amelyekben a *lest vet* és a vele szinoním *lest hány* fordul elő, tehát amelyekből esetleg a Moór-féle 'Schlinge' jelentést ki lehetne következtetni. „*Lest vetötte*nek es az palank ala zaguldoth bociattanak, az mieynk utannok leuen, az lesre mõntenek, kit el fogtak, s kit le vagtanak bennök” (RMNy. III, 102) | „*Vess lesth* az varasnak” (JordK. 301) | „Az város környűl *leseket vetél* vala” (Helt., Krón. 72) | „*Lest király vetett* vala sokfelé” (RMK. III, 333) | „*Lesek vettetnek minékünk*” (Mad., Evang. 315) | „Szűntelen Kanisa fele ciataznak es *lesűket hannak*” (RMNy. II, 241) | „Amazok myndenfelel *leseket hantak volt*” (i. m. III, 22) | „Tzifra tzifornyákkal Venus *lesit hányta*” (SzD., MVir. 297) | „Kedvessen számlállya a *hányott leseket*” (Gyöngy., KJ. 29). A felsorolt mondatok közül csak az utolsó értelmezése lehet kétes szöveggörnyezet hiányában. De ha föllapozzuk Gyöngyösit, ezt találjuk: „Kedvessen számlálja az *hányott leseket*, S azokban készített titkos veszélyeket, Teste rózsájának mondja a sebeket” (Gyöngyösi István Munkái, Magyar Remekírók 3. k. 223). Kemény János udvarlásáról szól ez a részlet. A többi mondatban a *les* 'Anstand' jelentésű, hol konkrét, hol absztrakt értelemben.

A készülő Nagy Szótár adatainak sorában — többek között — a következőket találjuk: 1799: „észre vévén előre a Magyarok, hogy az Ozmanok egy gazdag menyasszonyt fognának Esztergomba által szállítani, *lest vetvén* elejkebe, szerencsésen elfogák véle volt kincseivel s örzőivel egyetemben” (Vályi A., Magy. Orsz. Leírása II, 73). Egészen bizonyos, hogy a menyasszonyt és kíséretét nem hurokvetéssel ejtették rabságba. De a kifejezésnek még átvitt értelmű használatára sem gondolhatunk. A *les*-nek itt 'lesben álló csapat' a jelentése. Vö. 1783: „Más nap . . . meg-ütököztek a' *Török lessel*” (Molnár I.: Könyvház IV, 413) | 1788: „*Ellenséges less által körül vettétvén*” (Molnár F., Leeh Kürthe 23). | 1817: „egy-szerre *ki-ütöttek a' lesek*” (Dugonics, Hadi vez. 93) | 1899: „a hídnál még egy *lessel kellett megküzdenniök*” (Baksay S., Dáma 173). A kifejezés második tagját ma is használják a katonai műnyelvben: *bevetik, harcba vetik a csapatot*. 1675—1782: „Ez bévett szokása az érégy halálnak, Hogy eő ez világon levő állatoknak — Nem kedvez, de inkább *lest hány* eő útjának” (Radványi verseskönyvek: Irod. tört. Közl. XIV, 222) | 1787: „a Sátán mint ordító oroszlán utánnunk jár és minden utainkban *lest hány*” (Kármán, Ag. III, 109). A *lest hány* a fenti két példában átvitt értelmű lenne, ha a *les*-nek ebben a kifejezésben 'Schlinge' jelentést tulajdonítunk. A meglevő *les* szóval a jelentése: 'rossz szándékkal leselkedik'. A jelentés a következő példákban még fokozottabban átvitt értelmű: 1794|1805: „az Ifjú Alkmene' fijának Edonis' Nimfái *leseket hányának*” (Csokonai, Alkalmatosságra írt versek 204) | 1806: „a' férjfiaknak azért *hány leseket*, hogy szentebb frigyektől elvonnya szíveket” (Verseghy, Aglája 138). — Jellemző és tanulságos a következő két példa: 1790: „Kullognak 's *lest hánynak*, mint *ejthessék törbe* prédájukat” (Kazinczy, Orpheus, Orczy L. I, 146) | 1863: „Szentelt gyilokkal *hány lest* életünkre” (Kazinczy G. — Molière, Tart. 23). Az elsőben tárgyalt szólásunk olyasfélélet jelenthet, mint 'orvul lesben áll', de átvitt értelemben és a Moór által neki tulajdonított jelentést a mellékmondatban találjuk meg a szintén átvitt értelmű szinoním *törbe ejt* tulajdonaként. A másodikban szintén átvitt értelmű — egyszerűen 'leselkedik' a jelentése — de átvitt értelemben kell érteni az egész mondatot. Ugyanis a ki nem tett alany: az álszenteskedő. Ha a *les*-nek ebben a szólásban 'hurok' jelentése lett volna, még átvitt értelemben sem írhatná a szerző azt, hogy „gyilokkal *hány lest*”. — Arany Murány Ostromában valósággal értelmezi, mit is jelent a *lest hány*: „Ha! mily durva bánás egy nemes lovaggal: Utána zshiványkép *lest* hányini bokorbul, Hát megől ráütni s rabbá tenni orvul” (i. m. III. é. 99 szak.).

Most nézzük meg a NySz. fontosabb *csalt vet*, *cselt vet*, *csalt hány*, *cselt hány* adatait. 1. „Vélvén a törökök, hogy arra jőnének, de azok *csalt vetvén* más vőlgyre térének” (Gyöngy., *KJ. 140) | 2. „Nem kémélte a *tsel-vetést* és más egyéb hamisságokat” (Fal., NU. 250) | 3. „Azt gondolja, hogy bátorságosan *hányja a cselt*” (Fal., BE. 584) | 4. Mindenfelé, két kézre *hányja a tsel*, a kalafintát” (SzD., MVir. 55) | 5. „Róka módon a *cselt* egyfelé is s másfelé is *hányta* (GKat., Titk. Élőb.) | 6. „Mint a róka *hánnya a tsel* s ide s tova evez farkával” (SzD., MVir. 348). Csak a 3. és 4. példáról tételezhetjük föl, hogy benne a *les*-nek 'hurok' jelentése lehet. Vegyük azonban szemügyre a szöveggörnyezetet is. 3. példa: „Setétben fáradoz, mint a vakondak. Azt gondolja, hogy bátorságosan *hányja a cselt*, azont sok vigyázó szem árulja el, és délszinre hozza álnokságít” (Fal., BE. 584). 4. példa: 1803: „egy'-mástól függőleg nem szóllani, egy' tsapáson nem maradni: minden-felé, két kézre,

v. kézről kézre, *hány*ni a' tse^{lt}, a kalafintát: fok elegy-belegy (a' tárgyhoz nem tartozó) kérdéseket támasztani" (SzD., MVir. 55). Tehát a szövegkörnyezet mindkét esetben világosan a *csal*, *csel* 'kötél, hurok, tőr, háló' ellen bizonyít. A következő — nagyszótári gyűjtésből való — adatban konkrétan ugyan a *cselt hány* jelentése, amennyiben helyettesíthető a *lesben áll* állandó szókapcsolattal. A 'kötél, hurok' jelentés azonban itt sem kerülhet szóba. 1742/1881: „Hogy így ostromolván, truppját megszagassák, És *cselt hányva* nekik, a *törbe csalhassák*" (Tóth I., Cziráky J. 111). A *cselhányás* ~ *lesben állás* eredménye, hogy valakit *törbe csalnak*.

A *csalt vet*, *cselt vet*, *csalt hány*, *cselt hány* szólásokon kívül HEGEDŰS a *csal* és *csel* egyéb kapcsolatairól is beszél. Ezekből egyrészt azért emeltem ki a tárgyalt szólásokat, mert HEGEDŰS főként azokból gondolja elvonhatónak a 'kötél, hurok' jelentést, másrészt azért, mert azokra van a legtöbb példa. A *csalra visz* a *lépre visz* analógiájára keletkezhetett. A *csal* különféle összetételei: *csaldögözni*, *csalétek*, *csalmadár*, *csaltojás* stb. a *csal* 'List' jelentésével magyarázhatók, de nehéz lenne behelyettesíteni a 'kötél, hurok' jelentést.

4. A *les* és a *csal*, *csel* MOÓR és HEGEDŰS által föltételezett eredeti 'hurok', illetve 'kötél, hurok, tőr, háló' jelentését a nyelvtörténeti adatokból kimutatni nem tudjuk. Más utat kell tehát választanunk a kérdéses szólások megfejtésére. Nem a szólás első, hanem a második tagjából kell kiindulnunk. A *vet* és a *hány* igen sok állandó szókapcsolatban jelentkezik. A készülő Nagyszótár példái alapján: *barátságot*, *bizalmat*, *hívtséget*, *ismeretséget*, *karikát*, *port*, *reményt*, *sorsot*, *szemet*, *szikrát*, *tanácsot*, *tekintetet*, *véget* stb. *vet*; *csillagot*, *karikát*, *szemet*, *szikrát* stb. *hány*. De főként halász- és vadászszerszámokat lehet *vetni* és *hány*ni: *hálót*, *tört*, *kelepcét*, stb. Konkrét és átvitt értelemben egyaránt használatosak.

A *les* jellegzetes vadászati és hadászati fogalom. A halászatban hálófajtat jelölnek a *les* szóval. Átvitt értelemben a csalás stb. szinonimája. Olykor az ugyancsak átvitt jelentésű *tör* szinonimájaként is előfordul: 1793: „néktek *vetett lesei* még néki *tör*ei lehetnek" (Mészáros I., Montier assz. lev. 212). L. fent a szótárakat. A *csal*, *csel* viszont többek között a *les*-sel és a *tör*-rel alkot szinonimabokrot. Igen valószínűnek látszik, hogy a *vet* és a *hány* a tárgyalt szólásokba a *tört vet* és a *hálót vet* analógiájára vagy szólaskeveredés révén került. A *tör* és a *háló* némiképp szintén egymás szinonimái, vö. 1791: „soha sem szüntek meg *töröket* és *hálókat* hányni néki" (Majzonnet—Pézteli, Ekkl. hist. V, 632). (Itt átvitt értelemben.) Ugyanis a hálót nemcsak hal-, hanem madár-, sőt vadfogásra is alkalmazták (MNépr.³ I, 24). A szólaskeveredés így jöhetett létre pl.: *lest áll* ~ *tört vet* = *lest vet*. [Nemcsak *lesben áll*, *lest áll* is van. Példák a *lest állni* kifejezésre: 1825: „a *lest álló* hyaena orozva el-öl" (Fáy, Mes. aph. 119.) | 1848: „De szemes vadászok *állnak lest* felettünk" (Arany, Mo. I, é. 26. szak.) | 1863/1895: „Daczára a hűvös tavaszeli alkonynak, a bujdosó *megállta a lest* az angol kert hátulso ajtajánál" (Jókai, XXIV, 45).] A szólás eredetét talán a *hálót vet* állandó szóképből kereshetjük, mert a vízbe a hálót valóban *vetik*. (De már *tört vetni* = 'tört föllállítani, elhelyezni'.)

A tárgyalt szólásokat Gyöngyösi feltűnően gyakran alkalmazza. Faludi műveiből is elég sok példánk van erre a fordulatra. A XVI—XVII. században éltek ezek a szólások virágkorukat. A XIX. században is leírja helyel-közzel Vörösmarty, Arany, Baksay, de ma már elavultnak tekinthetők.

A *csal* törökségi 'kötél, hurok' jelentésű szóból való eredeztetése még részletes bizonyításra szorul. A 'hurok' jelentésű *les*-t MOÓR (i. h.) a vogul

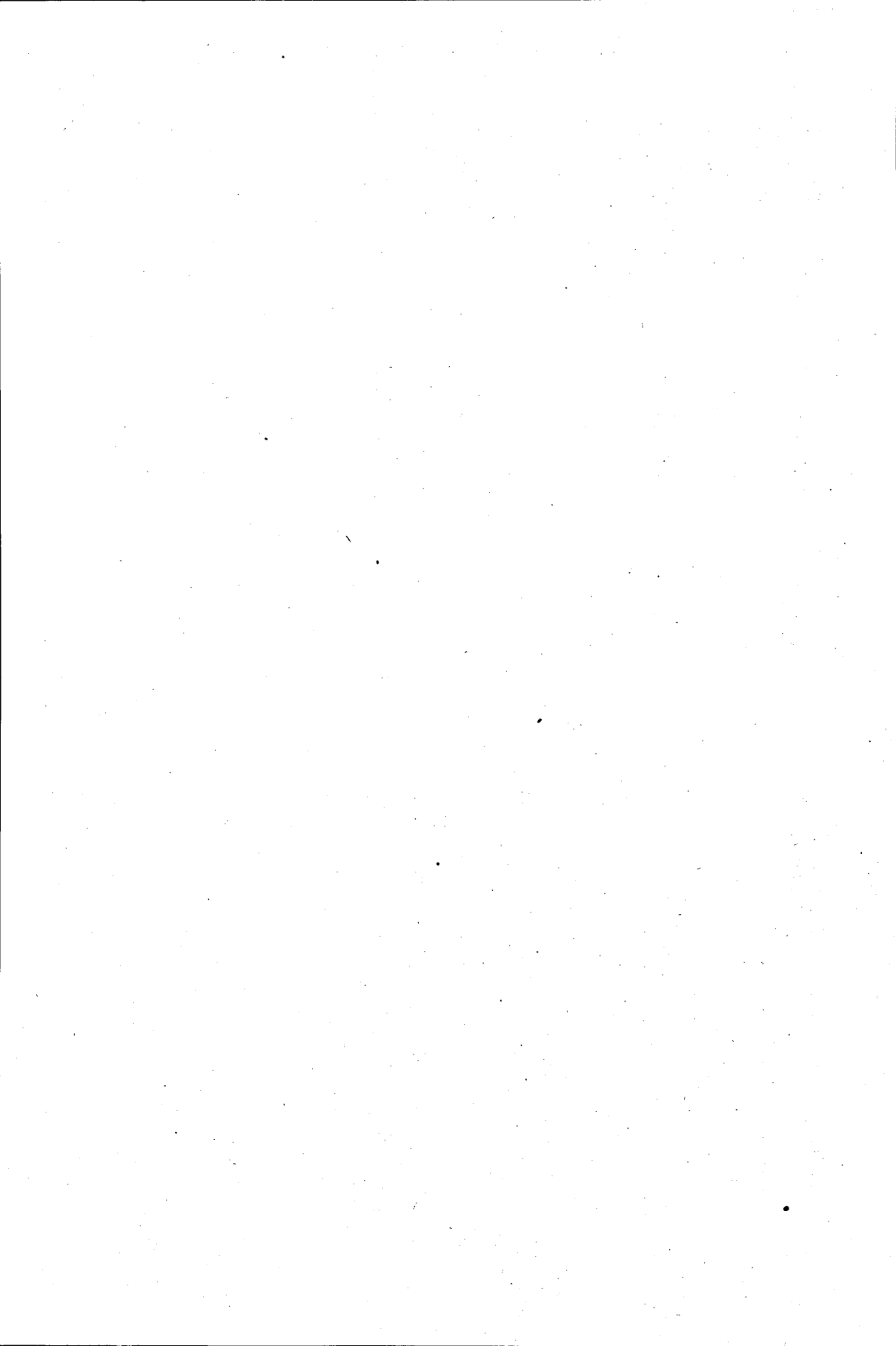
É. *lēs* 'Jägerschlinge', az osztják DN. *tīs* 'Schlinge' és a zürjén *letš* ua. szavakkal egyeztetni, a szakirodalomban eddig hozzákapcsolt cserKH. *la p^osem* 'Half-terriemen', a finn *lämsi* 'Wurfschlinge, Lasso' és a lappN. *lāyetši* 'Zaum, Zügel' szót (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 188) jelentéstani szempontok miatt különválasztja. (Az etimológia összetartozása körül legújabbban más okokból merültek fel kétségek: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 72; A. J. JOKI: FUFA. XXXII, 52). Tekintve, hogy a nyelvtörténeti adatok tüzetes vizsgálata alapján sem mutatható ki az, hogy 'hurok' jelentésű *les* szavunk lett volna, az egyeztetés szükségtelennek bizonyul.

5. A fentieket összefoglalva:

1. Nem volt 'hurok' jelentésű *les* szavunk. A föltételezett, a *lest vet* kifejezésből elvonható szó azonos a *les* 'Anstand; lauern' szóval.

2. *Csal, csel* szavunk jelentése sem lehetett nyelvtörténeti adataink alapján eredetileg 'kötél, hurok'. A *csalt vet, celt vet* szólásba a *vet* éppúgy került, mint a *lest vet*-be, vagyis a *hálót vet, tört vet* analógiájára vagy szóláskeveredés útján.

K. SAL ÉVA

Ostjakische Etymologien

Der verehrte Jubilar hat vor 50 Jahren das heute noch wertvolle *Északi-osttjåk szójegyzék* veröffentlicht und seitdem in etymologischen und formgeschichtlichen Arbeiten immer wieder die ostjakische Sprache herangezogen. Ich möchte ihm diesen kleinen Strauss ostj. Etymologien darbringen, die zeigen, wie viel, auch für die fiugr. Wortforschung Wichtiges noch auf dem Gebiet der ostj. Wortforschung getan werden kann und muss.

*

1. fi. *erä* = ostjV. *ärəy*?

In Virittjä 1936, 106 ff. behandelt M. RAPOLA die Geschichte von fi. *erä*¹, das ihm zufolge ursprünglich 'Teil (irgendein konkretes Stück oder irgendeine konkrete Gruppe)' bedeutet habe und über 'Anteil' sich zur Bedeutung 'Beute' entwickelte. „Zum Schluss erwähne ich, dass . . . Toivonen mir folgende ostj. Wortangaben zur Verfügung gestellt hat, die offenbar mit den finnischen Wörtern *erä* ~ *eri* zusammengehören: ostj. Ni. Kaz. *ara*,² O. *arri*, V., Vj. *ärəy*, Trj. *arya* 'erilleen, hajalleen, getrennt, nach verschiedenen Seiten' . . . Ausser dem Stamm scheint in diesen Wörtern ein lativisches Suffix vorzuliegen.“

Diese Zusammenstellung von fi. *erä* wiederholt TOIVONEN 1955 in seinem Suomen kielen etym. sanakirja sub *erä*, wobei er noch folgende ostj. Wörter hinzufügt: DN., Kr. *erət* 'eräs, ein gewisser, einige', PAAS. K. *äräktä*, J *öräkkä* 'ausser', *öräk* 'liika, überflüssig, zuviel'. Für fi. *erä* führt TOIVONEN weitere Entsprechungen nur noch aus den anderen osfi. Sprachen und dem Lappischen an. — In dem Ostjakischen Wörterbuch von KARJALAINEN — TOIVONEN ist V., Vj. *ärəy* usw. als besonderer Wortartikel angeführt (KT. 76a).

So einleuchtend die fi.-ostj. Zusammenstellung vom lautlichen und auch vom semasiologischen Standpunkt aus zu sein scheint, so ist sie doch unhaltbar, sobald man die innerostjakischen Beziehungen von ostj. V., Vj. *ärəy*, Trj. *arya*, Ni., Kaz. *ara*, O. *arri* ein wenig näher betrachtet. Schon bei RAPOLA heisst es, dass in diesen Wörtern ein lativisches Suffix vorzuliegen scheine.

¹ *erä* 'entlegener Ort; ferne, weite Reise od. Jagdreise; Anteil (an der Beute), Ertrag'; *eri* 'verschieden, abgesondert, getrennt, besonders' (nach ERVAST).

² Ich gebe die nach KARJALAINEN und TOIVONEN angeführten Wörter hier in der in meinen anderen Arbeiten dargelegten phonematischen Transkription. [Anm. W. St.]

Nun: es handelt sich bei den angeführten Wörtern einfach um regelmässige Translativ- bzw. Lativformen des Wortes V., Vj. *är*, Trj. *ar*, Ni., Kaz. *ar*, O. *ar* 'viel' (KT. 70b, wo noch weitere Belege), wobei die angeführten Kasusformen

die entsprechende Kasusbedeutung 'nach vielen Seiten, auseinander' haben.

Zuerst zum Formalen. *-əγ* ist in V., Vj. das regelmässige Suffix des besonderen Kasus Translativ, ebenso *-γə* in Sur. (Trj., J.). In Ni., Kaz. gibt es nicht zwei Kasus Translativ und Lativ, sondern nur einen beide Bedeutungen ausdrückenden Lativ mit dem Suffix *-a*. In O. gibt es, was bisher nicht beachtet worden ist, neben dem Lativ auf *-a* ebenfalls noch einen besonderen Translativ, der aus *-i* und Längung des davorstehenden Konsonanten besteht, d. h. deutlich auf assimiliertes **-γi* zurückgeht.³ Die Form O. *arri* ist also ein normaler Translativ.

Was die von mir angegebene Bedeutung 'nach vielen Seiten, auseinander' betrifft, so stimmt sie mit KARJALAINENS Bedeutungsangabe (s. auch KT.) 'nach verschiedenen Seiten, auseinander, getrennt' durchaus überein. Einige Beispiele mögen den Bedeutungsumfang von V. *ärəγ* usw. veranschaulichen.

Scher. *pöxət ontəpa uttəste. pöxət nõxtəmat säxət on'pat ara šütəmtəs* 'Sie legte ihren Sohn in die Wiege. Als sich der Junge bewegte, fiel die Wiege (in viele Teile) auseinander' (STEINITZ, Ostj. Volksdichtung I, 247 f.). — Zu dem Satz Scher. *ara ərəsətə* 'er teilte (das Fleisch) aus' (*ort-*) erklärte der Sprachmeister ausdrücklich: „er verteilte es an viele“, war sich also des Zusammenhanges von *ara* mit *ar* klar bewusst. — V. *ärəγ wətä* 'auseinander nehmen (z. B. Streitende)' KT. 76. — *ärəγ* kann in der Bedeutung 'auseinander' auch verwandt werden, wenn es sich nicht um viele Gegenstände, Menschen usw. handelt, sondern um zwei; z. B. V. *ärəγ mənəγən* 'sie beide gingen auseinander'; weitere Beispiele s. KT. 76.

ara 'pa3-, auseinander' kommt schon in Vologodskijs Wörterbuch vor. BUDENZ bemerkt hierzu NYK. XVII, 187: „kann zu *är* 'viel' gehören, . . . 'in viele (Teile)'“

Die Zusammengehörigkeit von V. *ärəγ* usw. 'nach vielen Seiten, auseinander' mit V. *är* usw. 'viel' ist vom Standpunkt der ostj. Sprache aus nicht nur lautlich, grammatisch und semantisch zulässig, sondern unbedingt notwendig. Die Bedeutung 'viel' liegt in allen Formen des ostj. Wortes vor. Dass einige Kasusformen in ihrer Bedeutung mit fi. Kasusformen wie *erilleen* übereinstimmen, ist ein Zufall. Zwischen der allgemeinen Bedeutung von ostj. V. *är* 'viel' und fi. *erä* gibt es nichts Gemeinsames, so dass diese Zusammenstellung aus den fiugr. Etymologien zu streichen ist.⁴

Was die in SKES. zusätzlich angeführten ostj. Wörter betrifft, so gehört *äräktä* usw. 'ausser' zu V. *ərəγ, öərəγ, Vj. örkä*, Vart., Likr., Mj., Trj. *örəγ, DN., Kr., Ts., Tš. ərə, Ni., Scher. ärə* 'liika; Überschuss, überschüssig, zuviel' (vgl. KT. 74b mit vielen Ableitungen). Dieses Wort, das vom Standpunkt des Ostjakischen aus lautlich (Vokalismus!) und bedeutungsmässig nicht mit

³ So schon F. KARA, Ész.-osztj. határozók: NYK. XLI, 155. KARA unterscheidet jedoch diesen Kasus nicht von dem Lativ auf *-a* und ohne Konsonantenverdopplung.

⁴ A. JOKI: UAJb. XXVIII, 56, kritisiert also zu Unrecht B. COLLINDER, dass er TOIVONENS Zusammenstellung nicht in sein Fenno-Ugric Vocabulary aufgenommen habe. In Survey of the Uralic Languages (S. 535) nimmt aber COLLINDER die Etymologie an! — Auch die Zusammenstellung des ostj. Wortes mit selk. *ark, aran* 'ein anderer' bei P. HAJDÚ (ALH. IV, 30) ist nicht richtig.

V. *är* usw. 'viel' zusammengehört, mit dem es oft zusammengeworfen wurde, hat Entsprechungen im Wogulischen: wog. So. STEIN *ariy*, MUNKÁCSI (ÁKE. 505) N. *ari*', K. *ári*, T. *áru* 'überflüssig, zuviel'. — Ob das nur in ostj. Irt. belegte DN., Kr. *erät* 'ein gewisser, einige' auch zu dieser Wortsippe gehört, ist zweifelhaft und bleibe diesmal dahingestellt.

2. ostjO. *rpś* 'knotige Pflanze' < ? syrjL. *rez*.

In seiner letzten, für die ostj. und obugr. Etymologie überaus wertvollen Arbeit „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen“ (FUF. XXXII) führt Y. H. TOIVONEN folgende Zusammenstellung als Nr. 218 an: O. *rpś* 'eine knotige Pflanze, eine Grasart' < ? L. *rez*, I. *réz* 'eine Pflanze (L.), Labkraut, wilder Krapp (Galium boreale) (I.)', OP. (GEN.) *röz*=I. (ostj. -*s* möglicherweise aus volksetymologischer Anlehnung an ostjO. *rpś* 'Anfang zu einer neuen Feder')."

Diese Zusammenstellung, die TOIVONEN selbst mit einem Fragezeichen versehen hat, ist lautlich und bedeutungsmässig gleich unwahrscheinlich. Lautlich ist ostjO. *p* (bzw. die Fortsetzung von urostj. *ə) als Entsprechung von syrj. *ę* ganz ungewöhnlich und nur noch einmal belegt (ebda, S. 134). Auf den Unterschied der *s*-Laute hat schon TOIVONEN hingewiesen. Den beiden Bedeutungen ist nur gemeinsam, dass es sich um eine Pflanze handelt. Galium boreale hat keinen knotigen Stengel. Von der Bedeutung des ostj. Wortes sagt KARJALAINEN nicht viel mehr. Hier hilft uns H. Л. СКАЛОЗУБОВ, Ботанический словарь. Народные названия растений тобольской губернии (Ежегодник Тобольск. Губ. Музея XXI, 1911) S. 29 weiter:

Equisetum silvaticum L. Хвощ (Тобольск. у.). Остякк.: сиреть (Конда, Тобольск. у.). Общее название хвощей, без видового различия, у остяков Березовского уезда — «разь». *разь* (d. h. *räs*) ist also bei den Ostjaken des Berjozover Kreises die allgemeine Bezeichnung für Schachtelhalms-, *equisetum*-Arten. Für diese Pflanzen ist ein knotenartiger Stengel typisch.

Dieser ostj. Pflanzennamen O. *rpś*, Ber. *räs* ist identisch mit O. *rpś*, Kaz. *töχə1-räs* 'Anfang zu einer neuen Feder' (O.); Federkiel, harter Teil der Feder (Kaz.; t. 'Feder'), indem der Federkiel, der hohle harte Teil der Feder, mit dem typischen Teil des Schachtelhalms, dem hohlen harten Teil zwischen zwei Knoten verglichen wurde. Dieses ostj. Wort ist seinerseits ein Lehnwort aus dem Syrjänischen: *tj1-rudž* 'Feder', s. FUF. XXXII, 62.

3. ostjN. *šüttšə*- 'sich ausruhen' < syrjI. *šöttši*- id.

In KT. 923b wird folgendes ostj. Wort angeführt: O. *šy'tšəda*⁵ 'ruhen, sich ausruhen'. Dieses Wort ist schon in den älteren nordostj. Wörterverzeichnissen belegt: VOLOGODSKIJ—HUNFALVY (NyK. XI, 115) *šudšata* 'szuzogni, magát kifúni [schnauben; sich verschnauften]'; AHLQ. *šotsitem*, *šutitem*

⁵ Dieses Wort ist in KARJALAINENS Originaltranskription angeführt.

ausruhen, sich erholen'. Aus Syn. habe ich aufgezeichnet: *šüttšə* 'sich ausruhen', *šüttšəlli low, wūli* 'nicht ausgeruhtes Pferd, Renttier'; aus Muligort (ca. 120 km südl. von Berjozov). (grobe Transkription) *šüttšə*.

Bei AHLQVIST kommt neben dem gewöhnlichen *š*-Anlaut auch *šuti* mit *š*- vor (*t* bezeichnet eine Affrikate). *š*-Anlaut habe ich auch von P. CHATANZEJEV, dem ostjakischen Lehrbuchverfasser (1930) und Uebersetzer, aufgezeichnet, der aus der Obdorsker Gegend stammt und diese Form irgendwo im Berjozover Gebiet gehört haben muss (in O. ist bekanntlich *š* > *s* geworden): ЧАТ. *šüttšəs* 'отдыхал'.

Obgleich dieses Wort bei TOIVONEN, "Über die syrj. Lehnwörter im Ostjakischen" (FUF. XXXII), nicht vorkommt, ist es doch zweifellos ein syrj. Lehnwort: syrj. I. *šottšini*, V. *šottšini*, U. *šottšinis*, S. *šottšini* 'ruhen, ausruhen, sich erholen', (WIED.) *šottšištny* 'aufatmen, verschnaufen' u. a. (WICHMANN—UOTILA 264; FUF. XXVI, 175).

Als Quelle ist hier wohl der Ižemer Dialekt anzunehmen: das Wort ist nur im Nordostjakischen bekannt (s. u.), also relativ neueren Ursprungs, und offenbar von den unter den Nordostjaken lebenden Ižemzen übernommen. Hierzu stimmt auch die *i*-lose Form in I. und im Ostj. Das Wort wurde mit *š*- übernommen, der Anlaut dann aber durch Fernassimilation zu *š*- palatalisiert. Die lange Affrikata *ttš* (*č*) des syrj. Originals ist im Ostj. erhalten (vgl. Syn.), wenn sie auch in den älteren und in meinen ersten Aufzeichnungen nicht ausdrücklich bezeichnet ist. Einfaches *tš* ist bekanntlich im Nordostj. > *š* geworden, die lange Affrikata *ttš* hat sich aber in zahlreichen Fällen unverändert erhalten.

Die Bedeutungen stimmen im Ostj. und Syrj. überein: 'ausruhen, sich erholen'. Das Wort hatte aber ursprünglich offenbar eine präzisere Bedeutung: 'sich nach einer grossen Anstrengung, besonders vom Laufen, ausruhen, sich verschnaufen'. Für das Ostj. wird 'sich verschnaufen' ausdrücklich von VOLOGODSKIJ—HUNFALVY angegeben, und in Syn. wird das Wort besonders von den Schlitten-Zugtieren, dem Pferd und dem Renttier, gebraucht. Die andere Bedeutung bei VOL.—HUNF., 'schnauben', ist eine leicht verständliche Sonderentwicklung beim Gebrauch dieses Wortes in bezug auf Zugtiere. T. E. UOTILA (FUF. XXVI, 175 f.) nimmt, unter Hinweis auf WIEDEMANN, für das Syrj. als ursprüngliche Bedeutung 'seufzen, aufatmen, atmen' an und vergleicht das syrj. Wort mit fi. *huokaa*- 'seufzen, aufseufzen, stöhnen; ruhen, ausruhen' (nach TOIVONEN, SKES: „sehr unsicher“).

Das Wort hat sowohl in seiner Bedeutung wie auch in seiner Lautform (lange palatalisierte Affrikate) im Nordostj. einen ausgesprochen affektiven Charakter, wodurch sich offenbar eben auch seine Entlehnung aus dem Syrj. erklärt.

Da affektive, auch lautlich charakterisierte Wörter leicht einer lautlichen Umbildung ausgesetzt sind, ist es nicht erstaunlich, dass wir neben dem Anlaut auf *š*- und auf *š*- auch noch eine dritte Form finden — auf *r*-, das im Ostj. in zahlreichen deskriptiven Wörtern vorkommt: Kaz. *rüttšəti* (STEIN. und KT. 810b, wo die lange Affrikata, nicht ganz korrekt, durch *tš* bezeichnet ist); die Bedeutung ist wieder 'sich ausruhen, sich verschnaufen'; *rüttšəpta*- '(z. B. ein Pferd) sich ausruhen lassen'.

Die hier behandelte Sippe ist nur im Nordostj. bekannt — belegt von Obdorsk bis südlich von Berjozov. Im Süd- und Ost-Ostj. ist das alte einheimische Wort erhalten, das im Norden fehlt: V., VK., Sur. *niint*-, Irt. *niint*-,

Ni. *nińs-* 'ruhen, sich ausruhen, verschnaufen' (KT. 625), dessen Lautgestalt gleichfalls deskriptiv ist.

4. ostjTrj. *râγap* usw. 'Netzfalte' und *râγap* usw. 'Lüge'

In KT. 798 werden folgende zwei Wortfamilien als besondere Artikel angeführt (hier etwas gekürzt).

1. Vj. *rayaw* 'Falte eines lose ins Wasser gesenkten Netzes'; Trj. *râγap* 'Netzfalte (beim Festmachen am Simm), отсадка'; Ni., Kaz. *raxap* 'Falte des Netzes; Zusatzmaschen (gew. 5 auf 10 Maschen) beim Schnüren des Zugnetzes (od. werden alle 15 Maschen so genannt? Das Netzwerk des Zugnetzes wird nicht straff gezogen, sondern z. B. für eine Strecke von 10 Maschen werden 15 gemacht; nur die obersten Maschen werden festgebunden).' — Vj. *raywan* 'mit Falten versehen (Netz)'; Trj. *râγpən*, Ni. *raxpən*, Kaz. *rəpxən*, (seltener) *raxpən* 'mit Falten am Simm angebunden (Netz)'.

2. DN., Fil., Koš., Kr., Sog., Ts., Tš. *raxap*, Mj. *rayap*, Trj. *râγap*, Ni. *raxap*, Kaz. *raxap*, *rəpəx*, O. (selt.) *rapəx* 'Lüge, Betrug; Schlaueit (DN.)'. Ts. *raxap suxəm* 'über den Tierpfad gezogene Auslöseschnur eines Fanggeräts', Kr. *raxəpat* 'нарочно, absichtlich.' — Trj. *râγpən*: r. *kəł* 'Lüge'; DN., Kr., Fil., Tš. *raxpən*, Ni. *rəxpən*, Kaz. *rəpxən*, (seltener) *rəxpən* 'lügenhaft (Kaz.: auch vom Pferd oder Renttier, das nicht geradeaus geht, obwohl es nicht müde ist)'. — DN., Fil., Kam., Koš., Kr., Ts., Tš. *raxpəj-*, Ni. *rəxpij-*, Kaz. (selt.) *rəpxi-* 'lügen, betrügen (Kaz.: auch von Pferd, Renttier: sich müde stellen)'.

Die erste Wortfamilie ist in Vj., Trj., Ni., Kaz. belegt, die zweite in Mj., Trj., den zahlreichen Irt.-Mundarten, Ni., Kaz., O. In Trj., Ni., Kaz., wo beide Wörter belegt sind, stimmen sie in lautlicher Beziehung überein, vgl. Trj. *râγap*, Ni. *raxap*; besonders auffällig ist dies in Kaz., wo neben der erwartungsgemässen Form *raxap* auch die Metathese *rəpəx* vorkommt: Kaz. *raxap*, *rəpəx* 'Lüge', *rəpxən*, (seltener) *rəxpən* lügenhaft, *rəpxi-* lügen. — *raxap* Falte des Netzes; *rəpxən*, (seltener) *rəxpən* 'mit Falten am Netz angebunden'. Die „normale“ und die metathetische Form sind sowohl für die Bedeutung 'Lüge' wie für 'Netzfalte' (Adjektiv!) belegt, wobei in beiden Fällen für das Adjektiv die metathetische Form als die gewöhnlichere bezeichnet wird.⁶

Die beiden Wörter Trj. *râγap*¹ usw. und *râγap*² usw. sind also vom Lautlichen her identisch. Sind es nun, wie TOIVONEN annahm, Homonyme oder kann man bedeutungsmässig Beziehungen zwischen ihnen aufzeigen?

Wie KARJALAINENS Erläuterungen zu der ersten Wortgruppe, insbesondere zu Ni., Kaz., zeigen, war er sich über das Sachliche nicht klar. Es handelt sich hier um eine Art des *Stellnetzes*, die auch bei den Russen weitverbreitet ist und durch die russische Bevölkerung auch nach Sibirien gelangte. Zum Verständnis des Sachlichen seien einige Zitate angeführt. D. ZELENNIN, Russische (ostslavische) Volkskunde (1927), S. 75: „Solche Netze werden meistens im Wasser unbeweglich, senkrecht aufgestellt und bestehen aus zwei Reihen (sog. Wänden), deren erste loser, deren zweite dagegen

⁶ In meinen Aufzeichnungen aus Kaz. kommt nur *rəpəx* vor. — In O. ist nur die metathetische Form *rapəx* belegt.

dichter ist; so etwas heisst auch Stellgarn (Stellnetz) — ставные сети. Lokale Namen dafür sind: тенетó (Pskow, eigtl. Spinnengewebe); режак und час-тúшка (d. i. ein loses mit grossen Maschen und ein dichtes Netz mit kleinen Maschen); ferner ахán, бóтальница, плавенка, поплавь, мерсовка, кáлега, мерёжа.» — V. DAL', Толковый словарь: режь 'самая редкая рыболовная сеть; в ставных сетях, о двух стенах, режа бывает по четверти в ячее; она ставится опостен с частою; проткнувшись в режу и упершись в частую, рыба поварачивает плеском и путается в ячейх режи. — I. MAN-NINEN, Die Sachkultur Estlands, I (1931), S. 194 f.: „Die weitmaschigen äusseren Netzwände sind aus sehr starken Fäden (bis zu 3 mm dick) geknüpft. Das mittlere Netz, das ebenfalls aus ziemlich starken Fäden ist, schrumpft beim Einstellen auf über die Hälfte seiner ursprünglichen Länge zusammen; ebenso verliert es auch an Höhe, so dass es schlaff [d. h. „in Falten“ — W. St.] zwischen den Simmen hängt.“ — U. T. SIRELIUS, Die Volkskultur Finnlands, I (1934), S. 128f.: „Seinem Bau nach am 'höchstentwickelten ist das Gadder-netz, *rimuwerkko* (< schwed. *grimnät*), in dem sich zwei oder drei Netzwände nebeneinander befinden, im letzteren Fall das dichte in der Mitte. Die Fängigkeit dieses von Schweden nach Finnland entlehnten Netzes beruht darauf, dass der Fisch die dichte Netzwand vor sich durch die weitmaschige beutelförmig hindurchschiebt und dann in dem Beutel hängen bleibt.“

Die Bedeutungen für *râxəp*¹ sind also: 'Falte des nicht straff, sondern schlaff im Wasser versenkten Stellnetzes, in der sich der Fisch verfängt (Vj. Trj., Ni., Kaz.); schlaff hängende dichte Netzwand in einem Stellnetz mit zwei Netzwänden (Ni., Kaz.)'.

Dieses gegenüber der einfachen, straff gespannten Netzwand besonders raffinierte Fanggerät „betrügt“ gleichsam den Fisch. Für Ts. gibt KT. unter *raxəp* 'Lüge, Betrug' die Verbindung *raxəp suxəm* 'über den Tierpfad gezogene Auslöseschnur eines Fanggeräts' (s. 'Schnur'), also 'Betrugs-Schnur'. Hier wird *raxəp* 'Betrug' inbezug auf ein Jagdgerät angewandt. Es ist offensichtlich, dass die Verwendung der gleichen Lautform für ein besonders raffiniertes Fischereigerät ebenfalls auf der Bedeutung 'Betrug' beruht, dass es sich also bei *râxəp* 1. und 2. nicht um Homonyme handelt, sondern bei 1. nur um eine technisch spezialisierte Bedeutung von 2.

Der Bedeutungsübergang 'Betrug' > 'besonders raffiniertes Fanggerät oder Teil eines solchen' ist mir im Augenblick nur aus dem Wogulischen und Russischen bekannt, lässt sich aber sicher auch sonst noch nachweisen. Für das Wogulische vgl. Tj. *anta·β*, Tč. *ántâ·β* 'Betrug; Fischzaun, der mit einer Kehle versehen ist und über einer Reuse quer durch den Fluss führt, russ. обман', das ein tatar. Lehnwort ist: kas. kir. baschk. *aldau* usw. 'Betrug' (KANNISTO: FUF. XVII, 53). Für das Russische kenne ich zur Zeit nur den angeführten Beleg bei Kannisto: обман 'Betrug' hat also bei den Russen an der Tavda auch die Bedeutung eines Fischfanggeräts. Bei DAL' und in den russischen Dialektwörterbüchern von PODVYSOCKIJ und KULIKOVSKIJ fehlt diese Bedeutung von обман.

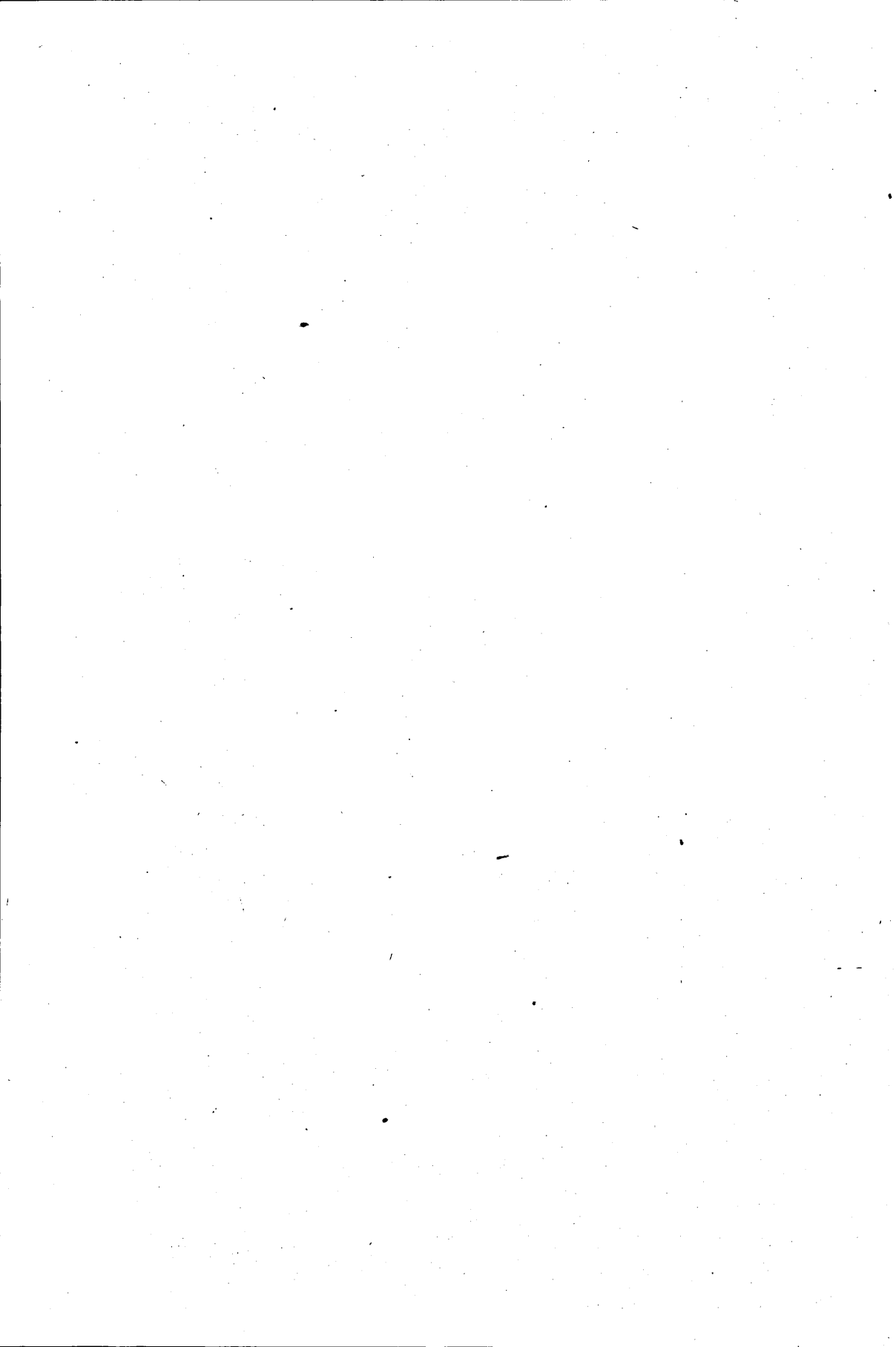
Dass die Ostjaken das mehrwandige Stellnetz von den Russen übernommen haben, geht auch daraus hervor, dass auch der russische Terminus dieses Netzes ins Ostjakische entlehnt worden ist:

Kam. *rešo·pkā* 'doppeltes Netz (das eine Netz sehr lichtmaschig)' (KT. 811a) < ru. *режёвка* (vgl. oben bei ZELENIN: *режак*).

Kam. *reš* 'die lichtmaschige Schicht des Doppelnetzes' (KT. 810b) < ru. *режь* 'Fischnetz mit sehr weiten Maschen'. TOIVONEN (FUF. XXXII, 63) hält zu Unrecht Kam. *reš* für ein syrj. Lehnwort; sowohl sprachgeographische Gründe (nur an der Konda, in russischer Nachbarschaft, belegt!) wie die Bedeutung schliessen das aus. Das syrj. *reš* 'weitmaschiges Flügelnetz (an beiden Seiten des Netzes)' [also nicht beim Doppelnetz!] ist natürlich gleichfalls aus ru. *режь* entlehnt (bei TOIVONEN: „< ? russ. *режа*“).

Berlin

WOLFGANG STEINITZ

Еще раз о происхождении окончания 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках

Проблема происхождения формы 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках привлекала к себе неоднократно внимание финно-угристов. Однако единого мнения относительно причины возникновения этой формы не существует.

И. СИННЕЙ в свое время высказал предположение, что форма 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках является по своему происхождению отглагольным именем, например, зыр. *nulš*, вот. *nulä* «он лижет», первоначально «лижущий».¹ В. И. ЛЫТКИН считает эту форму чистой глагольной основой, лишённой личного окончания.²

Некоторые лингвисты считают, что она образовалась в результате утраты конечного суффикса так, например Э. СЕТЕЛЯ усматривал в более древнем облике этой формы элемент *i*, чем, по его мнению, объясняется наличие умлаута, отсутствующего в других лицах.³

А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ предполагает, что данная форма образовалась в результате утраты показателя настоящего времени *k~γ*. Поскольку суффикс *g* имел чередующийся вариант *j*, то в результате слияния конечного гласного основы с *j* мог возникнуть дифтонг, впоследствии превратившийся в монофтонг *e*. Д. ЛАКО также предполагает, что окончание этой формы возникло в результате отпадения конечных финно-угорских суффиксов *k~γ*.⁴ Необычайная трудность разрешения этой проблемы состоит в том, что наука не располагает материалами по пермским языкам, относящимися к периоду, предшествовавшему возникновению этой формы, вследствие чего сам процесс ее образования очень трудно представить.

С точки зрения логики все гипотезы, касающиеся ее образования, являются в одинаковой степени обоснованными. Окончание 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках может представлять чистую основу. Не исключена также возможность утраты какого-нибудь суффикса. В истории финно-угорских языков наблюдаются также случаи, когда в роли формы 3-го лица един. числа выступает причастие настоящего времени, ср. эрзя — морд. *моли* «он идет», букв. «идуший».

Не претендуя на окончательное решение данной проблемы, которая,

¹ J. SZINNYEI, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, Leipzig 1910, 150.

² См. Д. В. БУБРИХ, *Историческая морфология финского языка*. М.—Л. 1955, стр. 179. Примечание 2-ое.

³ E. SETÄLÄ, *Zur Geschichte der Tempus und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen*. Helsingfors 1887, 83.

⁴ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, *Грамматика вотяцкого языка*. Ленинград 1927, стр. 159.

как нам кажется, вообще вряд ли когданибудь будет решена окончательно, мы предпринимаем еще одну попытку ее решения.

Точкой опоры для решения этого вопроса для нас служит омонимия суффикса *к*-ового латива и показателя настоящего времени. Утрата этих суффиксов в том и другом случае давала одинаковые фонетические результаты.

А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, рассматривая случаи наличия в вотяцком языке звука *е* (*ε*) указывает между прочим, что оно наличествует перед падежным суффиксом иллатива *-ε* (*+*g*): *karε* «в город» и в 3-м лице ед. числа изъявительного наклонения настоящего времени — (**g*): *berde* «плачет».⁵ Это же мнение разделяет так же Д. ЛАКО.⁶

Более наглядно процесс фонетического развития этих форм можно было бы представить в следующей таблице:

Л а т и в		Оконч. 3-го л. ед. ч. наст. времени	
древ. форма	нов. форма	древн. форма	нов. форма
зыр. <i>vör</i> ? + <i>к ~ γ</i>	<i>vorö</i>	<i>mun</i> ? + <i>к ~ γ</i>	<i>munö</i>
«в лес»		«он идет»	

Наши предшественники, указывая на абсолютное тождество этих фонетических процессов, однако не делали вывода о тождестве самих суффиксов.

Мы предполагаем, что суффикс *к*-ового латива и суффикс настоящего времени представляли в сущности один и тот же суффикс. Точной опоры для нашей гипотезы является марийский язык, где окончание третьего лица ед. числа настоящего времени глаголов первого спряжения *-еш*, например, *налеш* «он берет» имеет какое то странное совпадение с окончанием старого марийского латива на *еш*, например *ялеш* «в деревню».

Совпадение форм в коми и марийском языках можно было бы выразить в виде уравнения Коми-зыр. *босьтö* «он берет» = *сиктö* «в деревню».

Марийское *налеш* «он берет» = *ялеш* «в деревню».

На первый взгляд может показаться, что между этими формами вообще не может быть никаких точек соприкосновения. Действительно, в настоящее время между этими формами нет абсолютно никаких точек соприкосновения, но если исходить из их генезиса, то в прошлом такие точки соприкосновения могли быть.

Допустим, что в пермских и марийских языках некогда существовало особое причастие будущего времени, образованное при помощи окончания латива. В пермских языках оно могло иметь показатель *к*-ового, а в марийском языке показатель *с*-ового латива.

Возможность образования причастия будущего времени посредством суффикса латива в известной степени подтверждается некоторыми фактами из области тюркских языков.

⁵ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, там же стр. 28—29.

⁶ Gy. LAKÓ, A permi nyelvek szövégi magánhangzói. Budapest 1934, 47.

В тюркских языках довольно широко распространено причастие будущего времени на *-r* используемое обычно для образования будущего времени, например, в татарском *мин башлар-мын* «я, вероятно, начну».

По всей видимости, это *-r* генетически связано в окончанием древнего алтайского латива на *-ru, -rü*, ср. древнетюркское *abinrü* «(По направлению) к моему дому», *bärü* «сюда», уйгурск. *kirü* «обратно». Иногда оно употребляется после окончания дательного падежа, например, *qayanyaru* «к кахану», *bigärü* «к нам» и т. д.⁷

Будущее время, как известно, обозначает действие, проицируемое в план будущего.

Суффикс направительного падежа является вполне пригодным средством для выражения проекции действия в план будущего, поскольку направление движения есть также своего рода проекция. Показательным примером может служить образование в разных языках супинов и инфинитивов, обозначающих цель действия, ср. латинский супин типа *laudatum* «чтобы хвалить» выраженный формой винительного падежа, который в латинском языке мог также выражать направление действия, например, *Romam ire* «идти в Рим», инфинитив в марийском языке типа *лукташ* «вынимать», где окончание *-ш* (< **-c*) является фактическим окончанием латива, инфинитив в татарском языке типа *язьрга* «писать», где *-га* — окончание дательного направительного падежа, наконец, некоторые инфинитивы в финском языке, например *saada* «получить», где *-da* из **-tak*, а *-k* окончание древнего латива на *-k*, *luketaan* «читать», где опять таки окончание латива на **-ü* т. д.

Причастие будущего времени в пермских языках вторглось в систему форм настоящего времени и позднее, очевидно, вытеснило какие-то ранее существовавшие формы настоящего времени. О существовании таких форм свидетельствуют диалекты коми-зырянского языка. Так, например, в некоторых говорах удорского диалекта в роли окончания 3-го лица ед. числа настоящего времени выступает *-ас*, например, *мунас* «он идет».⁸

В памятниках древне-пермской письменности встречаются формы на *-а*, например, *локта* «придет», ц. сл. «грядет».⁹

По утверждению А. И. ЕМЕЛЬЯНОВА в произведениях удмуртской народной словесности встречаются случаи, когда форма будущего времени имеет значение настоящего времени, например, *pinal murt pinal murtin veraskoz* «молодой человек с молодым человеком и разговаривает».¹⁰

Типологически марийский язык стоит ближе к пермским языкам, чем к мордовскому. Эти типологические сходства свидетельствуют о том, что между марийским языком и пермскими языками в далеком историческом прошлом имело место какое то взаимодействие. Очевидно, по модели пермских языков, в которых в роли 3-го лица ед. числа настоящего времени начало выступать причастие будущего времени, представляющее форму латива, подобное образование возникло и в марийском языке. Правда, оно не сумело

⁷ G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre. Helsinki 1952, 38.

⁸ В современном литературном коми языке эта форма имеет значение будущего времени.

⁹ В. И. ЛЫТКИН, Древне-пермский язык. Москва 1952, стр. III.

¹⁰ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, Грамматика вотяцкого языка. Ленинград 1927, стр. 158—9.

полностью вытеснить другую форму 3-го лица ед. ч. настоящего времени и утвердилось только в парадигме глаголов второго спряжения.

Весьма возможно, что форма 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках представляет, как предполагали некоторые исследователи, остаток системы настоящего времени с показателем *-k*. Но это настоящее время, как нам кажется, было в действительности будущим временем, образованным на базе причастия будущего времени, которое было образовано в свою очередь при участии лативного суффикса *-k*.

Москва.

В. СЕРЕБРЕННИКОВ

A román népnyelv néhány magyar eleméről

mi-nu-că

Ezt az Arad megyei Keszenden feljegyzett kifejezést I. MIHUȚ közli (Cum vorbim II, Nr 11—2, 38); jelentése az adatközlő szerint 'mi se pare' ('úgy látszik, úgy tetszik'). Zárójelben még a kifejezés változatát is hozzáteszi: *mi-gi-nucă*. A tagolás módjából arra következtethetünk, hogy MIHUȚ a kifejezés eredetét nem sejtette, sőt lehet, hogy maguk az Arad megyei románok sem tudják már. A *mi-nu-că* már annyira elhomályosulhatott, mint pl. a spanyol *quizá(s)* 'talán', vagy akár a m. *talán*, melyről a SzófSz megjegyzi, hogy „valószínűleg a *találom*... rövidülése”.

Nézetünk szerint a kifejezés etimológiai szempontból helyes elemzése *mi-ginu-că*, ahol a *mi* a *eu* személyes névmás dativusza, a *că* pedig kötőszó. A középső elem csak a magyar eredetű s már a Lexicon Budense-ben szó-tározott *jinău* < *gyanú*, *gyanó* lehet, mely a közbeszédben gyakran használt *mi-i jinău că* 'az a gyanúm, hogy; úgy vélem, hogy; úgy látszik, hogy' fordulathoz *jinu-vá*, majd *nu-vá* rövidült. A *jinău*, melyet a DACR a Szilágyságból, a mócok nyelvéből és Hunyad megyéből idéz (II₂, 16 s. v. *jenui* 'soupçonner'), másutt is előfordul (Bihar m.-ből T. TEAHA közli), a belőle képzett ígét pedig *jinui*, *jenui*, *genelui* (ez utóbbi Máramaros megyei) alakban ismerik forrásaink.

De maga a *mi-jinu-că* sem egyetlen adat. A Szilágyságból VAIDA közölte annak idején a *mniijinog*, *mniijinoc* 'cam, se poate, mai-că, mai a bună-seamă' kifejezést, mely a keszendi adattal nyilván azonos összetételű. Ezeket a változatokat képzőcserével magyaráztam (NyK. XLVIII, 307) a *mniijinău*-ból. Helyesebben a szóvég analógiás alakulásáról kell beszélnünk, hiszen nincs **jin*, **jină* alapszó. Hogy miért éppen *-oc (-og)*-végű a szilágysági adat, arra — úgy látom — szintén megfelelhetünk: a *mi-i jinău* után *că* kötőszó következett, s ennek *k*-ja tapadt a kifejezés végéhez.

A *mi-nu-că* fejlődéséhez sokban hasonlít a *zice că* 'azt mondja, hogy' összevonása. Az összevonás eredménye tudvalevőleg *cică*, *cic* 'er sagt, sie sagen, man sagt, dass ...' (TIKTIN).

dintru éle

Ennek az Erdélyben itt-ott feljegyzett szónak jelentésköre eléggé tarka-barka. VICIU tájszótára szerint a Torda-Aranyos megyei Keménytelkén a *dintru-Iéle* jelentése 'reumatism; reuma', míg a Szilágyságban 'szerencsétlenség, rossz óra, szerencsétlen nap' értelemben használják. Mint a szó írás-

módjából kiderül, VICIU a szóval kapcsolatban kizárólag azokra az embe-
reket megrontó gonosz szellemekre gondol, akik a néphit szerint különféle
betegségeket okoznak, kitépik áldozataik szívét, vagy eszüket veszik. Ezek-
nek a neve *Ele* vagy *Dinsele* 'Ők' (másutt *Vintoase*, *Rusalii*, *Milostive*, I. pl.
ROSETTI, *Mélanges de linguistique et de philologie*. Copenhague—Bucureşti,
1947. 485), 'Art Luftgeister des Volksglaubens' (TIKTIN). A Kolozs megyei
Bádokon 1941-ben T. FEURDEANTól a következőket tudtam meg a *d'intruele*
szóról: *Bábele în şiekare an au trii mnerkuř d'intruijele. Zik kã în serbãtorile*
aieste dakã lúkrã li sã fak d'intruijele la grumáz. D'intruijele ieşte o rãnã kare
ku gréu sã pôt'e vind'ekã." („A vénasszonyoknak minden évben három
d'intruijele-szerdájuk van. Mondják, hogy aki ezeken az ünnepeken dolgozik,
annak *d'intruijele* keletkezik a nyakán. A *d'intruijele* olyan seb, mely nehezen
gyógyul.") A szót néhány erdélyi szótárban is megtaláljuk: *dintruele* 'csúz,
rheuma', *dintruelat* 'csúzos, rheumás' (I. GHETIE, DRM 122), *dintruele* 'Gicht',
dintruellát 'gichtbrüchig' (ALEXI, DRG 137).

Az adatközlésnek ezt a mértékét elégnék tartjuk ahhoz, hogy a szó
eredetével kapcsolatban egy talán nem valószínűtlen ötletet kockáztassunk
meg. Mivel a szó általában valamilyen gyötrelmekkel, nagy fájdalokkal
járó dolgot jelent, nem lehetetlen, hogy a *ghitruí* 'gyötörni, kínozni (beteg-
ségről)' < *gyötörni* igének köze van a *dintruele* keletkezéséhez. Ez a magyar
eredetű tájszó nemcsak ALEXICS és MÁNDRESCU monográfiájából, de TIKTIN
szótárából is hiányzik, a DAeR pedig A. SCRIBAN téves szófejtésére támasz-
kodva a *vitruí*-ra utal (vö. DRĂGANU, Dacor. III, 718). Először a XVII. szá-
zad közepe táján bukkán fel *giutruí* alakban (vö. TAMÁS, Fogarasi István
kátéja 90), későbbi változatai: *gitruí*, *gitrului*, *jitruí*, *jutruí*, *íttruí*. Dever-
bális főnévi származékát (*giutruială*) ugyancsak a XVII. század óta tudjuk
kimutatni forrásainkból.

Az utóbbinak alapján biztosra vehető a *ghitruială* 'gyötrellem, kín,
kínzó betegség' létezése is. Ennek többes *ghitruiele*, *d'itruiele* alakját az emlí-
tett babonás hiedelem hatására az *Ele*-nevű gonosz szellemekkel hozhatták
összefüggésbe, s így lett belőle *d'intruiiele*, azaz *dintru-Ele*. Így talán a *dintru*
előszócska, egyébként nem világos használata is érthetőbbé válik. Lehet
persze, hogy a *d'intruiiele* szóban már a babona feltételezett hatása előtt
fellépett az *n* epentheticum (I. pl. *belentruială* 'bélés', *beletruială* helyett, Cum
vorbim II, Nr 11—2, 38; *sanza'ik* < *százalék*, ALEXICS, Magy. el. 115, stb.),
ami a *dintru-Ele* elemzés létrejöttét csak elősegítette. A *dintruelat* származék
természetesen későbbi.

(a) 'n d ä r ä d i

Egy nemrégiben megjelent népköltészeti kiadványban (200 cintece și
doine. Bucureşti, é. n. 179) egy, a Bihar megyei Élesdről származó hujó-
gatásban olvassuk:

Cine-o -ndărădit horile
Margă-n rai ca și florile¹
(Ki a hórát kieszelte,
Mint virág, jusson a mennybe)

¹ Változata: *Cin grădit* [= o rădit] horile | Aibă trup ca florile (P. HETCOU,
Poesia populară din Bihor. Beiuș, 1902. 23.

Úgy véljük, hogy ez a 'ndărădi', melynek a fenti kiadvány 'a născoci, a da la iveală' jelentést tulajdonít, *ered* igénkből magyarázható meg.

Az utóbbit több jelentésben is átvették, sőt új jelentései is fejlődtek. Ezt itt csak néhány példával világítjuk meg: au *arădui* Matein-Vodă către Țarigrad (ȘINCĂIÁL; DACR, vö. útnak *eredt*); și la drum se *răduiră* (Szilágy-ság; VAIDA, Tribuna VII, 374); a 'procedo, iter aggredior' jelentésű *arăduesc* KLEIN szótárában is megvan (ed. GÁLDI 102, számos példával); Ploaja arădui 'eleredt az eső' (Felsőlapugy, Hunyad m.; Grai și Suflet V, 55); o *arădui* un zăpor mare (VAIDA, i. h. 337); Și la mine *arăduște*-l 'És küldd őt hozzám' (BIRLEA, Cîntece poporane 335. Măramaros m.). Van *arădi*, *rădi* változata is: noi dă nu ni-om d-*arădi* (Széltalló, Bihar m.; COMAN munkájából idézi GÁLDI, i. m. 102); Petrea în raiu s'a *rădit* (Mezőgyéres, Kolozs m.; VICIU, Colinde 83).

Bennünket azonban itt főleg a 'vmit kezd, elkezd' jelentés érdekel: s-*arăduim* și noi ceva 'kezdjünk mi is vmit' (Felsőlapugy, Hunyad m.; Bulletin Linguistique III, 145), intranzitív használatára l. pl. D'e cîn o fi *arădui* portu hăsta nu știu 'hogy mióta létezhet ez a viselet, nem tudom' (DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 100). A fenti két sorban arról a népi költőről van szó, aki a hujogatóst elkezdte, elindította, 'kispékelte', akitől ez a népköltészeti műfaj ered. Jelentéstani nehézség tehát nincs.

Hogyan lesz azonban az *arădui*, *arădi* alakból *d*-vel kezdődő szó? A román népköltészet nyelvi sajátosságainak ismerői jól tudják, milyen gyakori a jóhangzást biztosító, hangürtöltő *d*-, melyet a verselők a költői szabadság jegyében alkalmazhatnak (vö. pl. TH. D. SPERANTIA, Introdúcere în lit. pop. rom. Bucuresci, 1904. 191—4; DENSUSIANU, i. m. 42, stb.); florile dalbe, *d*-altar, *d*-ascult, *d*-o, stb. Ehhez a *darădi* alakhoz járulhatott azután az *în*, 'n' igekötő' s így jött létre az *îndărădi, 'ndărădi. Nincs ebben semmi rendkívüli, ha meggondoljuk, hogy számos ige hol *în*-nel, hol anélkül használatos a népnyelvben (vö. PUȘCARIU, DACOR IV, 696 és I. IORDAN, Buletinul Philippide III, 60). Ennek a jelenségnek PUȘCARIU szerint az az oka, hogy az *în*- sok esetben jelentés nélküli, szemantikailag tartalmatlan előtétté vált, s így használatában erős ingadozás állt be.

Az *arădi* szókezdő *a*-ja az *îndărădi*-ben szóbelseji hangsúlytalan helyzetben vált -ă-vé.

Az *în*- előtét vagylagossága következtében keletkező alakok, főleg ha jelentésváltozás is történik, gyakran többé-kevésbé bonyolult etimológiai problémákat vetnek fel. Azt hisszük, ez történhetett az *a dului* igével is, melyet a Román Akadémia kéziratosa új nagyszótára Naszodról közöl 'a umbra în ruptul capului după ceva; a alunga pe cineva (din sat, din slujbă, etc.) ('lohol vmi után; eltávolít vkit a faluból, a szolgálatból, stb.') jelentéssel. Etimonként a m. *dulni* 'a pustii, a distruge' igét javasolja, ami jelentéstaniilag alig-alig jöhet számba.

Nézetünk szerint az *arădui*-val szemantikailag sok tekintetben érintkező *îndălu*, *îndăli* (*andălu*, *andăli*) < *îndul* igének *în*-nélküli alakjáról van szó. Ez az ige a Bánsági Névtelen szótárában *înduluesc*, *înduluescume* (= *înduluiesc*, *înduluiescu-mă*) alakban bukkan fel, s ez a fentemlített változatok mellett bizonyára ma is létezik itt-ott (l. pl. az *îndulire* alakot MĂNDRĂSCU-nál, Elemente ungurești 36). Az *andăli* változat '(el)küld, elkerget' jelentésére, mely az 'eltávolít vkit a faluból, a szolgálatból'-ra emlékeztet, tudunk példákat idézni: *andăli* pruncu cu vacili la păscut 'küldd el a gyere-

ket a tehenekkel a legelőre' (Bihar m.; Cum vorbim III, Nr 3—4, 44); *andăli* câinili aista d'aici 'kergesd el innen ezt a kutyát' (uo.). Nyilván az *indului*-ből lett *dului*-nak is meglehetett ez a jelentése, amint ezt a naszói adat bizonyítja. A 'lohol vmi után' jelentés valószínűleg parancsoló mondatokban keletkezett (vö. *Indulj!* = *Siess!* Szaladj gyorsan!).

Az *in*-előtét hozzáfűggesztésével, illetve elhagyásával tehát egyaránt számolnunk kell, mert adott esetben egyik is, másik is előfordulhat.

hodlui, hodlăi

Így nevezik egyes helyeken azt a műveletet, amikor a nehéz terepen (merek úton) az ökrök, vagy lovak nem tudják felhúzni a szekeret, s idegen szekérből kifogott állatokat visznek segítségül. Pl.: nu-i greu, numa' aici la dălmă, da' putem *hodlăi* doară (Nagycég, Kolozs m.; VICIU, Glosar 50); *a hodlăi* 'a desprinde vitele dela un car și a le prinde înainte la alt car cu vite ca să ajute a sui carul cu povară' (Magyarszilvás, Torda-Aranyos m.; uo.). Némileg eltérő ettől a ȘT. PAȘCA tájszógyűjtésében közölt értelmezés: Pe tină mare, frăteanul, până la drumul mare care e pietruit, își duce căruța cu boii și numai de acolo prinde calul la ea" (Magyarfráta, Kolozs m.). Ezt az eljárást nevezik *a hodlui* néven (33. l.). Ez a meghatározás talán nem egészen pontos.

A forspont alkalmazása elég gyakori lévén, érthető, hogy az előfogatolás jelölésére szükség volt külön igére, s mivel érdekesképpen a románba is átment *forșpont*, *forșpon*, *forșpont* szóból igét — úgy látszik — nem képezték, más megoldásra is sor kerülhetett.

A szó etimonjának nézetünk szerint igekötő nélkül átvett (*be*)fog igényeket tarthatjuk, mely szemantikailag teljesen megfelelő s csak hangtani indokolásra szorul. PUȘCARU annak idején helyesen állapította meg, hogy „a román nyelvben nem az $f > h$, hanem a $h > f$ változás szokásos (l. *praf*, *vârș*, *burduș*, *vătăf*, stb.)” (Dacor. II, 692, vö. még VI, 221). Általában csakugyan így van, de a nyelvjárásokban minduntalan akad egy-egy példa a szórványos $f > h$ változásra is *a*, *o*, *u* előtt (palatális magánhangzók előtt, mint ismeretes, ez a változás jóval gyakoribb): *hartoi*, *artoi* (CREANGĂ-nál) ~ *fartui*, *fartoi*, *fortoi*, *fortăi*, *fărtălui* (utóbbi egyenesen a m. *fartol*-ból); *hultueală* (PAMFILE, Din vieța pop. rom. XII, 349) ~ *fultuială* (a *foitui*, *fuitui* < *foit* származéka); *horșpontări* 'forspontos' (Szolnok-Doboka m.; S. POP, Din terminologia calului 187) ~ *forșpontar*, sőt *o ho* 'a fost' (Dacor. IX, 412). A moldvai Suceava kerület Ilișești nevű községéből *hoșpont* 'prestație, corvadă, muncă gratuită obligatorie' alakot ismerünk (Cum vorbim II, Nr 11—12, 40).

Ezek után egy **hogui* alakot tehetünk fel nem kis valószínűséggel, melyből az *-ui* ~ *-lui* végződésváltakozás gyakoriságát szem előtt tartva (pl. *căplui* < *kap*, *răclui* < *rak*, *sălășui* ~ *sălășlui*, stb.) **hoglui* keletkezhetett, vagy pedig a szintén nem ritka *-lui* ~ *-lăi* váltakozással **hoglăi*. A *-gl-* ~ *-dl-* váltakozásra vajmi kevés példa akad (ilyen pl. a m. *csatló*-ból lett *ciatlău*-nak *ceglău*, *ceadlău* alakja), de van *-dn-* ~ *-gn-* (pl. a Beszterce-Naszód megyei *Radna* helynév román *Rogna*, *Rocna*, *Rodna* ejtései, továbbá *hodnogi*, *hognogi* < *hadnagy* a LexBud-ben és másutt), vagy *-gv-* ~ *-dv-* (*tigvă* > *tidvă*; I. JORDAN, Bulletin Linguistique VIII, 123). Mindez arra mutat, hogy a **hoglui*, **hoglăi* > *hodlui*, *hodlăi* fejlődés feltételezése távolról sem lehetetlenség. A klasszikus hangmegfelelések merev alkalmazá-

sával ugyanis tájszavak egyeztetésénél nem mindig boldogulunk. A r. *hohlău* 'cuiu de lemn la tânjală' (VICIU, Glosar 50; a Kolozs m.-i Tekéről) minden kétséget kizáróan a m. *foglaló* 'az a vas, amely a szekér tengelyét a símmel összetartja' (MTsz) átvétele: *foglălău > *hoglălău, majd egyszerejtéssel és *g* > *h* változással (esetleg hasonulással) *hohlău* (nem egészen így VICIU is). Ennek a szónak a magyarázata csöppet sem egyszerűbb, vagy bonyolultabb, mint a *hodlvi* < *fog*.

A Bánságban a *toldăi*, *tuldui* > *told* igét használják hasonló értelemben: *toldăi* 'a pune la 2 boi alți 2' (Ósopot, Dalbosfalva, Krassószörény m.; COSTIN, Graiul bănăţean 203); *toldoescie* 'punie 4 boi; face căsătorie, asociere' (NOVA-COVICIU, Cuvinte bănăţene 22); *I-am tuldui cu caii până i-am suit dealul* | *S'or tuldui şi ei, săracii* (Hunyad m.; Cum vorbim II, Nr 11—12, 39). Ennek az igének érdekes tájnyelvi jelentései is fejlődtek: 'segíteni egymáson, szövetkezni, házasságra lépni'.

TAMÁS LAJOS

Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz

A keleti-osztják nyelvjárások egyikéről, a szurgutiról CASTRÉN adott áttekintést a déli, irtisi nyelvjárásról írt rövid grammatikájában (Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. 1858. St. Petersburg. XIV + 126 l.). Kívüle a keleti nyelvjárásokról senki nem közölt még nyelvtani vázlatot sem. A hangtani és lexikális szempontból legjobban ismert keleti nyelvjárásokból, a V., Vj., Trj. és a Jg.-ból KARJALAINEN—TOIVONEN és PAASONEN—DONNER szótáraiban elég szép számú példamondat található, de ezek alapján, KARJALAINEN és PAASONEN kiadatlan nyelvtani feljegyzései nélkül (vö. KT. XVII, PD. XI)¹ nagy fáradtsággal is csak hézagos nyelvtani vázlatot lehetne összeállítani.² Addig is, amíg e feljegyzéseket kiadják és remélhetőleg új gyűjtésekkel kiegészítik, nem felesleges néhány apróbb nyelvtani megfigyelést közzétenni, vállalva azt a kockázatot is, hogy e nyelvjárások nyelvtani rendszerére vonatkozó ismereteink gyarapodásával az értékelések idővel módosulhatnak.

1. A nominális állítmányú mondatok kérdéséhez

KLEMM A. „A létige szerepe az osztjákban és a vogulban” c. cikkében (NyK. XLVI, 386—401) PÁPAY szövegeiből gyűjtött s itt-ott PATKANOV anyagával bővített gazdag példaanyagon mutatja be, hogy „gyakran szerepel állítmányul valamely névszó alanyesete a létige nélkül” (388); ezt a jelenséget megfigyelte „az egyes és a többes szám 1. és 2. személyére vonatkozólag is” (i. h.). Ezt a példaanyagot a keleti nyelvjárások példaanyagával is meg lehet szerezni.³

A keleti nyelvjárások közelebbi ismerete alapján valószínűleg ki lehet egészíteni KLEMMnek azt a megállapítását, hogy „a létezés fogalmát az osztjákban és a vogulban gyakran a létige nélkül csupán határozóval feje-

¹ A továbbiakban az adatok mellől a források jelölése elhagyható, elegendő a KT. adatainál lapszám és a ill. b jelzéssel, a PD. adatainál a szócikk számával és CASTRÉN adatainál — amelyek átírásuk különbözősége miatt a többiekkel úgysem téveszthetők össze — pusztán lapszámmal utalni a lelőhelyre.

² A KT. több esetben elég sok igealakot közöl s olykor még pret., vagy perf. jelzést is nyújt a különböző múlt alakokkal kapcsolatban, de az igeragozás rendszerét egyik nyelvjárásra vonatkozóan sem tudnók egyik vagy másik szócikk alapján összeállítani. Sehoh sem találunk utalást arra sem, vajon egy igealak alanyi vagy tárgyas ragozású-e; ezt csak a példamondatok összekeresésével és gondos egybevetésével lehetne talán eldönteni.

³ Az osztják névmásokról készülő értekezésemben részletesen foglalkozom olyan nominális állítmányú mondatokkal, amelyek alanya személyes névmás.

zik ki, ...”⁴ (398). KLEMM példáihoz hasonlókat a V., Vj. és a Trj. nyelvjárásból könnyen idézhetünk, jóformán egyetlen címszóra vonatkozó adatok nyomán.

V.: *lõ kõlõkõ* 'онъ гдѣ' (367a); *ei kũiatõnn kõlõkõ* 'гдѣ одинъ изъ васъ (monesta)' (uo. és 279a); *tõmpil kũiõn kõlõkõ* 'missä toinen teistä (kahdesta)' (uo.).

Vj.: *iõ kõlõkõ* 'ó hol [van]?' (367a); *ti ämp õr'õl kõlõ* 'missä on tämän koiran isäntä' (82b).

Trj.: *lõ kõlõ* 'missä hän on, онъ гдѣ' (367a).

Példáinknak az is közös vonása a KLEMM idézte példákkal (i. h. 398), hogy az alany mindegyikben egyszámú. KLEMM többesszámú alanyra egy példát közöl: *xada näüerdet, sãda näüerdet*, 'ott a békák, itt a békák' (i. h.) s ebben a határozószó mint állítmány voltaképpen nem különbözik az egyszámú alanyú példáktól (*ãzel-ki tãdã*, ..., 'ha atyjuk ott [van], ...'). A hasonló típusú keleti (Vj.) példák mást mutatnak:

Vj. *iõγ i[õkõn]* 'hän on kotona'; *iin iõ kõnãkõn* 'he (2) ovat kotona'; *iõγ iõ kõnã:tõl* 'he (monta) ovat kotona' (143a).

Vj.: *iõγ pamia'rnz* 'hän on niityllä'; *iin pamia'rnã:kõn* 'he (kaksi) ovat niityllä'; *iõγ pamia'rnã:tõl* 'he (monta) ovat niityllä' (703a vö. 1085a). A Vj. *pamia'r* 'niitty, покосъ | Wiese' (703a) szó locativusa az első mondatban az a határozó, amely egyúttal „állítmány”, a második és harmadik mondatban az „állítmány” egyezik a kettős-, ill. többesszámban levő alannyal. Ezek egyúttal arra is példák, hogy ragozott szó — példáinkban locativusok — másodfokon a dualis vagy pluralis jelét is felveheti. A finnugor nyelvek közül eddig a mordvinból ismertünk arra példát, hogy az esetrag mögé olyan formans kerül, amelynek segítségével az alannyal egyeztethető: „*mon oõsan* 'én városban vagyok', *miin oõsitama* 'mi városban vagyunk' (oõ 'város', oõsa 'városban)'" (ZSIRAI i. h.), továbbá, mint FOKOS DÁVID volt szíves a figyelmemet felhívni, vannak hasonló esetek a zürjénben is: *kenes-ne?* 'hát hol vannak?' *tanes* 'itt (vannak)', *kerkajnes* 'a házban (vannak)', *ti ne kvaitenes?* 'ti hát hatan (vagytok)?', ahol a szokás szerint melléknevekhez járuló *es* állítmányi többesjel határozók után használatos (Nyr. LVIII, 117).

A Vj. nyelvjárásterületen az egész lakosság kétnyelvű; mindenki beszél osztjákön kívül osztják-szamojédul is (KT. XIV). Az OS. alanyesetű névszók bizonyos korlátok között konjugálhatók (CASTRÉN, Gramm. Sam. 106, 366—8), arra azonban nem tudok példát, hogy ragozott névszó vegye fel az igei személyragokat vagy a többes jelét. A közölt Vj. példamondatok, tehát nem tekinthetők OS. tükörkifejezéseknek; inkább olyan belső fejlődés eredményei lehetnek, amilyen a zürjénben és a mordvinban is lezajlott.

2. A keleti-osztják -õkõ, -õkõ névszói végződésről

1. A KARJALAINEN—TOIVONEN-féle szótár címszavaiban és példamondataiban feltűnik egy, az északi és déli nyelvjáráásokban ismeretlen névszói szóvégződés: -õkõ, -õkõ. Ez a szóvégződés nem rokona egyetlen paradigmatis esetvégződésnek sem, — ez eleve is feltételezhető, hiszen címszavak végén is előfordul⁵ —, SCHÜTZNEK „Az északi-osztják szóképzés”

⁴ Több finnugor nyelvből közöl példákat ZSIRAI (FgrRok. 86).

⁵ A KT. többször felvesz címszónak suffixumokat is, az itt tárgyaltat azonban nem.

(NyK. XL.) c. műve sem ismer ezzel biztosan azonosítható képzőt. E szóvégződés a V. és a Vj. nyelvjárásban elég gyakori, a rendelkezésünkre álló Trj. és Jg. anyagban azonban nem fordul elő, noha másik két, igen kevésbé ismert szurguti nyelvjárásból, a VK. és a Vart.-ból kimutatható.

A magánhangzó-illeszkedés törvényei szerint a szótesthez illeszkedő *-ak̄i*, *-ak̄i* végződésű szavak szembetűnő tulajdonsága, hogy e végződés nélkül is kimutathatók, valamint az, hogy a suffixumos és suffixum nélküli szavaknak KARJALAINEN szerint azonos a jelentése. A szóbanforgó suffixum közelebbi megismeréséhez és funkciójának megállapításához szükséges az egész idevágó példaanyagot megvizsgálni. Először tekintsük át a szótár erre vonatkozó címszóanyagát; a példamondatokban levő előfordulásokat később tárgyaljuk. A jelentések részletes közlését megelőzve elégnék látszik egy-két jellegzetes német fordítás megadása. Sorszámozásunk a későbbi visszautalásokat könnyíti meg.

2. Több nyelvjárásból feljegyzett melléknevek:

1. V., Vj., VK. <i>äi</i> 'klein', (V. és Vj. csak a mondatban) VK. <i>äiək̄i</i> (3ab). VK. <i>viāη</i>, <i>viāηək̄i</i>, Vart. <i>viā'η</i>, <i>viāηək̄i</i> 'glücklich' (6b). V. <i>ōȳār</i> (V. mondatban <i>ōȳārək̄i</i>), VK. <i>ōȳār</i>, <i>ōȳārək̄i</i> 'hoch' (24b kk.) V. <i>ə'liɬ</i>, <i>əliɬ</i>, <i>əli</i>, (abs.⁶) <i>əliək̄i</i>, <i>ə'li-ək̄i</i>, Vj. <i>əliɬ</i>, <i>əli</i>, <i>əliək̄i</i>, VK. <i>əli</i>, <i>əliək̄i</i> 'gross' (42b). 5. Vj. <i>ēnɜ</i>, <i>ēnək̄i</i>, VK. <i>ēnɜ</i>, <i>ēnək̄i</i> 'dick' (52b). V., Vj. <i>ätəm</i>, <i>ätəmək̄i</i> 'böse' (103a). V. <i>iəm</i>, <i>iəmək̄i</i>, Vj. <i>iəm</i>, <i>iəmək̄i</i> abs., VK., Vart. <i>iəm</i>, <i>iəmək̄i</i> 'gut' (167a). V., Vj., VK. <i>uā'η</i>, V. <i>uānək̄i</i>, Vj. <i>uānək̄i</i>, VK. <i>uānək̄i</i> 'kurz' (225b). V. <i>uā'nt</i>, <i>uā'ntək̄i</i>, Vj. <i>uā'ntš</i>, <i>uā'ntšək̄i</i> (abs.) 'schmal', VK. <i>uān't</i>, <i>uāntək̄i</i> 'dünn' (252ab). 10. V., Vj. <i>kō'χ</i>, V. <i>kōȳək̄i</i>, Vj. <i>kōūək̄i</i> (absol.), VK. <i>kō'χ</i>, <i>kōȳək̄i</i>, Vart. <i>kōχ</i>, <i>kōȳək̄i</i> 'lang' (285b). V., Vj. <i>k̄imət</i>, V. <i>k̄om̄iək̄i</i>, Vj. <i>k̄omɜ</i>, abs. <i>k̄im̄ək̄i</i> 'breit' (304a). V. <i>k̄āl</i>, <i>k̄ālək̄i</i>, Vj. <i>k̄āl</i>, (absol.) <i>k̄ālək̄i</i> 'spröde' (365a).	V., Vj. <i>məl</i>, <i>mələk̄i</i> (az utóbbi alak a Vj.-ban abs. jelzéssel) 'tief' (556b). V., Vj. <i>nāȳəl'ɬ</i>, V. <i>nāȳəltək̄i</i> Vj. (absol.) <i>nāȳəltək̄i</i> 'kurz' (611b). 15. V., Vj. <i>pəytɜ</i>, V. <i>pəȳətɜ</i>, <i>pəȳətək̄i</i>, Vj. <i>pəytək̄i</i> (absol.) 'schwarz' (682b). V. <i>pə'stɜ</i>, <i>pə'stək̄i</i>, Vj. <i>pə'stɜ</i>, <i>pə'stək̄i</i> (absol.), VK. <i>pə'stɜ</i>, <i>-tək̄i</i> 'scharf' (744b). V. <i>pə'lləχ</i>, <i>pə'lləχək̄i</i>, Vj. <i>pə'lləχ</i>, (abs.) <i>pə'lləχək̄i</i> 'stumpf' (788b). V. <i>sērɜ</i>, <i>sērək̄i</i>, Vj. <i>sērɜ</i> (attr.), <i>sērək̄i</i> (absol.), VK. <i>sērɜ</i>, <i>sērək̄i</i> 'fest' (869b). V., Vj. <i>tələχ</i>, <i>tələχək̄i</i> 'offen, nicht zugefroren' (907b). 20. V. <i>twri'η</i>, <i>twri'ηək̄i</i> adj., Vj. <i>twri'η</i>, (abs.) <i>twri'ηək̄i</i> adj. (a megfelelő Trj. melléknév a közölt példában 'splitternd' fordítással szerepel) (1012b ki.). V. <i>iāȳər'ɬ</i>, <i>-rtək̄i</i>, Vj. <i>iāȳər'ɬ</i> abs. <i>iāȳər'tək̄i</i>, VK. <i>iāȳər'ɬ</i>, <i>-rtək̄i</i> 'schwer' (1056a). V. <i>iōlā'η</i>, <i>iōlā'ηək̄i</i>, Vj. <i>iōlā'η</i>, <i>iōlā'ηək̄i</i>, VK. <i>iōlā'η</i>, <i>iōlā'ηək̄i</i> 'schartig' (1102b).

⁶ Abszolút rövidítése KARJALAINENNél abs. vagy absol., mindig az általa alkalmazott rövidítést adjuk.

Számos melléknév *-əfk̄i*, *-əfk̄i* végződésű alakját KARJALAINEN csak egy nyelvjárásból jegyezte fel:

V. feljegyzések:

- uōiəŋ*, *uōiəŋəfk̄i* 'fett' (7a).
ōk̄əm (*ōk̄əm̄*), *ōxmək̄i* 'klein' (24a).
 25. *uōfk̄ŋŋ*, *uōfk̄ŋŋək̄i* 'reich' (210b).
uāləχ, *uāləχ*, *uāləyək̄i* 'unverheiratet' (222a).
uāləχ, *uāləχ*, *uāləyək̄i* 'astlos' (223a).
k̄əuəfk̄, *k̄əuəfk̄ək̄i* 'leicht' (289a).
k̄ōlək̄ 'offen', mondatban *k̄ōlək̄ək̄i* is (398a).
 30. *k̄ōmpəŋ*, *-ŋək̄i* 'gehäuft' (406a).
k̄ōnā r 'arm' (413b), mondatban *k̄ōnā rək̄i* is (8b).
k̄ə t̄šə 'krank', mondatban *k̄ə t̄šək̄i* is (446a).
l̄əsək̄, *l̄əsək̄ək̄i* 'schwach' (490b).
m̄ōŋt̄əχ, *t̄əfk̄ək̄i* 'dicht belaubt' (528a).
 35. *m̄ōrəχ*, *m̄ōrəγə:k̄i* 'lebendig' (538a).
n̄ōrək̄, *n̄ōrək̄ək̄i* 'gerade' (591b).
p̄ūŋəŋ, *-ŋək̄i* 'haarig' (707a).
p̄ā n̄t̄əm, *p̄ā n̄t̄əmək̄i* 'kuiva' (714a).
p̄ūltəŋ 'löcherig' (780b), mondatban *p̄ūltəŋək̄i* is (763b).
 40. *s̄ōsəm*, *s̄ōsəmək̄i* 'hart' (882a).
t̄ōγāləŋ adj. [nincs fordítása], mondatban *t̄ōχā ləŋək̄i* is (900b).
t̄əyləmpə 'aussehend wie', mondatban *t̄əyləmpək̄i* is (990ab).
t̄āram, 'hurtig', mondatban *t̄āramək̄i* is (1015a).
t̄āsəŋ 'reich' (1027b), mondatban *t̄āsəŋək̄i* is (8b).
 45. *l̄ērəŋ*, *l̄ērəŋək̄i* 'der länge nach genommen' (1087a).

Vj. feljegyzések:

- ēuəst̄z*, *ēuəst̄zək̄i* 'süss' (67a).
iəŋək̄i (attrib.), *iəŋək̄ək̄i* (abs.) 'wässrig, dünn' (162a).
iōləŋ, *iōləŋək̄i* abs. 'schartig (z. b. messer)' (200a).
iōləŋ, *iōləŋək̄i* abs. 'rissig, klaffend (diele, tür, tisch)' (200a).
 50. *uōγāl*, *uōγālək̄i* abs. 'dünn' (214a).
k̄əras, *k̄ə rək̄i* »hart«, spröde' (430a).
k̄ōl, *k̄ōl*, *k̄ōlək̄i* abs. 'dick' (461b).
sārəm 'flach' (877b), mondatban *sarməfk̄i* (uo. és 794b).
iōl̄z, *iōl̄ək̄i* abs. 'ungefroren' (1106b).

VK. feljegyzések:

55. *iōŋəŋ*, *iōŋəŋək̄i* 'eisig' (160a).
p̄əməŋ, *-ŋək̄i*, *p̄ōməŋ*, *-ŋək̄i* 'warm' (703b).
t̄äləχ, *-yək̄i* 'leer' (1034b).

3. Az idézett melléknemek jelentésének áttekintéséből arra lehet következtetni, hogy a suffixum használatát nem befolyásolja az alapszó jelentése. Az is nyilvánvaló, hogy származékszavak is felvehetik e végződést, mert több esetben képzett a rövidebb melléknév; így a nomen possessoris *-ŋ* képzője van a 2., 20., 22., 23., 30., 37., 39., 41., 44., 45., 48., 49., 55., 56.-példában (az alapszavak: VK. *v̄iə*, Vart. *v̄iə* 'glück', 6a; V., Vj. *t̄or̄i* 'splitter' 1012b; V. *l̄ōl*, Vj. *iōl*, VK. *iōl* 'bruch im eisen' 1102b stb.), vagy nyilvánvaló, hogy a 47. a Vj. *iəŋ* 'k' 'wasser' (160b) származéka, és hogy a 42. alapszava V. *t̄əyləmp* 'aussehen' (990a) stb.

4. Az *-ək̄i*, *-ək̄i* végződésnek az alapszóhoz járulását fonetikai okok sem igen befolyásolhatják, hiszen egyformán megtaláljuk példaanyagunkban

magánhangzóra és különböző mássalhangzóra végződő melléknevek esetében; ha valamely szóhoz járul e végződés ugyanolyan változások figyelhetők meg, mint a paradigmaticus ragozásban, pl. a csak szóvégi -3 (vö. KT. XXVI) ~ -ə- a 4., 5., 15., 16., 18., 32., 42., 46. és 54. példában; -i ~ -ə- a 47.-ben; -γ- ~ -γ- a 10., 17., 19., 26., 27., 34., 35. és 57.-ben. Közelebbi vizsgálatot igényelne, hogy a keleti nyelvjárásokban második, ill. utolsó zárt szótag redukált magánhangzója mikor esik ki, ha a szótag ragozás v. továbbképzés folytán nyílttá válik. Példáinknak több mint a felében ə v. â a suffixum előtti zárt szótag magánhangzója, de hangzókiesést csak a 3., 11., 24., 36., 50., 51. és 53. példában tapasztalunk. Talán a kiesés révén keletkező mássalhangzótorlódás mennyisége és milyensége a döntő körülmény.

5. Kérdés az is, vajon a suffixum kezdőhangja az ə, â vagy helyesebb ezt a hangot tővéghangzónak, ill. kötőhangnak tekinteni. Minthogy egyrészt az osztják keleti nyelvjárások tővéghangzójának kérdése tisztázatlan, másrészt pedig pl. a V. és Vj. *l, l, m, n, n', r* végű névszókhoz (a Vj.-ban nem mindig) közvetlenül járul a *t* többes jel, (l. erről egy később közlendő adalékom), s ezek a végzódések — *n'* kivételével — itt idézett példaanyagunkban is szerepelnek s ezekben is mindben *-əki, -əki* alakú a vizsgált végződés, ezért egyelőre korai lenne a suffixumot *-ki*-nek tartani, bár egyetlen példa mintha erre is akadna: V., Vj. *ā' r'* 'viel' (70b), V. *ārki* [sic!], Vj. *ārki* 'ua' (71a), de itt a hangalaki eltérésen kívül a mondatbeli használat sem egyezik a többi példával. Amíg a tőhangzók vagy kötőhangzók kérdésében szövejtő vizsgálatok és ragozási táblázatok segítségével monografikus vizsgálat nem történik, addig e kérdéstről nem mondhatunk közelebbit.

6. A szóvégződés funkcióját illetően egy példa idézhető, amelyekben — a fordítás értelmében — differenciálja a jelentést: 58. Vj. *ə'tšəχ* subst. ja adj. 'kylmä | kälte; kalt' (94a) s külön címszóban. Vj. *ə'tšəχki* adj. abs. 'kylmäkhö | etwas kalt' (uo.). A mai funkció kérdésének megoldásához azonban valószínűleg nem ez az egyetlen esetben kimutatható árnyalatkülönbség vezet, hanem az utalás a melléknév abszolút használatára. Hasonló utalást Vj. melléknevek mellett sokhelyt, V.-nál egyszer (4.) találunk, sőt a rövidebb Vj. adat mellett az attrib. megjegyzés is előfordul (18., 47.). Nézzük meg, egyezik-e ez az utalás a példamondatok tanúságtételével.

A két nyelvjárásból idézhető, azonos vagy hasonló szerkezetű mondatok (a példamondat előtt zárójelben az itteni adatközlés sorszámát adjuk s ez a lapszám közlését feleslegessé teszi):

(7.) V. *tšəχ iəməki* 'такъ ладно'; Vj. *iəγ iəməki, mōrəχ* 'онъ здоровь'. (4.) V. *iəγ mānŋiŋiŋi ə'čləki* (v. *ə'čki*), Vj. *iəγ mānŋiŋz ə'čləki* 'hän on vanhempi (Vj. suurempi is) minua'; V. *iəγ mānŋiŋiŋi ə'čləki* 'hän on meistä vanhin'; Vj. *nəŋ kätänŋiŋz mā kätäm ə'čləki* 'minun taloni on suurempi kuin sinun'.

V. példamondatok: (1.) *kət tšəkz āiəki* 'huone on ahdas'; (3.) *iəγ mānŋiŋiŋi ə'γrəki* 'hän on pidempi minua, онъ выше меня', *tšəkz ə'γrəki* 'hyvin korkea, korkein'; (27.) *tšəχ uäləki* 'ez a fenyő ágnélküli'; (32.) *ūγəm kətšəki* 'голова у меня болит'; és *pəŋlām kətšəki* 'kylkeäni pakottaa' (687b); *səmət kətšəki* 'мое сердце болит' (857b.); (33.) *tšə'n.tšəχ lāsəkəki, tšəŋəχti* 'nuora on höllällä, vedä tiukempan'; (34.) *tšə iəγ(ə) mōŋtšəkəki* ['ez a fa sűrű lombozatú']; (39.) *pəčə pūlləŋəki* 'pohja on reikäinen'; (41.) *kət tšəχ.ləŋəki*

'pirtti, jossa on tšuval'; (42.) *muγi tãγlãmpãki nõñ mēsãn, muγi nõγi, muγi pãγiz* 'minkävärinen on lehmäsi, mustako vai valkea'; (43.) *lõγ tãrãmãki* 'sanoi merkitsevän горячий, mutta ei kuulu olevan vihainen'; *iõγãl tãrãmãki* 'jousi on jäykkä'. A legtanulságosabb egy kétféleképpen feljegyzett példamondat: (31., 44.) *ãjãl tã-sãñ ãjãl kò-nãr* ill. *ãjãl tã-sãñãki ãjãl kò-nã-rãki* 'ynsi rikas, toinen köyhä', mert ez azt bizonyítja, hogy noha valamennyi V. példában praedicativ szerepű az *-ãki, -ãkã* végződésű melléknév, sőt többnyire abszolút mondat vagy szólam végen fordul elő, azonban ilyen helyzetben sem kötelező a használata.

Vj. példáink is kiegészíthetők: (1.) *mãññi'ñ ãjãkã* 'nuorempi minua'; (7.) *sãl pãl õ-lãx,ññ,ã' lñz tõñ iã-mãki* 'jos kantaisi 100 puutaa, olisi huvä' (123a); *kãšnãl iãvãñ kõtškã mññ tã'l iãmãki* 'у нихъ каждый годъ промысла всë хороши' (442b); (16.) *kõ iãõγ iñγã pãstãki* 'veitsi pystyy puuhun' (vö. 445b). A Vj.-ból is idézhető példa, amelyik azt igazolja, hogy az idézett alakpárok bármelyike állhat abszolút helyzetben: (21.) *uõttã iãγãrãkãki* vagy *iãγãr'õ* 'vaikea elää (esim. kun saalista ei ole)'. Mind a két változat egy mondatban: (53.) *sãrãm rãx sarmãkãi* 'puuro on sakea'.

A fellelhető példamondatok egyikében sincs attributív helyzetben a kérdéses suffixumú melléknév.⁷

7. A mondatbeli példák alapján az gyanítható, hogy a kérdéses szóvégződés az abszolút használatú melléknévek kiemelésére, nyomatékosítására szolgál. Ezt a gyanítást néhány nem melléknévi előfordulás is alátámasztja.

Használható a tagadásban: 59. V. *ãñtãm, ãñtãmãki* 'ei ole, нѣтъ | ist nicht' (58a). Adverbiumban abszolút mondatvégen: 60. V. *kõt, kõtãkã*, Vj. *kõt, kõtãkã* 'missä | wo' (367a); V. *lõ kõtãkã* 'онъ гдѣ', Vj. *iõ kõtãkã* [ua.], V. *ãi kũiãtãñ kõtãkã* 'гдѣ одинъ изъ васъ (monesta) tãmpãl kũiãñ kõtãkã 'missä toinen teistä (kahdesta)' (uo. 279a).

61. V., Vj. *tãtãkã* 'absol. 'täällä, здѣсь | hier' (968a). Külön címszóban: V., Vj. *tã* 'ua' (967b).

Egy olyan példában is fellelhető az *-ãkã* végződés, amelynél az egész kifejezés funkciója felhívás, tehát minden további nyomatékosítás helyén való lenne:

62. Vj. *tõpãkã* [nincs ford.]: *tõrãmpã t. 'eñ Bory | bei Gott!*' (1007b és 1016b) (vö. Trj. *tõ'p'z, tõ'p'z* 'ainoastaan, vain, только | nur, bloss, 1007a).

8. A keleti osztyjak nyelvjárásokban az 'egy' számnév és a *-p* partikula a tagadásban együtt nyomatékosít (SAL: NyK. LIII, 215; LVII, 94). Hasonló módon az 'egy' számnév és a most tárgyalt szóvégződés együttes előfordulása is megfigyelhető. Az. 5., 10., 11., 52. és 13. alatt idézett melléknévekből képzett főnevek: Vj. *ãnã't* 'umfang' (53a) V. *kõγã'õ*, Vj. *kõγã'õ* 'länge' (287a), Vj. *kãmã't'õ (-tã)* 'breite' (304b), Vj. *kõlã'õ (-lã)* 'dicke' (462a), Vj. *mãlã'õ*, *mãlã* 'tiefe' (557a), továbbá Vj. *pãlã'õ*, *pãlã*, *pãlã* 'höhe' (777a)⁸ szerepelnek ilyen csak suffixumos alakban feljegyzett szerkezetben:

⁷ A Vj. *ãllãkã*, VK. *ãlãulãkã* 'alt' (131a) csak attributív példákban fordul elő, nincs rövidebb alakja feljegyezve, V. megfelelője *ãllãγi, ãllãγz*, ezért nem vonható ide. Hasonlóképpen az ide nem vont V. *ãrkã* 'Vj. *ãrkã* 'viel' (l. 5.) szintén előfordul attributív használatban is (969b V. példában).

⁸ A képzőre nézve vö. SCHÜTZ, i. m. Kny. 44.

- Vj. *a:ĩnã·tãkĩ* 'gleich dick' (8a, külön írva 53a).
 V. *a:ĩ kõçã·tãkĩ*, (kop.) *kõçã·tãkĩ*, Vj. *a:ĩ kõuã·tãkĩ*, *-kõiã·kõn̄* (dual.) 'yhtã pitkã' (287a, egybeírva 9a).
 65. Vj. *a:ĩ kõmã·tãkĩ* 'yhtã leveã' (304b).
 Vj. *a:ĩkõlãtãkĩ* 'gleich dick' (9b, különírva 462a).
 Vj. *a:ĩmalã·tãkĩ* 'gleich tief' (10a, különírva 557a).
 Vj. *a:ĩpãlã·tãkĩ* 'gleich hoch' (10b, különírva 777a).

Egy példában hasonló képzésű főnév (vö. 21.) szerepel mennyiség-jelzővel és esetleg *-ãkĩ* suffixum nélkül is: V. *pũt lĩ·çãrtã·tãkĩ*, Vj. *pũtĩçãrtã·tãkĩ*, *-içãrtãtãt*, *-içãrtãtãkĩ* 'ein pud schwer' (760a, 1056a, itt a Vj. is különírva).⁹

Nem meglepő, hogy az *-ãkĩ*, *-ãkĩ* szóvégződés főnév mellett is előfordul, hiszen — amint már CASTRÉN megállapította — „wie die finnischen und tatarischen Sprachen überhaupt macht auch das Ostjakische keinen bestimmten Unterschied zwischen Substantiven und Adjectiven” (i. m. 22). A fordítások szerint a 63.—69. kifejezések számunkra melléknévi jellegűek, de elképzelhető, hogy az osztják nyelvérzék számára nem, hanem 'egy vastagság', 'azonos mélység' jelentésűek, tehát a suffixum nem főnévből képez melléknévet, hanem valószínűleg *k i e m e l i* a jelzős kifejezést.

9. A 64. példa arra irányítja a figyelmet, vizsgáljuk meg, hogyan viselkednek a nyomatékosított praedikatív használatú melléknévek, ha az alanyuk, — amellyel számban egyezniük kell — kettős- vagy többesszám-ban van.

(14.) V. *tĩ kũçãn nãçãlãkĩçãn*; *tĩ kũt nãçãlãkĩtãtãt* ['ezek a férfiak alacsony növésűek' (2, ill. sok)]. (7.) V. *tĩ kã lõkãn iãmãkĩçãn*, Vj. *tĩ lõkãn iãmãkĩiãkã* 'ez a két ló jó', V. *tĩ lõçã iãmãkĩtãtãt* 'nãmã hevõset ovat hyvãt', Vj. *tĩ lõçã iãmãkĩiãtã (-iãtãt)* 'эти (∞) лошади хороши'. (8.) V. *tĩ pẽrtõ uãnãkĩtãtãt* 'nãmã laudat ovat lyhyet'. (10., 64.) V. *a:ĩ kõçã·tãkĩtãtãt* 'рõвны, yhtã pitkãt'. (32.) V. *kõlõçlãm kã çãkĩçãn* ['kezem beteg']; *õntĩ l sãmĩ l iõĩ l kã çãkĩtãtãt* 'ноносць' (56b); *tõçãlãm kã çãkĩtãtãt* 'keuhkoni ovat kipeãt' (1023a). (6.) V. *mã pũlãm ãtãmãkĩtãt* 'мой порць не хорошь' (762b). (52.) V. *lõçãwãtãl kõlõkĩtãtãt* ['a haja dús']. A példákból látható, hogy a V.-ban az *-ãkĩ* végű nyomatékosított melléknév ugyanúgy veszi fel a dualis jelét, mint a mondat alanyaként szereplő névszó. A végzõdésrõl a Vj.-ban ugyanez állapítható meg, de közelebbi vizsgálatot igényel a dualis és pluralis jele elõtt található *-iã*-, *-iã*- elem. A többessel kapcsolatban az a benyomásunk, hogy talán a többes szám jelével ellátott melléknévbõl a 63.—69. példában közölt típusú főnevet alkotnak s ezt pleonasztikusan újra többesbe teszik.

10. Egy példában az *-ãkĩ* nyomatékosító elem locativusban levõ szóhoz járul: V. *uã·n* 'schulter', *mã uũnãm*, s ebbõl: *lõçã mã uũnãmãkĩ* 'hãn on minulle olkaan asti' (226b), azaz kb. ilyen szemléletû a kifejezés: 'õ az én vállam [magasságá]ban [úgy bizonyy!]'.
 Egy példában a nyomatékosított melléknévi alak további suffixumot kap: 4. példánkhoz csatlakozik az ugyanott *k ü l ö n c í m s z ó b a n* sze-

⁹ A V., Vj. *ã~i* paradigmaticus váltakozás pl. V. *lãus·tã*: (imperat.) *lũtĩ*, Vj. *iãus·tã*: *ũtĩ* 'zu essen geben' (1100a), vö. STEINITZ, Ostj. *Vok.* 33 kk. A Vj.-ban nincs *i*-szókêzdet (l. KT. 133—203, 1039—1112), ezért V. *li*- megfelelõje Vj. *i*-, pl. V. *iĩ·sã*, Vj. *i·sã* 'weinen' (189b) stb.

repló Vj. *a-lək̄i tšə:k3* 'sehr gross', vö. DN. *-tšək*, *-pžək* a. még C., Kr., Trj., Ni., Kaz. és O. nyelvjárásból közölt képzővel, a Trj.-ból: *-tšək* suff. dim. et kompar. (932a), továbbá Vj. *tšək̄ ūn̄n̄* '(hyvin) myöhään illalla' (104a) (vö. FUCHS: FUF. XXX, 169—171).

II. Valószínűleg idevonható 70. példaként egy olyan Vj. szó, amelynek sem a rövidebb alakját nem ismerjük, sem a jelentését nem jegyezte fel külön KARJALAINEN: *ūtək̄i*, *ūtək̄i*: *äl ütək̄i* 'jedes jahr', *səxs ütək̄i* 'jeden herbst' (102a, egybeírva 829a); *kāšnā tō yū:tək̄i mā tər̄im nōnən kōtškāl̄li* 'jeden frühling fischest du an meinem fangplatz' (971b vö. 102a); az alapszava talán egybevethető az ugyancsak fordítatlan V. *ūt3* szóval (102a).

Hasonlóképpen hiányzik a rövidebb alak esetleges 71. példánkhoz is: V. *kōšim e:uləyək̄i* 'haisee pohjaan palaneelle' (449b). Külön szótározott adatok: *əyəl* 'geruch' (68b) és *kōšim əyəl* 'geruch des am boden angebrannt' (uo. és 449b), de egy ebből képzett **e:uləy* alakú melléknév — legalább is címszóként — nem szerepel.

A V. *səm*, Vj. *səm* 'Auge' szó származékai között is vannak biztosan, ill. esetleg idetartozó példák. 72. egy az eddig ismertetett példákkal valószínűleg azonos típusú példa: „*sānki sēmpək̄i* t. *sānkisēmp3* (*l̄ps̄i*) teräväsilmäinen, tarkkanäköinen” (850a). Ha a zárójelben levő 'ember' szót az adatközlő magyarázatként tette hozzá, s nem jelzős szerkezet a megadott kifejezés, akkor itt nincs mondatbeli használatra példa. A 'szem' fosztóképzős származékai közül V. *səm̄ləx*, Vj. *səm̄ləx* 'blind' (857b) csak a V. hosszabb alakja sorolható minden további magyarázat nélkül eddigi példáink közé; 73. *nōw təlōx sēmləyək̄i* 'syntymästään sokea' (585b). A Vj.-ban ugyanis a szóvégződés és a suffixum között egy talán nyomatékosító *-t-* elem található, s a jelentés is módosul bizonyos fokig: *səm̄ləytək̄i* 'ohne (von jemand) gesehen zu werden' (857b). Ezt a kifejezést KARJALAINEN sg. I. sz. birtokos személyraggal is feljegyezte s a birtokrag — mint az esetragnál — itt is a suffixum előtt van: *səm̄ləyät̄m̄tək̄i* 'näkemättäni' (uo.). A *-t-*vel bővített hosszabb melléknév határozói használatban is előfordul; *səm̄m̄n3 iäsən̄ləyəl əi'səȳi*, *səm̄ləyətək̄i iäsən̄ləyəl vr̄əñ'səȳi* 'edessä puhuu toista, takana toista' (855a).

Van még két olyan példa, amelyben az előbb említett, talán nyomatékosító *-t-* elem fellép az *-ək̄i* suffixum előtt. Vj. *mōyəl* 'reihe', ennek feltételezhető *-y* képzős származékából: *mō'yələytək̄i* 'vuorotellen' (513b). Aligha vonható ide V. *lōmält̄tək̄i* 'bloss, nackt', Vj. *nārəy-īmält̄tək̄i* ua. (1072b, 1073a, vö. 48a, 631b). Az alapszót KARJALAINEN sem a V., sem a Vj.-ból nem jegyezte fel, de vö. DN. *tumat*, stb. (1072b) s másik, az idézettel azonos jelentésű V. származék: *lōml̄əx* (1073a). Az eddig közölt mintegy 70 példától eltérően a Vj. adat más átírással is előfordul: *nārəy-īmält̄tək̄i*, *-i'mält̄tək̄i* (631b), a V. adat viszont jelzői szerkezetben szerepel (1072b) s ezért a 'bloss' jelentésű adatok idevonhatósága rendkívül kétes.

12. Az ismertetett *-ək̄i*, *-ək̄i* további biztos megfelelőit nem ismerjük. Talán ide vonható a déli nyelvjárásokból: *-āk3*, Ko. *nər*, *nərək3* 'solaa (pitkä ja oksaton, puista) | schlank' (PD. 1466), de nincs rá további adat, s a keleti *-ə* ~ Ko. *-ā* is közelebbi vizsgálatot igényelne, továbbá az északiból *-k:* *šəl keu*, *šələk-keu* [sic!] 'kavics', melyet SCHÜTZ (i. m. 34) — nem meggyőzően — kicsinyítő képzőnek nevez, bár az lehetséges, de most még nem bizonyítható, hogy a tárgyalt keleti osztják nyomatékosító elem kicsinyítő képzőből ered. Csak az 58. példa hozható fel e feltevés mellett érvül.

Talán hajszálnyival nagyobb annak a valószínűsége, hogy az *-əki*, *-əki* szóvégződés az osztják keleti nyelvjárásaiban közhasználatú *-k-* hangalakú s gyakran magánhangzóra végződő translativusszal, rokon eredetű, vagy legalább is a translatívus analógiája segítette elő a tárgyalt szóvégződés kifejlődését. Erre utal egy V. példa: (30.) *uītrā kōmpəŋəki pənī* 'полно кледи'. A megfelelő Vj. melléknevet a szótár csak a V.-val azonos rövidebb alakban közli, — ennek még nincs semmi különösebb jelentősége, — de az idézett példamondatot is közli a Vj.-ból, s a melléknév ott határozottan translatívusban van: [*kōmpəŋ*] *kə pənī* 'pane kukkuraksi' (406a). E példákban a melléknevek nem nominális állítmányok, de nem is jelzői használatúak. Elképzelhető, hogy nem jelzői használatú, translatívusban levő melléknevek váltak nominális állítmánnyá s így alakult ki az *-əki*, *-əki* végződés. E feltevés támogatására még két példát lehet megemlíteni. Van egy többféle változatban közölt V. példa, 29. példánk: Lehet a nominális állítmány a melléknév rövidebb alakjában is *əxpī kōlək* 'ovi on selällään', sőt a hosszabb is *əxpī kōləkəki* 'ovi on auki', de ilyen fordítással még egy másik, többnyire latívus-datívisi funkcióban fellelhető partikulával is feljegyezte KARJALAINEN: *əxpī kōləŋə'm*. Minthogy a *-nam*, *-näm* partikula¹⁰ a keleti nyelvjárásokban, ha másodlagosan is, de irány jelölésére alkalmas, vagy irány jelölés nyomatékosítására használják, így az idézett kétféleképpen megfogalmazott példa is valószínűsíti a tárgyalt suffixum és a translatívusi *-k-~γ-* esetleges rokonságát. Másik érvként nem melléknévi, hanem határozói példa hozható fel: Vj. *rī kōm'nz (kōm'nz) ələutəki rəkə'stəz* 'aalto löi veneen yli' (812b). A Vj. *ələutəki* 'über — hin, auf — darauf' V. megfelelője világosabban utal a translatívusi eredetre *ələutəyi*, *ələw'təyi* 'über, quer über; auf — darauf' (130b). Természetesen behatóbban kellene a keleti-osztják nyelvjárások translatívusának hangalakját és funkcióját vizsgálnunk, hogy a most tárgyalt suffixum és a translatívus-jel összefüggésének kérdésében a végső szót kimondhassuk.

Minden bizonnyal elválasztandó, — legalábbis szinkronikus tárgyalásban — a tárgyalt nyomatékosító elemtől a többnyire állatnevekben előforduló *-ki* végződés, amely a keleti és ritkábban déli nyelvjárásokban közvetlenül a mássalhangzós tőhöz is járulhat: V. *iētərki*, Vj. *iēt'ərki*, VK. *iēt'ərki*, Vart. *iətərki*, Likr. *iätərki*, de Trj. *iät'ərni* (vö. Mj.), DN. *iəpəŋəki*, Ni. *iətərá* 'birkuhn' (198a); V., Vj. *kōtərki*, VK., Vart. *kōtərki*, de Trj. *kōtər* (vö. Likr., Mj., Jg.), Ni. *kōžár* (vö. Kaz., DN., Kos., C., Cs., Kr., Kam., Ko.) 'gestreiftes eichhorn' (441ab, PD. 817); V. *kī tšəkī*, Vj. *kī tšə'kī*, VK. *kī tšə'kī*, Vart. *kī tšə'kī*, Likr. *kī tšə'kī*, Mj. *kī tšə'kī*, Trj. *kī tšə'kī* 'ein wasservogel' (447b); Trj. *p'əlləŋkī*, Jg. *pəlləŋkī*, de DN. *pəlləŋz* (vö. Kr.). Trj. 'gewöhnliche maus' stb. (698b, PD. 1740); V., Vj. *səwəŋkī*, Trj. *səp'ərki*, Jg. *səppərki*, de Ko. *səp'rə'i*, DN. *səbərŋəki*, Kaz. *səp'ra* (vö. Ni.) 'frosch' (865a, PD. 2078). Ezekkel talán egyeztethető suffixum van a következő főnevekben is: Jg. *əvənəkī* 'so wird die schwiegertochter vom bruder oder von der schwester des mannes genannt' (23; vö. 1200); Trj. *i'təki* (kop.) *i'təki* 'anrede an einen kleinen knaben (des gewährsmanns)' (vö. O. *i'zi* 'jüngerer bruder') (94a); Likr. *mūtəkī*, Mj. *mu'əkī*, Trj. *mu'əkī* 'rätsel' (560a) stb.

VÉRTES EDIT

¹⁰ E partikulával ugyanezen adalékok között részletesebben is szándékozom foglalkozni. A közölt példákon kívül KARJALAINEN a szóbanforgó melléknév translatívusát is feljegyezte mondatban: *əxpī kōləkə pənī* 'avaa ovi auki (selälleen)'

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust 1957. augusztus 4-től 9-ig tartották Oslóban. Minthogy a korábbi nemzetközi nyelvészkongresszusokról a hazai folyóiratokban nem jelent meg beszámoló, előbb ezekről adunk rövid áttekintést, majd pedig a VIII. kongresszuson elhangzott előadások közül ismertetünk néhányat.

I.

Az első nemzetközi nyelvészkongresszust 1928-ban Hágában, a másodikat 1931-ben Genfben, a harmadikat 1933-ban Rómában, a negyediket 1936-ban Koppenhágában tartották. Az ötödik kongresszus 1939. augusztus 28-án Brüsszelben ült össze, munkáját azonban a három nappal később kitört világháború lehetetlenné tette.

E nemzetközi kongresszusokat a Comité International Permanent de Linguistes (= CIPL, Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság) rendezte. Ez hívta össze a második világháború után a VI. kongresszust is 1948-ban Párizsban, ez azonban politikai okok miatt kevésbé volt nemzetközi, mint a megelőzők. E kongresszuson magyar részről ECKHARDT SÁNDOR vett részt. A VII. kongresszust 1952-ben Londonban tartották. Ennek tudtommal nem volt magyar résztvevője.

E kongresszusok elsősorban általános nyelvtudományi kérdésekkel foglalkoztak, — olyan kérdésekkel, amelyek nemcsak az egyes nyelvcsaládokba sorolt és viszonylag jól ismert nyelveket, hanem a legkülönbélebb nyelveket illetik. Például a VI. nyelvészkongresszust ilyen kérdések foglalkoztatták: 1. vannak-e közös kategóriái valamennyi nyelvnek? 2. milyen viszony van az alaktan és a mondattan között a különféle nyelvekben? 3. hogyan és milyen feltételek mellett hathat az egyik nyelv szerkezete a másikéra? Már e kérdések természetéből is nyilvánvaló, hogy szorosabb értelemben vett megoldásukról persze szó sem lehetett. Éppen az idén tartott kongresszuson hangsúlyozták, hogy a világ nyelveinek igen jelentékeny hányadát még egyáltalában nem ismerjük. S ha meg lenne is minden egyes nyelv megismerésének a materiális lehetősége, nagyszámú és nagyvonalú összefoglalások híján egy ember nem lehet képes arra, hogy a feltett kérdésekre általános érvényű választ adjon.

Foglalkoztatták a kongresszusokat gyakorlati problémák és feladatok is. Felmerült a nyelvtudományi terminológia egységesítésének, nyelvtudományi világtalasz szerkesztésének s a mesterséges világnyelvnek a kérdése. Gondolom, fölösleges kitérnem rá, hogy ezen feladatok megoldásának milyen és mennyi

akadály van. Ugyanakkor azonban pl. a nyelvtudományi terminológia egységesítésének kérdését illetően azt vallom, hogy itt még áthidaló megoldásoknak és részleteredményeknek is nagy jelentőségük van, illetőleg lehetne.

Hogyan jött létre a nyelvészeknek az a csoportosulása, amely egyebek között az említett nemzetközi kongresszusok tartásával adott újra és újra életjelt magáról, és hogyan alakultak ki azok a nyelvészeti elvek, amelyeket a kongresszusok képviselnek? Erre a kérdésre röviden azt válaszolhatjuk: a század eleji nyelvészet elveivel és programjával szemben keletkezett többféle ellenhatás eredményeként.

Elsőnek arra a körülményre utalhatunk, hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság megalakítása előtti időkben a nyelvtudományi kutatások területe bizonyos mértékig összeszűkült — egyrészt olyan értelemben, hogy nyugaton a kutatás túlnyomórészt csak az indoeurópai nyelvekre irányult, másrészt problematika tekintetében. Jó régi keltezésűek azok a panaszok, hogy amíg pl. egy HUMBOLDTnak az érdeklődése a világ minden nyelvére kiterjedt, addig AUGUST SCHLEICHER után (meghalt 1868-ban) — miután kiviláglott, hogy az indoeurópai és egyéb nyelvcsaládok rokonságát nem lehet bebizonyítani — legalábbis a nyugati nyelvészek nagy többségének az érdeklődése úgyanynyira csak az indoeurópai nyelvekre korlátozódott, hogy a nyelvészetet szinte azonosították az indoeurópai nyelvészettel. Hogy ez mennyire így volt, arra nézve E. A. SAARIMAA (Vir. 1932: 327) azt a példát említi, hogy DELBRÜCK, aki 1880-ban „Einleitung in das Sprachstudium” címen valójában az indoeurópai nyelvtudományba való bevezetést írta meg, csak műve 4. kiadásától, 1904-től kezdve látta szükségét annak, hogy műve címét „Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen” címre változtassa. Hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság körül tömörült tábor tagjainak érdeklődése szélesebb körű, azt egyebek közt az a körülmény magyarázza, hogy közöttük nagy számban vannak amerikaiak, akik pedig valamennyien ismerik bizonyos fokig az indián nyelveket is, képesek tehát a nyelvi tényeknek az indoeurópai nyelvészekénél tágabb látókörrel való szemléletére. Tudjuk, hogy pl. EDWARD SAPIR amerikai nyelvész is jól ismerte az indián nyelveket, s 1921-ben megjelent Language című könyvében elvi szempontból fontos megállapításainak igazolására sok esetben épp az indián nyelvekből említi példákat.

Ami a problematika összeszűkülését illeti, arra hivatkozhatunk, hogy az elmúlt évszázadban és a folyó század elején is a tudományok általában — s így a nyelvtudomány is — részletkérdések beható elemzését tűzték ki céljukul, s bizonyos nagy kérdések tárgyalása háttérbe szorult. A nyelvtudomány történetét tárgyaló kézikönyvekből ismeretesek, melyek voltak ezek a „nagy kérdések”, amelyek a modern nyelvtudomány kialakulásának első időszakában, a XVIII. század végén és a XIX. század elején foglalkoztatták a nyelvek bűvárait. HERDER, SCHLEGEL FRIGYES és GRIMM JAKAB a nyelvek keletkezéséről és fejlődéséről fejtik ki nézeteiket. Ugyancsak SCHLEGEL és GRIMM, valamint BOPP FERENC, RASK RASMUS, BUDENZ JÓZSEF és mások a nyelvek széles világában teremtenek bizonyos rendet, csoportosítva őket ilyen vagy amolyan, többé vagy kevésbé maradandó értékű szempont szerint. Többen, mint pl. HERDER, GRIMM J., SCHLEGEL — úgy vélték — megállapították a nyelvek értékrendjét, megkísérelve egyszersmind a nyelvek tipologizálását. Mások abban a hitben foglalkoztak a nyelvek fejlődésével, hogy megtalálták a hangváltozások okát, s megoldották a nyelvtani formansok

eredetének kérdését (BOPP stb.). Minthogy azonban e nyelvészek ez időben még mind az élő, mind a holt nyelvek köréből kevés gyűjtött, rendezett és helyesen elemzett anyagra támaszkodhattak, az említett nagy kérdéseket illető állásfoglalások a komoly tudományos igényeket nem tudták kielégíteni, sőt a kellő anyag és alap nélküli nyelvfilozófiai elmélkedéseknek rossz hírük támadt, úgyhogy a tárgyukat alkotó problémák megoldásáról a XIX. század második felében a nyelvészek többsége lemondott, s helyettük inkább szűkebb látókört igénylő, de ugyanakkor biztosabb eredményeket ígérő, egyértelműen értelmezhető részletproblémák megoldásával foglalkozott.

Teljesen persze nem hiányoztak a múlt század végén s a folyó század első évtizedeiben sem azok, akiknek az érdeklődése túlterjedt a részletkérdéseken, s a nyelvek életének általános kérdései felé fordult. Talán elég, ha SAUSSURE, TRUBETZKOY, NOREEN, BALLY, SANDFELD-JENSEN nevét említem. Az ő nyomukban az 1920-as és az 1930-as években a jelzett irányú érdeklődés erősödött, s többen arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eltelt félévszázad alatt a régi „nagy kérdések” egyik-másikának újrafelvetéséhez a pozitivisták már elegendő anyagot gyűjtöttek össze, s elég szilárd alapot vetettek. Ezek közé a nyelvészek közé tartoztak a Nemzetközi Nyelvész-bizottság körül tömörült nyelvészek is.

Az új nyelvészeti irány létrejöttében szerepet játszó másik ellenhatást a történeti szempontnak az a túltengése váltotta ki, amely HERMANN PAUL óta a nyelvtudományban megfigyelhető volt. PAUL sokszor emlegetett állásfoglalása: „Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen” (Prinzipien der Sprachgeschichte³ 19), nem adhatott programot pl. az amerikai nyelvészek számára, akik egyebek közt egy sereg nyelvtörténet nélküli indián törzsnyelvvel álltak szemben. Érthető tehát, hogy azok az amerikai nyelvészek, akik pl. az indián nyelveket is be akarták vonni vizsgálataik körébe, elvetették PAULnak ezt az őket passzívításra kárhóztató elvét, s SAUSSURE pártjára állottak, aki megvédte a történeti szemléletű kutatás mellett a leíró nyelvvizsgálat jogosultságát. Mindazok a nyelvészek azonban, akik ezt tették, szembekerültek a korukban szinte egyeduralmat élvező történeti nyelvészemlélettel.

Végül arra kell még rámutatnunk, hogy az aprólékos részletkutatások eluralkodásával egyidejűen a szintézisek mellőzése, a nagyobb összefüggések keresésének hiánya is olyan körülmény volt, amely ellenhatást váltott ki, s ezen ellenhatás révén egy új nyelvészeti irány egyik legfontosabb szempontjának a kialakulásához vezetett. Már az első nemzetközi nyelvész-kongresszus erőteljesen hangoztatta, hogy a nyelvek nemcsak részletjelenségek, azaz hangok és jelentéssel bíró elemek (tövek, képzők) összessége, amelyeknek megértéséhez elég e részecskék leírása és fejlődésének kimutatása, hanem a különféle nyelvek strukturális sajátosságokat mutatnak, bennük egyes jelenségek rendszert alkotnak, amelyben minden tag kapcsolatban van a másikkal, illetőleg függ a másiktól. A nemzetközi kongresszusok hangsúlyozták, hogy a részjelenségek vizsgálatán kívül szükség van a nyelvek szerkezetének a kutatására, a nyelvek összképének megrajzolására, a nyelveknek mint rendszereknek a megvilágítására, úgyszintén bizonyos alapfogalmak elméleti tisztázására, pl. a szófajok meghatározására, sőt nyelvtani rendszerünknek a megnövekedett feladatokhoz való hozzáidomítására, azaz átalakítására is (dán nyelvészek idevágó régibb kísérleteiről annak idején GÖBL [GÁLDI]

LÁSZLÓ számolt be az Egyetemes Philológiai Közlöny 1934. évi kötetében). A kongresszusokon megjelentek a prágai vagy fonológiai iskola tagjai is. „Az 1928. évi hágai nyelvészkonferencián TRUBETZKOJ (Bécs), JAKOBSON (Prága) és KARCEVSKIJ (Genf) együttes javaslatban sürgetik a fonológia rendszeres továbbfejlesztését... A konferencia helyesli a kezdeményezést...” — írja LAZICZIUS GYULA (Bevezetés a fonológiába, 14). Ez a kezdeményezés aztán Prágában, az 1929-ben tartott első szláv filológiai konferencián nagy lépéssel tovább jutott. 1936-ban a koppenhágai konferencián a prágai iskola még elég jelentős ellenállással találkozott, 1948-ban azonban a prágai iskola tanainak hatása már döntő módon érvényesült. Amíg a fonológusok a rendszerszerűséget a vizsgált nyelv hangjait illetőleg hangsúlyozták, addig mások a szerkezeti adottságok vizsgálatára s a rendszerkeresésre vonatkozó igényt a nyelvek minden területére kiterjesztették, s általános követelménnyé tették, hogy a nyelvet mint rendszert kell megragadni és bemutatni. Így jött létre a strukturalizmus néven ismert nyelvészeti irány, amely az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottságtól képviselt körökben a leíró nyelvtudomány egyetlen tudományosnak tartott irányává lett, csakhamar meghódította a legtöbb nyugati ország nyelvészeinek többségét, különösen pedig Amerikát.

A strukturalista kutatások eredményei természetesen egybevetésre kínálkoztak. A különféle nyelvek strukturális vonásainak egybevetése útján keletkezett azután egy új nyelvészeti tipológiai irány. A tipologizálás — ahogy az oslói konferencián elhangzott egyes előadásokból kihallottam — a strukturalista kutatásoknak már egy magasabb rendű célját jelenti. Végül pedig — a strukturalista nyelvészek azt remélik — a tipológiai kutatások az ún. nyelvfejlődésnek egyes eddig homályban levő kérdéseire is fényt fognak deríteni.

A strukturalizmusnak első európai központjai az 1926-ban alapított prágai és koppenhágai nyelvészeti körök (Cercle linguistique) voltak.¹ A prágai kör kiadványa a Travaux du Cercle linguistique de Prague, amelynek első kötete 1928-ban jelent meg, a koppenhágaié pedig az 1934 óta megjelenő Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague, illetőleg az 1939 óta megjelenő folyóirat: „Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale”, amelynek első kötetét a dán LOUIS HJELMSLEV és VIGGO BRØNDAL adta ki. Úgyancsak BRØNDAL volt az is, aki e folyóirat első számában a strukturalista nyelvészeti feladatait számba vette, és részletesen megfogalmazta. Amerikában a nyelvről szóló strukturalista nézetek az európai fejlődéssel nagyjából egy időben s tőle részben függetlenül jelentkeztek. Amikor Európában az első nemzetközi nyelvészkonferenciát tartották, már hét év telt el EDWARD SAPIR úttörő jellegű Language című művének megjelenése óta, amelyben a szerző az emberi nyelv strukturájának leírását állítja programul a nyelvészeti elé, s amikor BRØNDAL a strukturalizmus feladatait kifejtette, SAPIR már be is fejezte életét (meghalt 1939-ben). A másik legnagyobb hatású amerikai nyelvész, LEONARD BLOOMFIELD, szintén már az európai szervezkedés első időszakában jelentkeztek, Language című művét ugyanis a harmadik európai konferencia évében, 1933-ban jelentette meg. A mai vezető amerikai nyelvészek mind SAPIRnak vagy BLOOMFIELDnek a tanítványai, de

¹ A strukturalizmusnak a koppenhágai nyelvészekről képviselt válfaját glosszematikának is nevezik.

ugyanakkor ROMAN JAKOBSON, ANDRÉ MARTINET és mások személyében ott vannak az európai strukturalizmus elveinek képviselői és hagyományainak folytatói is.²

II.

Az idén augusztusban tartott VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust a Nemzetközi Állandó Nyelvészbizottság jelenlegi elnöke, az oslói egyetem általános nyelvészeti tanszékének vezetője, ALF SOMMERFELT professzor hívta össze, s az Állandó Bizottság ez alkalommal a Norsk forening for sprogvidenskap (Norvég Nyelvtudományi Egyesület) és az oslói egyetem segítségével rendezte meg.

A kongresszusra a világ minden tájáról érkeztek nyelvészek, 37 országból mintegy négyszázan. Hozzá tartozóikkal együtt a kongresszus résztvevőinek száma kerekén 500 volt. Legnagyobb számmal az amerikaiak voltak képviselve: majdnem negyvenen jelentek meg. Az európai országok közül a vendéglátó országon kívül húszon felüli taglétszámú küldöttséggel vett részt a kongresszuson Anglia, Svédország, Dánia, Franciaország, Hollandia és a Német Szövetséges Köztársaság, tíz vagy több tag képviselte a Német Demokratikus Köztársaságot, Olaszországot, Belgiumot és Lengyelországot. A Szovjetunió és Csehszlovákia hét-hét, Románia és Jugoszlávia négy-négy, Bulgária két képviselőt küldött. Magyar részről a Magyar Tudományos Akadémia kiküldöttjeként LAKÓ GYÖRGY, a Művelődésügyi Minisztérium küldöttjeként KÁLMÁN BÉLA, a Nemzetközi Nyelvészbizottság meghívott vendégeként s egyben a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a képviselőjeként pedig HEGEDŰS LAJOS jelent meg. A magyar küldöttség finnugor nyelvész tagjainak célja — amellett, hogy a kongresszuson tartandó előadásokból okuljunk — az volt, hogy újra kapcsolatot teremtsünk a hazai és a norvégiai finnugrisztika között. Az egykori kapcsolat uti. NIELSEN KONRÁDNak, a finnugrisztika norvégiai professzorának 1953-ban bekövetkezett halála folytán teljesen megszakadt.

A kongresszust augusztus 5-én ALF SOMMERFELT elnök nyitotta meg, majd pedig az Egyesült Nemzetek Szövetsége részéről a humanisztikus osztály vezetője, BAMMATA üdvözölte a kongresszus résztvevőit. CHRISTINE MOHRMANN holland professzor jelentést tett az Állandó Bizottságnak a VII. kongresszust követő időszakban végzett munkájáról. Ezután következtek a tudományos előadások. A kongresszus együttes ülésein három előadás hangzott el. Ezeken kívül a kongresszus tagjai szakosztályokba osztva szakosztályüléseken vettek részt. Ezek a tárgysorozat szerint mintegy 80 kisebb előadás, korreferátum stb. hangzott el (természetesen nem egymás után, hanem egymással párhuzamosan).

A szakosztályokban tartott előadások ideje a bejelentett előadások nagy száma miatt erősen korlátozva volt, s egy-egy kérdésnek valami nagyon alapos meg tárgyalásáról szó sem lehetett.

² E történeti áttekintéshez a következő irodalmat használtam fel: A. SAARESTE, „Acta Linguistica. 1939. Copenhagen” (Eesti Keel 1939: 130—3; ismertetés); V. KIPARSKY, VI kansainvälinen lingvistikongresssi. (Virittäjä 1948: 362—4); PAAVO RAVILA, „Uuden maailman kielitiedettä” (Virittäjä 1952: 8—13); HANS ARENS, Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart (Freiburg—München, 1955).

Nemcsak a főelőadásokat, hanem a szakosztályüléseken elhangzó rövid referátumok nagy többségét is a strukturalizmus szempontjai hatották át. Teljes megértésük feltételezte a strukturalizmus régibb és legújabb irodalmában való nagyfokú jártasságot, beleértve ebbe természetesen az amerikai irodalmat is. Ebből nyilvánvaló, hogy a magyar résztvevők helyzete egyáltalában nem volt könnyű, hiszen köztudomású, hogy magyar elméleti strukturalista irodalom nincs, s a külföldi strukturalista irodalom is nálunk csak részben hozzáférhető.

A kongresszuson elhangzott előadások egy kis részéből megjelentettek ugyan tartalmi kivonatot, mi, magyar résztvevők azonban ezeket csak az elutazásunk előtti napon, illetőleg már Oslóban kaptuk meg, s ezért előzetes tanulmányozásukról legalábbis részünkről szó sem lehetett. Utunk eredményességét csökkentették bizonyos gyakorlati nehézségek is, különösen az a körülmény, hogy KÁLMÁN BÉLA csak a kongresszusi főelőadás elhangzása után érkezett meg, s csak a második naptól kezdve vehetett részt az üléseken.

A továbbiakban néhány előadásról számolunk be, olyanokról, amelyeket módunkban volt meghallgatni, s amelyek egyszersmind általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek az előadásoknak a száma a kongresszuson elhangzott előadások teljes számához viszonyítva természetesen csekély. De minden igényt egyéb okokból sem tudunk kielégíteni. Minthogy nálunk strukturalista elméleti irodalom nincs, nem alakult ki a strukturalizmus terminológiája sem, s ezt a nehézséget aligha sikerült közmegelégedésre leküzdenünk. Megnehezítette a beszámoló elkészítését a az körülmény is, hogy nálunk a strukturalizmus régibb eredményei sem általánosan ismertek, ugyanakkor a kongresszuson elhangzott előadások a régi eredmények ismeretét feltételezték.

*

A kongresszus első együttes ülésén az Amerikai Egyesült Államok legrégebbi egyetemének, a cambridge-i Harvard egyetemnek a tanára, ROMAN JAKOBSON tartott előadást „What can typological studies contribute to historical comparative linguistics?” címen.

Bevezetőül az előadó SAPIRT idézte: „Túlságosan könnyű lenne felmenteni magunkat a konstruktív gondolkodás terhétől azért, hogy arra az álláspontra helyezkedünk: minden nyelvnek megvan a maga története, tehát minden nyelvnek különleges struktúrája is van”. A nyelvek különböznek egymástól, de nem mind egyforma mértékben tér el a másiktól. Az összehasonlítás alapjául vett nyelvtől vagy nyelvektől bizonyos nyelvek jobban különböznek, mint mások. Ez azt jelenti: a nyelveket igenis lehetséges típusok szerint csoportosítani.

Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, megállapította JAKOBSON: az a körülmény, hogy SCHLEGEL FRIGYESNEK nem sikerült a nyelvek tipologizálásának problémáját megoldani, nem teszi a tipologizálás problémáját nem létezővé. El kell ismerni, hogy a nyelvek genetikai csoportosítása már lényeges eredményeket ért el, amikor a tipológiai törekvések még erősen spekulatív, „pre-scientific” jellegűek voltak, azaz még híjával voltak a kellő tudományos megalapozottságnak. A múlt században az idő még nem érett meg a tipológiai osztályozás számára. A genetikus problémák elsőbbsége sajátos nyomot hagyott a kor tipológiai próbálkozásain: a morfológiai típusokat úgy fogták fel, mint fejlődési fokozatokat. Ennek az irányzatnak talán MARR tanítása volt az utolsó kihangzása. De az újgrammatikusok a tipológiával szemben még ebben a quasi-genetikus formájában is bizalmatlanok voltak. A tipológiai tanulmányok leíró technikát és gyakorlatot tételeztek fel, márpedig a nyelvek leíró célzatú megközelítése a Prinzipien der Sprachgeschichte dogmatikája szerint tudománytalan törekvésként ki volt átkozva a nyelvtudomány programjából.

Természetes, hogy SAPIR, a leíró nyelvészet úttörőinek egyike, pártolta a nyelvi struktúra típusainak vizsgálatát. Eleinte azonban a különféle nyelvek átfogó leírásában alkalmazandó technika kidolgozása vette igénybe az új területen dolgozók erejét. Ez időben még az egy nyelvről szóló monográfia lényegének megsértését látták mindenemű összehasonlításban. Időbe került, amíg rájöttek, hogy rendszerek leírása osztályozásuk nélkül — éppúgy, mint osztályozásuk leírás nélkül — ellentmondás: az egyik nem ellentéte, hanem kiegészítője a másiknak.

Amíg a két világháború közötti korszakban a tipológiára való bármilyen hivatkozás szkeptikus intelmeket idézett elő, ma a rendszeres tipológiai vizsgálatok szükségét egyre jobban felismerik.

A nyelvek osztályozásának — SAPIR munkája folytatójának, GREENBERGnek a fejtegetései szerint — három fő módszere van: a genetikus, az areális (vö. lat. *area* 'szabad tér, sík tér') és a tipológiai. A genetikus módszer a rokonsággal, az areális módszer a nyelvek érintkezésével, a tipológiai pedig az izomorfizmussal (a különféle nyelvekben észlelhető strukturális egyezések kimutatásával, rendszerezésével és magyarázatával) operál. Ellentétben a nyelvi rokonsággal, valamint a nyelvi affinitással (érintkezéssel), az izomorfizmus nem foglalja magába szükségképp sem az idő-, sem a tértenyezőt. Az izomorfizmus egyesítheti egy nyelv különféle fokozatait vagy két különböző nyelv két fejlődési fokát (akár egyidejűt, akár időben különbözőt), akár két olyan nyelvet, amelyek érintkeznek egymással, akár olyanokét, amelyek távol vannak egymástól, és akár rokon nyelvekét, akár nem rokonokét.

Hangsúlyozta az előadó, hogy a tipológia alapja nem a leltár, hanem a rendszer. MENZERATHnak, a tipológia egyik úttörőjének, az a szónoki kérdése, hogy vajon a nyelvnek egy bizonyos szintje csak összegszerű sokaság-e, avagy olyan, amelyet valamiféle struktúra tart össze, a modern nyelvészetben egyértelmű választ kapott. Ma a nyelvek grammatikai és fonológiai rendszeréről, struktúrájának törvényeiről, e struktúra részeinek kölcsönös függéséről, úgyszintén a részeknek és az egésznek az összefüggéséről beszélünk. Hogy a rendszert megértjük, ahhoz az összetevők puszta leltározása nem elegendő.

Rátérve a fő kérdésre — arra a kérdésre, hogy mit adhatnak a tipológiai vizsgálatok a történeti összehasonlító nyelvészetnek — az előadó ismét GREENBERGTE hivatkozott: a nyelvek tipológiája hozzájárul a mi „jóstehetségünk” növeléséhez, mivel bizonyos szinkronikus rendszerből bizonyos fejlődések nagyon valószínűek. Mit jelent itt a „jóstehetség” szó? Az előadó az összehasonlító nyelvészet és a tipológia előfutárára, SCHLEGEL FRIGYESRE utalt, aki úgy írta le a történetst, mint aki visszafelé jósol. A mi — rekonstruálásban megnyilvánuló — jóstehetségünk a tipológiai vizsgálatokból nyer támaszt. Esetleges ellentét egy nyelv rekonstruált és ama általános törvények között, amelyeket a tipológiai derít fel, kérdésessé teszi a rekonstrukciót.

A továbbiakban az előadó hangsúlyozta, hogy ma már messze vagyunk mind attól a naív empirizmustól, amely az indoeurópai alapnyelv hangjainak fonografikus megörökítéséről ábrándozott, mind pedig ennek ellentététől, attól az agnosztikus idegenkedéstől, amely igyekezett távortartani az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált hangok fonológiai szempontú vizsgálatát. Ha valaki elutasítja magától két, egymásután következő nyelvi állapot strukturális elemzését, az nem tudhatja megmagyarázni az átmenetet a korábbi nyelvallapotból a későbbibe. A rekonstrukciós eljárás realiztikus alkalmazására kell törekednünk, azaz retrospektív úton kell haladnunk az egyik nyelvi állapottól a másikig. Eközben minden nyelvi fejlődési fok alapos strukturális vizsgálatára van szükség.

A nyelvi rendszerben végbement változásokat nem lehet megérteni tekintet nélkül arra a rendszerre, amely a változások alapját alkotja. Ez a tétel, amelyet az első nemzetközi nyelvészkongresszus majdnem 30 évvel ezelőtt vitatott és erősített meg, most széles körben el van ismerve, — emelte ki az előadó, s utalt arra a mélyreható vitára, amely a szinkronikus és a diakronikus nyelvészetről nemrég a Szovjetunió Tudományos Akadémiájában zajlott le. Az egyik állapottól a másikba való átmenetek lehetőségai — a nyelvi rendszer strukturális törvényeinek megfelelően — korlátozottak. Az átmenetek — ismételte az előadó — részei az egész nyelvi rendszernek, dinamikus alkotórészei az egész nyelvet átfogó rendszernek. Az egyes átmenetek valószínűségét ki is számíthatjuk, de időbeli történések egvetemes törvényeit aligha lehet megállapítani. GREENBERG a változások irányában, illetőleg tendenciájában megmutatókozó viszonylagos következetesség vizsgálatában a kvantitatív szempontot érvényesítette, — ugyanígy a változás és a változatlan arányának és eloszlásának tanulmányozásában is. Ezen az úton rokon, illetőleg egymással csak érintkező nyelvek konvergencia és divergencia fejlődése egyaránt sok és fontos felvilágosítást nyújthat az összehasonlító történeti kutatásnak

Továbbhaladva a változás és az állandóság „mítosza”, amely egy vaknak és céltalannak gondolt evolúció feltételezésének köszönhetné létét, visszavonhatatlanul megsemmisül: az állandóság a diakronikus nyelvészet problémájává válik, a dinamika pedig a nyelvi szinkronia döntő kérdésévé nővi ki magát, — fejezte be előadását ROMAN JAKOBSON.

*

WITOLD DOROSZEWSKI lengyel akadémikus, a varsói egyetem tanára, „Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale” című előadásában a nyelvészeti strukturalizmus és a nyelvföldrajzi tanulmányok kapcsolatát fejtegette. Már az előadás címe is bizonyos ellentétre utal. A nyelvi rendszer statikus valami, a nyelvjárások meg éppen a nyelvi rendszerek változását, egymásbafonódását mutatják.

Az előadó előadása elején SAUSSURE alapján a szónak és jelentésének viszonyával foglalkozott. Vitázott SAUSSURE-nek ama megállapításával, hogy a nyelvben csak különbségek vannak. Különbség általában pozitív fogalmak közt keletkezik, de a Cours szerzője a nyelvben csak különbségeket lát pozitív fogalmak nélkül.

A szó jelentését nem a különbségek, de még maguk a hangok sem adják, hanem a szöveghelyzet (homofónia esetén — K. B.).

Mi a szavak hangalakjának (hangtani váltakozásának) jelentéstanai funkciója? A lengyel *kot* macska szót vizsgálva könnyű azt mondani, hogy a nom. *kot* és a gen. *kota* viszonylatában az -a morféma jelenti a genitívust a nominatívus nulla morféma-jával szemben, de ha a lengyel *brać* 'venni' igét szemléljük, akkor már áthághatatlan nehézségekbe ütközünk. A *biore* (*b'orē*) 'veszek', *bierzesz* (*b'ēzēš*) 'veszel' alakokban csak a *b'*- közös elem. Itt tehát nyelvtörténet nélkül semmire sem megyünk.

SAUSSURE mereven elválasztja a szinkroniát a diakroniától. Többször és kedvvel alkalmazza a sakkhasonlatot, és azt mondja, hogy a szinkronikus szemlélet a sakkjáték egy pillanatnyi állását igyekszik rögzíteni; teljesen mindegy, hogy jutottak el pillanatnyi helyükre a figurák. De — mint az előbbi *biore* ~ *bierzesz* példa mutatja — vannak szóalakok, amelyek hangtörténet nélkül érthetetlenek a leíró nyelvtan számára.

A nyelvi jel nem egy nevet és egy dolgot egyesít, hanem egy fogalmat és egy hangalakot. A fogalom a megnevezett vagy jelzett (signifié), a hangalak a megnevező (signifiant). Egy szó, pl. a francia *arbre* 'fa, élő fa', egyesíti a fogalmat és a hangalakot. PAULHAN így fejezi ki ezt a viszonyt: „Megérteni egy szót vagy mondatot annyit jelent, hogy halványan ugyanolyan képzetünk támad, mint amilyen támadna akkor, ha azt a dolgot látnánk, amelyet az illető szó jelöl.”

A nyelvi jel azonban nemcsak fogalom és hangalak kapcsolata. Mihelyt azt mondom, hogy *ez a fa virágzik*, akkor már nem a *fa* fogalmára vonatkozik az állítmány, hanem egy bizonyos, valóban létező fára.

A továbbiakban kitért az előadó a szemiólogia, azaz a saussure-i jelrendszer fogalmára és feladatára. A matematikai jelrendszer tökéletes és logikus, mert más rendszerektől függetlenül a jeleknek önmagukban is van értékük (valeur). A többi jelrendszerben azonban a jelek értéke másodlagos: a hangos, grafikus vagy mimikai jeleknek a feladata nem az, hogy önmagukra hívják fel a figyelmet, hanem arra, amit ez a jel jelent. A *víz* szó hangalakja elsősorban nem a hangok képzésmódjára vagy a betűjelre utal, hanem a *víz* jelentésére. Minél begyakoroltabb a jelrendszer, annál kevésbé figyelünk a jel felépítésére, szerkezetére.

SAUSSURE szerint a nyelv (langue) statikus fogalom, s minden változás az egyéni beszédből (parole) indul ki: „Tout ce qui est diachronique dans la langue ne l'est que par la parole. C'est dans la parole que se trouve le germe de tous les changements.”

A parole minden nyelvi változás magva. A parole széleskörű tanulmányozása pedig nem más, mint a nyelvjáráskutatás, amely már rég nem egyszerűen empirikus és leíró diszciplína, hanem a nyelvtörténet és az általános nyelvészet bőséges kincsebányója.

Lássunk egy lengyel nyelvi példát! A lengyelben (ugyanúgy mint az oroszban) a kemény és a lágy mássalhangzók általában külön fonémák (pl. *stopa*, dat. *stopie*), amelyek egymással korrelatív viszonyban vannak. A *k*-ra és a *g*-re azonban ez nem áll. Noha a *walka* 'harc', *droga* 'út' szóban a *k*-t és a *g*-t hátrább ejtjük, mint a tbsz. *walki*, *drogi* alakokban, ezek itt nem külön fonémák, hanem csak egy-egy fonéma (helyzeti) változatai (miután a külön kemény *k*, *g* eltűnt a lengyel nyelvből).

A *k*-nak és a *g*-nek a hangszíne azonban az egyes nyelvjárásokat tekintve nem ilyen egyértelmű. A *k*, *g* Mazowsze vidékén *e* és *i* előtt is megtartotta hátrább képzett hangszínét, és az őt követő palatális magánhangzót valaris hangszínűvé tette, tehát a *kij* 'bot' szó kiejtése inkább *kyj*. Más nyelvjárásokban viszont a *ka*, *ga* szótag ejtése is általában *ka*, *ja* (*bop*: a 'nagyanya', *cekali* 'vártak').

Több tendencia küzd tehát egymással: az egyetlen *k*, ill. *g* fonéma 1) a következő magánhangzó szerint palatális vagy veláris ejtésű (irodalmi nyelv), 2) mindig veláris ejtésű *ke*, *ki* > *ky*, 3) veláris *a* előtt is palatális ejtésű (*ka*, *ga* > *ka*, *ja*). A jövő dönti el, hogy e tendenciák közül melyik érvényesül majd általánosan.

*

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

1. Bevezetőjében megállapította, hogy SAUSSURE óta, a 30-as évektől kezdve, a strukturalizmus uralkodó irányvá vált a nyelvészetben. A hangtanban és az alaktanban ez az irányzat nem törést, hanem szerves folytatódást jelent a klasszikus nyelvészethez viszonyítva. A klasszikus nyelvészet elhanyagolta és nem tartotta tudománynak a leíró nyelvtant. A strukturalista mondattan most van kialakulóban. Kifejlődéséhez szükséges, hogy ne különítsük el mereven az alaktantól, hiszen az alaktani és a mondattani tények szorosan összefonódnak.

A legnehezebb feladata a strukturalizmusnak, amelyre eddig nem is vállalkozott, a szókincsnek a rendszerbe foglalása. A szókincs ugyanis a fonémákkal és a morfémákkal szemben végtelen és kiszámíthatatlan. Ezenkívül állhatatlan, folyton változó; folyton keletkeznek új szavak a szükség szerint, mások viszont elavulnak. Az első pillantra a szókincs az állapot, a szilárdság, a szinkrónia, a rendszer (structure) tagadása. Ezért végződött kudarccal eddig a szókincs és a jelentés tan minden rendszerezési kísérlete. A lexikológia még nem tudomány, mert alig jutott túl a lexikográfián. A szematika (jelentés tan) a legfiatalabb nyelvészeti tudományág, amely a nyelvtörténetből és a lélektanból nőtt ki, eddig azonban még nem találta meg a maga sajátos módszerét.

2. Hogy a strukturalista jelentés tan feladatait felmérhessük, először a struktúra (rendszer) fogalmát kell tisztáznunk. „A rendszer (structure) belső összefüggések autonóm teljessége. (La structure est une entité autonome de dépendances internes).” A rendszer egymáshoz hasonló jelenségekből alkotott egész. A jelenségek mindegyike függ egymástól, és csak akkor lehet az, ami, ha a többi jelenséggel kapcsolatban, viszonyban van. Minden elem léte az egész rendszertől és az azt kormányzó törvényektől függ. Az elem sohasem előzi meg az egészet, sem nem közvetlenebb, sem nem régiebb. Az egésznek és törvényeinek ismeretét nem lehet levezetni azokból a részekből, amelyeket benne találunk. A strukturalista nyelvészet a nyelvészeti kutatásoknak az az ága, amely azon a hipotézisen nyugszik, hogy a nyelvet is ilyen rendszerként lehet felfogni.

HJELMSLEV a következőkben rámutatott, hogy a középkori realista-nominalista vita tulajdonképpen a jelentés tan egyik alapkérdését vetette föl.

3. Egy paradigma két tagja felcserélhető (commutables), ha a két megnevezettnek két megnevező felel meg, és helyettesíthető (substituable), ha a két megnevezettnek csak egy megnevezője van. Több európai nyelvben felcserélhető a *p*, *t*, *k* és a *b*, *d*, *g*, a finnben azonban helyettesíthető. A francia *il* ~ *elle*, angol *he* ~ *she* fölcserelehető, a fi. *hän* s a m. *ö* helyettesíthető.

Ugyanígy

m.	fr.	maláj
bátya	frère	sudarā
öcs		
néne	soeur	
húg		

Még bonyolultabb

fr.	ném.
arbre	Baum
bois	Holz
forêt	Wald

HJELMSLEV szerint a commutation törvényével lehet majd a jelentésstanba is rendszert vinni és az egyes nyelvek jelentésstanát összehasonlítani annak alapján, hogy különböző fogalmakra van-e különböző név, illetőleg több rokon fogalomnak egy-e a neve stb.

4. Be kell vezetni szerinte az érték (valeur) fogalmát is a jelentésstanba. Így pl. a magyarban és a finnben a jelen idő értéke: jelen és jövő. Így tehát jelentéstani összehasonlítást tehetünk anélkül, hogy a jelentést fölhasználtuk volna. Az érték fogalmát ismét két saussure-i hasonlattal világítja meg. Az egyik SAUSSURE kedvelt sakk-hasonlata. A ló akár lófejjel, akár lovassal van ábrázolva, az értéke ugyanaz. A másik hasonlat: egy pénzdarab azonos értékű lehet más fémből és más verettel készült pénzdarabbal, sőt papírpénzzel is. (Éppenúgy a nyelvi rendszerekben a birtokviszonyt ki lehet fejezni genitívussal, prepozícióval, birtokosjelzővel. — K. B.).

5. A jelentésstannak számolnia kell az életkörülményekkel, a műveltséggel, a földrajzi és a gazdasági helyzettel. Ettől csak a legközvetlenebb élmények mentesek, mint jó ~ rossz, csúnya ~ szép. Nemcsak az olyan szavak jelentése gazdasági, társadalmi és műveltségi függvény, mint: ház, szék, király, hanem a természeti jelenségek és az állatok neve is. Mászt jelent az elefánt egy hindunak vagy egy afrikainak, akinek házi állata, ill. aki vadássza, fél tőle vagy szereti, és mászt jelent egy európainak, aki csak kíváncsiságát elégíti ki azzal, hogy megnézi az állatkertben, cirkuszban vagy állatseregletben. A 'kutya' szó más jelentésű az eszkimóknál, akiknél hámos állat, a parszikhnál, ahol szent állat, a hinduknál, ahol pária, és Európában, ahol főleg ház-őrző vagy vadásztárs. Mindezekben a példákban a 'kutya' állattani meghatározása teljesen elégtelen a 'kutya' szó jelentésére.

6. Többfajta szemantikai egység van: kiterjedt jelek (szavak), minimális jelek (affixumok és tövek: in-dé-com-pos-able-s). Nyílt osztályok pl. a főnevek vagy az igék csoportja, zárt osztályok a grammatikai szavak, mint pl. a prepozíciók, a kötőszavak stb., valamint az affixumok és egyebek.

A lat. *-ibus* suffixum a kifejezés (hangalak) szempontjából négy elemből (hangból) áll, jelentéstani szempontból két elemből (dat.-abl. + tbsz.). Az angol *am* két hangból, de öt jelentéstani elemből (létinge + 1. szem. + egyes szám + jelen idő + jelentő mód) áll.

7. A szó jelentése a strukturális jelentésstannak is központi kérdése. Ha a kifejezés elemeit kombinálni tudjuk a jelentéstani elemekkel, ha a szót nemcsak önmagában, hanem szöveggörnyezetben és származékaiban is vizsgáljuk, közelebb jutunk ahhoz, hogy a lexikográfia lexikológiává fejlődjék, és a struktúra (rendszer) végül kialakíthatja a jelentésstan módszertanát is.

III.

A VIII. nyelvészkongresszus programja az előzőkkel szemben egy fel-tűnő új vonást is mutatott: a sajátosan nyelvészeti témák mellett a kísérleti fonetika kérdései kerültek az érdeklődés gyújtópontjába, amit talán az az egyszerű statisztikai tény is bizonyít, hogy az elhangzott előadások kerek tíz százaléka kísérletfonetikai tárgyú volt. Ezenkívül számos előadás és hozzá-szólás részlete is eszközfonetikai vizsgálatokra támaszkodott. Míg tehát az előző évtizedekben a fonológiai kérdések, addig most a kísérletfonetika új módszerei, eszközei és eredményei foglalkoztatják a nyelvészek jelentős részét. A programnak ilyen irányú gazdagodása érthető. A gyakorlati élet (fényképezés, telefontechnika, rádió, televízió stb.) és a haditechnika (különösen a hírközlés) szükségletei a legutóbbi évtizedekben kiváló találmányokat hívtak életre. Megszületett a nagy sebességgel felvételezett beszélő röntgenfilm, nyelv-járásgyűjtők és etnográfusok mindennapi segédeszköze lett a magnetofon, kikísérletezték a „visible speech” eljárást, a beszédhang kutatás spektro-grafikus tapasztalatai alapján pedig különféle szintetikus beszédhangkeltő készülékeket szerkesztettek. A beszédhang és az emberi beszéd a híradás-technikai szakemberek érdeklődésének középpontjába került.

Az elektroakusztika gyors iramú fejlődésében a nyelvészeknek alig volt részük, s először szinte tanácstalanul állottak a hirtelen született hatalmas

lehetőségek előtt. A technika nyújtotta segédeszközöket kezdetben bizalmatlanul fogadták, csak a lehető hibákat firtatták, támadásokat indítottak a fiatal tudományág ellen, eredményeit lebecsülték, s a prágai fonológusok mesterséges szakadékokat igyekeztek teremteni kísérletfonetika és nyelvészet között. Ámde a haladást nem lehet meddő vitákkal feltartóztatni! A technika szédületes fejlődése hamarosan elhallgattatta a kételkedőket, általánosan felismerték a dialektológusok és nyelvészek számára kínálkozó nagy hasznot, s ez a felismerés alakította ki a VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus programjának a képét. Az előadásokból és a hozzászólásokból kitűnt, hogy a világ vezető nyelvészei nemcsak érdeklődnek a modern technikai vívmányok nyelvészeti alkalmazhatósága iránt, hanem már élnek is az új lehetőségekkel.

A kongresszuson elhangzott fonetikai előadásokból alább néhányat részletesen is ismertetünk.

*

FISCHER—JØRGENSEN ELI „What can the New Techniques of Acoustic Phonetics Contribute to Linguistics?” című előadásában az új technikai eszközök nyelvészeti használhatóságát ismertette.

Az akusztikai technika a legutóbbi évtizedekben szédületes iramú fejlődést mutatott. A különféle teleföntársaságok és katonai szervek a híradástechnika gyakorlati problémáinak megoldására nagyarányú tudományos kutatásokat indítottak meg, s ennek eredményeképpen a második világháborúban és az azt követő években számos olyan találmány, analízáló eszköz és módszer született meg, amelyeket egyrészt a beszédhangok fizikai sajátosságainak vizsgálatára, másrészt a beszédhangok fizikai és perceptuális oldala közötti viszony tanulmányozására lehet felhasználni. A nyelvész szempontjából igen kedvezően alakultak a körülmények az akusztikai technika bizonyos területein, mivel a híradástechnikai mérnökök érdeklődése messze túlhaladta a régi értelemben vett fizikusok érdeklődését. A régi típusú fizikus a beszédhangoknak csupán fizikai sajátosságait vizsgálta, a híradástechnikai mérnök viszont ezen túlmenően a beszédhangok funkcionális aspektusa iránt is érdeklődik: igyekszik felfedni azokat a hangsajátosságokat, amelyek a közlés szempontjából lényegesek; ezenkívül — akár csak a nyelvész — figyelembe veszi a beszélő és hallgató szempontjait egyaránt. Nyelvészet és híradástechnika tehát számos ponton találkozik. Az akusztikai technika fejlődése felfedte a kísérlet- vagy eszközfonetikát is, amely szakított a régi alinguistikus magatartással, és új utakat keresett. E. ZWIRNER vetette meg az ún. *fonometria* alapjait, amely tudományág felhasználja a modern technika minden lehetőségét, de vizsgálatait, a fonetikai kutatásokat mindig szilárd nyelvészeti alapokra helyezi, innen indul ki, és a vizsgálatok során nyert adatait a variációs statisztika módszereivel dolgozza fel.

Az új eszközök közül a *szalagos magnetofon* feltalálása tette lehetővé, hogy a nyelvész is kiváló minőségű hangfelvételt készíthessen technikai segítség nélkül. Nagy előnye az ilyenfajta hangfelvételnek az, hogy a szalagot tetszés szerint el lehet vágni, majd összeragasztani, úgyhogy a beszédhangokat vagy azok elemeit különféle módon lehet izolálni vagy kombinálni. Az így végzett kísérletek fényt vethetnek majd a szegmentáció bonyolultabb kérdéseire és a hallásérzékelés szempontjából számba jövő különféle hangelemek relatív fontosságára.

A legfontosabb új eszköz hangelemzésre a *hangspektrográf*. A fonetikai kutatásokban ez a műszer vette át az oszcillográf alapvető szerepét. A Bell Telefon Társaság laboratóriumi 12 évvel ezelőtt egy igen jelentős munkát publikáltak „Technical Aspects of Visible Speech” címen. Ez a dolgozat a beszédhangok elemzésének egy modern technikai eljárását mutatja be, amely a fonetika történetében új korszakot nyitott meg. Néhány évvel ezelőtt a „visible speech” elemzéshez szükséges eszközt gyári sorozatban is előállították, és „Sona-graph” néven a Kay Electric Co. hozta forgalomba. A szonagrafra 2,4 sec-nál nem hosszabb beszéd-részletet lehet közvetlenül (mikrofonon át) vagy magnetofonról rávinni, teljes elemzése öt percig tart, s ekkor megkapjuk a kívánt részlet teljes hangspektrumát.

A hangspektrogramm a beszédhullám frekvencia elemzését adja frekvencia (függőleges) és idő (vízszintes) dimenzióval, valamint az intenzitás hozzávetőleges

jelzésével, a feketeség változó fokával. Így a viszonylagosan nagyobb intenzitású sávok sötétebbek, a kevésbé erősek pedig szürkébbek. Az intenzitáseloszlás pontos kimérése egy adott pillanattal metszet („section”) készítésével történik. A frekvencia elemzést széles szűrővel [300 Hz/s] vagy keskeny sávszűrővel [45 Hz/s] lehet elvégezni. Az utóbbi esetben minden harmónikus részhang külön-külön regisztrálható. Egy kiegészítő készülék bekapcsolásával („amplitude display unit”) az egyidejű intenzitásgörbét is megkaphatjuk. Az alaphang magasságáról, azaz a hanglejtésről is közvetlen görbét nyerhetünk keskeny sávú spektrogrammon, ha az egyik harmónikus emelkedését és esését követjük. (Erre a célra különleges, nagyított skálájú szonogrammok kívánatosak). Így tehát a hangspektrográfot felhasználhatjuk időtartammérésre, az alapprofrekvencia kimérésére, intenzitásmérésre és végül a hang formánsainak meghatározására is.

A hangspektrográfnak — amellett, hogy lehetővé teszi a beszédhangok minden lényeges sajátosságának kimérését — nagy előnye az is, hogy különleges technikai képzettség nélküli nyelvész is könnyen kezelheti, s a vele készített spektrogrammok könnyen olvashatók.

Az *oszillográf* mint általános regisztráló készülék továbbra is hasznos, mert többféle műszerrel köthetjük össze, de sok célra megfelel a sokkal olcsóbb, tintával író svéd *mingográf* vagy a Lacerda-féle *chromográf* is. A Freystedt-féle *hangfrekvencia-spektrométer* a szonagráf feltalálása óta mint hangelemző készülék elvesztette jelentőségét, demonstrációs célokra azonban még ma is alkalmas.

Nyelvészek számára igen fontosak az újabban konstruált *beszédhangszintetizáló készülékek*.³ Nemcsak magánhangzókat, diftongusokat és mássalhangzókat, hanem összefüggő beszédrészeket is előállíthatunk velük mesterségesen. Tudományos jelentőségük abban áll, hogy a beszédhangoknak különféle sajátosságait külön-külön meg lehet változtatni a szintetikus hang előállítása közben, és így módszeresen ki tudjuk kísérletezni a beszédérzékelés szempontjából legfontosabb hangtani jellegzetességeket. Manapság már igen sok hangszintetizáló készülék van forgalomban; JØRGENSEN csupán a főtípusokat említette meg.

A *Haskins lejátszó készülék*ben fehér festékkel festett mesterséges szonagrammokról verődik vissza a fénysugár, és fotocellában hanggá változik. A készülékben az alaphang magassága állandó, ezért nem hat egész természetesen, viszont előnye az, hogy könnyű vele összefüggő beszédet kelteni, a festett mintákat meg lehet őrizni és alkalmasint természetes beszédre készült spektrogrammokkal egybevetni.

Más *szintetizáló készülékek behangolt elektromos szűrőkkel* működnek, s bár ezek természetesebb hatást keltenek a hallgatókban, összefüggő beszéd előállítására kevésbé alkalmasak.

Nyelvészek számára különösen érdekesek azok a *szintetizáló készülékek*, amelyeket a *magánhangzó tractus elektromos analógiájaként* konstruáltak meg. Ilyet készített DUNN és STEVENS, KASOWSKI és FANT. Az efajta készülékben a vokális üregrendszer transzmissziós vonalként van ábrázolva, ahol feszültségek felelnek meg a hangnyomásnak. A vonal 35 metszetre van beosztva, amelyek a vokális üreg 35 keresztmetszetének felelnek meg. A kapcsológombot egy táblára rajzolt szájüreg bármely pontjára rávihetjük, és a vokáliségységnek megfelelően előállíthatjuk szintetikusán a kívánt magánhangzó hangszínét. Kiváló demonstrációs eszköz a hang artikulációs és fizikai aspektusa közötti viszonyok tanulmányozására.

Érdeklődést kelthetnek a különféle *beszédkompressziós készülékek* is, amelyek feladata egyfelől az, hogy átvitel (pl. telefon, rádió stb.) céljára a beszédet egyszerűsítsék, másfelől pedig az, hogy az átviteli vonal felfogó végén eredeti tulajdonságait helyreállítsák. Figyelemre tarthatnak számot továbbá azok a kísérletek is, amelyek *fonetikai írógépek* megszerkesztését célozzák. E készülékek előállításával kapcsolatosan lényeges, hogy a nyelvész tisztában legyen a beszédhangok képzésének minden mozzanatával. A beszédjelek egyszerűsítése ugyanis feltételezi annak ismeretét, hogy a beszéd-közlés számára mi releváns, és mi nem.

A *beszédjelismerési kísérletek* ugyancsak sokat nyertek a technikai fejlődéssel. Nagy tömegű kísérletet végeztek részben avval a céllal, hogy jó vizsgálati módszert találjanak beszédátviteli csatornák számára (telefon stb.), részben pedig azért, hogy

³ A kongresszuson három beszédhangszintetizáló készüléket mutattak be. Az edinburghi egyetem fonetikai laboratóriumának készülékét STREVENSON PETER D. és ANTHONY J., a londoni egyetem konstrukcióját DÉNES PÉTER, a stockholmi technológia készülékét pedig FANT G. mutatta be. A legtermészetesebb hangszínt — megítélésem szerint — a svéd készülék produkálta.

megfelelő hallási segédeszközöket szerkesszenek halláscsökkenéssel kapcsolatos klinikai mérésekre. Ezeknek a kísérleteknek jó része azért érdekes a nyelvész számára, mert megmutatták, hogy mely hangokat a legnehezebb meghallani, mely frekvenciaregiók a legfontosabbak a különféle beszédhangok percepciója szempontjából, és mely hangok vannak legjobban alávétve a kölesönös zavarnak.

Az utóbbi évtized legtöbb munkája a beszédhangok hangszínképeinek kérdéseivel foglalkozott. Különösen a magánhangzószínezet felépítésére vonatkozólag tisztázódott sok kérdés. Azt már a múlt században is tudták, hogy a *magánhangzókat* bizonyos viszonylagosan szűk frekvenciasávban koncentrált energia jellemzi (ezt *formáns*nak nevezték el), és hogy ezeknek a formánsoknak a frekvencia helyzetei különféle magánhangzóknak mások és mások. De még igen sok megoldatlan probléma maradt hátra, amelyekre vonatkozólag JØRGENSEN a spektrogramfikus kutatások alapján átfogó képet adott. Álljon itt mutatóba néhány vitatott kérdés!

a) Vajon szükséges-e a formáns frekvenciahelyének jelzése mellett intenzitását és sáv szélességét is megadni? A formáns frekvenciáján általában a középfrekvenciáját értik. Ezt széles vagy keskeny sávú spektrogram segítségével, illetőleg egész pontosan a magánhangzó metszetével határozhatjuk meg. FANT GUNNAR kutatásai azt mutatják, hogy a formánsok helyzetei alapvetően jellemzik a magánhangzók felépítését.

b) Hány formáns és mely formánsok játszanak döntő szerepet a magánhangzók hangszíneinek kialakításában? A XIX. században úgy vélték, hogy az elülső magánhangzókat két, a hátsókat pedig egy formáns jellemzi. A spektrogrammok mindegyik magánhangzóban több formánst mutatnak, mégis kétségtelennak látszik, hogy a sajátos vokáliszínezet kialakításában a két alsó formánsnak (F1, F2) jut a döntő szerep. Éppen ezért sok fonetikus úgy készítette el a magánhangzótáblázatát, hogy az egyik dimenziót az F1, a másikat az F2 szolgáltatta. Kétségtelen, hogy a legtöbb esetben ez a forma közelíti meg leginkább a klaszszikus (artikulációs-percepció) vokális háromszöget vagy négyszöget. A magasabb formánsokat (F4-től felfelé) nem tekintik a hangszín döntő meghatározóinak. Az F3 szerepére vonatkozóan azonban jelenleg még megoszlanak a vélemények, s úgy látszik, hogy bizonyos magánhangzók (pl. *i* és *y* esetében) meghatározásánál az F3-at is figyelembe kell venni. Tehát még számos részletkérdés vitatott és tisztázásra vár, kétségtelen azonban, hogy a jövőben a magánhangzókválitás szubjektív megítélése mellett nagy szerepe lesz a hangszín objektív meghatározásának is.⁴

c) Vajon a hangszínfelismerés szempontjából a formánsok abszolút avagy relatív helyzete-e a döntő? Hosszú ideig általánosan elfogadott tétel volt, hogy a formánsok helyzetének abszolút frekvenciaértékei, nem pedig a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Egyes beszélők esetében vagy egy-egy csoport férfi, illetőleg nő esetében ez helyes lehet, ha azonban férfiak és nők, valamint gyermekek magánhangzóit hasonlítjuk össze, akkor kiderül, hogy a nőknél az egész magánhangzóminitázat — a férfiakkal összehasonlítva — 17%-kal feljebb tolódik, gyermekeknél pedig még ennél is magasabbra. Nyilvánvaló tehát, hogy bizonyos mértékben a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Erről akkor is meggyőződhetünk, ha a magnetofon szalagsebességét megváltoztatjuk. Ilyenkor az abszolút frekvenciaviszonyok megváltoznak, a magánhangzókat mégis felismerjük.

d) Formánsok és üregek. Már régebben is megkísérelték, hogy az egyes formánsokat valamelyik vokális üreghez kapcsolják. Általában úgy vélték, hogy az F1-et a garatüreghez, az F2-öt pedig az elülső üreghez lehet kapcsolni. CHIBA és KAJIYAMA, DUNN és FANT dolgozataiból azonban kitetszik, hogy legtöbb magán-

⁴ A „visible speech” eljárásnak korszakalkotó jelentősége többek között éppen abban áll, hogy lehetővé vált a beszédhangok hangszíneinek objektív meghatározása. A nyelvjárási kutatások szempontjából ez döntő fontosságú, mert így az egyéni érzékelés és lejegyzés különbségeit ki lehet majd küszöbölni. Ha pedig egy nemzetközileg is elfogadott objektív *magánhangzóminőségi standard*ot sikerül majd megalkotni, akkor az szilárd alapul szolgál a különféle nyelvi összehasonlításoknál. Az objektív hangszín-meghatározásnak a Magyar Nyelvatlasz szempontjából is nagy jelentősége van. Ez az atlasz a fonetika egy új korszakának a kezdetén készül, tehát a legmodernebb lehetőségek éber kihasználásával kell elkészíteni, különben az utódok hangtani szempontból hamarosan korszerűtlennek fogják minősíteni. A nyelvatlással kapcsolatban tehát — véleményem szerint — sok korszerű, kiváló minőségű hangfelvételt kell készítenünk, hogy azokról hangszín- és egyéb elemzéseket lehessen majd elvégezni.

hangzóban az üregek egymásrahatása sokkal bonyolultabb, és csak néhány elülső magánhangzóban lehet határozottan megállapítani a garatüreg és az F1, valamint az elülső üreg és az F2 kapcsolatát.

K. N. STEVENS és A. S. HOUSE az artikuláció és formáns-felépítés kérdéseit tanulmányozta, és megállapította, hogy az F1 mély, ha a szájnnyílás kicsi, vagy amikor szűkület van a száj elülső részében, magas viszont akkor, amikor a szájnnyílás nagy, vagy ha a glottishoz közel szűkület keletkezik. Az F2 frekvenciája nő, amikor a szűkület a glottistól előbbre tolódik, és amikor a száj nyílása megnövekszik. A kísérletekből az is kiderül, hogy ugyanazt a formánskombinációt más-más módon is elő lehet állítani, a kompenzációnak tehát különböző lehetőségei vannak.

A nazális hangszín elemzéséből kitűnt, hogy amikor a vokális nazalizált, az F1 gyengül, és sávja szélesedik, s bizonyos mértékben a többi formáns is ebben az irányban mozog.

Mind a természetes hangokkal, mind a szintetikus mássalhangzókkal folytatott kísérletek azt mutatják, hogy a mássalhangzókat részben saját spektrumuk, részben pedig a szomszédos magánhangzóspektrumok hatása jellemzi. A magánhangzókat izoláltan is könnyen fel lehet fogni, a mássalhangzókat azonban nem mindig. A mássalhangzók energiája általában gyengébb, s felismerésükben fontos támpont a magánhangzóspektrumra tett hatásuk. A mássalhangzók spektruma gyakran fontos támpontokat tartalmaz a mássalhangzók különféle kategóriáinak megkülönböztetésére (pl. zár, frikatív, nazális); ezeket a különbségeket izolált esetben is világosan lehet percipiálni. A mássalhangzók közötti kisebb különbségeket azonban legtöbbször a szomszédos vokálisok második (és részben harmadik) formánása tartalmazza. Izolált zárexploziókat nehéz megkülönböztetni, viszont a magánhangzó „átmenetek” elegendő támpontot szolgáltatnak hallásdifferenciák keltésére (pl. *b, d, g* között) még akkor is, ha az explozió tökéletlen. A mássalhangzóknak tehát erős hatásuk van a szomszédos magánhangzók formánsaira, és ezek a hatások teljesen szabályosak; az átmeneteket jól megfigyelhetjük már POTTER—KOPP—GREEN „Visible Speech” című könyvében (1947) is, de ezeknek perceptuális fontosságát a Haskins csoport mutatta ki.

A mássalhangzókra vonatkozó vizsgálatok általában kis számúak, s az egyes osztályokra vonatkozó ismeretek nem homogének. FANT úgy találta, hogy a különböző típusú *r*-hangoknál hasonló formánások vannak, és 1000—1500 Hz között erős energiakoncentráció figyelhető meg. A *j*-nek és a *w*-nek formáns spektruma hasonló az *i*, illetve az *u* magánhangzóéhoz, a *h* zöreje a következő hang frekvenciáján mozog, az amerikai angol *s* energiája 5000—8000 Hz, a dán *s* (kerékítetlen magánhangzók előtt) 4000—5000 Hz között van. K. S. HARRIS úgy találta, hogy az intenzitás szintnek bizonyos mássalhangzók felismerésében (*f, θ, s, ʃ*) jelentős szerepe van, míg a magánhangzóátmeneteknek hol elenyésző, hol pedig döntő jelentőségük van (pl. az *f, θ* hangoknál). A nazálisokat 200—250 Hz körül viszonylagosan erős F1, 2500 körül gyengébb F3, és egy nagyon gyenge közbülső változó formáns jellemzi.

Szintetikus zárhang kísérletek alapján a Haskins csoport megállapította, hogy a 3000 Hz-en felüli exploziót a lehallgatók a legtöbb esetben *t*-nek hallják, a 3000-en alulit pedig *k*-nak. A szintetikus vizsgálatokból kitűnt, hogy a hallgató a beszédhangokat nem izoláltan fogja fel, hanem az egész szótagot egységként. Tanulságos kísérleteket végeztek explozió nélküli; szintetikus, két formánsos magánhangzókkal is az F2 emelkedő vagy eső indításával. Ilyen spektrum esetében a megfigyelők *z á r h a n g + m a g á n h a n g z ó* kapcsolatot hallottak. A formáns elhajlása tehát azt mutatja, hogy valami megelőzte a magánhangzót, amelynek hatása volt rá, s mivel súrlódó zörejt vagy másféle zörejt nem volt hallható, a megfigyelők automatikusan zárhangnak ítélték meg. Világos tehát, hogy a magánhangzóátmenetek igen fontos szerepet játszanak a mássalhangzók percepciójában. Az átmenet iránya és foka azt is meghatározza, hogy a három zárhang közül melyiket hallja a hallgató. Emelkedő F2-vel a magánhangzókat általában *ajakzár + magánhangzóként* hallották, eső F2-vel *foghang vagy veláris zár + magánhangzóként*. Általában úgy vélik, hogy a *p*-t mély explozió és emelkedő átmenet, a *k*-t mély explozió és eső átmenet, a *t*-t pedig magas explozió és eső átmenet jellemzi. FISCHER—JØRGENSEN vizsgálatai szerint a *p* exploziója mély (vagy közbülső), a *t*-é magas, míg a *k* hangé változó.

Beszámolója további részében FISCHER—JØRGENSEN felsorolta azoknak a fontosabb tanulmányoknak az eredményeit, amelyek az időtartammal (E. ZWIRNER, G. LINKE, G. HAMMARSTRÖM, M. DURAND), a hangszüllyal (E. W. SELMER, B. MALMBERG), az az intonációval és a szótaggal foglalkoznak, majd az artikulációs — akusztikai — hallási alapra helyezkedő hangtani felosztás kérdéseiről szól. Nézete szerint „a hangok akusztikai aspektusa igen fontos a nyelvész számára is, mert a fonémák fonetikai manifesz-

tációjának leírására némely esetben ez nyújtja a legegyszerűbb alapot, s ezenkívül szükséges összekötő kapocs artikuláció és percepció között. Mégis e két utóbbi oldal sokkal fontosabb fonéma rendszerek általános tendenciáinak magyarázata és ezeknek a rendszereknek diachronikus fejlődése szempontjából. A beszéd emberi tevékenység, és a magyarázatoknak az emberi fiziológián és pszichológián kell alapulniuk, nem pedig a hanghullámokon." A továbbiakban kifejti, hogy a spektrográfiával újra előtérbe kerül a *szegmentáció* kérdése. Régebben úgy vélték, hogy a beszédhullámot egy sor állandó hangra lehet felosztani, amelyek között (jelentéktelen vagy éppenséggel zavaró) átmeneteket lehet felfedni. Később kimutatták, hogy artikulációs szempontból állandó mozgás jellemzi a beszédet, a mozgások folytonos egybeszövődése különböző hangokhoz tartozik, s így a fiziológiai szegmentáció meglehetősen bonyolult. A hanghullámban a hangok közötti határvonalak gyakran világosabbak. Másrészt a Haskins csoport kimutatta az átmenetek perceptuális szempontból való fontosságát. *Egy magánhangzó-átmenet része a magánhangzónak, és ugyanakkor a legfontosabb támpont lehet a mássalhangzó felismerésére.* A hangvonások egybeszövődése különböző fonémákhoz tartozik. Az átmenet tehát egyrészt a vokálshoz, másrészt a mássalhangzóhoz tartozik, s így a fonéma és a változat szempontjából nehéz helyzetet teremt. Befejezésül a disztinktív vonások néhány kérdését vetette fel különféle nyelvi példákkal kapcsolatban.

*

Hasonló témakörben mozgott M. GUNNAR FANT "New electro-acoustical equipment of value to linguists" című előadása is, amelyet a kongresszus tagjai sokszorosított kiadványban⁵ is megkaptak.

Előadásának gyújtópontjában ugyancsak a szonagráf állott, részletesen ismertette működését, az eddigi kutatások eredményeit, a szonagrammok értékelésének technikáját, valamint a magán- és mássalhangzók spektrografikus problematikáját. Majd beszámolt arról, hogy Svédországban H. SUND-nak sikerült az amerikai szonagráfnál sokkal nagyobb teljesítményű készüléket konstruálnia. Evvel a berendezéssel immár nemcsak 2,4 sec. tartamú beszéd-részletet, hanem akár 30 perces beszédet lehet folytatólagosan 16 vagy 35 mm-es filmre teljes hangszínképével együtt lefényképezni. A spektrográf 48 nagy teljesítményű szűrővel van ellátva, másodpercenként 500-szor szűri át a felvételt, és a részhangok képét katódcsőre vetíti. A film sebessége 5 cm/sec. Szűrőinek sáv szélessége különböző [75–600 Hz/sec.] A készülék igen alkalmas nagyarányú nyelvi gyűjtések korszerű feldolgozására. Részletesen ismertette a svéd *mingo-gráfot*, amely lényegében egy négy csatornás oszcillografikus regisztráló készülék, tintairón segítségével közvetlen oszcillogrammot ad, s feleslegessé teszi a költséges fotografikus regisztrálást. Az automatikus hanglejtéjszélő és intenzitás mérő készülékeken kívül ismertette a különféle beszédhang szintetizáló berendezéseket, s bemutatta a stockholmi technológia konstrukcióját, amelynek tökéletes hangszíne nagy elismerést váltott ki a kongresszus résztvevői körében.

*

EBERHARD ZWIRNER „Aufgaben und Ergebnisse der Phonometrie” című előadásában vázolta azt a nagyarányú nyelvjáráskutatási tervet, amelyet Fonometriai Intézete dolgozott ki és a Deutsche Forschungsgemeinschaft 1954-ben elfogadott. Korszerűen felszerelt hangfelvevő autóval 1200 kutatópontra szállnak ki, egy-egy ponton legalább 6 személytől vesznek fel 10–10 perces beszélgetést, s élmények, munkafolyamatok, nyelvatlaskérdések, Wenker-féle mondatok egyaránt felvételre kerülnek. A szalagokat lehallgatják, s szövegüket kiadványsorozatban publikálják, majd a hangfelvételekről hangvomás- és melódiagörbéket, szonagrammokat készítenek, meghatározzák a hangok objektív hangszínét, és a mérések eredményét ugyancsak kiadványsorozatban teszik közzé. A munka utolsó szakaszában a szövegeket és a mérési eredményeket összehasonlítják, statisztikailag feldolgozzák, a konstitutív tényezők (időtartam, hangsúly, melódia stb.) földrajzi eltéréseit regisztrálják, és levonják a megfelelő nyelvtörténeti következtetéseket.

*

⁵ G. FANT, Modern instruments and methods for acoustic studies of speech. The Royal Institute of Technology Division of Telegraphy-Telephony Report nr 8, June 11th 1957. The Speech Transmission Laboratory. 53 lap + VI + 18 kép.

E. ULDALL, az edinburghi fonetikai laboratórium tudományos munkatársa „High-speed photography of the vocal cords” című előadásában érdekes filmet mutatott be a hangszalagok működéséről. A filmet nagy sebességű fényképezési technikával készítette, s így másodpercenként nem 16—18, hanem több száz felvétel került a filmre, tehát a leggyorsabb hangszalagrezgést is igen lassú mozgásban lehetett megfigyelni. A zöngképzés, a glottális zár minden mozzanatát, a magánhangzók között álló *h*-hang sajátos artikulációját, a hangszalagok teljes vagy részleges zárását-nyitását, sőt különböző feszülési fokát is szemmel követhették.

*

DENNIS FRY „The perception of stress” c. előadásában főleg azokról a kísérletekről számolt be, amelyeket beszédszintetizáló készülékkel végzett. Mesterségesen előállított angol szavakban az egyes hangok sajátos tulajdonságait (hangerősség, időtartam, hangmagasság stb.) különféle kombinációkban változtatta meg, majd a szavakat kísérleti személyekkel lehallgattatta. Vizsgálatai során kitént, hogy az angolban a hangsúlyozottság benyomását főleg a tartam- és intenzitástényezők fokozásával lehet a hallgatókban felkelteni.

*

C. G. SÖDERBERG „An experimental-phonetic contribution to the study on English stress” c. előadásában ismertette azokat az eredményeket, amelyeket szonagráffal és mingográffal végzett vizsgálatai során nyert 78 angol szó hangsúlytényezőivel kapcsolatban. A kérdéses szavakban megvizsgálta az egyes hangok időtartamát, intenzitását, melódiaját és formánsfelépítését, s megállapította, hogy az angolban a kis intenzitás-különbségek nem adnak olyan fontos érzékelési támpontot a hangsúlyozottságra, mint az időtartamértékek fokozása. Végső konklúziója Fryével szinte teljesen megegyezik: „intenzitás- és időtartamtényezők az angol szóhangsúly legfontosabb komponensei . . . , ámbar az alaphang frekvenciája is hozzájárul a szó hangsúlyjellegzetességéhez.”

IV.

Már említettük, hogy a kongresszuson nemcsak a strukturalizmus elvi kérdéseit fejtegették, hanem a szakosztályok ülésein elhangzottak egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok részletkérdéseivel foglalkozó előadások is. A következőkben ezek közül adunk néhányról számot.

*

JERZY KURYŁOWICZ (Krakkó) „Le hittite” című előadásában a hettita nyelvről adott rövid, összefoglaló képet.

HROZNYNAK és SOMMERNEK 1919-ben közzétett úttörő kutatásai óta is nagy lépésekkel haladt előre a hettita (hitti) nyelv megismerése. Már FRIEDRICH HETTITA szótára számos tudós munkásságán épül fel. STURTEVANT és PEDERSEN a hettitának az indoeurópai nyelvcsaládban elfoglalt helyét jelölte meg, KRONASSER pedig 1956-ban „Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen” címen nagyobb szabású összefoglalást tett közzé.

A majdnem négy évtizedes kutatás eredményeképpen annyira megismertük a hettita nyelvet, hogy ismereteinket lényegesen már további szövegek esetleges felbukkanása sem változtathatja meg.

A hettita nyelvemlékek az i. e. XVIII—XIII. századból valók, és nemcsak régiségük, hanem nyelvüknek — a többi indoeurópai nyelvhez viszonyítva — archaikus vonásai miatt is joggal foglalnak el fontos helyet az indoeurópai összehasonlító nyelv-tudományban.

A hettita nyelvemlékek olvasásának és így a hettita hang-, sőt részben az alak-tannak is egyik fő nehézsége az, hogy e nyelvemlékek a más nyelvrendszerhez tartozó sumir-akkad írással maradtak fenn, amely nem egészen betűírás, hanem hang- és szótag-jelek kombinációja, és ezért az egyes jeleknek tulajdonított hangérték nemegyszer vitatható. Teljes homályban hagyja az írás természetesen nemcsak a hangsúlyt, hanem a magánhangzók esetleges hosszú vagy rövid voltát is. Ezt ugyan a latin sem jelöli, pedig ott is volt fonológiai értéke a hosszú-rövid korrelációnak.

A konzonantizmusban mint föl nem derített kérdést a gemináció szeszélyes jelöléseit említette meg az előadó. Archaikus vonás a hettita *h* megmaradása, noha ez minden más indoeurópai nyelvben eltűnt. Jellemző a hettitára a *ti* > *ci*, *di* > *ši* változás; az utóbbira példa *šiuš* 'isten, nap'.

A mintegy 1500 hettita szóból 20%-nak van többé-kevésbé biztos indoeurópai etimológiája. Néhány példa: *pata* 'láb', *genu* 'térd', *iuga* 'iga', *neku* 'éjszaka', *watar* 'víz', *mekki* 'nagy' (*méyač*), *nawa* 'új', *daluki* 'hosszú' (*doluxós*, szl. *dlago*), *kuis* 'ki?', *kuit*, *kuat* 'mi?', *hant* 'az eleje vmnek' (*avtl*, lat. *ante*), *eš* 'létige', *mir* 'eltűnik, elpusztul' (lat. *morire*). Van a szókincsnek olyan része is (kb. 10 szó), amelynek megfelelői csakis a tokhárból mutathatók ki. A számnevek elég gyéren vannak képviselve (a szövegekben helyettük számjegyek állanak) és csak sorszámnevekben fordulnak elő: *di '2', *tarr '3', *dur '4', *šiptam '7'. Sok jellegzetes indoeurópai szó megfelelői hiányoznak a hettitából, így az *-r* végű rokonságnevek (a lat. *pater*, *mater*, *frater*, *soror* stb. megfelelői. K. B.).

A képzők között is soknak van megfelelője az indoeurópai nyelvekben, pl. a *-tara-* nomen agentis képzőnek (lat. *-tor*), az iteratív-duratív *-ške-*, *-ško-* képzőnek stb. A duplikáció jelentős szerepet töltött be a hettitában is: *wekci* ~ *wewakki* 'kérdez', *hul-hulija* 'küzd' (*hullija* 'égő'); *eša* 'ül', *ašaši* 'leül' stb.

Az igeragok teljesen indoeurópai jellegűek: a *-mi*, *-si*, *-ci* (< *-ti*), *-weni*, *-teni*, *-anci* (< *-anti*).

Nagyon fontos jellegzetessége a hettita nyelvnek — a többi indoeurópai nyelvvel szemben — a grammatikai nemek teljes hiánya. Ezt SOMMER nem-indoeurópai substratum feltevésével magyarázza, de KURJÓWICZ szerint talán hangtani okok (az *o* és az *a* egybeesése) okozhatták a nyelvtani nemek elhalványodását, majd kivészését.

A hettita nyelv némely tekintetben valóban rendkívül archaikus, de számos olyan jelenség, amelyet eddig archaizmusnak magyaráztak a hettitában, újítás, különnyelvi fejlemény.

*

A hozzászólások közül érdekessége miatt megemlítem TREIMERÉT (Bécs), aki azt fejtegette, hogy a számnevek (különösen a magasabbak: *száz*, *ezer*) csak állattartó népnél fejlődhettek ki.

A halász-vadász társadalomban a testrésznevek voltak a fontosak. A *máj*, *lép*, *epe*, *tüdő*, *vér*, *ér* stb. jelentésű szavak eredetileg nem emberi, hanem állati testrészeket jelentettek, és csak később, analógia útján vitték át őket az emberi test részeire is. A halász-vadász ember kitűnően ismerte az állat anatómiáját, de a magáét nem, hiszen az emberi test boncolása az (emberevőket nem számítva) nem volt divatban. Ha tehát a testrésznevek egyeznek, de a számnevek (főleg a magasabbak) nem, ez azt jelenti, hogy két (vagy több) nép akkor vált szét, amikor a társadalom még nem jutott el a halász-vadász életmódig, azaz amikor még nem volt szüksége a számnevekre.

A számnevekre az állattartó társadalomnak van szüksége, hiszen a pásztornak meg kell számolnia állatait, hogy nem kóborolt-e el valamelyik, nem tett-e valamilyen ragadozó kárt a nyájban. Ha tehát rokon nyelvekben a számnevek is egyeznek, ez azt mutatja, hogy a kérdéses nyelveket beszélő népek ősei a szétválás idején már eljutottak a pásztorkodás fokára.

*

PAUL ARISTE, a tartui egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője СВЯЗЬ МЕЖДУ СЕВЕРНЫМ И ЮЖНЫМ ЭТНОНСКИМ ЯЗЫКОМ címen egyebek között a balti-finn nyelvek kialakulásának egyes kérdéseit fejtegette.

Ismeretes, hogy a balti-finn ősnép törzsi megszólását illetően eltérő nézetek voltak és vannak forgalomban. SETÄLÄ több, mint 30 évvel ezelőtt kifejtett nézete szerint a balti-finn ősnép 8 törzsből állott, amelyek közül három: a suomi, a hämei és az ún. „kainulaiset” egyesülése útján állott elő a ma suomi-finn néven ismert nép. Külön balti-finn törzs volt SETÄLÄ szerint a karjalai is, a mai karjalai nép őse. KETTUNEN a balti-finn egység korszakára felteendő törzsek számát négyre apasztotta. Szerinte a suomi-finn nép kialakulásában csak egy önálló finn törzsnek volt szerepe, mégpedig a hämeinek. A suomi-finnek őstörténetében emlegetett egyéb törzsek a hämeieknek más balti-finn törzsekkel való keveredése útján az ősfinn korszaknál később kelet-

keztek. KETTUNEN tagadta azt is, hogy az ősfinn korszakban lett volna egy külön karjalai törzs. Szerinte a karjalaiak a hámeiek és a vepszék keveredése útján álltak elő.

ARISTE mind a két ismertetett nézetet részben helytelennek tartja, s míg a karjalaiakat mint önálló balti-finn törzset védelmébe veszi, ő viszont — ellentétben minden finn kutatóval — azt tagadja, hogy az ősfinn korszakban bármiféle önálló, határozottan suomi-finn jellegű törzs lett volna. Szerinte Suomi népe különféle korú, alapjában véve észti — talán elő-észti — jellegű népcsoportoknak egymással és a karjalaiakkal való korai keveredése útján keletkezett, az észtek pedig nem egy, hanem két különálló balti-finn törzsre mennek vissza: önálló balti-finn törzs leszármazottai az északi-észtek, s egy másik, ugyancsak önálló törzs utódai a déli-észtek. ARISTE tehát összesen 5 balti-finn törzset tesz fel: a már említett karjalaiakon, északi- és déli-észteken kívül önálló törzsek leszármazottai szerinte a lívek és a vepszék is.

E teóriáját ARISTE nyelvi tényekre alapozta. Azt vizsgálta, hogy mely balti-finn nyelvben vannak olyan fgr. eredetű szavak, amelyeket a többi balti-finn nép nem ismer, s hogy mely balti-finn nyelveknek, illetőleg nyelvjárásoknak vannak sajátos, csupán rájuk jellemző hang- és alaktani sajátosságai.

*

ARISTE feltevései nem győztek meg mindenkit. Addig, amíg a balti-finn nyelvek közül a karjalainak, a vepszének és a vótnak nincs tudományos szótára, azaz amíg ezeknek a nyelveknek a szókészletét nem ismerjük eléggé, addig édeskeveset lehet építeni arra a tényre, hogy egyik vagy másik balti-finn nyelvi szónak nem ismerjük az etimológiai megfelelőjét egyéb balti-finn nyelvekből, nem is szólva arról, hogy a kérdéses szavak megfelelői ezekben is meglehettek, csak később kivesztek.

*

B. A. SZEREBRENNYIKOV „История языка и ареальная лингвистика” című előadásában arról a nyelvi hatásról beszélt, amelyet területileg érintkező nyelvek gyakorolhatnak egymásra. Megállapította, hogy strukturális egyezések a genetikai csoportosítás szerint egymással nem rokon nyelvek között is vannak, s ezek magyarázatát az illető nyelvek egykori területi érintkezésében látta. Példákat illetően I. SZEREBRENNYIKOVNAK „A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése” című előadását: NyK. LVIII, 189—200.

* * *

A VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus egyik fő célja bizonyos tudományos problémák megvitatásán kívül a világ nyelvészei közötti kapcsolat és együttműködés megteremtése, főleg az európai és az amerikai nyelvészek kapcsolatának szorosabbra fűzése volt. A világon ugyanis még sok ezer olyan nyelv van, amely csak beszélt formában éli életét, nyelvtana, szótára, sőt még alfabétuma sincs. Csupán Új Guineában 500 olyan nyelvet beszélnek, amelyet írásban állítólag senki sem tud használni. Még az Egyesült Államokban is vannak olyan indián nyelvek is, amelyekről nincsenek feljegyzéseink. A kongresszus vezetősége hangsúlyozta, hogy mindezen nyelvek tanulmányozása a nyelvészek fontos feladata, amelynek végzéséhez célravezető s egyszerű-smind egyszerű módszereket kell keresni.

LAKÓ GYÖRGY—HEGEDŰS LAJOS—KÁLMÁN BÉLA*

* A történeti bevezetést LAKÓ GYÖRGY, a fonetikai előadások ismertetését HEGEDŰS LAJOS írta. W. Doroszewski, L. Hjelmslev és J. Kuritowicz előadása tartalmának összefoglalása KÁLMÁN BÉLÁTÓL, a R. Jakobson, P. Ariste és B. A. Szerebrennyikov előadásairól szóló rövid beszámoló LAKÓ GYÖRGYTŐL származik.

Lazicius Gyula

1896. VIII. 18. — 1957. VIII. 4.

" ... dans la langue il n'y a
que des différences."

Saussure

A magyar nyelvtudományt súlyos veszteség érte: 1957. augusztus 4-én váratlanul elhunyt LAZICZIUS GYULA, a nemzetközi tudományos világban is jól ismert és nagyra becsült általános nyelvész és fonetikus. Halálával egy változatos sorsfordulatokban, megpróbáltatásokban és keserű emberi tapasztalatokban bővelkedő, de ugyanakkor kimagasló tudományos eredményekben is igen gazdag tudós életpálya zárult le. LAZICZIUS GYULA 1896. augusztus 18-án született Újpesten, s ugyanott végezte elemi és középiskolai tanulmányait is. A gimnáziumban magyar tanára Babits Mihály volt, akinek hatása tudományos érdeklődésének kialakulására nem is múlt el nyomtalanul. 1914-ben a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be magyar-német szakos hallgatónak, egyetemi tanulmányait azonban az első világháború félbeszakította. Katonának kellett bevonulnia, majd orosz hadifogságba került, ahonnan csak 1918-ban tért vissza. Ekkor folytatta egyetemi tanulmányait, s 1920-ban megszerezte a középiskolai tanári oklevelet. Néhány évig (1919-től 1922-ig) különböző budapesti középiskolákban tanított, azonban 1922-ben a proletárdiktatura alatti „nem igazolt” magatartásáért fegyelmi úton elbocsátották tanári állásából. Kénytelen volt magántisztviselőként elhelyezkedni.

Ezek a megpróbáltatások aligha jelenthettek kedvező kiindulópontot egy tudós életpálya számára. Csodálnunk kell azt az akaratot és tudomány iránti lelkesedést, amellyel LAZICZIUS ezekben a nehéz években is dolgozott és képezte önmagát, hogy egy évtized múlva mint teljesen érett tudóseyéniség lépjen a tudományos világ elé. Érdeklődése először az orosz irodalomra irányult. Kitűnő ismerője volt a XIX. századi orosz irodalomnak és irodalmi nyelvnek. A huszas évek vége felé sorra jelennek meg az orosz irodalommal és filozófiával foglalkozó tanulmányai („A bölcselő Tolsztoj”, „Egy orosz filozófus”, „Zu Dostojevskij” stb.) a Nyugatban, a Budapesti Szemlében és más magyar illetőleg külföldi folyóiratokban. Az orosz irodalom köréből választja doktori értekezésének témáját is. 1929-ben szerzi meg a bölcsészdoktori oklevelet „Belinszkij és Hegel” c. doktori értekezésével a szláv filológiából mint főtárgyból, a magyar nyelvészetből és az esztétikából mint melléktárgyakból. Ebben a munkájában már mint önálló tudóseyéniség jelenik meg előttünk. Mesteri kézzel tudja végigvezetni az olvasót Belinszkij esztétikai felfogásának fejlődésén, amely a hegeli esztétika l'art pour l'art elvétől a realizmus felé haladtában már azt a művészt kereste, „aki művészetével is odaáll életkérdéseket feszegetni és társadalmi problémákat oldani. Aki maga is közel megy az élethez, műveiben pedig közelebb hozza az életet az emberekhez.”

A huszas évek második felében fordul LAZICZIUS figyelme a nyelvtudomány felé. Az általános nyelvészet területén ekkor egy nagy jelentőségű új irányzat volt kialakulóban. A múlt század hetvenes éveiben az orosz nyelvészetben BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai által felvetett fonológia

gondolatát a világháború után orosz nyelvészek, TRUBECKOJ és társai 1928-ban a hágai nyelvészkongresszus alkalmával felelevenítették. Azok között a kutatók között, akik a fonológia hatalmas jelentőségét a nyelvtudomány fejlődése szempontjából azonnal felismerték, egyike volt az elsőknek LAZICZIUS GYULA. Már 1930-ban közzétette a Magyar Nyelvben „A fonológiáról” c. tanulmányát, amelyben ismertette a fonológia feladatait, s vázlatos formában azt is megmutatta, hogyan oldható meg az ómagyar szóvégi rövid magánhangzók eltűnésének kérdése a fonológia segítségével. Ugyanebben az évben s ugyanott jelent meg „Egy magyar mássalhangzózavaltás fonológiája” c. dolgozata, amelyben a *cht* > *jt* hangváltozás fonológiai magyarázatát fejtegette ki. Ezekben a dolgozatokban LAZICZIUSnak mint nyelvtudósnak a képességei már teljes mértékben megmutatkoztak. Széles látókör, a problémák, lényegének kristálytisza meglátása, a mélyreható éles kritika, kérlelhetetlen logika és önálló ítéletalkotás jellemzik a továbbiakban is nyelvészeti munkáit. Az orosz fonológiai iskola eredményei mellett SAUSSURE „Cours de linguistique générale”-ja volt általános nyelvészeti kutatásainak másik kiindulópontja. SAUSSURE általa is mottóként idézett fenti megállapítása egyik sarokpontjává lett egész nyelvészleletének. Később BÜHLER „Sprachtheorie”-ja (1934) nyújtott még számára számos továbbépítésre alkalmas vagy kritikai megvizsgálásra érdemes gondolatot.

Ezekről az alapokról kiindulva azonban LAZICZIUS a saját útján haladt. Nem követője, hanem egyik alkotója, kidolgozója volt a fonológia elméletének, s ebben nyilvánul meg leginkább tudományos életművének nemzetközi jelentősége is. 1932-ben jelenik meg „Bevezetés a fonológiába” című munkája, amelyben a fonológia elmélete már részletesen kidolgozott formában jelenik meg, s az általános fonológia problémái mellett megfelelő helyet kapnak a magyar fonológia és a történeti fonológia kérdései is. A szempontok és az eredmények gazdagsága és újszerűsége még ma is izgalmas olvasmánnyá teszik LAZICZIUS é könyvét, negyedszázaddal ezelőtt pedig még mélyebb benyomást kelthetett. A magyar nyelvtudománynak nem kisebb képviselője, mint GOMBOCZ ZOLTÁN jutott el a fonológiához e munka által, és lett híve ennek az elméletnek élete utolsó éveiben. Természetesen ezek a világos okfejtéssel megírt és újszerű eredményekben gazdag munkák nagy megbecsülést szereztek LAZICZIUS GYULÁnak. Az ismeretlen magántisztviselő egyszerre külföldön is nagy tekintéllyel rendelkező nyelvtudós lett. Ez életkörülményeinek alakulásában is érezte hatását. 1932-től ismét tanárként működik a mátyásfüldei gimnáziumban, majd 1933-ban mint beosztott középiskolai tanár dékáni titkár lesz a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán. Ugyancsak 1933-ban szerzi meg az egyetemi magántanári habilitációt az „Általános hangtan, különös tekintettel a magyarra és a szláv nyelvekre” című tárgykörből. Még ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia a Sámuel—Kölber jutalomban részesítette, 1935-ben pedig levelező tagjává választotta meg. 1936-ban az egyetemen a magyar nyelvészeti tanszéken helyettes tanár, majd 1938-ban az újonnan felállított általános nyelvészeti és fonetikai tanszék nyilvános rendkívüli, 1940-ben pedig nyilvános rendes tanára lett.

Tudományos munkásságának leggazdagabb termése ezekben az években érik be. Egymás után jelennek meg az általános és a magyar nyelvtudomány számos fontos kérdésével foglalkozó dolgozatai („A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez”, „Probleme der Phonologie”, „A finnugor hangjelölés kérdéséhez”, „Az affrikáta vita”, „A zöngés *h* kérdése”, „Die Scheidung langue-

parole in der Lautforschung”, „Die Vertretung des fiugr. anl. *k* in hinter-vokalischen Wörtern des Ungarischen”, „Zur Lautquantität”, „A nyelvtudomány harmadik axiómája”, stb. stb.) magyar és külföldi folyóiratokban (NyK., MNy., AECO., Athenaeum, Idg. Forschungen, Ung. Jahrb., Archiv f. verg. Phonetik, Acta Linguistica stb. stb.). Önállóan megjelent nagyobb munkái, mint „A magyar nyelvjárások” és „Egy nagy pör felújítása”, ha nem is oldották meg véglegesen a felvetett fontos problémákat, mindenesetre hosszú időre kijelölték a további kutatások útját. LAZICZIUS tudós tekintélyét ezek a tanulmányai, amelyek mindegyike módszertani szempontból és világos gondolatmenete, szigorú logikája által egy-egy kis tudományos remekmű, külföldön egyre magasabbra emelték. A nemzetközi általános nyelvészeti kongresszusoknak állandó résztvevője és egyik vezéralakja lett. Az ujonnan meginduló külföldi általános nyelvészeti folyóiratok sorra felkérik szerkesztőségükbe. Így lesz szerkesztőbizottsági tagja a koppenhágai Acta Linguistica-nak, az Archiv für gesammte Phonetik-nak és a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft-nak. Tudományos érdemei itthon is megbecsülést szereztek neki: a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkárává, a Magyar Tudományos Akadémia pedig rendes tagjává választotta.

LAZICZIUS tudományos eredményei természetesen nemcsak nagy megbecsülést és elismerést váltottak ki a tudományos világban, hanem sokszor vitákat is. Ezekben a vitákban, amelyeket hazai és külföldi kutatótársakkal folytatott, félelmetes vitázónak bizonyult. A logika éles késével vette boncolóra a vele szemben álló nézeteket, az ellene felhozott érveket, és ragyogó dialektikával tudta megvédelmezni saját elgondolásait. Bizonyára nem egy ellenséget szereztek neki ezek a viták, amelyeknek hangja néha talán kelleténél élesebb is volt. Akik azonban közelebből ismerték őt, tudták, hogy e szenvedélyes vitákban is izzó valóság szerete és igazságkeresése nyilvánult meg. Tudományos tekintetben rendkívül magas igényeket támasztott. Ez jellemezte őt mint tanárt is, ezért nem is volt sok tanítványa. Hallgatóit sokszor megdöbbsentette, amikor megcáfolhatatlan logikával mutatta ki általánosan elfogadott és közkezen forgó tételekről, hogy alapjaikban tévesek. De akik követni tudták gondolatait, valószínűleg sohasem fogják elfelejteni előadásainak tiszta gondolatmenetét, szigorú logikáját és gondolatbresztő távlatait.

A negyvenes évek táján LAZICZIUS GYULA nyelvtudományi munkásságából — az általa felvetett problémák változatossága és sokfélesége ellenére — egyre világosabban bontakoztak ki egy általános, a nyelv egész problémakörét átfogó nyelvelmélet körvonalai. Hogy elgondolása valóban egy tervszerű egész kialakítása volt, azt jól mutatja az a tény, hogy 1942-ben közzétette „Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések” című könyvét, amelyben a nyelvtudomány elvi vázát igyekezett megrajzolni. Ekkorra nyilvánvalóvá vált az is, hogy LAZICZIUS felfogását a Trubeckoj-iskolától mélyreható különbségek választják el. Jelentkezik ez már magának a fonémának a felfogásában is. Míg a Trubeckoj-iskola lényegében megtartotta a fonéma lélektani fogalmát, addig LAZICZIUS egyre inkább közeledett a fonéma fogalmának szociológiai meghatározásához. Még fontosabb az eltérés a hangtanban a langue-parole megkülönböztetés terén. A Trubeckoj-iskola a változatokat a parolétényekhez sorolta, LAZICZIUS viszont a maga igazi változat — emfatikum — fonéma hármasságát a langue-tények csoportjába helyezi. Tovább is folytathatnánk e különbségek elemzését, s ez könnyen megmutathatná, hogy LAZICZIUS útja a fonológia elméletének kialakításában mennyire önálló volt. De

ez majd nyelvelmélete feldolgozóinak lesz a feladata. Rá kell viszont még mutatnunk elgondolásának egy fontos sajátosságára, mert e nélkül nem érthetnénk meg egyik legfontosabb munkájának létrejöttét. TRUBECKOJ a fonétikát a természettudományokhoz sorolja, s károsnak tart minden kapcsolatot a fonológia és a fonétika között. Ezzel szemben LAZICZIUS meggyőzően bizonyította e felfogás helytelenségét, s rámutatva a helyes nyelvelméleti szempontokra, megmentette a fonétikát a nyelvtudomány számára. Mivel így a fonétikát a nyelvtudomány szerves tartozékának tartotta, nagy nyelvelméleti munkájából először a „Fonétikát” írta meg, amelyet azután a „Hangtan”-nak, a „Szótan”-nak és a „Syntaxis”-nak kellett volna követni. A „Fonétika”, amely 1944-ben jelent meg, s amelyet a hazai és a külföldi kritika egyaránt nagy elismeréssel fogadott, a maga nemében egyedülálló terméke a nyelvtudományi irodalomnak. Ilyen fonétikát, amelyet egy fonológus írt, s amelyben minden jelenségnek a szerepét a három nyelvi funkció szempontjából veszi vizsgálat alá és világítja meg, ezen kívül még nem hozott létre a tudományos kutatás.

A második világháború LAZICZIUS GYULA életében is súlyos megrázkódást okozott. Idősebb fiának elvesztése s a háború utáni évek nehézségei tudományos alkotó munkáját hosszú évekre megbénították. De újból munkához fogott, s ha akkoriban itthon nem is volt közlési lehetőség, cikkei külföldi folyóiratokban (Lingua, Cahiers Ferdinand de Saussure) könnyen helyet találtak. De amikor nagy munkájának fonalát újból felvette volna, 1951-ben nyugdíjba kellett vonulnia. Életének korábbi és ekkor bekövetkezett sorscsapásai egészsége felett nem múltak el nyomtalanul. Régi szívbaja az ötvenes évek óta egyre súlyosabbá vált, s egyéni életének körülményei is egyre rosszabodtak. Tudományos munkájának folytatására ilyen körülmények között alig volt lehetősége. Mégis, amikor a Berlieni Akadémiai Kiadó felkérte „Fonétika”-ja német nyelvű kiadására, utolsó erejével is lelkesen vállalkozott erre a munkára, amely 1957 tavaszára el is készült. Bár egészségi állapota közben még tovább romlott, még egyszer elővette nagy munkájának gondolatát. „Szótan”-ának kéziratát akarta nyomdakész állapotba hozni, a „Syntaxis”-ból pedig legalább is egy fontos elvi kérdéssel foglalkozó tanulmányt elkészített („Die Kernfrage der Syntax”). E munkája közben érte őt a halál.

LAZICZIUS GYULA életében egy szomorú, hányatott és tragikus tudós sors áll előttünk. Életének kedvezőtlen körülményei voltaképpen csak alig másfél évtizedig tették lehetővé, hogy ragyogó, kivételes tehetségét a tudományos kutatás szolgálatába állítsa. Életműve azonban így is nagyjelentőségű a nyelvtudomány számára. Eredményei, gondolatai, nyelvelmélete termékenyítő erőként segíthetik elő a magyar nyelvtudomány felemelkedését és további fejlődését. Hogy saját szavait idézzük: „Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyjából gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárba vesztett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gyarapodni is fog új elvekkel, amelyeket a jövő kutatás szűr le majd idővel” (Általános nyelvészet 112). Reméljük, hogy ezt a jóslatot nyelvtudományi kutatásunk valóra is fogja váltani.

HARMATTA JÁNOS

J. Qvigstad
(1853 — 1957)

1931 szeptemberében részt vettem a Helsinkiben tartott első nemzetközi finnugor kongresszuson. A Finnugor Társaság elnöke, E. N. SETÄLÄ, különös tisztelettel üdvözölte a Kongresszus legidősebb tagját, a finnugor nyelvudomány nesztorát, J. QVIGSTADOT, akit aztán a kongresszus nagyrabecsülése jeléül tiszteletbeli elnökévé választott meg. J. QVIGSTAD ekkor 78 éves volt, mindamellet az északi nyelvészeknek a kongresszus után is még sokszor volt alkalmuk őt látni. J. QVIGSTAD ugyanis a kongresszus után még 26 évig élt, s — e tekintetben bizonyára egyedülálló a nyelvudomány történetében — 104 éves korában fejezte be életét.

J. QVIGSTAD Norvégia északi részén született, ahol már kis korában alkalma volt megismerkedni a két norvégiai nemzetiségi nyelvvel, a lappal és a finnel is. Az oslói egyetemen a kiváló lappológusnak, J. A. FRIISnek a vezetésével végezte tanulmányait. 1875-től kezdve Tromsø volt állandó lakóhelye élete végéig: előbb az itteni szeminárium tanára, majd igazgatója volt 1920-ig. 1902-ben rektori címet kapott, s ezt használta egész életében. 1910-től 1912-ig vallás- és közoktatásügyi miniszterként működött.

J. QVIGSTAD élete munkája jelentékeny részben lapp nyelvi anyag gyűjtésére irányult. E téren olyan eredményesen tevékenykedett, hogy az anyaggyűjtésben kivált finnugor nyelvészek között a legérdemesültebbek közé sorozhatjuk. Főleg finnmarki, azaz norvég-lapp anyagot gyűjtött, de gyűjtőútjain megfordult a svédországi lappok és a Patsjoki-menti kolták körében is. E gyűjtő munkának legnagyobb szabású terméke a négykötetes „Lappiske eventyr og sagn” (Oslo, 1927—9), amely norvég-lapp mondákat és meséket tartalmaz norvég fordítással együtt; anyagának gyűjtésében QVIGSTAD tanítványai is részt vettek.

QVIGSTAD első jelentős nyelvészeti műve, a „Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der lappischen und finnischen Sprache” (Helsingfors, 1883), etimológiai tanulmány, amelyet etimológiai jellegű munkákban ma is állandóan idézünk. Másik legfontosabb munkája a „Nordische Lehnwörter im Lappischen” (Christiania, 1893); ebben a lappok őstörténetének egyes kérdései is foglalkoztatják. Az a körülmény, hogy a lapp nyelvben a vad és a szelíd rénszarvasnak külön neve van (*gõdde*, ill. *boaco*), s hogy a nem- és korkülönbséget jelölő, nagyszámú rénszarvas jelentésű szó az egyes nyelvjárásokban etimológiailag azonos, a lapp rénszarvastenyésztés magas korára mutat, — fejt ki QVIGSTAD. Rámutat továbbá arra, hogy a norvégok sokkal régebben állnak kapcsolatban a lappokkal, mint a svédek. Úgy véli azonban, hogy a lapp nyelv skandináv jövevényszavai a vikingek koránál nem régiebbek.

Sokat foglalkozott QVIGSTAD a lapp helynevekkel. Külön tanulmányban ismertette a lappoknál használt gyógymódokat (Lappische Heilkunde, 1932). WIKLUNDDal együtt összeállította a lapp irodalom bibliográfiáját is (Bibliographie der lappischen Litteratur: SUSToim. XIII. 1899). Lappológusok számára jó bevezetésül szolgál „Die lappischen Dialekte in Norwegen” (Oslo Etnografiske Museums Skrifter, 1925) című tanulmánya, úgyszintén „Über-

sicht der Geschichte der lappischen Sprachforschung" című nyelvészettörténet dolgozata (SUSAik. XVI/3, 11—29). Gyakorlati jellegű munkássága köréből ki kell emelnünk a norvég-lapp irodalmi nyelv fejlesztése körül szerzett érdemeit s lapp nyelvű fordításait, amelyekkel jelentékenyen gazdagította a lappok szellemi világát. Szemináriumi tanárként egyebek közt a lapp nyelv gyakorlati használatára tanította a jövő népiskolai tanítókat.

J. QVIGSTAD tudtommal utolsó nyelvészeti dolgozatai 92—93 éves korában jelentek meg: „Dobbeltkonsonant i Forlyd i lappisk” (Festskrift til Konrad Nielsen. Oslo, 1945) és „Das anlautende *h* im Lappischen” (FUF. XXIX, 37—51).

Mint annyi kis néptöredéknek, úgy a még lappul beszélő norvég-lappoknak a száma is egyre csökken. J. QVIGSTAD — honfitársával, KONRAD NIELSEN-nel együtt — múlhatatlan érdemeket szerzett magának azért, hogy a norvég-lapp nyelv oly nagy mennyiségű emlékét bocsátotta nyelvész kortársai rendelkezésére, és mentette meg a jövő tudományos kutatás számára. Tudóstársai és tanítványai két emlékkönyv kiadásával juttatták kifejezésre tiszteletüket és hálájukat J. QVIGSTAD iránt: „Festskrift til Rektor J. Qvigstad. 1853 4. april 1928”. (Tromsø Museums Skrifter. Vol. II. 1928, XVI + 376 l.) és „Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii d. IV. Aprilis a. D. MCMLIII editus I—II”. (Studia Septentrionalia IV—V. Oslo 1953, 163 + 163 l.).

LAKÓ GYÖRGY

Kodály Zoltán, mint rokonnépeink kutatója

A 75 éves Kodály Zoltánt ünnepli a nemzet e napokban, akinek életművében sokszorosán összefonódik a zeneszerző, a tudós, a pedagógus és a kultúrpolitikus munkája. Ennek az életműnek jelentős része szorosan kapcsolódik a Nyelvtudományi Közlemények célkitűzéseéhez. Kodály pályája kezdetétől fogva nagy érdeklődést tanúsított nyelvrokonaink műveltsége iránt, mélységesen átérezte az olyan összehasonlító kutatások fontosságát, amelyek a magyar hagyományt rokonnépeink műveltség-állományával vetik egybe. Tudományos munkásságában az ilyen kutatások hozták a legdöntőbb eredményeket. Ő az úttörő, aki a zene területén végezte azt a munkát, amit a „nyelvhasznító” az urál-altaji nyelvekben. Illő tehát ez alkalomból végigtekinteni eredményein.

Már első munkájában, doktori értekezésében¹ felhívja a figyelmet a magyar népdal egy sajtáságos ritmusképletére, mely a Kalevala-runok egy ritmustípusával egyezik. A nyole szótagos, kétütemű verssornak arról a fajtájáról van szó, mely nem négy-négy szótagra tagolódik, hanem hatra és kettőre; a végén két hosszú, elnyújtott hanggal. Talán merész volt ez az összevetés akkor, amikor Európa népzenejéről alig lehetett valami áttekintése a kutatónak; kétségtelen azonban, hogy az azóta megismerhető anyagban még nem merült fel semmi, ami ellene mondana; még mindig csak e két helyen ismerjük jellegzetes stíluselemként; s ha nem is mertünk rá összefüggéseket építeni, de megmaradt további kutatásra csábító lehetőségek.

¹ A magyar népdal strófászerkezete: NyK. XXXVI (1906), 95—136.

Az a tény, hogy ez a tanulmány éppen e folyóirat lapjain látott napvilágot, Kodály szoros kapcsolatát mutatja a nyelvtudomány művelőivel. Ez a kapcsolat nyelvünknek, mint legfontosabb hagyományunknak tiszteletéből ered, amit népzene kutatói munkája, a népnyelvi szövegek feljegyzése, pontos rögzítése, a nyelvjárások megismerése és szépségeinek szeretete állandóan táplált. Ez a kapcsolat a népnyelvvel érlelte meg későbbi nyelvhelyességi törekvéseit is, rádió-szózatát² s nyomában az egyetemi kiejtés-versenyeket.

Korai rokonnépi érdeklődésének köszönhető, hogy megismerkedett Ilmari Krohn zenei rendszerezésével, s hogy a magyar népzene kutatás már megindulásakor átvehette és továbbfejleszthette ezt a számunkra kiválóan használható, korszerűtlen rendszert.

Igazi eredményei azonban még csak ezután következtek, ötfokú dalaink rokonnépi párhuzamainak felfedezésével. Már Bartók pedzette ezt a kérdést, amikor könyve³ függelékében közöl három cseremisztalt Wichmann György fonográf-hengereiről, s jegyzetben felveti, nem közös eredetű-e a bennük és egyes magyar dallamokban található ötfokúság, valamint kvintváltó felépítés s nem az ilyen magyar dalok képviselik-e a legrégebbi stílust.

Ennek a kérdésnek végleges megoldása Kodályra maradt. Miután Lach gyűjteményén⁴ kívül Vasziljev cseremisztalt kutató két gyűjteménye⁵ is hozzáférhetővé vált Magyarországon, Kodálynak alkalmá nyílt megismerni a cseremisztalt tiszta ötfokú és túlnyomórészt kvintváltó zenéjét, végleg bebizonyosodott, hogy régi dallamainknak egy összefüggő stílusrétege rokonságot tart evvel a cseremisztalt dallamstílussal. Felismerését először a Balassa-émlékkönyvben⁶ fogalmazta meg. Ekkor még nem ismerte a török-mongol népek zenéjét, dallampárhuzamaink felfedezéséről sem tesz említést; témája csak a cseremisztalt kvintváltó stílusának jellemzése, mely a hasonló magyar dallamoknál tisztábban és következetesebben őrzik a stílus jellegzetességeit. A kvint-transzpozíció két formáját állapítja meg: egyik a teljesen pontos ismétlés öt hanggal mélyebben, akár benne marad a dallam ezáltal a kiinduláskor megkezdett ötfokú rendszerben, akár újba megy át; a másik a nagyjából pontos ismétlés, amikor egyes hangok megváltoznak a kvinttel mélyebb ismétlésben, hogy a dal továbbra is benne maradjon a megkezdett skálarendszerben. Ugyanilyen dallamformálási elv jelentkezik a magasrendű műzene egyik legbonyolultabb műfajában, a fugában is; s ez már a népi dallam- és hangrendszer-fejlődésnek egy arhaikus fokán is kifejlődik. Ez igen értékes tapasztalat az általános zenetörténet számára. Az így előálló eltérések viszont már esztétikai hatással is bírnak: megtörik a szigorú ismétlés egyhangúságát. Ezért van, hogy a magyar dalokban az elváltozás egyre nagyobb méreteket ölt, s végül a szigorú kvint-megfelelés visszaszorul a dallamsorok végére. Ennek tudhatjuk be, hogy a magyar dalok közt annyi az „elhomályosult” kvintváltás. Viszont az elváltozási folyamat megindulása, sőt jelentős kifejlődése is már megtörtént

² Vessünk gátat kiejtésünk romlásának. Rádióelőadás 1938. szept. 18-án. Lásd: Bp. Székesfőváros Népművelési Bizottsága 1938. okt. munkaterve. Ua. A jó magyar ejtés aktái. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1941. 26—36. l.

³ Bartók Béla, A magyar népdal. Bp. 1924.

⁴ Robert Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener. Bd. I, 3. Abt. Tschere-missische Gesänge. Wien 1929. Sitzungsab. Ak. Phil. Hist. Kl. 204/5.

⁵ V. M. Vasziljev, Marij Muro. Kazán, 1920. Uő., Marij Muro. Moszkva, 1923.

⁶ Sajátságos dallamszerkezet a cseremisztalt népzeneben: Balassa-émlékkönyv. Bp. 1934. Kny.: Magyar zenei dolgozatok. 11. Bp. 1935.

a honfoglalás-előtti időkben. Ezt igazolja Kodály egy későbbi példája, a „Felszállott a páva” és cseremisiz párja⁷; a kvinttel mélyebb ismétlés mindkét dalban először azonos elvű eltéréssel jelentkezik, s csak másodszorra pontosan. Az eltérés oka ezúttal nem lehet a hangnemhez való ragaszkodás, minthogy a pontos megfelelés is benne marad a hangrendszerben. Tehát e dalunkat már a benne jelentkező, esztétikai célú eltéréssel együtt örököltük a volgai területről.

Ezzel már át is tértünk Kodály legfontosabb eredményeire, a keleti dallam-megfelelések megállapítására. 1937-ben jelent meg A magyar népzene c. tanulmánya.⁸ Ebben már egész sor közvetlen dallampárhuzamot tesz közzé, magyarok mellett cseremisiz dalok (s egy-egy votják és nogáj tatár példa). Ezek a párhuzamok a dallamváz azonosságától sokszor dallamvonalbeli, feltűnő részletegyezésekig terjednek ki. Számuk minden újabb kiadással szaporodott: 1937-ben 12, 1942-ben 17 (és további két csuvas párhuzam az előző egyezések mellé), 1952-ben 19, s 1956-ban 22. A már meglevő párhuzamokhoz is további cseremisiz s mindegyre több csuvas változat került. Ez a 22 igen nagy szám — a stílus és a típusok általános egyezésén belül — tekintve az eddig gyűjtött rokonnépi anyag csekély voltát. Különösen feltűnő a cseremisiz és a csuvas egyezések nagy száma. Ezeknek körét Szabolcsi egészen Kelet-Ázsiáig terjesztette ki.⁹ Az ő példái azonban inkább típusbeli egyezések, míg a volgai párhuzamok — sűrűségük mellett — részletegyezéseikkel, közeli voltukkal tűnnek ki. Természetesen itt mindaddig nem vonhatunk le végleges következtetéseket, amíg rokonnépeink zenéjét csak egyenetlenül, ötletszerűen gyűjtött anyagból ismerjük. Egyedül azt a következtetést vonhatjuk le már most is biztosan, amit Kodály a következőképp fogalmazott meg:¹⁰ „... a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy már a magyarság kiválása előtt is megvoltak az akkori közösségben, s a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából.”

Természetesen nemcsak egyezések figyelhetők meg ezekben a párhuzamokban, hanem különbségek is. Ezekben már mai ismereteink szerint is feltűnnek bizonyos következetes vonások. Távol állunk ugyan még a nyelvtudomány fejlettségi fokától, mely a különböző nyelvek eltéréseit egy nyelvcsaládon belül szabályos hangmegfelelésekben tartja nyilván. De Kodály szeme előtt már felderengett hasonló szabályosságok lehetősége a zenefolklórban is. Nem lehet véletlen, hogy a legtöbb párhuzamban moll-jellegű — *la*-végű — vagy

⁷ A következő jegyzetben idézett Példatár 1. száma, valamint ugyanabban a kiadványban, a 11. lapon közölt cseremisiz dallam. Mindkettő együtt a köv. jegyzetben idézett német kiadvány 27. lapján.

⁸ A magyarság néprajza. IV. köt. A zene. Bp. 1937. Külön: A magyar népzene. Bp. 1937. 2. kiadás. A magyarság néprajza. 2. kiadás. IV. köt. A zene. Bp. 1942. Külön: A magyar népzene. Bp. 1942. 3. kiadás. A magyar népzene. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. Bp. 1952. Németül: Die ungarische Volksmusik. Bp. 1956.

⁹ Szabolcsi Bence, Morgenland und Abendland in der ungarischen Volksmusik: Ung. Jb. Bd. XVIII. 1938, 204. Ua. A melódia története. Bp. 1950., 130. Ua. Új kínai népdalgűjteményekről. Kodály- emlékkönyv, 758. Bp. 1953. (Zenetudományi tanulmányok. 1.) Bővebben: Az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. III., 3–4. sz. 1953.

¹⁰ A magyar népzene. 1952. 24. l.

dur-jellegű — *do*-végű — magyar dal áll szemben *szo*-végű cseremisiz vagy csuvas dallal. Ez lehet a magyar zene későbbi fejlődése is; erre vallana egy-egy ritka variáns-csoport, amely az általánosabb *la*-vég mellett a *szo*-véget, sőt a *do*-véget is megőrizte egyes változatokban. A keleti anyag segítségével jobban megismerjük saját dalaink sajátosságait is, és feltárulnak saját zenénk rejtett összefüggései.

Az új eredmények idejére már több-kevesebb török-mongol zenei anyag is ismeretessé vált a magyar kutatók előtt. Világossá lett tehát, hogy a dalainkban jelentkező keleti stílus a török-mongol népek közös stílusa, mely a volgai finnugor népeknél csak másodlagosan, török hatásként jelentkezik. Különösen Szabolcsi tanulmányai¹¹ különítették el az ötfokú, zárt formában építkező, török-mongol zenét a nem-ötfokú, kötetlenebb, kezdetlegesebb finnugor stílustól. Így Kodály már kimondhatta, hogy „zenénknek a mári és csuvas anyaggal egyező formái annak az ó-bolgár hatásnak emléke, melynek nyelvünk mintegy kétszáz szót köszön. Amennyire átalakulhatott e szavak tanúsága szerint az V—VII. században az egész magyar élet, annyira változhatott, gazdagodhatott a zene is.”¹²

Tehát néhány finnugor nép és a magyarok közös zenei elemei nem a finnugor rokonságból származnak, hanem a közös, vagy hasonló bolgár-török hatásból. Arra vonatkozóan, hogy hagyományainkban ősi, ugor stílus is élhet-e tovább, Kodály ezt írja:¹³ „E zene ugor és török elemeit szétválasztani ma még nem tudjuk. Arra majd akkor kerül a sor, ha a szóbanforgó népek zenéjét nem néhány véletlenül felmerült, dilettáns kézzel lejegyzett adatból, hanem rendszeres, beható, helyszíni kutatások alapján ismerjük meg.” Ezt a véleményét Szabolcsi¹⁴ és Vargyas¹⁵ vizsgálódásai után is fenntartotta.¹⁶

Ha most összefoglaljuk azokat az eredményeket, amelyek Kodály munkásságából leszűrhetők, a következő képet kapjuk. Kétségtelenül megállapítható egy honfoglalás-előtti réteg a magyar népzeneben. Ez a belső-ázsiai, török eredetű, ötfokú-kvintváltó stílusban és más ötfokú típusokban jelentkezik. A stílus azonosságán belül számos, közvetlen dallamegyezés is bizonyítja az összefüggést. Ezek legerősebben a volgai népeknél jelentkeznek (cseremiszeknél, csuvasoknál), de halványabban egészen a Sárga-tengerig követhetők. Ettől a törökjellegű, ötfokú zenétől különböző, s a kezdetlegesebb finnugor zenével egyező réteget még nem állapíthatunk meg a magyar népzeneben ugyanilyen biztonsággal.

A nyelvtudomány művelőin kívül egyelőre Kodály az egyedüli kutató, aki megbízhatóan tud kimutatni honfoglalás-előtti műveltségelemeket a magyarság mai hagyományában, s ezáltal népzeneik történetét ezer évnél is régebbi korba képes követni. De míg a nyelvészet nagy hagyományokkal rendelkező, fejlett tudomány, mely nemzedékek közös munkájával jutott el mai eredményeihez, addig a zenefolklor egyike a legfiatalabb tudomány-

¹¹ Szabolcsi Bence, Népvándorlaskori elemek a magyar népzeneben: Ethn. 1934. Ua. Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok: Ethn. 1936.

¹² A magyar népzene. 1952, 24. l.

¹³ Uo.

¹⁴ Szabolcsi Bence, Oszttyák hősdalok — magyar siratók melódiai: Ethn. 1933. Ua. Oszttyák és vogul dallamok. (Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához.): Ethn. 1937.

¹⁵ Vargyas Lajos, Ugor réteg a magyar népzeneben: Kodály-émlékkönyv, Bp. 1953. 611. l. (Zenetudományi tanulmányok. 1.)

¹⁶ Die ungarische Volksmusik, 58.

szakoknak, ahol Kodály eredményeihez hasonlóval még egy nemzet sem büszkélkedhetik. Teljesítményével tehát öntudatosan állhatunk a világ tudományos közvéleménye elé, a nyelvrokonainkra vonatkozó kutatásban pedig minden bizonnyal előkelő helyet biztosított a magyarságnak.

Kodály azonban nem maradt meg a tudományos eredményeknél. Az ő egyéniségéből, művészetpolitikai terveiből következik, hogy a tudományos eredményeket pedagógiai és művészeti téren is érvényesítette. Iskolai tankönyvében¹⁷ a magyar népdalok mellett Kalevala-dallamokat és a volgai népek dalait adja a tanulók kezébe (természetesen magyar szöveggel). Ezzel két célt is kíván szolgálni. Először: a legrégebb, legmagyarabb zenei anyagot akarja az eredetibb rokonnépi dalokkal értelmezni, egyúttal rokonságunk megismertetésével széles keretbe illeszteni. Másodsor: pedagógiailag kitűnően használható, kis hangkészletű dallamokat akar adni az énektanuló gyermeknek, hogy a hangsorok fokozatos kialakulásának kezdeti stádiumairól való példákön nevelkedve, zenei felfogó képessége fokozatos fejlesztésével vezesse a bonyolultabb formákig. Hasonló meggondolások vezették, amikor kis, kétszólamú gyermekkarokban feldolgozott egy sor cseremisiz, csuvas és más rokonnépi dallamot: először a *Bicinia Hungarica*-ban,¹⁸ majd az *Ötfokú zene*¹⁹ füzetében. S amikor ma szerte az országban, iskolákban, és rádióban felhangzanak ezek a dallamok magyar gyermekek ajkán, akkor nemcsak a magyar kultúrát építi, hanem rokonaink zenei műveltségének kibontakozásához is jelentős segítséget nyújt.²⁰ Reméljük, nemsokára ők maguk is élni fognak a Kodály-nyújtotta lehetőségekkel.

Reméljük, a 75 éves jubileum nemcsak az ünneplés és visszatekintés pillanata lesz, hanem a továbblépésé is. Közvetlenül a jubileumi év előtt — közel húsz évi idő után — megjelent végre Kodály összefoglaló munkája német nyelven, s ez lehetővé teszi eredményeinek széles körben való megismerését. Ezzel talán további lehetőségeink nyílnak meg arra, hogy eljussunk rokonnépeink zenéjének alapos ismeretéhez, és fel tudjuk deríteni a magyarság zenei műveltségének összes hozzájuk vezető útjait.

VARGYAS LAJOS

Emlékezés Kaarle Krohnról halálának negyedszázados évfordulóján

Amikor a nevét így svédesen, *ú-val* ejtve („Krun”) kimondom, ifjúkor ibenyomásainnak tömege rajzik fel emlékezetemben. És ezeknek a benyomásoknak az ereje nem csökken, csak nőttön-nő, amint saját élettapasztalatunkkal színeződve bukkannak fel újra a tudatunkban.

KAARLE KROHN központi alakja volt a finn folklór kutatásoknak apja halálától, 1888-tól kezdve egészen élete fogytáig, 1933-ig. Ha valakinek a nagyságát aszerint kell mérni, hogy mekkora hatással volt kora tudományára, s milyen helyet foglalt el

¹⁷ Iskolai énekgyűjtemény. I. Bp. 1943.

¹⁸ *Bicinia Hungarica*. I—IV. Bp. 1942.

¹⁹ *Ötfokú zene*. I—IV. Bp. 1945—48.

²⁰ Annál sajnálatosabb, hogy a cseremisiz népzene legújabb, reprezentatív kiadványa, a *Marij kalük muro* (Moszkva—Leningrád 1951.) c. mű, mely igen részletes összefoglalást ad a cseremisiz folklórral foglalkozó kutatókról és népszerűsítőkről, Kodályt és a magyar népzene-kutatást teljesen említés nélkül hagyja.

szaktársai között, akkor őt a legnagyobb tanítómesterek és szervezők közé lehet sorolni. Ma már megvannak a történeti távlatok ennek a megállapításához. Apja, Julius Krohn, a sokoldalú Kalevala-kutató, vallás- és irodalomtörténész, hozzá képest még szűk hatáskörben mozgott: az egyetemen Ahlqvistnak, a vele ellenkező felfogású nyelvész professzornak hivatali alárendeltje volt, s az ő magántanáraként, illetőleg helyetteseként működött. Úttörő munkáinak sikerét meg sem érhetette; munkáinak sajtó alá rendezését éppen fia vállalta, aki ezáltal apja szellemi örökségének folytatójaként lépett fel. Irodalomtörténész lett, mikor kiadta apja finn irodalomtörténetét, és vallástörténész, mert közre bocsátotta annak „A finnugor népek pogány istentiszteletéről”-ről írt és nálunk később magyarul is megjelent könyvét. Azután folkloristaként folytatta munkásságát, mint aki már diák korában elkezdte a népköltési gyűjtést, s doktori értekezését még apja irányítása alatt a népmese-kutatások területéről dolgozta ki. Innen fogva a finn énekköltészet bő forrásai mellett ütött magának tanyát munkálkodásra.

Az 1890-es években még magántanár és a finn gyűjtés szervezője, de a következő század első évtizedében megírja és kinyomatja nagy összefoglaló munkáját a Kalevala énekeinek történetéről, 1908-ban professzor lesz (folklorista minőségében első a világon), s alig múlik el néhány év, mikor már nemzetközi szerepet tölt be szakmája irányításában.

Elmondhatjuk róla: a fiatal, nem több, mint másfél évszázadra visszatekintő folklór tudománya máig alig mutathat fel olyan egyéniséget, akiben, mint benne, úgy együtt lennénk találhatók mindazok a jellemző folklorista vonások, amelyek a népköltészet kutatóját megkülönböztetik a rokon szakok képviselőitől. Szinte a folkloristák prototípusának tűnik fel mai mértékkel mérve is, hiszen benne a gyűjtés gyakorlata egyesült a tudomány példaadó művelésével, szervezési rátermettséggel és a külföldi kapcsolatok hivatásszerű ápolásával.

Agilis, könnyed, közmondásosan szeretetreméltó nyugati egyéniség egy nehézkes és szívós északi világban. Lelkesedve lelkesítő tanára egy olyan tanítványi seregnek, amely az ő vezérkedését elfogadva a folklór kutatását Finnországban megszervezte. Jelentősége azonban ugyanakkora, ha nem nagyobb, nemzetközi vonatkozásban. Maga mögött tudva a finneknek kívül a skandinávokat és az észteket, ez a rugalmas tudós-agitátor az első világháború — mondhatnók: kapuzárás — előtt hozzáfogott a folklór nemzetközi megszervezéséhez. A szervezetet, az FF-et, a háború szétvetette ugyan, de kiadványsorozata, az FFC. (= Folklore Fellows Communications), jóval túlélte s még ma is folytatódik. Finnország úgy került be a folklór történetébe, mint annak élenjáró országa. E véleményem alátámasztására talán elég, ha e helyen még a Suomen Kansan Vanhat Runot (A finn nép régi énekei), meg a Krohn szerkesztésében megjelent Suomen Suvun Uskonnot (A finnugor népek vallása) kötetekre utalok, és az intézmények közül a Finn Folklór Archivumot (Kansanrunousarkisto) nevezem meg. Azok az alapvető létesítmények és szervek, amelyek a finn KROHN nevéhez fűződnek, vagy legalábbis irányítása alatt valósultak s izmosodtak meg, nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy Finnország a nemzetközi folklórban számbaveendő tényező fog maradni.

Egyéniségének „nyugati” vonásait említve azonban lehetetlen rá nem mutatni munkásságának „keleti” vonatkozásaira is. Az a kor, amelynek munkásságát szentelte, egyúttal a nyelvészet kivirágzásának ideje. 1900-ban megalapítva a Finnisch-ugriscche Forschungen című folyóiratot, SETÄLÄ, a nyelvész, KAARLE KROHN, a folkloristát vette maga mellé néprajzi társszerkesztőül. Nyelvészet és etnográfia közel álltak egymáshoz; mindkét tudományra természettudományi exaktság és elemzés nyomta rá bélyegét. A nyelvészekkel való együttműködés okozta, hogy a folklórban és a néprajzban sokáig ébren maradt a néphagyomány finnugor eredetű elemeinek problematikája. Így történt, hogy az FUF-ban — mint ezt kivált az 1900—1904. évi bibliográfiai anyag feldolgozása és publikációja mutatja (FUF. I, III, VIII, IX. Anz.) — nemcsak a legegységesebb finnugor tudományos érdekeket szemmel tartó szerkesztők, hanem magyar munkatársaik érdeméből is: a magyar szempont is folytonosan figyelemben részesült, s régebb évfolyamaiban a FUF. ilyen értelemben voltaképpen a magyar néprajz egyik külső orgánumának volt felfogható.

E keleti program érvényesítésében KAARLE KROHN mint szervező is tevékenyen részt vett. Gondoljunk az etnográfusokra, akik keze alól kerültek Oroszországba, a rokonnépekhez, vagy legalább e rokonnépek kérdéseire is kiterjesztették vizsgálódásaikat (pl. AARNE, MANSIKKA, HÄMÄLÄINEN, HOLMBERG-HARVA). De a kelet felé tájékozódásnak lecsökkentek a lehetőségei az első világháború kitörésekor, és ugyanakkor megszűntek a kapcsolatok a néprajz területén legalább is másfél évtizedes Magyarországgal. Amikor magam mint fiatal ember Finnországba kikerültem, mintegy e korábbi lelkes érdeklődés csendes visszhangja rezgett körülöttünk, a tudományos atmosz-

férában. A magyar ember felbukkanása figyelmet támasztott. Felébredt az egymásra-utaltság érzése. S az ifjú ember kedélyére nem maradhatott hatástalan az a szíves fogadtatás, amelyben neki ott hétköznapi tanulmányai során része volt.

Naív és lelkes volt a közhangulat egyébként is a távoli rokonnép, a magyar iránt. Ezt az iskola is felkarolta és terjesztette. Példaképp egy verset említek, amely tárgyilag éppen ide tartozik. Szerzője ugyanis KAARLE KROHN, Väinö álnéven — a ballada címe pedig „Ferencz Rényi”. A „Kantale” címen iskolás gyerekek részére 1927-ben második kiadásban kiadott verses antológiában akadtam rá, mint tőle közölt egyetlen, szavalásra alkalmas költeményre. Később megtudtam tőle, hogy egy újság-cikk alapján írta. Krohnék családjában a magyarságszeretetnek ez a megnyilvánulása nem volt előzmény nélkül való: Kaarle Krohn apja eredetiből fordított Petőfi-verseket, öccse, Ilmari Krohn, az ismert zenetudós pedig szintén megtanult magyarul. Nos, hogy érzékeltessem azt a légkört, amely bennünket, e folyóirat szerkesztőjét s utána néhányadmagunkat akkor fogadott, el kell mondanom ennek a versnek a tartalmát.

Témája a szabadságharc leveretésének szomorú korszakából van merítve. A hazafi eszményi önfeláldozását magasztalja hőseiben. Rényi Ferenc Haynau előtt áll, aki tőle akarja kiesikarni a lázadó magyarok titkait. Mikor ez nem sikerül, édesanyját, hűgát vezeteti elő, hogy agyonlővesse. Rényi Ferenc inkább elnézi, hogy hozzátartozói elpusztuljanak, de nem szól semmit. Ime egy versszak a költeményből:

Vaiti seisoo Ferencz Rényi
huulin liikumattomin;
vaiti oli suu, ja vaiti,
vaiti oli sydänkin.

Magyarul:

Némán áll ott Rényi Ferenc,
nem szól, ajka nem mozdul;
hallgat a száj, de a szív is
hallgat mozdulatlanul.

Ebben a büszke pátoszban, mintegy Garay Kontjának szellemében, folytatódik és emelkedik a hatásos és megrázó tartalmú elbeszélő költemény. Végül is a hőhér Haynau az ifjú hős fiatal feleségét vezeteti elő. Ez kétségbeesik mindkettőjük sorsán és unszolja a férjre a szólásra. De Rényi Ferenc csak elvörösödik és elfordul tőle. Haynau pribékjei feleségét is agyonlövik. S mikor utolsó szavai átokkal illetik a hőst, emez összerezzen, elméje elborul, szót sem szól most sem, de a katonák s maga Haynau tábornok is elnémulnak a megilletődéstől.

Érthető: egy oly országban, amely ilyen, a múlt századból fennmaradt eszményi rokonszenvet táplált irántunk, szükségképpen jól kellett éreznie magát az oda érkezett magyarnak. Arra, hogy ez így volt, még vissza fogok térni.

Most, hogy az évforduló alkalmából KAARLE KROHN emlékét törekszem felújítani, vezérlő szempontra van szükségem mondandóim összefoglalásához. Ez a szempont már felvetődött, mikor azzal kezdtem, hogy a mester nagyságát hatásánál fogva lehet lemérni. KAARLE KROHN nevezetes tényezője volt a maga korának egyebek közt azért is, mert sok tanítványt nevelt. Noha szaktársainak egy része tőle tudatosan eltérve fejtette ki saját egyéniségét, valamiképpen mindenki beállt a tőle képviselt rendszerbe, s ebben az összefonódottságban s a kutatóknak egymáshoz viszonylásában alakult ki annak a kornak, a folklór virágkorának, sajátos képe. Nézzük meg hát: milyen volt KROHN hatása legközelebbi munkatársaira s e sorok írójára, aki beállt iskolájába. Talán nem lesz érdektelen, ha előbb néhány finn nevet felsorolok ebből a kutató gárdából.

Legszorosabban KAARLE KROHN mellé állt ANTTI AARNE, a nagy mesekutató. Ő mintegy a népmesekutatói szárnyát alkotta annak a széles frontnak, amelynek mozgató szelleme a Kalevala-kutató KAARLE KROHN volt. Mint a talalós kérdések összehasonlító vizsgálója is részt vállalt az „iskola” munkaprogramjából. Másik, őt több évvel túlélte, elmélyült, de kisebb munkásságú tanítványa, V. J. MANSIKKA, a szláv, meg részben (NIEMVEL együtt) a balti-szláv vonalat tartotta kezében, és főleg a ráolvasások és egyéb vallási — költői — hagyományok kutatására összpontosította figyelmét. Őket nevezhetjük, jobbról és balról a mester afféle szárnysegédeinek. A többiek hozzá viszonyítva különfeleképpen foglaltak állást. UNO HARVA, a későbbi nagy vallás-kutató, valahonnan KROHN szoros környezetéből indult el, s az etnológusokhoz pártolva, magát sokban függetlenítette tőle, mégis (főként a Kalevala énekeit történetileg értékelő)

elfogásával a közelében helyezkedett el. A. V. RANTASALO, a babonák specialistája, szintén félrhzúzódott és nem vett tevékenyen részt a folklorisztikai vitákban.

KROHN hosszas uralma alatt azonban időközben a finn folklorban jelentős ellenzéki crök is vonultak fel. Elsőnek kell említenem E. N. SETÄLÄT, az ismert nyelvész és egyszersmind Kalevala-kutatót. Sampo-könyvének nem eredményei által, hanem kritikájával volt hatása a következő nemzedékre. VAINÖ SALMINEN, a legnagyobb énekvűjtők egyike, KROHN későbbi tanszéki utódja, elsősorban erre a kritikára támaszkodva igyekezett semlegesíteni a „finn iskola” finnországi hatását. Az utóbbinak tanítványai előszeretettel hivatkoztak A. R. NIEMIRE is, KROHNnak egy eredményeiben már túlhaladott, de vasszorgalmú követőjére, aki, mikor rövid időre professzorrá lett, szintén ellenzéki hangokat hallatott vele szemben.

E két-három ellenzéki folklorista nevének említésével már tulajdonképpen átléptünk a jelenbe, hogy a jelen helyzetet is érinthessük röviden a kitűzött szempontból. MARTTI HAAVIO, korunk legismertebb Kalevala tudósa, eredetileg KAARLE KROHN szárnyai alól került ki (mint mesekutató), de néhány év múlva mind határozottabban fordult új irányba, feltehetőleg a svéd C. W. VON SYDOW hatása alatt. Ő van hivatva jelenleg a Kalevala költészetéről alkotandó korszerű, tudományos vélemény megfogalmazására. Felesége, ELSA ENÄJÄRVI-HAAVIO (ki néhány évvel előzőtt halt meg) megítésem szerint szorosabban megmaradt a régi vágányon, inkább mint bárki más a finn énekköltészet újabb kutatói közül. Ezek közül JOUKO HAUTALA és MATTI KUUSI érdemel legtöbb figyelmet. Velük nagyjából be is fejezhetem körszemlémet, róluk csak annyit jegyezve meg meg, hogy HAUTALA SALMINEN szellemében, de KROHN módszerével lépett fel két nagyobb énektanulmányában, míg később (tudománytörténeti műveiből ítélve) higgadtan egyeztető útra nem tért, KUUSI-ról pedig, hogy általában a HAAVIO-tól tört új csalápon halad bátran tovább, KAARLE KROHN-tól inkább távolodó (és stíluskritikai észleletekre hagyatkozó) irányban.

Íme, ha összegezzük az eredményt, a felsoroltakból több személy tartozik az ellenzék táborába, mint az itt csak hiányosan, a legnagyobb neveltek képviselt tanítványi seregbe. Így szokott az lenni többnyire, hogy a mester eltávoztával — kivált, ha az már nagyon régen tekintélytisztre emelkedett — az ellenzéki állásfoglalások jutnak inkább túlsúlyra. De KAARLE KROHN emlékét nem kisebbíti, csak növeli az, hogy vitáznak vele, hogy a következő nemzedékek az ő műveinek a tanulmányozásából tanulnak, és az ő tapasztalataiból merítenek maguknak tanulságot. Ez bizonyítja azoknak a problémáknak a tartós voltát, amelyekkel foglalkozott, s mutatja egyben ismereteinek alaposságát azzal, hogy számbavételüket ma sem mellőzheti senki.

Ezek után, remélem, megengedhető, hogy annyi idő múltával magam is egy kis adalékkal járuljak hozzá tovatúnó alakjának megismertetéséhez. Nem szólok munkásságának tényszerű eredményeiről, mert műveinek méltatását és felfogásának vázolatát két másik tanulmányom számára tartogatom (melyek közül az egyiket a mesekutatás finn módszere kérdésének, a másikat a finn folklor fejlődésének óhajtom majd szentelni). De hadd érintsem itt elsősorban személyes emlékeimet, amelyeknek elmondására a tudományos értekezés alkalmatlanabb műfaj, mint a szubjektívabb emlékezés, s feleljek az idők távolából arra, hogy mit jelentett nekem, a magyar ösztöndíjasnak, KAARLE KROHN-nal való megismerkedésem.

1931. október 17-én jelentkeztem nála először Helsinkiben, Laivurinrinne 2. szám alatti lakásán. A professzor már ekkor nyugalomban volt, tehát az egyetemen nem tanított, de a tudományos közéletben a legfontosabb pozíciókat töltötte be (pl. elnöke volt a Finn Irodalmi Társaságnak). Irodalmi munkásságának végső természet aratta le éppen. Abban az évben pl. három könyve jelent meg: egy a lírai népdalok történetéről, egy összefoglaló kalauz Kalevala-tanulmányai eredményeiről (finn nyelven, minthogy legutóbbi ilyen tárgyú munkáit „Kalevalastudien” címen németül adta ki) és egy ma is emlegetett műve a népmesék kutatásának kritikai áttekintéséről (németül, FFC. 96). Ezek voltak az utolsó nagyobb önálló kötetei. Külföldiek sűrűn keresték fel, de ezek között nem voltak magyarok. Az első világháború előtt félbeszakadt elég gyér előzmények után, egyik tanárom, GOMBOCZ ZOLTÁN előrelátó intézkedése folytán csak akkor, a 30-as évek elején vált újra lehetségessé, hogy országaink között személyes érintkezésen alapuló kapcsolatok alakuljanak ki.

KAARLE KROHN-t, a 70. évébe lépő nemzetközileg elismert tudóst, aki nyelvész kartársai révén ismerkedett Magyarországgal, nem lepte meg a függetlenné válása óta felvirágzott Finnország iránt magyar részről szinte késve megnyilvánult érdeklődés. Már legelső találkozásunkkor gyakorlati oldaláról fogta fel feladatát. Tanácsal látott el, hogy kiket hallgassak az egyetemen, és a folklorista nevelő évtizedes gyakorlatával jelentette ki, hogy egy finn népballada elemző kidolgozását fogja rám bízni.

Szinte egész ösztöndíjas tanulmányidőm alatt foglalkoztam a finn ballada (A gyllos betegségről szóló runó, Hiihtävä surma: Kanteletar III. 60.) fejlődéstörténetének aprólékos kidolgozásával a Krohntól propagált ún. „finn módszer” előírásai szerint. Mondhatom, hogy amennyire vonzott különlegessége által, ugyanannyira taszított is ez a munka, mert tanulmányaimban nem voltak meg hozzá a probléma kibontásának lélektani előfeltételei. Ki látott olyat, hogy egy népdalt, sorról-sorra, sőt szóról-szóra kelljen végigelemezni, s valamennyi (30-egynéhány) változatából összehasonlító eljárással kikövetkeztetni fejlődése útját — Karjalától Inkeriig —, sőt eredeti szöveg szerinti alakját! Ez a fásasztó művelet nem nagyon nyerhette meg a tetszését egy olyan ifjúnak, aki Magyarországról jövet történeti távlatokban szeretne nézni az irodalmi jelenségeket, s történeti problémálatását népköltési kérdésekre is átvinni igyekezett! A kijelölt munkát elvégeztem. Bár az nyomtatásba nem került, a tanulás nem maradt el. Egészen közel férköztem általa KAARLE KROHN gondolatrendszeréhez.

Tanulmányévelem első hónapjaiban állandóan e ballada körül folyt köztünk a beszélgetés. Mesterem megadta a technikai utasításokat s kezembe adta finn vezérfonalul Kalevala-kérdések („Kalevalankysmyksiä”) című művét. Leginkább a Finn Irodalmi Társaságban találkoztunk, amelynek kéziratára őrzi a finn népköltészet eredeti feljegyzéseinek anyagát. Ugyanakkor, amikor ilyen módon KAARLE KROHN szemináriumi mentorom lett, egy másik professzor, az előbb már említett MANSIKKA, azzal a hallatlan előzékenységgel örvendeztetett meg, hogy külön az én számomra tartott néhány (együttvéve hat) egyetemi előadást bevezetésül a finn folklór ismeretébe.

De eljött az 1932. év: az utolsó előtti KAARLE KROHN életében. Ez hozta meg nekem a vele való együttműködés igazi gyümölcseit. Barátaim közbenjárására és egyenes unszolására ugyanis január 2-től egészen június 9-ig e nagy tanár lakásában bérelhettem hónapos szobát. Ez az utcai kis szoba az előszobából nyílt és szomszédos volt a professzor dolgozószobájával. A professzor akkor éppen a finn mitológia körében végzett kutatásait kezdte összefoglalni német nyelven, majd pedig Thompson Motif-Indexének korrektúráit javíttatta. Naplóm tanúsága szerint a KROHN társaságában hallottak, többek közt az Amerikából január végén érkezett folklorista vendéggel, ARCHER TAYLORral folytatott megbeszélések voltak számomra finnországi tanulmányaim idején a legnagyobb élmények. Páratlanul kedvező helyzetem, hogy idegen létemre fél évig tagja lehettem a Krohn-családnak, arra csábít most, hogy történeti analógiákat keressek. REGULY érezhette magát így Szentpétervárott az öt felkaroló BAER környezetében, vagy talán JANKÓ JÁNOST említhetném, akinek a családjá birtokában levő finnországi naplója tele van a finnugor régészetet megalapító öreg ASPELIN gondoskodásának szerető felemlegetésével.

KAARLE KROHNNAK, a valóságban gondolkodó tudósnak és kutatónak, már ekkor nem voltak finnugor elképzelései. A folklórban már jó ideje leszámolt az örökségen alapuló elméletekkel. Aligha tévedek tehát, ha úgy vélem, hogy elsősorban nem a rokonnép fiát látta bennem, hanem a szakmailag érdeklődő kezdő fiatalembert. Mégis, visszagondolva együtt töltött estéinkre, azt kell gondolnom: közelebb férköztem szívéhez, mintha valamely valóban „idegen” nép fia lett volna a helyemben.

Hogy miről folyt közöttünk a szó naponként néha többször is, annak az elmondására ez alkalommal nincsen bővebb terem. Nemesak Helsinkiben, hanem Jyväskyläben, a nyári egyetem ideje alatt is, ahová az ő és SETÄLÄ előadásait meghallgatni mentem, módomban volt vele sűrűn eszmét cserélni. Kezébe adtam SOLYMOSSY SÁNDORNAK német és francia nyelven megjelent tanulmányait, hogy róluk véleményt kérjem. Napokig egyébről sem társalogtunk, mint SOLYMOSSY elméleteiről. Megismerttem őt GRAGGER válogatásában a magyar népballadákkal. De persze a finn problémák álltak hozzá közelebb. S éppoly szívesen beszélgetett a népmesekutatásokról, mint a Kalevala énekeinek sokféle problémáiról, s hol mellékesen, hol kérlelve, bele-beleereszkedett a finnugor mitológia némely kérdéseinek fejtegetésébe is. Még felbecsülhetlenebb kincs maradt — feljegyzéseimben megörökítve — az élete alkonyán álló tudósnak előttem, külföldi előtt tett egy-egy megragadó vallomása és tanácsa. (Atyai tanácsainak némelyike: hogyan kellene a magyar folklór kutatását igazán felvirágoztatni, negyed század múlva is megőrizte időszerűségét.) Ilyenkor úgy éreztem, öröme telt benne, hogy könyvtárszobája csendjében, hintaszékében ringatva magát, megegyeszer átadta magát távoli vendége előtt gazdag élete különféle benyomásai átélésének és újra-elbeszélésének. Nekem pedig nem volt edesebb gondom, mint mondandóit akkori friss emlékezetemmel minél jobban felfogni, s azután szobámba visszavonulva azon nyomban leírni.

Mire ezek a tudós problémákkal terhes hónapok elmúltak, bizonyos, hogy más emberként hagytam ott Finnországot, mint amilyenül oda elmentem. Történeti látásom földrajzi problémaérzéssel bővült. Hazám néprajza szomszédjaihoz való viszonyá-

ban vált számomra problematikusá. Megtanultam becsülni az összehasonlító módszert, és ráeszméltem arra, hogy elemzés nélkül nem tudunk történeti eredményekre sem eljutni. Hatalmas benyomást tett rám annak a felismerése, hogy milyen elengedhetetlen az anyaggyűjtés az alapos, részletekbe menő kutatásokhoz. Ha a hazai tudományosság ezáltal veszített is előttem valamit addigi tekintélyéből, másfelől vonzott a hazai táj, hogy azon valami hasonlót kísérleljek meg, mint amit a finnknél — KROHN-nál és más néprajzi kutatóknál — találtam. Szomorú, de nem csak rajtam múlt, hogy ebből a szép elhatározásból még csak kevés valósult meg, illetőleg vált eddig láthatóvá. KAARLE KROHN emléke legkevésbé sem tehet róla. Ha valamit mégis megkísérleltem olykor felmutatni, abban az ő kezdeti ösztönzésének hatása mindenestre benne van. Tanítványának tartom magam még oly kérdésekben is, amelyekben nem érthetek vele teljesen egyet. Emberi magatartása keltette fel bennem a tudományos munkára való elhivatottságnak az érzését. Emlékét híven megőrzöm és nem felejttem útra bocsátó, kedvesen bízató mosolyát sem, amíg élek!¹

KOROMPAY BERTALAN

Hogyan lett Szarvas Gábor a finnugor nyelvrokonság híve

SZARVAS GÁBOR huszonhárom éves korában, vagyis 1855-ben, az egyetem jogi karán eltöltött öt félév elmúltával, nehéz betegsége miatt, kénytelen volt tanulmányait abbahagyni. Mintegy harmadfél évig tartó szünet után, 1858-ban baráti tanácsra tanári pályára lépett. Akkor ugyanis tanárihiány miatt megokolt esetben a hivatottság igazolásával alaki képzés nélkül is lehetett tanításra alkalmazást kapni. Szarvas a pannonhalmi benedekrendi gimnáziumban fejezte be középiskolai tanulmányait, s itt kiváltképp a klasszikus nyelvekben alapos tudásra tett szert, s ezért tanári pályáján szakjaul a latin és a görög nyelvet választotta. Ezt a két tárgyat tanította tanárkodásának nem teljesen negyedszázadig (1858—1881-ig) tartó ideje alatt, működésének mind a négy helyén, Egerben, Baján, Pozsonyban s Pesten. (Közben fenti szaktárgyairól 1865-ben megszerezte a tanári képesítést.) Mindjárt tanári munkásságának kezdetén úgy érezte, természetadta tehetségével hírlapi cikkek írására is vállalkozhatik. S ezért, már első állomásáról, Egerből humoros hangú tudósításokat küldözgetett a „Hölygfutár”-nak. Ennek a lapnak 1859. évi nov. 22-én megjelent 139. számában „Az egri gyümölcs kiállítás”-ról írt tréfás ismertetést. Karcolatában csak úgy mellékesen, a finnugor összehasonlító nyelvészet törekvéseinek s módszerének kigúnyolására — mondhatnók: az akkori közszellemnek megfelelően — tettetett komolykodó hangon etimológiáját adta a *gyümölcs* szónak.

Tudománytörténeti érdekességüknél fogva közöljük itt a „Hölygfutár” porosodó köteteiben eltemetett, bohószkodó, sziporkázó cikkből a minket érdeklő, itt következő sorokat. „A gyümölcs, jeles philologusunk Penészesi szerint — írja Szarvas, *P—a* jelzéssel közzétett cikkében — a csuvik kűm (ág) s a vojtyák csan (fa) szóktól származik.”

„A magyar nyelv egyik sajátsága — úgymond nevezett tudósunk, — hogy a kemény hangokat lágyakkal szereti fölcserélni, pl. *diszno* *gyisznó*; így lett lágyítás által a *kűm*-ből *gyüm*. Ami a *csan* szónak átváltoztatását illeti, az következőképp történt: tudjuk, hogy *csan* fát jelent; miután azonban az életerő a *csan*-nak (fának) közepén, tehát az *a*-ban van: következik, hogy ez a főhang benne; a mi fő, az, egyúttal első is: ezen *a*-t tehát *ö*-vé változtatván, s ezen *ö*-t a *gyüm*-szóhoz függesztvén, lesz: *gyümö*; ha most tovább megyünk, s figyelembe veszszük, hogy a *csan*ban (fában) *cs* a tető, tehát hogy ez van legtávolabb a földtől: következik, hogy *cs* lesz az utolsó hang, az *n* pedig *l*-lé változva eleje jó; így aztán kikerül a *gyümölcs* szó, mit sokan elég helytelenül, eredetinek tartanak.” Így beszél Penészesi.

E származtatás oly világos és könnyű, hogy bármely avatatlan is megértheti: a miért is én sokkal elmésebbnek találom tudós Dohosi véleményét, ki a gyümölcsöt ezen cseremis szótól származtatja: *csup—csejoksze*, mely tulajdonképen *kefét* jelent.

¹ Biztatását utánam is elküldte Magyarországra. 1933. május 21-én írt leveléből idézem: „Kodissamme oli meidän ilo Teidät pitää ja sijan saitte Te sydämässämmekin. Meille Te edustitte Unkarin nuorisoa, joka on nousut uutta tulevaisuutta kansalleen luomaan. Siinä työssä ei tarvitse voimiaan epäillä. Vilpítőn harrastus ja oikea asia ovat päätekijöitä.”

A legmélyebb tudománnyal s bámulandó logikával írt értekezést helyszúke miatt mellőzöm, csak annyit jegyezek meg, hogy elgondolva: hány éjet áldozott föl tudósunk e szellemi bírálathoz, egyetlen, hogy lelkünk el ne szomorodjék, midőn úton-útfélen hallanunk kell a vandalizmus (ujonc-írók) éretlen elménkedéseit!

— Pedánsabb embert nem ismerek a philolognál, — mondá valaki egy társaságban.

— Szerintem legjobb volna őket *rágódiaknak* nevezni; mert higyjék el önök, a philolog napokig is elrágódik egy szón, s addig csúri-csavarja a dolgot, míg az *x*-ből *a*-t nem csinál.¹

Ezután a gúnyos nyelvészkedés után így folytatja Szarvas tudósítását: „De hogy visszatérjünk a gyümölcsre: a gyümölcs az, mi által a teremtő a fentartást létesíti; azért van minden dolognak gyümölcse.”

Szarvas Gábor halála előtt két évvel a Nyelvőrnek 1893. évfolyamában „Keresetek az igazságot” c. nagy jelentőségű cikkében beszámol ennek a gúnyolódó írásának keletkezéséről. „Szóba kerülvén egy alkalommal, a miről akkor hallottam először, a ’finnezők bolondoskodása’, még az nap lefirkantottam egy levelet a Hölgyfutár számára, a melynek akkorta vidéki levelezője voltam, s mérgemnek [helyesen: m e r g e m e t] egy elméskedni akaró allotriába öntöttem ki...” (Nyr. XXII, 442).

Ellenkezett volna Szarvas határozott, öntudatos, férfias egyéniségével, ha ezt az ifjúkori tévedését menteni, vagy legalábbis szépíteni törekedett volna. Leplezetlen őszinteséggel nyilatkozik róla más alkalommal, milyen gyenge lábbon állott még ekkorában tudás dolgában. „Csak midőn Pozsonyba kerültem s az ottani könyvtár átvétele s további gondozását reám bízták, csak akkor ijedtem vissza magamtól, csak akkor láttam át, hogy tudatlanságom akkora volt, hogy a bajai piac közepén bátran fölállíthatták volna obeliszknek.” (Nyr. XXIV, 490).

A „Keresetek az igazságot” c. cikkből tudjuk meg aztán, hogyan fordult komoly érdeklődése az összehasonlító nyelvtudomány felé.² Pozsonyi tanárkodása idején szakkérdésről beszélgetve, egy tanártársra felhívta figyelmét az NyKra, de ő ezzel a megjegyzéssel ütötte el a jóakarató tanácsot: „Halszágú tudomány nem kell!” Az ügyesen vitázó ellenfél, amikor elébb meggyőződött róla, hogy ifjú társa egyáltalán nem ismeri az idézett folyóiratot, ekképpen vágott vissza: „S nem röstelled, ítéletet mondani oly kérdéstről s oly munkáról, amelyről tudomást se vettél, bele se pillantottál?!” „E megérdemelt szemrehányás — írja Szarvas — zavarba ejtett, átláttam, hogy teljes igazam van; s legelső dolgom volt, hogy az említett folyóiratnak addig megjelent összes évfolyamait könyvtárunkból kivettem s legott olvasásához fogtam.” De azt is elmondja Szarvas, hogy meglehetősen tartózkodással kezdette a folyóiratot tanulmányozni. Minthogy azonban minden cikket végigolvasott, sorra megvilágosodtak előtte a nyelvrokosságok mindaddig kétséges színben mutatkozó igazságai. Mindjárt az 1864-ben megjelent harmadik kötetben bő alkalma volt, hogy Hunfalvy Pál közléséből Ahlqvistnak a magyar és a finn nyelv rokonságát kutató vizsgálódásai, „nyomozásai” eredményével megismerkedhessék. Mintha csak a maga teljességében Szarvasnak szólott volna ez a tájékoztatás s benne különösen az itt idézett néhány sor: „Való ugyan, nálunk, finneknél, a kérdést [a rokonság kérdését] — írja Ahlqvist — rég eldöntöttnek tartják, minélfogva, úgy látszik, nem is szükséges arra időt vesztegetni: Magyarországon ellenben a finn rokonság heves ellenmondásra talál, s a nyelvész, ki azt szóba hozza, sok megtámadásnak teszi ki magát. Mi finnek inkább csak a k [én ritkítottam- D. Sz.] elfogadtuk, hogysem megvizsgáltuk volna az említett rokonságot. Ha most én is, Ahlqvist, azt létezőnek fogom bemutatni, ne gondolja senki, hogy finn létemre, dicsekedni akarnék a magyar rokonsággal. ... a finnek az európai irodalmat a Kalevalával gazdagították meg, s ezért meg a magyarok lehetnek irigyeink. Ha még is a magyarok a finn rokonságot szégyenlik, az csak a dolgok nem-ismeréséből és a túlságos nemzeti büszkeségből történik, mely közönséges a magyaroknál.” Ahlqvistnak ehhez az utóbbi mondatához csillag alatt hozzáfűzi Hunfalvy: „Talán nem is lehet mondani, hogy a magyarok szégyenlik a finn rokonságot; ha van is itt-ott, ki »a dolgok nem-ismeréséből« ítélt, az nem képviseli az irodalom ítéletét.” (NyK. III, 20). Az NyK. tanulmányozásának

¹ A tréfás etimológiát megtaláljuk még Szarvas Gábornénak, az Új Magyar Szemle 1900. é. okt. 15-i számában férjéről közzétett meleg hangú, művészi megemlékezésében is. Ez a kegyeletes életírás megérdemelné, hogy a nyelvműveléssel foglalkozók számára hozzáférhető helyen, újra megjelenjen. Az írásból kiérző őszinteség ma is elevenen hat az olvasóra.

² Vö. még BALASSA JÓZSEF, A Magyar Nyelvőr története 14—5. — A SZERK.

eredményeként Szarvas megvallja aztán: „Midőn azonban a többi cikkeken s a következő évfolyamokon is keresztül dolgoztam magamat, bár iparkodtam, hogy meg ne tántorodjam s makacsul küzdöttem a régi ellenség ellen, végre mégis hódolnom kellett, a fölismert igazság diadalmaskodott ellenállásomon; leraktam a fegyvert. — Így lett Saulus Paulussá” (Nyr. XXII, 442—3).

Pozsonyi működése során, 1864/65-ben kezdett tehát Szarvas a magyar összehasonlító nyelvtudomány tanulmányozásával rendszeresen foglalkozni. Közben ugyan tartalmaz s kiváló sikerű, terjedelmes programértekezést írt „Magyartalanságok” címen iskolájuknak (a pozsonyi kir. kat. gimnáziumnak) 1866/67-i értesítőjébe. Ebben a munkájában tárgya természeténél fogva még nem találjuk meg a rokon nyelvek tanulmányozásának nyomait, de következő alkotásában a rokonság hangoztatására már bőséges alkalma nyílt. A M. Tud. Akadémia az 1865. évi dec. 7-én ezt a pályatételt tűzte ki: „Kivántatik a magyar igeidők elmélete a középkori, úgy a XVI. és XVII. század irodalmi, s amennyiben vannak, népi nyelvemlékei alapján, tekintettel a legújabbkor irálytani fejleményeire. Jutalma a Marczibányi alapítványból negyven arany. Határnap mart. 31. 1868.”

A pályatételre Szarvas is elküldte munkáját, s értekezése, már legelső alakjában méltónak bizonyult a jutalomra. Ebben a pályadíjjal koszorúzott s „A magyar igeidők” címen megjelent munkában a rokonnnyelvek ismeretének is több bizonyosságát adta. Határozott, kiterjedt ismeretei alapján a nyelvrokonság kérdésében is teljes erővel hangsúlyozza tisztán kialakult meggyőződését. Tanulmányában többek közt AHLQVISTA, CASTRÉNTÉ, DONNERRE, a hazai nyelvtudósok közül REGULYN kívül BUDENZ JÓZSEFFE, HUNFALVY PÁLRA hivatkozva kijelenti: „A kérdést, hogy a magyar melyik nyelvemzetségné sarjadéka, tudományos férfiak, a kiknek szava e tekintetben döntő elhatározással bír, épen mivel e nyelvtörzsöknek tudományos megismertetése körül kiváló érdemeket szereztek magoknak, . . . elég világosan kimutatták, úgy hogy e tény manap már hiába erőlködik bárki is kétségbe vonni.” („A magyar igeidők”, Bevezetés XI—XII. l.) Ugyancsak a bevezetésben (IX. l.) írja az itt következőket is: „Ki előtt ne tűnnének fel pl. a következő szövegyezések?

Magyar	Vogul	Osztják	Mordvin	Finn
kő(köve)	keu	keu	kev	kive
kéz(keze)	kát	két	käd	käte
vér	vujr	ver	ver	vere.”

Később, tárgyalása folyamán, az *ira* alakról, illetve az elbeszélő múlttról mondja: „. . . meg kell jegyeznünk, hogy az ugor nyelvcsaládnak többi tagja a magyar kivételével, csak egy multtat képezett ki, úgy hogy a vogul *vausem*, osztják *ujem*, votják *tođi*, zürjén *tödi*, mordvin *sodín* alak egyéb praeteritum hiányában a multnak minden lehető változatait kifejezheti; tehát azon különböző cselekvések jelölésére, melyeket a magyar majd *tudott*, majd *tud vala*, majd *tuda*, majd *tudott vala* alakokkal fejez ki, csak az említett egy multtal rendelkeznek . . .” (23. l.) S ugyane fejezetnek még a 27. lapján is találunk utalást a múlt időnek rokonnnyelvi használatára.

Szarvas Gábor életébe nagy fordulatot hozott említett két tanulmányának megjelenése. A „Magyartalanságok”-ra elébb Szilágyi Sándor történetírónak rövid ismertetése, pár héttel később pedig Arany Lászlónak kimerítő cikksorozata hívta fel a magyar nyelv egészséges fejlődésével törődő közönség jóindulatú figyelmét. „A magyar igeidők”-nek akadémiai pályadíjjal való kitüntetése még Eötvös József miniszter érdeklődését is ráirányította Szarvas Gáborra, s ennek eredményeképp 1869. évi június hónapban kinevezte a pesti kir. kat. gimnázium tanárává.

A fővárosba kerülő Szarvasnak sikerült hamarosan elérnie, hogy egyéniségének értékes tulajdonságaival a tudományos körök, személyes érintkezés alapján mindjobban megismerkedhessenek. Így azután, amikor az Akadémia nyelvtudományi bizottsága a Magyar Nyelvőr megindítását elhatározta, a folyóirat szerkesztőjének kijelölésekor egyértelműleg Szarvas felé fordult a bizalom. A nagy várakozást keltett új folyóirat első száma az 1872. évi január közepén jelent meg, címlapján ez a szöveg: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti s kiadja Szarvas Gábor.” A programadó vezércikket Szarvas Gábor írta, „Mit akarunk?” címen. Kemény határozottságú, új hang hallatszik belőle, melyet még elevenség, frissesség, a magyar nyelvtudományban eddig alig ismert folyamat, üde természetesség is jellemez. A meginduló folyóirat vizsgálódását, a közzétett terv szerint, a nyelvet minden mezejére ki akarja terjeszteni; de — írásunk céljának megfelelően — ez alka-

lommal csak az ötödik pontban foglaltakat akarjuk hangsúlyozni. Ígéretet tesz itt a szerkesztő arra: „figyelemmel kísérjük a haladó nyelvtudományok nyelvünkre vonatkozó kutatásait s a megállapított eredményt időnként köztudomásra hozzuk.” Ebből az elhatározásból az is következik, hogy a Magyar Nyelvőr a nyelvhasználatnak nyelvünkkel kapcsolatos eredményeit is közölni szándékozik olvasóival, mégpedig a folyóirat irányának megfelelő népszerű hangon. Amidőn a nyelvirodalom terén az akkor már kétségbevonhatatlan igazságot egyesek — kivált a folyóirat első időszakában — megkísérelték vitássá tenni, Szarvas is azonnal hallatta felvilágosító szavát. Már az első kötetben (299—303. l.) olvashatjuk „Az idegen szók”-ról szóló, így célból közölt vitáirát. Mintha csak Ahlqvistnak, az NyK-ból fentebb idézett szavai csengőnek fülébe, amidőn fejtegetései során ezeket mondja: „S miért mindez erőlködés, e kárba vesztett küzdelem? Azért, mert — azt tartják sokan, mondhatni a nagy rész — mert szegény volna a magyarra . . ., hogy olyan rokonai legyenek, minők a bárdolatlan vogul, osztják, cseremis sat. népségek.” (302. l.) Nincs most itt rá terünk, hogy bővebben ismertessük, milyen alkalmakkor s mily módon felelt meg Szarvas idevágó beköszöntő szavainak. Ennek a kérdésnek megvilágítása külön cikk tárgyául kínálkoznék.

DÉNES SZILÁRD

Frederick Bodmer: Die Sprachen der Welt. Geschichte — Grammatik — Wortschatz in vergleichender Darstellung

Deutsch von Rudolf Keller. Köln—Berlin, é. n. [1955], Kiepenheuer & Witsch. 753 l.

1. Ismét egy széttekintés a világ nyelveinek kimeríthetetlen múzeumában, s hozzá a MEILLET—COHEN-féle *Les langues du monde*-nál népszerűbb, a művelt nyelvközlőség számára is könnyen érthető formában! Napjainkban, amikor a gyakorlati nyelvtanulás vágya talán soha nem látott méreteket öltött, s örvendetes módon már olyan világnyelvekre is kiterjed, — így a spanyolra s a kínaira — amelyeket eddig Közép-Európában vajmi kevesen ismertek, rendkívül hasznos, ha időről időre egy-egy munka figyelmeztet mindarra, ami a nyelvtudás mögött van, tehát a különböző nyelveknek, illetve magának az emberi nyelvnek az életére, fejlődésére. BODMER angol műve, amelynek eredeti címe „The Loom of Language”, pontosan ezt a feladatot tűzte maga elé, és ezenkívül még valamit, ami ismét gyakorlati cél: a szerző — nyilván helyesen — azt tartja, hogy a nyelvi tudatosság, vagyis a nyelv életének és szerkezetének ismerete megkönnyíti a nyelvtanulást. Az előttünk levő német átdolgozás ezt a dicséretes célt így foglalja össze: „Um das Lernen so leicht wie möglich zu machen, müssen wir sprachbewusst werden” (209). A nyelvi tudatosság igényét BODMER a nyelv szerkezetének valamennyi körével kapcsolatban megfogalmazza, tehát a továbbiakban nagyjából mi is ezt a beosztást követve kívánjuk vázolni s egyben bírálni a szerző néhány gondolatát.

2. Ami a hangtant a nyelvek hangrendszeréből levonható általános tanulságokat illeti, ezzel kapcsolatban meglehetősen különös meglepetés éri az olvasót. Ahelyett, hogy a legfontosabb fonetikai és fonológiai alapkérdésekről bő és változatos példaanyaggal együtt rövid tájékoztatót kapnánk, (e tekintetben még Trubetzkoy egy-egy általánosabb érdekű cikke is mintául szolgálhatott volna),¹ a szerző egyszerűen háttal fordít a hangtannak, s egy merész fordulattal beiktatja helyére a „Geschichte des Alphabets” című fejezetet (33—78). Természetesen jó és hasznos ez is, ámde ha a nem-nyelvész olvasó megfelelő hangtani alapvetés nélkül kapja, akkor még inkább fenyeget az a veszély, hogy a hangtani tájékozottságot (amely pedig a nyelvi tudatosságnak integráns része!) továbbra is a betű és a hang fogalmának oly gyakori összekeverése fogja helyettesíteni. Helyes lenne tehát, ha a mű következő kiadásában nemcsak írástörténeti összefoglalást találnánk, hanem hangtani tájékoztatást is. Egyébként az írástörténeti fejezet jól és világosan közöl megbízható ismereteket; feltűnő azonban a szerző egy-egy kedvenc — s nem is mindig megalapozott — ötletének szinte csökkönyös ismétlése. Ilyen kedvenc ötlet ebben a fejezetben az az állítás, hogy a képrírásról a hangírásra való áttérés talán nem is kívánt meg semmiféle különös találmányosságot. A szerző szerint „es besteht kein Grund anzunehmen, dass Völker, die diesen

¹ Vö. pl. *La phonologie actuelle: Psychologie du langage*. Paris 1933, 227—243.

Schritt getan haben, besonders intelligent oder unternehmungslustig sind. Viele wertvolle Erfindungen sind eine Belohnung der Unwissenheit" (49). De vajon lehet-e szó „tudatlanságról” olyan nagy történelmi folyamatokkal kapcsolatban, aminő az egyiptomi írásnak szótagírássá való átalakulása, vagy a kínai alkalmazása a japán nyelvre (49—55)? Mindkét esetben általános feltevéseknél többet érne a konkrét történelmi helyzet elemzése, beleértve ebbe természetesen a feltehető s nem éppen „tudatlanságra” valló „kétnyelvűségnek” írástörténeti következményeit is.

3. Ami az alak t a n t illeti, ettől a világos, ötletes előadásmód erényét éppen oly kevésbé lehet megtagadnunk, mint a könyv bármely más részétől. Ámde itt s a következő mondat t a n i részben ismét egy kedvező gondolat tör előre, mégpedig sokféle megfogalmazásban. BODMER, számos más angol nyelvfilozófushoz hasonlóan, kategórikusan elítéli a szerinte „feleslegesen” bonyolult alaktanú, „archaikusnak”, sőt — a nyelvészeti irodalomban kissé szokatlanul — „altmodisch”-nak (87) mondott nyelveket. E vonatkozásban különösen BODMERnek az alak- és mondat tan o r o s z rendszeréről tett megjegyzései meghökkentők: abban a mondatban, ahol a szerző azt állítja, hogy bármely nyelv szerkezetének megismerésére e g y ó r a elegendő, szerzőnk ezt a „biztató” kijelentést így fűzi tovább: „ausser es handle sich um eine Sprache, die wie z. B. Russisch eine grosse Menge veralteter und nutzloser grammatischer Einrichtungen kennt” (210). Az orosz nyelv tanulása BODMERnek alighanem sok vesződséget okozott; bizonyára ezért nyilatkozik máshelyütt oly szkeptikusan az orosz nyelv megtanulhatóságáról (427—8). Hogy nem juthatott messzire e téren, azt nemcsak hibásan átvitt orosz szók bizonyítják (pl. *djelat, djeivat* 428), hanem következő — őszintén szólva, komolyan sem vehető — megjegyzése: „die Russen verwenden ihren Instrumental in allen möglichen Situationen” (108). Ha a szerző elmélyed az orosz esettanban, alighanem éppen az instrumentálist találja olyan esetnek, amelynek nem is különösebben bonyolult használata pontosan körül van határolva!

4. Mindeddig szigorúan kellett bírálnunk BODMERnek nem egy megállapítását; fel kell tehát vetnünk a kérdést, efféle tévedések kiemelése ellenére voltaképpen mi indokolja a könyv ismertetését. Erre a kérdésre könnyű megfelelnünk. Sem a nagyon vázlatos mondat t a n i fejezet, sem pedig a nyelvek felosztásának kétes értékű közhelyekkel teli² elemzése nem óvhatná meg BODMER könyvét a dilettantizmus vádjától,³ megmenti azonban az elmarasztalástól és a feledéstől két körülmény: egyrészt az európai kultúrnyelvek közös szókészletének, vagyis annak, amit a német kiadás „europäisches Erbgutnak” nevez, nagyon világos és tanulságos bemutatása, másrészt pedig a mesterseges nyelvek problémájának a szokottnál jóval részletesebb s általában helyes kritikai érzékre valló feltárása. Kár, hogy BODMER, aki sajnálatos módon minden bibliográfiai utalást mellőz, sehol nem említi Bally nevét: nyilvánvalóan azonban az ő szelleme vezette a szerzőt, amikor pl. a görög eredetű nemzetközi szókészlet eleven-ségét, termékeny voltát lexikonszerű tömörséggel s ugyanakkor pontosan és színesen jellemezte (244—7). A nyelvi kiegyenlítődés nagy irányzatával dialektikus egységbe olvad össze Európa két fontos nyelvcsaládjának, a germán és a neolatin nyelveknek összefoglaló jellemzése; kár, hogy az utóbbiból szerzőnk a románt teljesen kirekesztette. Ezt az európai nyelvi körképet szorosan kiegészíti a Sprachmuseum-nak nevezett érdekes függelék; ebben egyrészt a germán, másrészt a román nyelvek köréből találunk rendkívül tanulságos „nominal”-t, vagyis tárgykörök szerint csoportosított szójegyzéket. A német, holland, svéd, dán és angol, valamint francia, spanyol, portugál, olasz szócsoportokat felölölő szójegyzékekből élesen kitűnik, mennyire felülmúlja a nyugati neolatin nyelvek „lexikális szolidaritása” a germán nyelveket.

Nem kevésbé hasznos és érdekes a világnyelvek kérdésének tárgyalása (464—544); ebben a fejezetben a szerző érdekesen figyelmeztet rég feledésbe ment segédnyelvkísérletekre, pl. Dalgarno (1661) és Wilkins (1668) próbálkozására.⁴ Megszívlelendő

² Egy példa a sok közül: „Niemand zögert, Chinesisch eine *isolierende* und Latein eine *flektierende* Sprache zu nennen” (192). BODMER sem itt, sem másutt nem igen hajlandó tudomást venni azokról a szerkezeti jelenségekről, amelyek a kínainak köz-tudomású „izoláló” jellegével szemben bizonyos óvatosságra intenek.

³ Azt sem igen értjük, miért hiányos és pontatlan pl. a finnugor nyelvek felsorolása; ez ugyanis, legnagyobb meglepetésünkre, így hangzik: „a) Lappisch b) Finnisch c) Estnisch d) Tscheremissisch, Mordwinisch e) Magyarisch (Ungarisch)” (181).

⁴ A forrás O. Funke értekezése: Zum Weltsprachenproblem in England im 17. Jahrhundert. Heidelberg, 1929.

BODMERnek az a megállapítása is, hogy a nemzetközi segédnyelvek alkotóinak tanulniok kellett volna strukturális vonatkozásban a kínaiból és a kreol nyelvekből (278). Még meglepőbbnek tartja azonban szerzőnk azt a körülményt, hogy az angol nyelv rendszerének egyszerűsége sem ösztönözte eléggé a világnyelv-faragókat (i. h.). BODMER úgy véli, hogy végeredményben vagy egy élő nyelv, mégpedig alighanem az angol (ill. annak valamely egyszerűsített, de az élő nyelvhasználaton alapuló változata) szorítja majd ki az eszperantót, vagy pedig racionális „nyelvi tervezés” („Sprachplanung”) segítségével meg lehet alkotni egy olyan nemzetközi nyelvet, amely az összes eddigieket s különösen az eszperantót felülmúlja. Idevágó gondolatait a szerző érdekesen körvonalazza; egyetérthetünk vele pl. abban, hogy a közkeletű tudományos műszókból ismert görög töveket (pl. *hetero, mono, mikro, palaeo, chron* stb.) a megszerkesztendő új világnyelv az eddigi kísérleteknél szélesebb körben hasznosíthatná. Kétesebb azonban, vajon a Basicból ismert, de oly nehezen kezelhető „perifrazstikus igék” (pl. *go from place to place without aim* = bolyong, kóborol) valóban pótolhatják-e az élő nyelvhasználatban annyi árnyalatot jelentő igei gazdagságot. Túlságosan „optimisztikusnak” véljük azt az elgondolást is, hogy 5 magánhangzón kívül mindössze 9 mássalhangzóra (*l, m, n, r, továbbá vagy p, t, f, k, s vagy b, d, v, g, z*) volna a világnyelvnek szüksége. Hiszen akármelyik magánhangzó-sornak kizárólagossá tétele a nemzetközi szavak ezreit torzítaná el! Ami a nyelvtani szerkezet egyszerűségét illeti, BODMER sokkal tovább megy az eddigi izoláló jelleg vonalán, mint pl. az eszperantó, vagy az interlingua: a többesjel kivételével semmiféle flexiós végződést nem vesz tervbe, tehát nyilván a névszók mondatnyi relációin kívül az igeidőket is segédszókkal kívánja jelezni. Valószínűleg lemond szerzőnk az eszperantóból ismert szófajhoz kötött egyforma végzésekéről is; ennek előnye az lenne, hogy a nemzetközi szavak semmiféle új „Systemzwang”-nak nem volnának alávetve.

5. Hiú tervezetés-e mindez, a jövő — s nem is a legközelebbi jövő! — mutatja meg. Mindenesetre szeretnénk BODMER könyve után egy olyan általános nyelvészeti művet látni, amely nem kívülről erőlteti rá a különböző nyelvi rendszerekre egy különös „grammaire raisonnée” sematikus követelményeit, hanem belülről, a tárgyalt nyelvek személyes átélése révén mérlegeli egyik vagy másik nyelvtani rendszer kifejezésbeli előnyeit vagy hátrányait. Ha BODMER ezzel a megértéssel közeledett volna az emberiség nagy nyelvi vívmányaihoz, kevesebbet nyilatkozik a „felesleges” grammatikai bonyolultságról, viszont közelebb kerül a nyelv lélektani felépítésének eleven valóságához. A világ nyelveit semmiesetre sem szabad egyetlen, a szűk praktikizmus szemszögéből konstruált nyelvi eszményhez viszonyítanunk. Olykor, igen helyesen, magának a szerzőnek is kétségei támadnak, vajon az ő általa hirdetett nyelvi eszmény lehet-e a kiejtésében, helyesírásában, sőt igehasználatában is meglehetősen bonyolult angol. Voltaképpen BODMER sem tartja a világ „legpraktikusabb” nyelvének éppen az angolt; ha így vélekednék, nem keresné új utakon a megalkotandó tökéletesebb nemzetközi segédnyelvet. Ahhoz azonban, hogy ez a világnyelv életképes legyen, még valami kellene: a nemzetközi nyelvvél rokoncsenvezők számára csak két út marad: vagy a követelmény, anelyet a segédnyelv-alkotók közül eddig legkövetkezetesebben Zamenhof tartott szem előtt. Egyelőre tehát, amíg a „Sprachplanung” nem vezet újabb eredményre, a nemzetközi nyelvvél rokoncsenvezők számára csak két út marad: vagy a Basic English (illetve valamelyik rokona), vagy a világszerte ismert eszperantó. Mivel pedig — a szerző vallomása szerint is — „ist Englisch doch auch nicht eine neutrale Sprache” (508), jelen bírálatunk — akarva-akaratlan — végeredményben mégis az elismerés szerény jele az eszperantó 70. születésnapjára.

GÁLDI LÁSZLÓ

Dr. Hans Arens: Sprachwissenschaft

Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Orbis Academicus. Problemengeschichte der Wissenschaft in Dokumenten und Darstellungen. München. é. n. [1955], Karl Alber. 568 l.

1. Az Orbis Academicus-sorozat nyelvtudományi vonatkozású kötete elsősorban azok számára jelent segítséget, akik nyelvtudásuk korlátai miatt nehezen tájékozódnak a nyelvtudomány történetében. Végre rendelkezünk egy olyan egynyelvű, gondosan és körültekintően szerkesztett szöveggyűjteménnyel, amelynek szemelvényei

megkönnyítik egy-egy nagy nyelvész életművének megismerését, s felkeltik az érdeklődést a további részletek tanulmányozása iránt. Az egyes szemelvényeket rövid magyarázó szöveg vezeti be, s a könyv végén sommás, de általában helyesen megrostált bibliográfia egészíti ki. Az anyag többnyire korok s ezeken belül nyelvészeti áramlatok szerinti tagolódik kisebb-nagyobb egységekre. Az alábbiakban mi is ezt a történelmi beosztást követjük, részletesebben kitérve egyik vagy másik fejezet előnyeire s gyöngeségeire.

2. A kötetet bevezető rövid előszó legfőbb erénye a *sz e r ó n y s é g*: H. ARENS szűkebbnek látja nemcsak a nyelvészettörténeti dokumentáció s a rá vonatkozó irodalom parttalanságát („Uferlosigkeit”) hangsúlyozni, hanem utal arra is, hogy a kiválasztott szövegrészeket semmiesetre sem jelentik feltétlenül egy-egy nyelvészeti gondolat első felbukkanását. Térben és időben is tudatos korlátokat szab magának a szerkesztő: mivel egész könyvét — hogy úgy mondjuk — „mediterrán”, tehát a klasszikus görög-latin kultúrában gyökerező szemléletre építette, pl. a hindu grammatikusokat (s köztük elsősorban Pāninit) csak európai „felfedezésükkel” kapcsolatban (146 kk.) vonja vizsgálódásai körébe. Időbeli határul ARENS az 1939. évet jelöli meg; e határt azonban nem egyszer áttöri, többek közt azért, hogy Hjelmslev és Mecsanyinov életművéről megemlékezék. Az időbeli határ egyébként így is már kissé távolinak hat, hiszen az utolsó fejezet három oly különböző egyéniség nem egészen indokolt egymás mellé állításával zárul, aminő Trubeckoj, Hjelmslev és Bröndal.

3. Eredetien kezdődik az ókori nyelvtudományt tárgyaló I. rész. „Aufstieg zur Sprachwissenschaft” — olvassuk e rész előzéklapján, majd — igen gyors fejlődésmentben, alig 25 lapon — lepereg előttünk az ókor nyelvészeti sejtéseinek és megállapításainak egész sora, a „Die Sprache im Mythos” címen összefoglalt bibliai előzményektől egészen a római grammatikusokig (akikkel egyébként a szerző nagyon mostohán bánik). Helyesen emeli ki ARENS a már bibliai szövegekben érvényesülő tulajdonnév-elemzés mítoszteremtő erejét,¹ de meglepő, hogy sem ehhez a tényhez, sem általában a „Die Sprache im Mythos” című kis bevezetéséhez (3—4) semmiféle orientalisztikai apparátus nem csatlakozik (még a jegyzetekben sem). Örvendetes és alapos viszont az egész nyelvtudomány alapját jelentő görög hagyomány jellemzése, bár pl. a stílusnemek hármasságának első úttörőiről, Antiszthenészről és Theophrasztozsról ARENS teljesen megfeledkezik.² Mindenesetre nagyon jók ARENS Platon- és Arisztotelész-idézetei; az utóbbiakból kiviláglik már a nyelv jelszerűsége is,³ vagyis egy olyan gondolat, amelyet a mai nyelvészeti köztudat elsősorban SAUSSURE-nek tulajdonít. Szinte teljes egészében közli a szerkesztő Dionüsziosz Thrax grammatikai rendszerét (19—26), vagyis azt a rendszert, amely voltaképpen az egész klasszikus nyelvtani hagyomány alapját mevetette, továbbá kitér Dionüsziosznak a korhoz képest kitűnő — s bizonyára a helyes ejtés tanításával kapcsolatos — hangtani megfigyeléseire is (25). Dionüsziosz tanainak közvetlen folytatója ARENS vázlatos fejlődésrajza szerint is a behatóbb mondat-elemzés megindító Apolloniosz Düszkoloosz, akinek itt különösen már a deixis-tant is csírájában tartalmazó névmásmeghatározása kerül bemutatásra.⁴

¹ „Der Name der zum Turme gehörigen Stadt, *Babel*, wird als »Verwirrung« gedeutet, nach aramäisch *balbel*, während *Babylon* auf *Bab-ilun*, »Tor der Götter« zurückgeht” (4).

² Vö. W. KROLL: Pauly—Wissowa RE. Supplb. VII [1940], 1071—3, valamint BALÁZS J., A stílus kérdései: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. 1956, 105—6. A stilisztikával ARENS általában nagyon szűkszavúan bánik; még VOSSLER híres megállapítását: „*Alle Elemente der Sprache sind stilistische Ausdrucksmittel*” (376, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1904, 16 nyomán) sem értékeli s bírálja behatóan (vö. azonban BALÁZS J., i. m. 120, további irodalommal).

³ ARENS fordítása szerint: „Die sprachlichen Ausdrücke sind die *Zeichen* für die seelischen Eindrücke” (11; sajnálatos módon a mutató *Zeichen* cikkében nincs utalás erre a részletre).

⁴ Apolloniosz szerint: „Nachdem einmal die Pronomina statt der Nomina da waren, erhielten sie als Hauptakzidens die Deutkraft ... und so überkam der Redeteil die ausschliessliche Funktion des Zeigens, welche dann vermittelst der Zusammengehörigkeit der Personen von der ersten und zweiten Person bis zur dritten sich übertrug” (27). Apolloniosz tehát már világosan látta azt a mutató funkciót, amely — ARENS fordítása szerint — „nur den Fürwörtern eigen ist” (i. h.).

4. Még az ókornak szentelt résznel is jóval rövidebb s a mű következő kiadásában egy és más ponton feltétlenül kiegészítendő a középkor tárgyalása; ebből a — középkor világában nyilván kevéssé járatos — szerkesztő csupán Erfurti Tamás jelentés-tanát, a „Grammatica speculativa”-t,⁵ valamint Dante „De vulgari eloquentiá”-ját tárgyalja kissé részletesebben. Szükszavúsága azonban megbosszúlja magát; sajnos pl. Petrus Heliae-vel kapcsolatban nem kerül szóba, mily szorosan fűződik Bröndal szófajtana az olyan meghatározásokhoz, mint „substantia cum qualitate” (= nomen) s „substantia sine qualitate” (= pronomen) (36—7), s arról sem értesül az olvasó, mennyit köszönhet Dante nyelvtörténeti szemlélete (ARENS terminológiája szerint: „Genetische Betrachtung der Sprache” 40) Dante mesterének, a már természettudományi vonatkozásban is evolucionista felfogást valló Brunetto Latininak (Brunetto néhány nyelvészeti gondolatáról vö. GÁLDI L.: III. Nyelvészkongr. 221—2). Érdemes lett volna határozottabban kiemelni, hogy voltaképpen a „sötét” középkortól örökölte az újkor egyrészt a „grammaire générale”, a valamennyi nyelvben fellelhető nyelvtani alapkategóriák gondolatát (ld. Erfurti Tamásnál: 39), másrészt pedig a nyelvtörténeti szemléletet, a nyelveknek nyelvcsaládok szerinti osztályozását (ld. Danténál: 44; a tárgymutató erre sem utal).

5. Újkornak („Neuzeit”) ARENS azt a periódust nevezi, amely a humanizmustól a XIX. század küszöbéig, tehát körülbelül Adelung Mithridates-éig, a nyelvek nagy számbavételének koráig terjed. Ezt a kort — igen helyesen — a nyelvtanirodalom fellendülésének vázlatja vezeti be. Sajnos, szomorúan látja a magyar olvasó, hogy az egyébként jól értesült szerkesztő számon tart breton (1499), baszk (1587), araukán (1599) és guarani (1639) nyelvtanokat (48—49), de egyetlen szava sincs sem a legrégebbi magyar nyelvtanokról, sem pedig — hogy egy világnyelvet is említ-sünk — a legrégebbi orosz nyelvtanokról! Ilyen hiányokat tapasztalva érezzük igazán, mennyire szükség van nemcsak BALÁZS J. a magyar nyelvtanirodalomról írt úttörő munkájának külföldi nyelven való megjelentetésére, hanem általában a magyar nyelvtudomány eredményeinek a nemzetközi köztudatba az eddiginél hathatósabb bevitelére.⁶

Mindazonáltal ARENSnek a humanista nyelvszemléletről nyújtott képe főbb vonásaiban teljesen helytálló; nagyon jól domborítja ki azt az elméleti gazdagodást is, amelyet — például REUCHLINNÉL — a héber nyelv tanulmányozása jelentett (50). ARENS szerint REUCHLIN a héber alapján jutott el a szófajok hármas tagolásához (i. h.), de persze kérdéses, mennyire játszott ebbe bele — esetleg már a héber grammatikai hagyományon keresztül — az arisztoteleszi *ὄνομα, ὄημα* és *σύνθεσις* hármassága. A két hagyományt egyébként, amint erre ARENS hasznosan figyelmeztet, már a XVI. században a spanyol Fr. Sanctius⁷ összekapcsolta egymással (54). Nagyon jól ismerteti ARENS Scaligernek az európai nyelvek osztályozására irányuló kísérletét (a hunok és az avarok nyelvével rokonított magyar itt, érdekes módon, a t a t á r és a f i n n l a p p nyelvek közt szerepel a felsorolásban: 60—61). Igazságot szolgált ARENS CRUCIGERnek is, aki *Harmonia linguarum quatuor cardinalium* (Frankfurt, 1616) c. művében — annak ellenére, hogy európai nyelveket a héberrel vet össze — már a jó szövegyszerkesztés egész sorát közli (vö. gör. *ὄνομα*, lat. *nomen*, n. *Name*, stb.), sőt helyesen tapint rá olyan vándorszavak történetére is, amelyek a közel-keleti nyelvekből (elsősorban a héberből) kerültek előbb a görögbe, majd innen a latinon át Európának jóformán minden nyelvébe.⁸ E részletre azért is érdemes felhívunk a figyelmet, mert ARENS példaadását követve a jövőben remélhetőleg magyar nyelvészek is sűrűbben

⁵ A művet sokáig Duns Scotusnak tulajdonították (37).

⁶ Egyelőre az egész magyar nyelvtudományt e kötetben „Wolfgang von Kempelen”-t nem számítva (116) csupán „J. v. Laziczius” (a névmutatóban Laziczius, Gyula) nevének említése képviseli (488) s még ez is mindennemű bibliográfiai utalás nélkül ... Pedig tagadhatatlan, hogy például GOMBOCZ szintagma-elmélete éppen úgy sajátos továbbépítése egy saussurei gondolatnak, mint ahogy annak számít S. I. KARCEVSKIJNAK a GOMBOCZÉHOZ sok tekintetben hasonló szintagmatana. (Vö. az utóbbiról: Вопросы синтаксиса современного русского языка. Под ред. акад.-а В. В. Виноградова. Москва, 1950, 187—192.

⁷ ARENS (527) Sanctiusnak „Minerva seu de causis linguae latinae commentarius (1587) c. művére utal (pontosabban az 1714-i amsterdami kiadás 15. l.-jára).

⁸ Ilyen egyeztetés a gör. *σάκος*, lat. *saccus*, n. *Sack* stb., a héber *sak*-kal (helyesen *šaq*) együtt; e szócsaládról vö. MEILLET—ERNOUT, Dict. étym. de la langue latine.² Paris 1951. II, 1033.

fognak cserkészni Otrokócsi Fóris Ferenc, Pázmány Sámuel s más régi magyar szöfejtők ötleteinek sűrűjében.⁹

A XVII. századdal kapcsolatban ARENS helyesen utal előbb Fr. Bacon és Locke, majd a francia racionalizmus nézeteire; e kezdeményeket mintegy bekoronázzák Leibniz bőségesen idézett nyelvészeti ötletei és megjegyzései. Nemcsak Eurázsia nagy nyelvcsaládjai (az indoeurópai, a finnugor, sőt az ibér-baszok rokonság) rajzolódnak itt ki teljes világgalossággal az olvasó szeme előtt (79—82), nemcsak a még ismeretlen nyelvek számbavételére és lejegyzésére ad Leibniz — különösen Oroszország népeivel kapcsolatban — értékes tanácsokat (85), hanem örömmel fedezzük fel Leibnizben a XVIII. századi magyar szótárírás egyik ihletőjét is: kisebb értelmező szótár („Sprachbrauch”), szakszótárak és nagy nemzeti szótár („Glossarium Etymologicum oder Sprachquell”) hármasságát már ő követelte (i. h.), s nyilván gondolatainak ismeretében lépett fel e hármasság követelménnyel Prologiumában (1793.) a mi Versegynk is.

Leibniz nyelvészeti nézeteit, újszerűségük ellenére,¹⁰ szerencsés kézzel köti ARENS angol és francia előzményekhez; kevésbé tartjuk helyesnek Herder indokolatlan kiszakítását a felvilágosodás nagy európai eszmehullámából. Herderben antológiánk szerkesztője elsősorban a protestantizmus neveltjét látja (szerinte Rousseau és Herder „sind die mächtige Stimme des Protestantismus in ihrer Zeit”; 102), s Herderről megtudjuk ugyan, hogy keletporoszországi kántor fia volt (103), de azt már nem, hogy híres berlini pályamunkáját közvetlenül franciaországi útja s az enciklopédistákkal, köztük Condillac-kal való személyes megismerkedése után dolgozta ki. A berlini akadémiai pályázat más résztvevőiről megemlíti ARENS, hogy szembehelyezkedtek a nyelv mítikus eredetének hagyományos felfogásával (103). De vajon nem ezzel a gondolattal kezdődik-e Herder értekezése is, amelyre a mi felvilágosodott nyelvészeink, s elsősorban Kresznerics, oly szívesen hivatkoztak? Az antológia egész Herder-fejezete alapos átdolgozásra szorul; nagyon jó ezzel szemben Herder kortársainak, köztük Lord Monboddó nyelvtipológiai kísérletének (111—4) és H. Tooke flexiótanának (114—6) bemutatása. Az utóbbiról ARENS ugyan azt állítja, hogy a flexió keletkezését Condillactól függetlenül („offenbar unabhängig”) magyarázta összetétellel, de persze ez a felfogás, tekintetbe véve az enciklopédisták akkori világhírnevét, nem éppen meggyőző.

A XVIII. és XIX. század fordulójának nagy nyelvi katalógusaival (Pallas, Her-vas, Adelung—Vater) nagyjából egy időben, 1787-ben jelent meg Chr. J. Kraus német történész és közgazdász részletes ismertetése Pallas szótáráról: ezt a kevéssé ismert recenziót, amely csírájában tartalmazza már a módszeres nyelvhasználat egész problematikáját, ARENS bő idézetekkel mutatja be, aminek a magyar nyelvtudomány szempontjából is örvendhetünk: bár hiányoljuk, hogy Sajnovics s Gyarmathi nevének nyoma sincs a kötetnek e fejezetében, örvendünk annak, hogy az ARENS kiásta szövegek segítségével konkrét európai előzményekhez köthetjük a Wörter und Sachen módszernek Engelnél és Gyarmathinál meglepően világos jelentkezését (erről vö. StudSl. I, 21—22).¹¹

6. Gyarmathi említésével azonban a modern értelemben vett tulajdonképpeni nyelvtudomány küszöbére értünk, s egyben ARENS könyvének II., sokkal terjedelmesebb részéhez (Die Sprachwissenschaft. 135—525). Egykor Gombocz Zoltán Nyelvtörténeti módszertanában — SAUSSURET még nem állítva be a fejlődés menetébe — a modern nyelvelméletnek csupán 3 fontos állomását különböztette meg, s ezeket, mint jól emlékezünk rá, Grimm, Steinhil és Wundt nevéhez kötötte. Gombocz felfogásához képest ARENS könyve jóval gazdagabban árnyalt anyagával nagy haladást jelent; ha egész nyelvészeti oktatásunkba átmennének mindazon nevek és művek, amelyek a Gombocz megkülönböztette 3 állomást plasztikusan beleállítják a történeti fejlődésbe, ennek bizonyára egész nyelvészeti közvéleményünk hasznát látná. A romantika nyelvtudományi irányainak ismertetésébe szerencsés kézzel szövi bele ARENS Humboldt életművét: több fontos munkájából (1812., 1820., 1836.) vett idézetei mintegy átfogják, magasabb ideológiai egységbe emelik nemcsak Grimm, hanem Schlegel, Rask és Bopp

⁹ Hogy éppen e két szerzőnél mennyi helyes szöfejtést találunk, azt legutóbb magam is próbáltam igazolni, vö. StudSl. I, 9—15.

¹⁰ Igen meglepő módon még a nyelvöldrajz gondolata is Leibnizig vezethető vissza; „ich möchte — írta Leibniz, — dass die Grenzen der Sprachgebiete, festgelegt und in Karten verzeichnet werden” (85).

¹¹ KRAUS szerint a nyelvek tanulmányozásából „ergeben sich Bemerkungen und Aufschlüsse über allerlei Handels-, Religions-, Staats- und Stammesverhältnisse der Nationen; welches alles zur Erweiterung der Völkergeschichte als dem zweiten Endzwecke führt” (119).

munkásságát is. ARENS érezhetően sok rokonszenvvel fordul Humboldt felé; mindazonáltal csodálatát józan korlátok közé szorítja, amidőn a romantika záró akkordjának, minden eszmei gazdagsága ellenére, nem HUMBOLDT poszthumusz értekezését („Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus”) tekinti, hanem Bopp Vergleichende Grammatik-ját (1833-tól), amely mellé már odaállíthatta volna DIEZNEK alig valamivel későbbi összehasonlító neolatin nyelvtanát is (1836). Lényegében véve tehát a modern nyelvtudomány megszületése ARENS felfogása szerint is egybeesik a romantika korával.

7. Persze a romantika kezdetétől fogva magában hordozta a realizmus csíráit s a XVIII. század természettudományos gondolkodásának örökségét; az idealista túlzások ellensúlyozására jönnie kellett tehát egy olyan irányzatnak, amely a nyelvészetet mindinkább a természettudományokhoz próbálta kapcsolni. Ezt a korszakot ARENS a „Der Weg zur Naturwissenschaft” címmel igyekszik egybefoglalni, s vezérgondolatát azoknál találja meg, akik a nyelvet önálló „organizmusnak” — esetleg mechanizmusnak — tekintik. Alapfelfogása, amelyet joggal nevezhetnénk „vitalisztikusnak” is, eredetileg Pottnál és Steinthalnál világosan Humboldt öröksége volt, de ARENS e nemzedék legjellegzetesebb képviselőjének mégsem az utóbbit tekinti, hanem A. Schleichert, aki végleg szakít az olyan romantikus fogalmakkal, mint a nyelvben megvalósuló „Sprachidee”, s ehelyett a darwinizmusra alapozott derülátással merészen rekonstruál. A híres Stambbau-elmélet megfogalmazásával egyidőben írja Schleicher a darwinizmusról: „das, was Darwin für die Arten der Tiere und Pflanzen geltend macht, gilt nun . . . auch, wenigstens in seinen hauptsächlichsten Zügen, für die Organismen der Sprache” (238). Persze ez a derülátás saját korában, tehát a XIX. század közepe táján is, heves kritikát váltott ki. Már Schleicher kortársánál, G. Curtiusnál helyesen mutat rá ARENS a „genetikus szemléletmód” megingására: természetesen a nyelvészet nemcsak hogy megmarad a történelmi tudományok közt (Curtius szerint: „Der Grundzug der Sprachwissenschaft ist überall . . . ein historischer . . .”; 247), hanem éppen Curtiusnál méltóképpen kidomborodik a nyelvészeti kronológia fontossága is, vagyis azé a szemléleté, amelyet Curtius „chronologische Sprachbetrachtung”-nak nevez. Magyar szempontból érdekes tény, hogy Curtius 1867-ben fogalmazza meg álláspontját, s ugyanekkor próbálkozik nálunk is Mátyás Flórián első komolyan számba vehető nyelvtörténeti szótárunk megalkotásával.

8. Schleicher nyelvészeti darwinizmusának tehát csak mulandó sikere volt. Amint ARENS helyesen mutat rá, Schleicherben túlságosan érvényesült bizonyos leegyszerűsítési hajlam, s ezzel mintegy előkészítette a talajt azok számára, akik ismét a nyelv életének mélyebb síkjai, a nyelv lélektani mélységei felé kívántak leásni. Erre a munkára ARENS szintézise szerint elsősorban Steinthal vállalkozott, s mivel ő közismerten főleg Herbert mechanisztikus pszichológiai felfogására támaszkodott, lényegében véve azok a kísérletek sem mentek egészen feledésbe, amelyek a nyelvészetet az exakt tudományokhoz akarták közelebb vinni. Bő és jól megválasztott idézetek támogatják ARENSnél Steinthal alaposabb megismerését (főleg az 1871-ben megjelent *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft* alapján: 253—260), s azt is helyeselhetjük, hogy Steinthal mellé ARENS odaállította W. D. WHITNEYt, akinek főleg *Life and Growth of Language* (1875) című művéből idéz A. Leskien 1876-ban megjelent német fordítása nyomán. WHITNEY is a nyelv történeti szemléletének és a nyelvemléktannak lelkes híve;¹² egyszersmind azonban — éppen ő, az első jeles amerikai nyelvész — gyakorlati szempontból aggodalommal látja, mennyi teendő vár még az általános nyelvészet művelőire!¹³ WHITNEYnél sok fontos kérdés, így a hangváltozás és az analógia viszonya már helytálló megvilágításba kerül, sőt a nyelv eredetéről szóló részben

¹² Lélektani felfogása sajátosan voluntarisztikus: szerinte „Nicht ein einziger Bestandteil irgendeiner lebenden Sprache wird ausgesprochen ohne den Willen des Sprechenden; keiner wird erzeugt, keiner ist je erzeugt oder gelernt und verändert worden aus andern Ursachen, als die im Willen des Menschen liegen, in menschlichen Bedürfnissen, Neigungen und Anstalten bestehen” (266). A voluntarisztikus szemléletmódot a mondat befejező szakasza csak némiképpen enyhíti.

¹³ Idevágó nyilatkozata: „Dass eine Meinungsverschiedenheit unter den Hauptvertretern der Sprachforschung darüber herrschen kann, ob sie [ti. a nyelvtudomány] zu den Naturwissenschaften oder den historischen gehöre, ist ein auffallendes Zeugnis dafür, wie in der Geschichte dieser Disziplin die Gegenwart noch eine Zeit des Gründens und Werdens ist . . .” (267).

felismerhetjük — jóval Wundt előtt — a nyelvészociológiai szemléletmód körvonalait (263).¹⁴

Steinthal és Whitney mellé ARENS „a modern nyelvtudomány harmadik megalapítójaként” (268) W. SCHERERT állítja fiatalkori műve, a *Zur Geschichte der deutschen Sprache* (1868) alapján. Sajnos e ponton még akkor sem érthetünk egyet a szerkesztővel, ha Scherer-idezeit némi tartózkodással, sőt egy-egy irónikus mellékmondatral vezeti be. A nemzeti nyelvszellem sajátosságait ugyanis kevés nyelvész kutatta Scherernél több párosszal és szenvedélyességgel. Mindenesetre jellemzőnek tartjuk ilyen nyilatkozatait: „Die Wurzeln sind selbständige geschichtliche Mächte...” (270); „Das Germanische steht ... mit seiner Akzentuation der Wurzelsilbe allein da [...] In der Betonung der Wurzelsilbe dagegen erhebt sich ein Prinzip von so eigentümlicher Kraft und selbständiger Berechtigung, wie der freie arische Akzent war. Dort meinen wir einen mechanischen, hier einen geistigen Vorgang zu erkennen” (273). Legyenek az efféle szemelvények antidotumok a tudós nyugodt derűjét a múltban oly gyakran megzavaró nacionalista eltévelyedések ellen!

9. Mindeddig ARENS szerkesztői ügyessége — ha olykor merész egyszerűsítések és önkényes mellőzések árán is — aránylag világos, könnyen követhető fejlődésmenetet rajzolt. Steinthal és Whitney mellé azonban már erősen vitatható módon emelte Scherert, s nem igen tud egységes elrendezési szempontot belevinni a századvégi nyelvtudományába sem. A nyelvi törvények s elsősorban a hangtörvények körüli nagy vitát, ennek főbb vonásait még jól mutatja be az „Exakte Gesetzeswissenschaft” című fejezetben (276—337), ahol Vernerrel és az újgrammatikusokkal nemcsak H. Schuchardtot, hanem G. I. Ascolit is szembeállítja, de hogy szerkesztés módja már mennyire bizonytalan, arra eléggé utal az a körülmény, hogy J. SCHMIDT Ausbreitungstheorie-ja (283) — nyilván kronológiai szükségszerűség folytán — ugyancsak az „Exakte Gesetzeswissenschaft” fejezetbe került! Nincs a legjobb helyen Sievers sem, a fonetika egyik megalapítója, Schmidt és az újgrammatikusok közt, s azon is csodálkozunk, hogy SAUSSURE híres értekezése (*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, 1879) nem itt, kronológiai helyén kerül említésre, hanem sokkal később, a *Cours de Linguistique*-hez írt bevezetésben (388). Ha más nyelvészeket, mint Steinthal, az időrend s a világosabb tagolás kedvéért ARENS több helyen tárgyalt, ugyanezt megtehetette volna természetesen Saussure-rel is.

Hermann Paul jelentőségét ARENS, igen helyesen, távolról sem szorítja annyira háttérbe, mint egykor Gombocz (különösen figyelemreméltók a *Soziologie der Sprache* címen csoportosított Paul-idezetek: 317—8), az viszont sajnálatos, hogy az újgrammatikus korszak tárgyalását ilyen vegyes tartalmú fejezet követi: „Andere Probleme dieses Zeitraums. a) Erkenntnismöglichkeiten. — Die Indogermanenfrage. — Das Problem der Syntax.” (338—351). A szerkesztő csoportosító készsége itt már egészen csődöt mond.

10. Nem igen láthatunk pusztán kronológiai elrendezésnél többet a XX. század első felére vonatkozó szövegidézetekben sem. F. N. Finck, W. Wundt, B. Croce, E. Husserl, Fr. Mauthner, A. Marty semmiesetre sem képviselnek egyenlő rangú kezdeményezéseket s — ami súlyosabban esik latba — nem jelentenek közvetlen előzményt Saussure általános nyelvészeti nézeteihez sem. Sajnos FINCK ezúttal nem mint a „Die Haupttypen des Sprachbaus” (1910) szerzője s a modern nyelvészeti tipológia egyik úttörője szerepel, hanem a következő, meglepő című fejezetben: „Sprachform als Ausdruck der Weltanschauung” (354 kk.; az egyik alcím: „Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung”. 356).¹⁵ Wundt-tal kapcsolatban meglepő, hogy a nyelvben érvényesülő társaslélektani mozzanatokra ARENS-nek jóformán egyetlen Wundt-idezete sem vonatkozik (360—370). Croce és Vossler jelentőségét a következő évtizedekben kibontakozó stilisztikai kutatások számára talán még nyomatékosabban ki lehetett volna emelni (375); nagyon helyes volt viszont a husserli fenomenológia pontos, de elvont és száraz szemléletét

¹⁴ Egyik jellemző nyilatkozata: „Der Mensch, wenn er in Einsamkeit aufwünsche, würde keine Kultur gründen, er würde nie zur Erkenntnis der höheren Dinge kommen, deren er fähig ist” (i. h.).

¹⁵ Kérdés, volt-e szükség ilyen terjedelmű műben pl. Finck következő kijelentésének emlékeztetünkbe idézésére: „Was die weltgeschichtliche Bedeutung [...] der Semiten und Indogermanen geschaffen hat, ist der stark entwickelte Sinn für Kausalität” (357).

dialektikus ellentétbe állítani a crocei „lingua e poesia”-elmélettel. Természetesen nem Husserltől vezet tovább a fejlődés útja Saussure felé; nem értjük tehát, hogy ha Steinhallal kapcsolatban történt utalás Herbartra, akkor a Saussure-rel foglalkozó fejezetben miért nincs említés pl. Durkheimről, V. Doroszewskinek a kérdéstről írt s a könnyen hozzáférhető tanulmánya ellenére.¹⁶

11. Belső, tartalmi tagolást — sajnos — a könyv zárófejezetében is hiába kerestünk. A szempont ismét változik: miután a szerző megállapítja, hogy az első világháború után Németország vezető szerepe megrendült a nyelvtudományban is (422—3), a további fejlődést nem törekvésbeli és eszmei közösség szerint tagolja, hanem egyszerűen népek és országok szerint, ami nála ahhoz vezet, hogy Trubeckoj — a „Die letzte [!] Entwicklung der Sprachwissenschaft in der Tschechoslowakei und in Dänemark” című fejezetbe került!¹⁷ A német nyelvészek közül elemzésre kerül nemcsak W. Porzig, E. Cassirer, L. Weisgerber és befejezésül K. Bühler, hanem a jóval jelentéktlenebb G. Schmidt-Rohr is (445—6); Olaszországot egyedül M. Bartoli képviseli (idézetek nélkül!), s Franciaországot egyedül Meillet (akitől azonban ARENS helyesen idéz néhány megjegyzést e címen: „Kritik der deutschen Sprachwissenschaft”: 455).¹⁸ Kár, hogy MEILLET egyik legjobb tanulmánya, az „Essai de chronologie des langues indo-européennes” (1931) csupán apróbetűs összefoglalásba szorult (457—8). Aránylag részletes és jól felépített az amerikai nyelvészet három képviselőjének bemutatása (E. Sapir, L. Bloomfield és J. R. Kantor), viszont érthetetlen, miért szakította ki ARENS N. J. Marr életművét teljesen önkényesen a szovjet nyelvészetnek szentelt rövid fejezetből, ahol így éppen Marr legkiválóbb tanítványa, a nála sokkal körültekintőbb I. I. Mescsanyinov egészen magára maradt.

12. ARENS művéhez, mint már említettük, többféle bibliográfia csatlakozik, köztük egy tárgykörök szerint csoportosított is (Literatur zu den einzelnen Sachgebieten: 543—555). Ennek a módszernek lehetnek és vannak is hibái, „fedései”, hiszen nyilvánvaló, hogy ha 3 tárgykört így ad meg a szerkesztő: „Geschichte der Sprachwissenschaft. — Einführungen in die Sprachwissenschaft bzw. Indogermanistik. — Die Sprache als Ganzes”, akkor bizonyos keresztezések elkerülhetetlenek. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a nyelvtudomány áttekintésének egyik s talán könnyebben áttekinthető útja az, amely bizonyos általános fejlődéstörténeti tájékoztatás után a tudománytörténeti anyagot tárgykörök szerint csoportosítja. Nem kétséges, hogy ily módon sokkal plasztikusabban mutatható be pl. a hangtani vagy mondatnani kutatások módszerbeli fejlődése. Joggal várjuk tehát éppen ARENSTŐL, akiben — műve bizonyos egyenetlensége ellenére — sok érzék van a haladás egyes lépcsőfokainak megfigyelésére s rég elfeledett úttörők érdemeinek kidomborítására, hogy idővel ilyen, tárgykörök szerint csoportosított szöveggyűjteménnyel is gazdagítja a nyelvészet történetének nem éppen gazdag s nálunk meglehetősen kevésbé ismert irodalmát.

GÁLDI LÁSZLÓ

Johannes Angere: Die uralo-jukagirische Frage

Ein Beitrag zum Problem der sprachlichen Urverwandtschaft.

Uppsala 1956, Almqvist & Wiksell. 143. l.

A jukagir-uráli nyelv-viszony kérdésével tudományos érvek alapján a finnugor nyelvészek közül elsőtül PAASONEN foglalkozott, s a nyelvrokonság lehetőségével szemben határozottan tagadó álláspontra helyezkedett (FUF. VII, 19—21). Jó három évtized elmúltával BJÖRN COLLINDER „Jukagirisch und Uralisch” (Uppsala, 1940) című művében W. JOCHELSON orosz kutató művei alapján újra megvizsgálta a jukagir nyelvi anyagot,

¹⁶ Vö. Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure. Psychologie du langage. Paris, 1933, 82—92.

¹⁷ Ezzel a „letzte” jelzővel ARENS kizár szintéziséből mindent, ami a cseh-szlovák nyelvészetben a prágai iskola óta történt (az indexben nem szerepel pl. J. Mukařovsky neve sem).

¹⁸ J. Vendryes, M. Grammont, O. Bloch, P. Fouché, P. Gougenheim stb. ignorálása teljesen érthetetlen.

és főleg morfológiai egyezések alapján bebizonyítottanak látta a jukagir-uráli nyelvrokonságot. JOHANNES ANGERE, COLLINDER professzor tanítványa, két okból találta szükségesnek, hogy doktori diszertációjában aránylag rövid idő elteltével újra megvizsgálja az uráli-jukagir kérdést: 1. ANGERÉNEK, aki JOCHELSON szövegei alapján jukagir-német szótárt szerkesztett (ez a szótár 1957 őszén meg is jelent Uppsalában) jóval gazdagabb nyelvi anyag állt rendelkezésére, mint COLLINDERNEK. Felhasználhatta továbbá azt a kb. 250 szót és öt rövid mondatot, amelyet két kihalt jukagir nyelvből vagy nyelvjárásból 1820 körül jegyzett fel MATJUSKIN tengerésztiszt, s tanulmányozhatta az újabban megjelent orosz nyelvű szamojéd nyelvtanokat is; 2. ANGERE egy 1951-ben megjelent művében a csukcs-uráli nyelv-viszony kérdésével foglalkozott, s kutatásainak tanulságait felhasználhatta a jukagir-uráli kérdés tárgyalásában is. A szerző harmas célt tűzött ki maga elé: COLLINDER bizonyító anyagának megvizsgálása, új egyeztetések felállítása, és végül az uráli-jukagir egyezések egybevetése az uráli nyelveknek az altaji, indoeurópai és csukcs nyelvekkel való egyezéseivel.

A szövegyeztetéseket rövid fejezetben tárgyalja a szerző. COLLINDER a „Jukagirisch und Uralisch” című művében között több, mint száz szövegyeztetésből csak harminchet vett be etimológiai szótárába (Fenno-Ugric Vocabulary 1955). ANGERE (49–50. l.) az etimológiák számát hét etimológiával gyarapította. Később megjegyezte, hogy a FUV. harminchét etimológiája közül tizenhatot tart teljesen megnyugtatónak, tizenhármát pedig valószínűnek. Saját etimológiái közül hármát tekint kifogástalannak. Így hát összesen tizenkilenc megbízható etimológiával lehet számolni. Ezekhez sorolja még huszadiknak a 'zwei' jelentésű számnevet (72–73; 127–129. l.). Újabb réteget képviselnek a jelentős számú jukagir-szamojéd szövegyeztetések. A szerző figyelmeztet arra a tényre, hogy a közös szavak hangalak és jelentés tekintetében feltűnő egyeztet mutatnak, tehát az etimológiák összeállításában nem volt szükség ún. hangtörvények alkalmazására. — Ez a megállapítás bizonyos megfontolásokra készítet, mert tulajdonképpen azt jelenti, hogy az uráli-jukagir szövegyeztetések hasonlóságon, nem pedig szabályos hangmegfeleléseken alapszanak. Ezzel kapcsolatban a „Lautlehre” című fejezet (121–130. l.) tanulságaként megemlíthetjük, hogy a jukagir és az uráli hangrendszer között lényeges különbségek mutathatók ki. A jukagirból hiányzik pl. a szókezdő *r*-hang, hiányzanak az uráli alapnyelv jellegzetes szibilánsai: *s* és *š*, stb. Ez a tanulság fokozott óvatosságra int.

Ami az esztragokat illeti, ANGERE újabb adatokkal igazolja COLLINDERNEK azt a nézetét, hogy a tíz jukagir esztrag közül csak az acc.-instr. közös *-te*, *-to* ragjának nincs uráli megfelelője. Kérdés azonban, hogy pl. az uráli *n. locativusrag biztos megfelelőjének tekinthetjük-e a *hō-n* 'wo, wohin', *ān* 'unter' (vö. *āl* id.) és *jolan* 'hinter' (vö. *jola* id.) határozószavakban fellépő *n* elemet.

Igen nagy fontosságot tulajdonít a szerző annak a ténynek, hogy az uráli nyelvekben nemcsak egyes névmások, hanem a névmások egész rendszere egyezést mutat. Voltaképpen azokról a névmásokról van szó, amelyeknek indoeurópai megfelelőit is kimutatták, s amelyeknek altaji és csukcs megfelelőire ANGERE is utal. Ezekhez járul még a 'selbst' jelentésű szó, a finn *ūse* stb. névmás megfelelője. ANGERE feltűnőnek tartja azt a konzervativizmust, amely a névmások hangalakjában megnyilvánul, mert egyébként — mint a „Lautlehre” című fejezetből kiderül — a jukagir hangok lényeges változásoknak voltak alávetve. Ezen az alapon feltűnőnek kell találnunk azt a konzervativizmust is, amelyről a közös szavak hangalakja tanúskodik.

Igen bonyolult kérdéseket tárgyal a szerző a „Die Possessivsuffixe” című fejezetben (74–80. l.). A személynévmás 1. és 2. sz. alakja (éppen úgy, mint a magyar személynévmások nominatívusi alakjai) a birtokos jelölésére is szolgál: *met* 'ich; mein', *tet* 'du; dein'. A 3. sz. névmásnak viszont a kétféle jelentés jelölésére két alakja van: *tudel* 'er', *tude* 'sein'. Ha a birtokost az 1., ill. 2. sz. névmás fejezi ki, akkor a birtokszóhoz nem járul birtokos személyrag: *met ecie* 'mein Vater', *tet ecie* 'dein Vater' (*ecie* 'Vater'). Meg kell jegyezni, hogy ezek a kapcsolatok grammatikailag pontosan megfelelnek a szamojéd nyelvekben ritkán előforduló nyeny. (CASTR.) *mañ nū* 'mein Sohn' [én fiú] típusú ősi szerkezeteknek (vö. N. SEBESTYÉN: NYK. LVIII, 130). Ha a továbbiakban nem is találjuk mindenben meggyőzőnek ANGERE fejtegetéseit, megállapíthatjuk, hogy ez az érdekes fejezet sok tanulságot szolgáltat az általános nyelvtudomány számára.

Az uráli nyelvek pluralitást jelölő *t*, *n*, *i* elemeinek nincs jukagir megfelelője. Dualis nem mutatható ki a jukagirban.

Az igékre áttérve ANGERE kiegészítő adatokkal általában megerősíti COLLINDER eredményeit. A „Die Tempussuffixe” (102–113. l.) című nagy fejezetben azonban teljesen önálló kutatásokra támaszkodik, és CASTRÉN nyelvtana, DONNER—JOKI kamasz

nyelvtani vázлата, valamint az újabb orosz nyelvű szamojéd nyelvtanok és szamojéd tárgyú dolgozatok alapján részletesen foglalkozik a szamojéd igeidők kérdésével. Bár ezen a téren pozitív eredményekre nem jutott, mégis úgy látja, hogy az uráli alapnyelvben nem voltak időjelek, s éppen ezért nem lehetnek közös uráli-jukagir időjelek sem.

A strukturális egyezéseket is figyelembe véve a szerző utal arra, hogy — éppen úgy, mint az uráli nyelvekben — a jukagirban sem különül el határozottan a nomen és a verbum. A jukagirban is vannak elsődleges nomen-verbumok.

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy ha két nyelvcsalád között morfológiai egyezések vannak, akkor szintaktikai egyezéseknek is kell lenniök, ANGERE fontos feladatának tekintette az uráli-jukagir mondattani egyezések kimutatását (131—217. l.). Hogy ezt megtehesse, mondattani szempontból rendszeresen megvizsgálta a jukagir nyelvet. RAVILA hét pontban foglalta össze az uráli mondat legfontosabb sajátosságait, s ANGERÉNEK a jukagirra vonatkozó mondattani kutatásai RAVILA megállapításaihoz kapcsolódnak. (Sajnálattal látjuk, hogy a magyar anyag feldolgozásánál a szerzőnek nem állt rendelkezésére KLEMM „Magyar történeti mondattan”-a.) Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy az uráli-jukagir mondattani egyezések valóban feltűnők és meglepők, de ilyen mondattani egyezések — mint FOKOS-FUCHS kutatásaiból tudjuk — urál-altaji viszonylatban is kimutathatók.

Könyvének utolsó, „Schlussfolgerungen” című fejezetében az uráli-jukagir nyelv-viszonyra vonatkozó véleményét a szerző a következőképpen foglalta össze: „Was die Eingliederung des Jukagirischen in die uralische Sprachfamilie anlangt, so hatte ich eine solche Eingliederung im gegebenen Augenblick aus folgenden Gründen für verfrüht: Erstens hat das Jukagirische noch nicht genügend viele Übereinstimmungen (vor allen Dingen im Wortschatze) mit dem Uralischen gezeigt; zweitens kann es vielleicht ebenso viele Gemeinsamkeiten mit anderen Sprachfamilien z. B. mit dem Altai-schen haben; drittens darf man es noch nicht für endgültig bewiesen ansehen, dass die Entsprechungen zwischen dem Uralischen, Indoeuropäischen, Altai-schen, Tschuktschischen und Jukagirischen tatsächlich aus der Urverwandschaft dieser Sprachen zu erklären sind, obgleich ich selbst Urverwandschaft hier für wahrscheinlicher halte als Entlehnung” (230. l.).

ANGERÉ 1955-ben megjelent „Über methodische Fragen der uralischen Sprachforschung” című értekezésével már bizonyosságot tett igen jó kritikai érzékéről. Ez a könyve újabb bizonyítéka szép képességeinek, tudásának és nyelvészeti műveltségének. A megvizsgált nyelvi anyag alapján az uráli-jukagir nyelvrokonságot nem látja beigazoltnak, és könyvének éppen az a legnagyobb érdeme, hogy a nyelvi tények értékelésében mindig a teljes objektivitás álláspontjára tud helyezkedni. „Für die Forschung von augenblicklichem Interesse ist... — írja könyvének utolsó fejezetében — das Auffinden von Entsprechungen in den einzelnen Sprachfamilien, ganz abgesehen davon, wie wir diese Entsprechungen erklären wollen. Ein solches Verfahren kann uns vielleicht der Lösung des Problems, worauf die erwähnten Übereinstimmungen beruhen, näher bringen” (224. l.). A magam részéről úgy látom, hogy az uráli-jukagir egyezések többretegű szamojéd-jukagir érintkezéssel magyarázhatók. Ami a jukagir nyelv hovatarozottságát illeti, érdemes volna a kutatásokat — éppen a feltűnő mondattani egyezésekre való tekintettel — altaji, elsősorban tunguz területre kiterjeszteni.

N. SEBESTYÉN IRÉN

T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch

Helsinki 1956.

CIX + 601 l. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII.)

A helsinki Finnugor Társaság 1910. évi működéséről szóló jelentésben a következő szakaszt olvashatjuk: „A Társaság kezdettől fogva sajátos feladatai közé tartozónak tekintette a M. A. CASTRÉN által megkezdett szamojéd kutatások folytatását. Erre eddig mégsem kerülhetett sor, mert az anyagi- és a munkaerőket közelebbi és a Társaság szempontjából fontosabb feladatok elvégzésére kellett összpontosítani. A Társaságnak a szamojédok tanulmányozására külön pénzalap áll rendelkezésére: az az alapítvány, amelyet a finn tudományos kutatás ismert barátja és pártfogója, az angol John Abercromby tett 1893-ban, és ennek az alapítványnak a kamatai. Ebben a szám-

adási évben el lehetett határozni a szamojéd-tanulmányok folytatását, a feladat elvégzésére ugyanis két jelentkező van: T. V. LEHTISALO filozófiai kandidátus és K. R. DONNER egyetemi hallgató. A Társaság október 22-én tartott ülésén elhatározta, hogy a jövő év elejétől számított két éven át alkalmat ad LEHTISALO kandidátusnak az archangelszki és részben a tobolszki kormányzóságban élő jurák-szamojédok nyelvének tanulmányozására. Erre a célra az Abercromby-alapítványt használja fel és a kiegészítésül szükséges összeget saját vagyonából adja. DONNER egyetemi hallgató, aki a jelenlegi tervek szerint az ázsiai részen, a tobolszki és a tomszki kormányzóságban élő szamojéd törzseket fogja tanulmányozni, a Társaság megbízásából, de saját költségén végzi kutatásait . . . Ezekkel az utakkal a finn tudományos kutatás olyan területre irányul, amely CASTRÉN óta majdnem teljesen paragon hever. Bizonyosra vehető, hogy az e területen végzett kutatások eredményei rendkívül fontosak lesznek nemcsak általában a tudomány, hanem különösen éppen a finnugor stúdiumok szempontjából. A Társaság reméli, hogy a fiatal kutatók le fogják győzni útjuk sokféle nehézségét és szerencsésen elvégzik tervebe vett munkájukat" (JSFOu. XXVIII/5, 27—28).

A Finnugor Társaság 1911., 1912., 1913. és 1914. évi jelentései (JSFOu. XXIX, XXXVII) beszámolnak LEHTISALO útjáról is. LEHTISALO 1911. január 5-én indult el Finnországból, s február végéig pétervári könyvtárakban dolgozott. Ápr. 1-én Obdorszkba érkezett, és 6-án már megkezdte a szóanyag gyűjtését. Június 5-én indult el nyári kutatóútjára. Az Ob, a Pur és a Taz folyók torkolatvidékén népköltészetet jegyzett fel, néprajzi tárgyakat vásárolt, dallamokat énekeltetett fonográfba és igyekezett megismerni a jurákok életét és hitvilágát. Szeptember vége felé ismét Obdorszkba érkezett s folytatta a szóanyag gyűjtését. Május elején átmélt Archangelszki kormányzóságba és különböző helyeken dolgozott. Október közepén Archangelszken át Mezenybe érkezett, s az összes tulajdonképpeni jurák nyelvjárások tanulmányozása után 1912 karácsonyára visszatért hazájába. 1913 nyarán rövid ellenőrző utat tett Mezeny vidékére, s hazájában majdnem két hónapig dolgozott egy Mezenyből hozott nyelvmesterrel. — A Finnugor Társaság ugyanabban az évben elhatározta, hogy fedezi egy kb. tizhónapos újabb tanulmányút költségeit. Harmadik útjára, az Ob középfolyásának vidékén szétszórta élő, alig ezer főre tehető erdei jurákok nyelvének tanulmányozására 1913 végén indult el LEHTISALO, s 1914 utolsó napján érkezett vissza hazájába. — LEHTISALO tehát összesen három évet töltött a nyenyeczek között, s azonkívül 1913 és 1928 nyarán Finnországban is dolgozott szamojéd nyelvmesterrel.

LEHTISALO 1924-ben adta ki kutatásai első eredményeként „Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden” című művét (MSFOu. LIII. 170 l.). Ezt követte 1927-ben doktori disszertációja, egy fontos és kitűnő hangtani munka: „Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen. Anhang: Beobachtungen über den Vokalismus der ersten Silbe im Ursamojedischen” (MSFOu. LVI, 123 l.). Ennek a műnek mintegy kiegészítője a „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus” (FUF. XXI, 1—55) című értekezés. Az oslói Intitutet für Samenlignende Kulturforskning adta ki 1924-ben „Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Juraksamojeden” című könyvét (180 l. + XVI tábla). Sokat idézett művében „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe” (1935; MSFOu. LXXII, 339 l.) morfológiai szempontból tárgyalja a szerző az uráli eredetű elsődleges képzőket.

A MSFOu. XC. köteteként 1947-ben jelent meg „Juraksamojedische Volksdichtung” címen XII + 615 lapnyi terjedelemben az a rendkívül becses és gazdag népköltészeti anyag, amelyet LEHTISALO áldozatos fáradság árán három gyűjtőútján jegyzett fel. Ez a mű az 1956-ban megjelent nyenyec szamojéd szótárral együtt új korszakot nyit meg a szamojéd nyelvekre vonatkozó kutatásokban és egyúttal az uráli nyelvtudományban.

Az utóbbi műben a tulajdonképpeni szótárt bevezetés előzi meg. Ennek első része egy terjedelmes útleírás (VII—CII). Ezt a naplószerű beszámolót, amely LEHTISALO szubjektív élményeit tartalmazza s amely művelődéstörténeti vonatkozásainál fogva szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot, jobb lett volna külön kiadni. A bevezetéshez tartoznak még a következő fejezetek: Die Ortsnamenabkürzungen und die Namen der Sprachmeister (CII—CV), Zur Erklärung der phonetischen Zeichen (XV—CVIII), Die Reihenfolge der Laute im Wörterbuch és a mű kiadásának előzményeiről szóló rövid beszámoló (CVIII—CIX). Maga a szótár, amely felhívja a figyelmet a szókinsz chanti és orosz eredetű elemeire, 522 lap terjedelmű. A német szómutató (Register, 523—601) áttekintést nyújt a szótár gazdag anyagáról.

Sajnálattal nélkülözzünk a bevezetésben egy olyan fejezetet, amely megkönnyíthette volna az uráli problémák iránt érdeklődő finnugor nyelvészek számára a szamojéd

nyelvi anyagban való tájékozódást, elsősorban LEHTISALO szövegeinek tanulmányozását. CASTRÉN grammatikáját különösen a fiatalabb kutatók — legalább is Finnország határain kívül — nem tudják állandó használatra megszerezni. Az újabb orosz nyelvű szamojéd nyelvtanok indoeurópai szemlélethez igazodó, gyakorlati célból készült művek. Milyen nagy hiányt pótolna egy olyanféle grammatikai áttekintés, mint amilyent pl. KETTUNEN nyújtott Livisches Wörterbuch-jában vagy GRUNDSTRÖM a Lulelappisches Wörterbuch 12/1-2. füzetében! De milyen nagy segítséget jelentett volna a kutatók számára legalább egy olyan terjedelmű „Grammatikalischer Abriss”, mint amilyent WICHMANN adott útmutatásul a Hilfsmittel—A p u n e u v o j a sorozat V. részeként megjelent Tscheremissische Texte... c. chrestomathiájában, vagy UOTILA a Syrjänische Chrestomathie-ban (Hilfsmittel VI), vagy FOKOS-FUCHS ugyanezen sorozat II. kötetének, WICHMANN Wotjakische Chrestomathie-jának 2. bővített kiadásában! A szótár használata közben minduntalan tapasztalhatjuk, hogy mennyire megkönnyítette és meggyorsította volna a szótár használatát egy táblázat a dialektusok első szótagbeli vokálmegfeleléseiről és néhány megjegyzés a szókezdő konzonánsok megfeleléseiről vagy legalább is figyelmeztetés arra, hogy pl. az erdei nyelvjárások β -kezdetű szavai gyakran j -alatt találhatók meg, hogy $\dot{n}$ -kezdetű szó n -alatt is akad (pl. 'Dornstrauch') és hogy n -kezdetű szó szép számmal van az $\dot{n}$ -alatt (pl. 'Weide', 'Gürtel', 'Vater' stb.).

Bizonyos, hogy a szótárt nemcsak etimológusok fogják használni, hanem olyan kutatók is, akik LEHTISALO szövegeit óhajtják olvasni és pontosan megérteni. Mivel a Vd. előszavában nem találjuk meg a rövidítéseit azoknak a dialektusoknak, amelyeket a szövegek képviselnek, a gyakorlatban viszont éppen az előszó közlései alapján kialakult a dialektusok rövidítésének bizonyos formája, szükségesnek tartottam összehasonlítani a Vd. és a Wb. előszavának a nyelvmesterekre és az általuk képviselt nyelvjárásokra vonatkozó adatait.

LEHTISALO a Wb.-ban (éppen úgy, mint hangtani műveiben és az AblSuff.-ban) a hagyományos szokástól eltérően az adatok mellett nem következetesen a dialektust tünteti fel, hanem az adatok egy jelentős részénél — tekintet nélkül a dialektusra — a közlő lakóhelyét, illetőleg a feljegyzés helyét.

A Vd.-ban és a Wb.-ban is a nyelvmesterek felsorolásánál első helyen szerepel Maxim Jadoptsev neve. LEHTISALO 1911–12 telén dolgozott ezzel a nyelvmesterrel, aki 1912 nyarán az Ob, a Tas és a Pur folyók torkolatvidékére is elkísérte. Tőle származnak a 98., 99., 108–111. sz. szövegek és a Wb.-ban az O és O₁ jelzésű adatok. A Vd. előszavában világosan megmondja LEHTISALO, hogy Maxim Jadoptsev diktálása (tehát kiejtése) alapján olyan folklór-anyagot is közöl, amelyet nyolc más közlőtől jegyzett fel, s ezért „die unter 1)–8) angeführten Nummern können also nicht als Proben der Mundart ihrer Gewährleute gelten” (VIII). Ugyanezzel a nyelvmesterrel kapcsolatban a Wb.-ban a következő megjegyzést olvashatjuk: „Nach seinem Diktat habe ich auch etwas Folklore, die von anderen gesammelt worden ist, ins Reine geschrieben. Diese vertritt also nicht den eigenen Dialekt des Erzählers” (CII). Azok a személyek és szövegek, akikre, illetőleg amelyekre ezek a megjegyzések vonatkoznak, a következők: 1) *raikkva ñe* (Vd. 8., 15., 40., 58. sz.). A tőle származó szótári adatok jelzése O₄; 2) *s^{impp} tapsùr* (Vd. 1., 2., 6., 9., 11., 13.), vö. Wb. O₃; 3) *ännv ñañndò* (Vd. 3., 4., 7., 16., 17., 21., 22., 51.), vö. Wb. O₅; 4) *ñekkö tsè xörräl^{ra}* (Vd. 12., 18–20.), vö. Wb. O₇; 5) *ññsi j^{immit}* (Vd. 5.), vö. Wb. O₉; 6) *parit³ xü^{re}* (Vd. 80., 89–97., 102.), 7) *muñnu xü^{re}* (Vd. 47., 86–88., 101.); 8) *an marik* (Vd. 53.). Az 1)–5) alatt felsorolt közlők mind Obdorszk környékéről való személyek, akik feltehetőleg obdorszki nyelvjárást beszéltek. Viszont a 6)–8) alatt felsorolt fiatal leányok a Taz-öböl partvidékén, pontosabban a Pur deltavidékén laktak, s az ottani nyelvjárást beszéltek. Nem tartom tehát szerencsésnek, hogy a tőlük gyűjtött, de obdorszki kiejtés szerint leírt adatok a Wb.-ban T₃ jelzéssel szerepelnek. Megfelelőbb lett volna — ha már ennek a három közlőnek esetében LEHTISALO nem alkalmaz külön-külön számot — az O₁₂ jelzés (a CII lapon „Vgl. O₁₂” sajtóhiba Vgl. O₁₁ helyett, vö. CIII), sőt talán az lett volna a legjobb megoldás, ha az idegen közlőktől származó, de M. J. kiejtését tükröző adatok mellé azonos jelzés került volna. — Konstantin Toho (Vd. 81., 82., 112., 123., 124.) és Ivan Toho (Vd. 38., 45.) obdorszki nyelvmesterek szótári adatai O₂ illetőleg O₁₀ jelzéssel vannak ellátva. A Wb. adatainak közlői között nem szerepel egy Tatjana nevű nő, akitől a Vd.-ban a 26. sz. elbeszélés származik. A közvetlenül *raikkva ñe*-től feljegyzett szótári adatok jelzése O₁₁ (vö. Vd. 14.).

A Vd. előszavában (VIII) és a Wb. bevezető részében (CII) világosan meg van mondva, hogy *ñet s^{idai}* Archangelszk kormányzóságban lakott s csak alkalmilag fordult meg Obdorszkban. Feltehető tehát, hogy ez a férfi archangelszki nyelvjárást beszélt. A tőle gyűjtött szótári adatok mégis O₆ jelzéssel vannak ellátva, pedig az a

nyelvjárás, amelyet a *pēt sādāi*-tól feljegyzett 54. sz. ének és 79. sz. elbeszélés képvisel, nem azonosítható az obdorszki nyelvjárással. — OD jelzésűek az Ob deltavidékének nyelvjárását beszélő szamojéd halásztól feljegyzett adatok (Vd. 29., 46., 55., 125., 126., 170—218.). — Nem gyűjtőútjain, hanem 1928 nyarán Finnországban dolgozott LEHTISALO egy *Pur*-folyó partvidékének nyelvjárását beszélő nyelvmesterrel (Vd. 83—85.). A tőle származó szótári adatok jelzése OP.

A tulajdonképpeni tazi nyelvjárást képviselő szótári adatok három személytől származnak: 1) *Ivan Habi* = T_1 (Vd. 76.); 2) *hēmti χābri* = T_8 (a Vd.-ban *hēmti salentēr* néven, 39., 41—43.); 3) *hēr tsau salentēr* = T_{17} (Vd. 23.). A tazi adatok közé vannak beiktatva a Wb.-ban a Pur folyó deltavidékének nyelvjárását beszélő közlők adatai is. Ezek a személyek, akiktől Lehtisalo jelentős mennyiségben jegyzett fel szövegeket, a következők: 1) *pūdš χādri* = T_9 (Vd. 10., 24., 32., 48., 49., 56., 71., 77., 100., 127—134., 219—227.); 2) *das Weib des χādri* = T_{14} (Vd.: *salentēr* = T_{14} Weib, 228—234.) 3) *sūnsaββai salentēr* = T_{18} (Vd. 34.). A Pur deltavidéken közvetlenül is jegyzett fel szótári adatokat és szövegeket is attól a három fiatal leánytól, akikről az obdorszki adatokkal kapcsolatban már szó volt. Ezek a személyek: *paritš χādri* = T_{15} (Vd. 25., 235—248.); *muñnu χādri* = T_{16} (Vd. 249—265.); *ān marik* = T_{10} (Vd. 52.). A magam részéről indokoltan tartanám, ha a Pur deltavidékén közvetlenül a közlőktől feljegyzett adatok PD jelzéssel (és sorszámossal) szerepelnének a Wb.-ban.

Számos szótári adat és jelentős mennyiségű szöveg képviseli Bolsaja Zemlja nyelvjárását, s a szótárban mégsem szerepel BS. rövidítés. A Sj. jelzésű adatok bolsajazemljai adatok, mert LEHTISALO világosan megmondja, hogy a közlő, egy idősebb asszony, aki a Szjoida folyó partvidékén lakott, BZ. nyelvjárását beszélte. BZ. adatok az Oks₂ jelzésű adatok is, vö. „Oks₂ = *χāēβkko ūtsi*, der Älteste und der Schreiber der Timan Samojeden, der Oksino besucht hatte, ursprünglich von der Boljschaja Semlja-Tundra, er sprach den Dialekt der Boljschaja Semlja” (Wb. CIV), úgyszintén az MB jelzésű adatok, vö. „MB. = Katerina Wyutšciskaja, ein zur Uprawa von Ustj-Tsylma gehöriges älteres Weib, war jetzt in der Stadt Mesen verheiratet. Sie sprach den Dialekt der Boljschaja Semlja-Tundra, wie auch die oben erwähnten Sprachmeister angefangen von Sj.” (i. h.). Az említettekén kívül tehát még a Ko., I., U. jelzésű adatok is BZ. nyelvjárását képviselik. Az U. jelzésű adatok közlőjétől származnak a 121. és 122. sz. énekek (Vd. IX). A szótári adatok közlői közt nem szerepel *mikkōlv βi, u, tsēi* fiatal szamojéd ember felesége, akitől Lehtisalo ugyancsak jelentős mennyiségű szöveget jegyzett fel. Erről az asszonyról a Vd. előszavában (X) a következőket mondja: „In der Stadt Mesen schrieb ich im Frühwinter 1912 von dem älteren Weibe des jungen Samojeden von Kanin, *mikkōlv βi, u, tsēi*, auf den Nummern 57, 59, 65, 68—70, 75, 103 und 118—120 nieder. Die Frau war als junges Mädchen aus der Tundra des Grossen Landes nach Kanin übersiedelt und hatte sich die Mundart von Kanin nicht angeeignet.” Nem derül ki, hogy ennek a BZ. nyelvjárást beszélő nőnek a férje azonos-e azzal a *mikkūtār βi, u, tsēi* nevű fiatal szamojéddal, akitől és akinek anyjától a Me. jelzésű kanini adatok származnak.

Egy Kanin-félszigetről való középkorú férfitől jegyezte fel LEHTISALO a 60. sz. terjedelmes „Märchenhaftes (Helden)lied”-et (Vd. 214—252.). Ez az ének különösen fontos azért, mert a Vd.-ban egyetlen dokumentuma a kanini nyelvjárásnak, amelyből csupán BUDENZ feljegyzésében ismerünk szövegeket. Meglepő, hogy a 60. sz. ének közlőjének szótári adatai a Wb.-ben Nes₂ jelzéssel szerepelnek (Nes₂ = ein Renntierwarter mittleren Alters von der Kanin-Halbinsel, ein zufälliger Sprachmeister, der Folklore diktierte” (CIV). Kiderül, hogy a szótárban más közlőktől is vannak kanini adatok. Ilyenek a Sjo., Me., Nes jelzésű adatok, vö. „Sjo. = ein alter Samojede aus dem Kirchdorf von Sjomža am Weissen Meer. Im Sommer 1913 begleitete er mich nach Finnland, wo wir arbeiteten. Er vertrat den Dialekt von Kanin, wie Me. und Nes.” Nem világos, hogy ez a Nes, amelyre LEHTISALO hivatkozik, csak a Nes adatokra vonatkozik-e, vagy pedig a Nes₂ adatokra is. S az sem világos, hogy az N. jelzésű adatok (N. a rövidítések között nem szerepel), a Nes. vagy a Nes₂ adatok közé sorolandók. A Wb.-ban a 357b lapon található N. *jāptambōi būxū* 'Alte des Ziemlich Schlanken' kapcsolat megtalálható a 60. sz. énekből (Vd. 226.), ezen adat alapján tehát N. adatok azonosíthatók volnának a Nes₂ adatokkal.

Malaja Zemlja nyelvjárását képviselik az Oks. és U.-Ts. jelzésű adatok, vö. „Oks. = *timkko tāllējōβ* (Timofej Grigorjevics), ein alter Mann aus dem Kirchdorf von Oksino im Delta der Petschora. Er sprach den Dialekt der Tundra von Malaja Semlja” (Wb. CIV). Ugyanettől a nyelvmestertől jegyzett fel LEHTISALO jelentős mennyiségben szövegeket is (Vd. 30., 31., 61—64., 66., 67., 73., 74., 113—117. és 139—169.; X). Tudomásul kell vennünk, hogy ezek az érdekes szövegek, amelyekből Oks. jelzéssel

idéztem én magam is adatokat, nem Oksino, hanem Malaja Zemlja nyelvjárását képviselik. Ugyanezt a nyelvjárást képviselik, mint már szó volt róla, U-Ts jelzésű adatok is: „U-Ts = O f i m j a s o b r a l ű ß, ein Samo jeden weib mittleren Alters aus dem Kirchdorf von Ustj-Tsylimja. Sprach den Dialekt von Malaja Semlja.” Egyszerűbb lett volna, ha LEHTISALO a Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviselő adatokat BS, BS₂ stb., a malaja-zemljai adatokat pedig MS, MS₂ jelzéssel közli, s ezt az eljárást minden dialektussal kapcsolatban következetesen alkalmazza. Így a kutatóknak nem kellene mindig azzal is gondolni, hogy a rövidítések voltaképpen jelképei, s nem is egységes jelképei valamely dialektusnak. Az eddig tárgyalt nyelvjárások mind tundrai nyenyec nyelvjárások.

Az erdei nyelvjárások adatai között igen fontosak a Nj. jelzésű Njalina faluban feljegyzett adatok, amelyek egy Nazym folyó mellékén születtek, de Kiszjeljovszkaja folyó mellé költözött öreg samántól származnak. Ez a samán utolsó képviselője volt a különben már kihalt nyelvjárásnak. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez az öreg samán tulajdonképpen nazymi nyelvjárásról beszélt. Tőle származnak a 78., 104–106., 279–285. sz. szövegek is. — A Kis. adatok közlője azonos a 135–137. sz. szövegek közlőjével. — A Lj. és Lj₁ szótári adatokat *jissu n'è tsu* vadásztól jegyezte fel LEHTISALO. Ugyanettől a nyelvmentertől valók a 27., 28., 107., 138. sz. szövegek. Ljamini nyelvjárásról képviselnek a Lj₂, valamint a Sah. jelzésű adatok is. Az utóbbi adatok közülőtől, valamint a P vagy P₁, illetőleg P₂, úgyszintén a Kis₂ jelzésű adatok közülőtől szövegeket nem jegyezt fel LEHTISALO.

Feltűnőnek találtam, hogy míg a Vd.-ban a 33., 35–37., 44., 50., 72., 266–278. sz. szövegek képviselik az igen érdekes maikovszkajai nyelvjárást (Vd. X), addig a Wb.-ban a rövidítések jegyzéke szerint maikovszkajai adat egyáltalában nem található. Két mesének a szavait kikeresve rájöttem, hogy a maikovszkajai adatok mellett Ni. jelzés van a Wb.-ban. A Wb. szerint „Ni. = ein Mann mittleren Alters vom *n'it's'ej*-Fluss, unweit von Toropkova” (CIV). A Vd.-ban az említett szövegekkel kapcsolatban a következő felvilágosítást olvashatjuk: „Im Frühwinter 1914 diktierte mir am Flusse Maikovskaja ein Mann mittleren Alters, den ich gelegentlich traf und der seinen Namen nicht angab, in Eile die Nummern 33, 35–37, 44, 50, 72 und 266–268.”. Hogy a Maikovszkaja mellett feljegyzett szövegek adatai kétségtelenül azonosak a Ni. jelzésű szótári adatokkal, arról könnyen meggyőződhetünk. A 33. sz. elbeszélés hatodik mondatát *χil'mik kamxv n'ih'heokk'õn pav'kkarmaej* 'der Zobel war in die Höhlung eines gefallenen Baumes gegangen' (79), a szótárban három helyen találtam meg Ni. jelzésű példamondatként: a *χαββã* 'fallen, umfallen (z. B. Baum, Betrunkener)' címszó alatt (147b) '[es] ging in den umgefallenen hohlen Baum' fordítással, a *n'ih'heo'ku* 'Höhle in einem Baum' (33b) alatt 'der Zobel ging in einen umgefallenen hohlen Baum hinein' és a *pa'kkalt's* (335b) címszó alatt az előbbivel kb. azonos fordítással. Még a 34b és 439b lapon is előfordul ugyanez a példamondat, ez utóbbi helyen a fordításból hiányzik a hinein szó. A (fl.) jelzésű példamondatok mellől az egész szótárban hiányzik a Vd. megfelelő lapszámára való utalás. A lapszám azért volna fontos, mert sok esetben nemcsak maga a mondat, hanem a környezete, sőt az összefüggő szöveg is érdekelné a kutatót, viszont lapszám nélküli idézet alapján rendkívül nagy idővesztéssel jár a például felhozott mondat megkeresése a szövegekben.

Nagy könnyebbség lett volna a kutatók számára, ha a szómutató a szövegek fordításának szóanyagát is magába foglalná. S még nagyobb könnyebbség volna, ha a Vd. és a Wb. értelmezése között minél nagyobb volna az összhang. Megnehezíti a szótár használatát az utalások csekély száma. Ha pl. a 33. sz. mesében előforduló *kajjexv* dual. 3. sz. igealak alapszavát keressük, és a szómutató gehen szavának segítségével megtaláljuk a *χãès* 'weggehen, sich begeben' címszót, csak egy csomó szólás és példamondat elolvasása után akadunk a Ni., Kis. *kajj'an* 'du bist gegangen' alakra, amely utbagazítást ad a *kajjexv* alak megértéséhez. Ugyanebben a mesében fordul elő a *tajjennv* alak 'haben' jelentéssel. A szótárban a *ta-*, *tã-* Pronominalstamm címszó alatt (457b–458ab) találjuk meg az O., Sj. *tã'nã* 'dasein, existieren', P. *ta'tt'ã*, *ta'tã* 'ist da' s a Kis. *tajjennv* id. alakot. Hogy a *ta'nã* és a Ni., Kis. *tajjennv* alak összetartozik, az nem kétséges, de kevés kutatónak jut eszébe, hogy ezeket az igealakokat a *ta-*, *tã-* Pronominalstamm címszó alatt keresse. Kívánatos lett volna a *ta'nã* és a *tajje*-szavakat felvenni a címszavak közé utalással a névmástőre. A szómutató sem nyújt segítséget a *tajjennv* szó megtalálásához: a *haben* szó mellett nincs utalás sem az említett igealakokra, sem a névmástőre.

A 44. számú Maik. = Ni. mesében az első mondat *kall'ëb'okku ãn kãëb'zanno kartv nãmtur'innv* 'Möwe schleift hinten im Zelt an der Seite sein Messer' (101). Ugyanez a mondat példamondatként megvan a szótárban is a *χãll'ëb* 'Larus' címszó (149a) adatai között, ahol a mondatnak sem a hangjelölése, sem a fordítása nem azonos a szöveg-

ből való idézettel. A példamondatban a 'Messer' szó *karw* alakban, a 'schleift' ige pedig *hántur iŋŋp* alakban van meg. Bár a mesében *námuráokku* igealak is van, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *n*-es alak a helyes, vö. a *hánt* címszót (308a). Maga a mondat a 149a lapon így van lefordítva: 'die kleine Möwe in der Hinterecke des Zelttes wetzt ihr Messer'. A szómutatóban a *wetzen* szó utal az igére (a *schleifen* szónál nincs rá utalás). A Hinterecke des Zelttes kifejezésnél levő utalás az egész mondatra vonatkozik, tehát nem magyarul semmit. A Wb.-ban a *ŋh kãëßxannw* kapcsolat nincs meg sem a *ŋh* 'Hinterer Teil des Zelttes (gilt als heilig)' (443b) alatt, sem a *χãëß* 'Körperseite, Flanke; Seite' (178ab) alatt. Utóbbi helyen a szövegekben gyakran előforduló *χãëßxannw* 'neben, bei' jelentésű névtűt (vö. CASTR., Gr. 587) sem találhatók meg. Úgy gondolom, hogy a kapcsolatnak 'in der Hinterecke des Zelttes' értelmezése téves, s a kifejezés tulajdonképpeni jelentése 'a sátor hátulsó oldalánál, a sátor hátulsó részében'. Ugyanezen mese 2. sorában fordul elő a *mëŋŋp* 'ist vorhanden' ige. A szómutatóban a *vorhanden* szó mellett nincs rá utalás. A szótárban a *më* 'etwas zu Essen, etwas Essbares' (Nj. 'Ware' is) terjedelmes címszó alatt (258a–261b) találjuk a *mëš* 'nehmen; sein' igét. A *mëŋŋp* alak az igei származékok közt nem szerepel ugyan, de nyilvánvaló, hogy a *mëš*-ige származéka. LEHTISALO a *më* névszótésa *mëš*-igét azonosította és a két alakot „verbum-substantivum”-nak fogta fel (NyK. L, 228–230). Bár ez a magyarázat elfogadható (az ige 'nehmen' jelentése még magyarázatot kíván), mégis kívánatos lett volna a névszói és az igei alakokat külön címszó alatt közölni, s csak utalni az etimológiai összetartozásra. Minden tudományos szótár törekszik arra, hogy az etimológiailag összetartozó szavakat közös címszó alá foglalja, de olyan esetekben, amikor akár hangalak (pl. *ŋh* ~ *βit* 'Wasser'), akár jelentés tekintetében jelentős és magyarázatot kívánó eltérés áll fenn, kívánatos — utalással — a külön címszóra bontás. Így járt el LETISALO is pl. a 'Mond, Monat' ~ 'Grossvater' szavak esetében. Ezt az eljárást jó lett volna sokkal gyakrabban alkalmazni. Így pl. a *padà* stb. személynévmási alakokat is jobb lett volna külön címszó alatt közölni utalással a *püdà* 'jemandem ähnllich sein, gleichen' igére (369ab). Külön címszó illette volna meg a szövegekben sűrűn előforduló *puxuŋtse*, *puxu* 'die Alte' szót is hivatkozással az 'alt werden, altern (wenigstens von Frauen)' igére (357ab).

Hogy mennyire szükséges lett volna a gyakran előforduló képzőkről rövid áttekintést adni, vagy KARJALAINEN — TOIVONEN chanti szótárának példájára a képzőket a címszavak közé felvenni, jól megvilágítja a következő példa. A 44. sz. már említett mesében fordul elő a *šensämmi päëskku marrammo* 'der Waldriesen-Alte sagte' (101) mondat. A *marrammo* igealak a *mántš* 'sagen' (253b–254a) címszó alatt nem szerepel, bár a szövegekben többször előfordul. Jóval nehezebb a *šensämmi* szó megtalálása és jelentésének megértése. A *Waldriese* szó a szómutatóban nincs meg, a *Waldgeist* szó mellett erre a szóra nincs utalás. A *Waldkobold* szó sem ad útbaigazítást, a 31ab lapon az *i* címszó alatt csak magát a *šensämmi päëskku* kapcsolatot találjuk meg 'der greise Waldkobold' értelmezéssel. A *Geist* szó alatt majdnem ötven adat között a 'riesengrosser, im Walde hausender Geist' jelentésre akadunk, s a megadott helyen (433a) a *šte* 'Harz (der Fichte, Tanne, Kiefer, Zirbel)' címszó alatt megtaláljuk az O. *ššsaßàr* 'harzig', valamint az S. *ššsämmi* 'riesengrosser, wilder, im Walde hausender Geist', Kis. *ššsämmi*, Nj. *ššsømmi* id. származékokat. Nem kétséges, hogy az erdei nyenyec adatok közé tartozik a mesében előforduló *šensämmi* szó is. Aki jártas a nyenyec hangtanban, az tudja, hogy az O. *ššsaßàr* stb. képző és az erdei nyelvjárások *-sømmi* stb. nomen possessoris képzője azonos elemekből áll, és egyúttal megérti, hogy az önállóan is használt *šensämmi* szó az említett S., Kis., Nj. alakokhoz hasonlóan 'a gyantás öreg' kapcsolatban jelentésbővüléssel nyerte el 'Waldriese' jelentését. A képző 'vmivel ellátott, vmivel bíró' jelentésének ismerete nélkül nem érthető meg a *päesämmi* alak sem a *päesämmi ŋammätto* '[die Möwe] ass ihn mit dem Schleifstein' (102) mondatban. A *päë* 'Stein, Glas' stb. (349a) címszó alatt megtaláljuk a Nj. 'Schleifstein' jelentésű, úgyszintén az idézett mondatot téves fordítással: 'er ass die Möwe samt dem Schleifstein'. Szó szerint helyesen: 'a sirály [dem.] megette őt kőszőrűkőves[en]. (Vd. Maik. *ä* = Wb. Ni. *ä*). A *ššsaßàr* stb. ~ *sømmi* stb. képzős szó ugyanis igen gyakran ragtalan módhatározó a mondatban.

Az 54. sz. archangelszki éneken fordul elő a következő mondat: *tãdi'e tẽttant pilli' ßállakadv* 'dein Wirt, der Zauberer liegt im Sterben' (173). A *ßállakadv* szónak '[er] liegt im Sterben' jelentésére a szómutató nem utal, s ez a jelentés a szótárban sincs meg; a szónak a szótár szerint 'bloss, nur' jelentése van (53a). Annak, aki ismeri a szövegeket, észbe juthat, hogy több monda végződik ezzel a kifejezéssel *tã ßállakadv* 'da nur ist es'; 'das ist es nur' (pl. 20., 22., 25., 27., 29., 188.); magyarul így mondanók: 'itt a vége'. Ezen az alapon megérthetjük, hogy a *ßállakadv* szó az idézett archangelszki

mondatban körülbelül azt jelenti, amit a magyar 'vége van', 'végét járja' kifejezés. A szónak ezt az érdekes 'im Sterben liegen' jelentését érdemes lett volna a szótárban s a szómutatóban is közölni.

Az ilyenféle megjegyzések, amelyeknek számát még szaporítani lehetne, természetesen nem csökkentik lényegesen a Jurakisches Wörterbuch rendkívüli értékét és jelentőségét. Minden kutató, aki a szótárt és a szövegeket használja és valaha is használni fogja, csak a legnagyobb elismeréssel és hálával gondolhat a szerzőre, aki majdnem egy félszázad óta minden erejével és tudásával, egész életével az uráli nyelvtudományt szolgálja.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Új lulei-lapp szótár. — Lulelappisches Wörterbuch

(Lulelappsk ordbok) I—IV, auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinders und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Schriften des Instituts für Mundarten und Volkskunde in Uppsala. Reihe: C: 1. Lund—Uppsala. 1946—1954. 1920 l.

Az uppsalai népnyelvi és néptudományi intézet (Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala) 1946-ban nagy vállalkozásba fogott: megkezdte egy nagy lulei-lapp szótár kiadását. Az első füzetet még 11 füzet követte; az utolsó 8 évvel később, 1954-ben jelent meg. Ezek közül csak 10 füzet foglalja magába a voltaképpeni szótári anyagot. A 11. füzet egyebek közt egy jegyzéket tartalmaz azon — KONRAD NIELSEN szótárában előforduló — norvég-lapp szavakról, amelyeknek lulei-lapp megfelelője GRUNDSTRÖM szótárában megtalálható. Ez a jegyzék rendkívül becses melléklet a lulei-lapp szöanyaghoz; minthogy segítséget nyújt több, mint 600 norvég-lapp szó földrajzi elterjedtségének megítéléséhez, az etimológusok különös figyelmébe ajánlható. Hasznos toldaléka a szótárnak az ugyancsak e füzetben található fonetikai áttekintés is a lulei-lapp nyelvjárások hangjairól. A 12. füzet táblázatok alakjában mutatja be a főnevek abszolút és birtokos személyragozását, a névmások s az igék ragozását, stb.

Az új lulei-lapp szótár előmunkálataira stb. vonatkozó megjegyzéseimet már a Magyar Nyelvőr 1949. évfolyamában (84. l.) megtettem. Az az állítás, hogy a lapp nyelv a legjobban ismert finnugor nyelv, e szótár megjelenése után még kevésbé vitatható, mint eddig. A lulei-lapp nyelvjáróterületnél délebbre beszélt svédországi lapp nyelvjárások szókincsének ismeretéhez rendelkezésünkre állnak ugyan kisebb-nagyobb szótárak, illetve szójegyzékek, mindamelllett az új lulei-lapp szótárhoz hasonló nagy és korszerű szótárakra ezek területéről ugyancsak szükség lenne. Kérdés azonban, hogy anyaguk gyűjtését nem lenne-e már késő most elkezdni.

LAKÓ GYÖRGY

The First Cheremis Grammar (1775). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun

Chicago 1956, The Newberry Library. I—IV + 65 + 136 l.

A magyar nyelvtudomány már régóta számontartja a mari irodalom „ősnymtatvány”-át, az 1775-ben a Cári Tudományos Akadémiától Szentpétervárott kiadott Сочинения принадлежащая къ Грамматикъ Черемискаго Языка című nyelvtant. BUDENZ JÓZSEF tüzetes elemzést szentelt neki az 1867. esztendőben a NYK.-ben (VI, 191—212) „Az 1775-diki cseremisiz grammatika” c. tanulmányában. Ez egyike a legelső mari nyelvi emlékeknek; még PALLAS 220 szavas jegyzéke (1787—9) sem előzi meg. Az 1775. évi nyelvtan fontosabb is, mint PALLAS szójegyzéke, mert emez csak nomenclatura, amaz viszont teljességre törekvő nyelvtan és tárgykörök, illetve nyelvtani kategóriák szerinti szótár. Már WIEDEMANN is megemlékezett róla, majd BEKE ÖDÖN is említi 1911-ben Cseremisiz nyelvtanában (2. l.). Ugyanő rámutat a nyelvkönyv nyelvjárási sajátosságaira a mari nyelv akkori ismeretének fokán.

Úgy vélem, a birtokunkban levő nyelvkönyv újabb elemzése, eddigi ismereteinkhez való viszonyítása, anyagából az eddigi ismeretlenek és ma már nem élők a kieme-

lése, tehát az 1775. mari nyelvtannak újabb, korszerű méltatása magyar nyelvészekre várt. Hiszen BEKE ÖDÖN közöttünk létének szervező erővé kellett volna válnia, és tanszékének a Mariföld határain túl folytatott mari nyelvészeti, irodalmi és néprajzi kutatások pezsgő központjává kellett volna lennie. A két világháború közt meg lett volna a lehetőség arra, hogy Magyarország a mari nyelvészeti és irodalmi kutatások centrumává váljék, hogy a kisebb finnugor népek nyelvével és irodalmával való foglalkozás korszerűsödjék, ismeretszerzésünk ne csak a nyelvészetet érintse, hanem — a Szovjetunióban végbement változásoknak megfelelően — az irodalmi és a történeti, valamint a néprajzi kutatások síkjára is átesapjon. Nem történt meg. Okait itt nem kívánom elemezni, hiszen utaltam rá másutt [Filológiai Közöny II (1956), 159], s szoltam a felsőoktatási tennivalókról is [uo. 161 és NyK. LVIII (1956 [42–3]. Nehézségünk következménye, hogy a mari kutatások másutt: az Északamerikai Egyesült Államokban virágzanak fel, ott formálódik a finnugor nyelvtudomány kutatásának egy központja az Indiana Egyetemen, a magyar származású SEBŐK (SEBEOK) TAMÁS vezetésével.

E formálódás egy évtizede volt a tervezettség állapotában. A program megvalósulása az elmúlt évek tevékenységének gyümölcseit most már betakarítja, gazdagítva a finnugor nyelvtudományt nemcsak cikkekkkel, tanulmányokkal, hanem művekkel is. Tanúskodik erről a *Studies in Cheremis gyűjtőcímet viselő sorozat* kötetének már pusztán felsorolása is. 1. kötet: *Folklore* (Indiana University Publications, Folklore Series No. 6. Bloomington, Ind., 1952); 2. kötet: TH. A. SEBEOK and F. J. INGEMANN, *The Supernatural* (Viking Fund Publications in Anthropology No. 22. New York 1956); a 3. kötetet itt ismertetem; 4. kötet: EEVA KANGASMAA-MINN, *Derivation* (Indiana University Publications, Slavic and Eastern European Series No. 1. Bloomington 1956); 5. kötet: TH. A. SEBEOK, *The Cheremis Human Relations Area Files* (Subcontractor's Monograph. New Haven 1955). A sorozatot szerkesztő TH. A. SEBEOK levélbeli közlése szerint rövidesen újabb kötetek jelennek meg a mari gyermekjátékokról és a mari dalokról, valamint a mari nyelv orosz jövevényszavairól (az utóbbit FELIX OINAS észt nyelvez írja). Ha az indianai egyetemen tevékenykedő munkaközösség tagjainak elszórtan megjelent cikkeit nem is vesszük számba, akkor is el kell ismernünk, hogy jó aratásról vall a fenti felsorolás.

Az 1775. évi cseremis nyelvtant nem magában adták meztelen hasonmásként, hanem tudományos feldolgozást is kapunk hozzá. A kötet két részre oszlik; az első a tudományos apparátust adja a második részként faksimilében kiadott nyelvtanhoz. Az első részben található a SEBEOK-írta bevezetés, a rövidítések ismertetése, a csikágói Bonaparte-gyűjtemény fontosabb mari vonatkozású műveinek felsorolása (1–8), majd TH. SEBEOK tollából leírást kapunk a mari nép jelenéről és múltjáról (8–10), nyelvről, a mari nyelvjárásokról (10–12), aztán ALO RAUN értekezik a publikált nyelvtan szerzőjének személyéről (12–13) és a nyelvtan mari szövegének nyelvjárásai meghatározásáról (13–17). Ugyancsak ALO RAUN állította össze az etimológiai szójegyzéket, amely felsorolja a nyelvtanban előforduló mari szavakat, megadja eredetüket és bibliográfiájukat (19–47). Kapunk egy „Morpheme Index”-et is; ez a mari szótöveket sorolja fel angol értelmezéssel (49–57). Ezt követi a képzők táblázata (58–61). Mindkettő EEVA KANGASMAA-MINN munkája. Az első részt az 1775. évi nyelvtanban található sajtóhibák jegyzéke zárja be. A kötet második részében kapjuk magát a nyelvtant eredeti címlappal és lapszámozással (1–136).

Magyar ember — az egyik finnugor nép fia — csak meghatottan veheti kézbe ezt a finom papiroson, szép nyomdai kiállításban megjelent, nyelvészetiileg kommentált kötetet: hiszen a mari nyelv ősi nyomtatványát kapjuk, az első mari mondatokat. Ha nem is gondolhatunk arra, hogy az 1775. évi cseremis nyelvtant nyelvtörténeti érték tekintetében az ómagyar Halotti Beszéddel vessük egybe, — erre sem újabb volta, sem a hosszabb szöveg hiánya, sem irodalmi érték nélküli volta nem érdemesíti —, mégis nagy szó, hogy új kiadásban olvashatjuk az időrendben elsőként nyomtatott, egyszerű mari mondatokat: *iz'a ple tšhin atadəm, aβa dšma't tšhinəm* 'tiszteled a te apádat és anyádat is' (II/54).¹

SEBEOK statisztikai adatokban mutatja be a mari népet, nemcsak összesítést ad e félmilliónyi nép számbeliségéről, hanem területi megoszlását is megadja a Mari ASzSzK-on belül és kívül. A mari nép történetét is kapjuk, bár furcsa, hogy SEBEOK a XV. század második felével kezd és onnan tér vissza a bolgár, illetőleg a tatár hódítás korára, annak művelődési hatására (I/8). Helyesebb lett volna az időrendet szigorúan

¹ I. jelzést adtunk a bevezető résznek, II. jelzést magának a nyelvtannak.

megtartani. A szerző megfelelően méltatja a mari népnek az orosz elnyomók ellen vívott szabadságharcát (9—10), és utal a cári orosz iskolázás elnemzetietlenítő céljára. Azt a nézetét fejezi ki, hogy az orosz gyarmatosítás a XIX. században érte el tetőpontját, majd hozzáfűzi: „and still goes on” (10). SEBEOK-nek ez a lapidáris megállapítása bővebb indoklásra szorul. Nem tagadhajtuk, hogy ma is van oroszosodás a mari körében, de ennek jellege más. A kulturális emelkedés során pl. némely egyetemi hallgató önkéntelenül elhagyja anyanyelvét, mert bár mari oktatási nyelvű tanítóképző, erdészeti főiskola stb. akad Mariföldön, mégisincs egyetem. Így pl. az orvostanhallgatók a Kazányi egyetemre járnak, ahol oroszul adják elő az orvostudományi kollégiumokat. Ez együtt járhat az oroszosodás következményével, mert a művelődési felsőbbség mindig vonzó, hiába kíséri a nemzetiségi egyenjogúság törvényes biztosítéka.

Ezután a mari nyelvet és nyelvjárásokat ismerteti SEBEOK, azonban a nyugati nyelvjárások közt nem említi a vetlugait (11), s nem szól egy árva szót sem a mai két irodalmi nyelvről, illetve azok területi megoszlásáról. Felsorolja a fontosabb mari nyelvtanokat és szótárakat is. Talán be kellett volna sorakoztatnia még a következőket: M. П. ЧХАИДЗЕ, *Спряжения глаголов в марийском языке. Москва—Ленинград 1939.* — Я. Г. ГРИГОРЬЕВ, *Марийский язык. Йошкар-Ола 1953.* — И. Ф., АНДРЕЕВ, Д. И. ИВАНОВ, К. Ф. СМЕРНОВ, *Русско-марийский словарь. Йошкар-Ола 1946.*

SEBEOK részletes fejtegetései megrajzolták azt a keretet, amelyben az 1775. évi nyelvtan szerzőjének és nyelvjárásának kérdésére kerülhet sor. Ennek tárgyalása ALO RAUN-nak, az Egyesült Államokban élő észt nyelvésznek jutott osztályrészul. RAUN alapos irodalmi ismeretek birtokában csatlakozik a szovjet turkológus V. G. JEGOROV azon megállapításához ((Туркологический Сборник I(1951) 86, hogy az 1769. évi csuvas, az 1775. évi votják és cseremisiz nyelvtanok szerzője nem lehet egy ember, mint ezt S. K. BULICS vélte. BULICS azt gondolta (Очерь истории языкознания в России. 1904, 446), hogy VENJAMIN ПУСЕК-ГРИГОРОВICS érsek volt e nyelvtanok szerzője. JEGOROV és nyomában ALO RAUN rámutat azokra az eltérésekre, amelyek megcáfolják, hogy ПУСЕК-ГРИГОРОВICS lett volna e három mű közös szerzője (13).

Az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásának meghatározásával alaposabban először BUDENZ JÓZSEF (NyK. VI, 191 kk.) foglalkozott. BUDENZ azt gyanította, hogy a nyelvtan „nyelve az erdei-cseremisizhez tartozó” (NyK. VI, 191), bár eltér a REGULY feljegyezte erdei cseremisiz szövegek ejtésétől (uo. 192—7). BEKE ÖDÖN (Cser. nyt. 2) kiemeli az 1775. évi nyelvtan hangtani eltéréseit, mégis csatlakozik BUDENZ véleményéhez, és az átvett példákat *kE*. (= keleti erdei) jelzéssel idézi, tehát carjevokoksajszkinak gyanítja. A nyelvjárás helytelen lokalizálása nem a tudósok hibája; oka az a tény, hogy ebben az időben nem állt rendelkezésükre olyan nyelvi anyag, amely lehetővé tette volna a nyelvjárás pontos meghatározását. Mindaddig, amíg WICHMANNnak és BEKÉnek a jaranszki nyelvjárásról származó szövegei nem jelentek meg (ha csak részben is), nem volt lehetséges bebizonyítani, hogy melyik nyelvjárás-csoporthoz is tartozik az 1775. évi nyelvtan dialektusa. Ennek a munkának az elvégzését vállalta ALO RAUN, összevetve a nyelvtanban előforduló szavakat hangsúly- és hangalak szempontjából YRJÖ WICHMANN jaranszki-ursumi (JU) és BEKE ÖDÖN jaranszki (JT) szövegeivel. ALO RAUN átmeneti nyelvtanoknak („transitory dialects”, I/14) minősíti azokat a nyelvtanokat, amelyeket a nyelvtan szavai képviselnek. Ezt helytelenítünk kell. Hiszen valójában minden nyelvjárás csak átmeneti nyelvjárás, amelyben a szomszédos nyelvjárásnak néhány sajátossága megvan, mások meg hiányzanak. A végső következtetést így vonja le RAUN: „The language of the 1775 Grammar does not represent a »pure« dialect. The data come from various sources and essentially follow the general eastern pattern. In order to normalize his data, the author has modified them to some extent” (I/17). Ezzel a megállapításával csatlakozik V. VASZILJEV véleményéhez, aki (Марийский Научно-исследовательский Институт Языка, Литературы и Истории. Ученые записки. V [1953] 260 k.) kijelenti, hogy a nyelvtan nyelve dialektus a szempontjából „mezei”-hez sorolandó és közel áll a keletihez. (Am evvel RAUN ellene mond a II. Japán adott beosztásnak, mely szerint a jaranszki nyelvjárás a nyugati csoporthoz tartozik).

ALO RAUN elsősorban a hangsúlyt vizsgálja meg. A *pošku'do* 'szomszéd', *lets posna* 'külön', *ka'stene* 'este' szavak hangsúlya alapján a BEKE, ill. WICHMANN feljegyezte jaranszki nyelvjárás hangsúlyozási módját véli a nyelvtanban is felfedezni, bár ellentmondásra is akad, pl. *bara* 'után', e helyett *bara*. Valóban így is van: BEKE megállapítása szerint a jaranszkiiban a hangsúly a penultimára esik. Ennek felel meg a Nyelvtan hangsúlyozási módja a névszók javában: *ji'lme* 'nyelv', *kaya'ze* 'papiros', *pi'stél* 'toll' (II/58), de csak imitt-amott az igék esetében, melyek szinte mind véghangsúlyval jelöltek az ind. praes. sg. I. sz.-ben: *poje'm* 'gyűjtök', *šüde'm* 'parancsolok';

nala:m 'veszek', *koda:m* 'hagynok' (felsorolásuk I. II/124—131) stb. A ragozási táblázatokban azonban már rábukkanunk egy-egy másképp hangsúlyozott alakra: *li:štákte* 'csináltasd meg', *li:štáktáze* 'csináltassa meg', *li:štáktáži* 'csináltassák meg' (II/114—5), *šolyem* 'állók' (II/77), de *šolye:m* (II/124),² *ko:štžo* 'menjen', *pu:rlžo* 'harapjon' (II/78), *šo:no* 'gondolj', *šo:nožo* 'gondoljon', *kü:tšo* 'kérd', *kü:tšožo* 'kérje', *ku:tšo* 'tartsd' a hangsúly jelölése nélkül, de *ku:tšože* 'tartsa', *po:jo* 'gazdagodj' (II/78), bár *purla:m* 'harapok' (II/126), *kü:tše:m* 'kérek', *ku:tše:m* 'tartok' véghangsúllyal jelölt (II/124), viszont *ku:tšušo* 'tartó' (part. imp.) (II/121). A példákat, az ellentmondások felsorolását szaporíthatnók. Felmérülhet az a feltevés, hogy az igék felsorakoztatásakor (II/124—31) az anonim szerző a két igecsoport megkülönböztetése kedvéért nagyobb ügyet vetett a végződésre, így arra a közlő nagyobb dinamikus hangsúlyt vetett, és a nyelvtan szerzője evvel a hangsúllyal jegyezte le ez igéket. A nyelvoztatásból jól ismerjük az ilyen (helytelen) alkalmi hangsúlyozást. — A névszók között is fel-felötlenek nem jaranszki módon hangsúlyozott szók: *nerye:* 'rend' (II/6), *marđe:ž* 'szél' (II/7), de *tá:lze* 'hold', *te:le* 'tél' (II/6), *šo:šo* 'tavasz' (II/7, 55). Ugyanakkor *kence:ž* 'nyár' az alanyesetben véghangsúlyos, de a tárgy esetben *kence:žem* (II/7) megfelel a jaranszki hangsúly-követelményeknek. A hangsúly a ragok csatlakozása következtében utolsó szótagbeliből átváltozhatik szóvégtől számított második, harmadik szótagbelivé, pl.: *aβa* 'anya'; *aβa:mān* 'anyámnak a...'; *aβa:želan*.³

Úgy gyanítom, pusztán a hangsúlyozás módjára hivatkozni elégtelen, azonban a felsoroltakból kiviláglik: a) az 1775. évi nyelvtan hangsúlyozási módja nem egyezik sem a nyugati, sem a keleti nyelvjárásokéval; b) elsőbb teljes rendszerezéssel kell a nyelvtanban előforduló hangsúlyviszonyokat megállapítani. Csak így vonhatunk le végleges következtetést (I. I/16), és számolnunk kell azzal is, hogy az orosz anyanyelvű szerző néha helytelenül jelölte a hangsúlyt, amint erre RAUN is utal (uo. 7. pont).

Gondos és szorgos vizsgálatnak veti alá ALO RAUN a nyelvtan szavainak magánhangzórendszerét. BUDENZ ebbeli vizsgálatakor főképpen REGULY szövegeit vette mérceül, RAUN viszont BEKE és WICHMANN följegyzéseivel hasonlítja össze az 1775. évi nyelvtant. A következő fontosabb megállapításokra jut:

1. hangsúlylan v. hangsúlytalan *i* áll rendszerint mind az első, mind a további szótagokban a JT. *ä* és JU. *ä(ə)* hangjával szemben. Ismerve azt aényt, hogy az orosz nyelvben a nem hangsúlyozott magánhangzók rendszerint kevésbé tisztán ejtettek és rövidebbek, elfogadhatjuk RAUN azon megállapítását, hogy e nyelvtanban a hangsúlytalan helyzetben alkalmazott *i* és más jel redukált hangzó jele. Ehhez hozzá kell fűznöm: az orosz hangsúlytalan *u* és *y* csak hosszúságban redukálódik, nem hangszínben, ezért a nyelvtan szerzője is valószínűleg időtartambeli redukciót érzett, nem pedig hangszínbelit.

2. Határozottan a JT., ill. a JU. nyelvjárásra utal az *o ~ u*, *ö ~ ü* váltakozás (I/15). A nyelvtan a névszók birtokos esetét is bemutatja; a paradigmák vizsgálatakor tapasztaljuk, hogy azon *o* végű szavakban, melyek előző szótagjában *u*, ill. *ö* esetében *ü* van, a birtokos eset -*n* ragja előtt ezen *o*, ill. *ö* véghangzót egy fokkal zártabbá változtatják, pl. *mušku:ndo* 'ököl': *mušku:ndun* (II/59), *lümü:mö* 'nevetlen': *lümü:mün* (II: 59). Véleményem szerint A. RAUNNAK ez a megállapítása perdöntő a nyelvtan nyelvjárásának a jaranszkihoz történő besorolási kérdésében.

3. BUDENZ és BEKE utaltak arra, hogy a mássalhangzók rendszerében feltűnő a *ts* a carjevokoksajszki *tš* helyén, ill. *dz* a *dž* helyén, pl. *-šamāts* a többesszám jele (II/4), (vö. C. Č. U. *-šā:māts*), *ki:tšalije:tsem* 'keresnék' (II/93), (C. *tolye:tšem* 'jönnék', BEKE 355), az ablativus ragja *-yāts* (II/13), *-lets* (II/13) (vö. P. *-letš*, U. C. *-letš*, UJ. *-kātš*, C. *-yātš*, BEKE), *tsarne:m* 'abbahagyom' (II/124), (C. *tšarnem*), *tsāpe* 'tyúk' (II/66), (C. *tšāpe*) stb. Vannak azonban szavak, amelyekben a várt *ts* helyén *tš-t* ír az ismeretlen szerző, pl. *tšonce:tem* 'repülök' (II/125, 129), *ke:tše* 'nap' (II/54). Ezen kettősség láttán az a benyomásunk, hogy az 1775. évi nyelvtanhoz az ismeretlen szerző az adatokat több forrásból szedte össze, és ez okozza az ellentmondásokat. Olyan ez a nyelvtan, mint egy több kéztől írott kódex, csak hogy itt nem részenként váltott a kéz, hanem az adatok egyike innen, a jaranszki nyelvjárásból, másika máshonnan, egy másik nyelvjárásból — talán a carjevokoksajszkiból, a csebokszariból — került.

4. Az a tény, hogy magánhangzók közt *-nc-* fordul elő, szintén a jaranszki nyelvjárásra utal, pl. *kence:ž* 'nyár' (II/7, 55), *korža:nce βui* 'sármány' (II/66) stb., bár itt is találunk *-ny-*s alakot is. Ez lehet tollhiba, mire az ilyen kettős alakok szolgáltának

² Sajnos, az ilyen ellentmondásokra ALO RAUN nem hívja fel a figyelmet.

³ Vö. BEKE, Cser. Nyt. 118—9, E. ITKONEN ALH. V, 27—8.

bizonyítékot: *menge* ~ *mence* (II/60), *enyver* (II/60) ~ *encer* (II/72). Az orosz szerző a *g* jelölésére külön jelet vezetett be (*g*). Ennek szokatlan lehetett az alkalmazása, és ezért, de máskülönb is a nyelvtan sok sajtóhibával nyomódott.

5. Rendkívül tanulságos az *ata* 'apa' alak. Már BUDENZ (NyK. VI, 196) is említi, mivel az erdei *tš* helyén *t* van. Ilyenek még a *pata* 'bárány', *küttük* 'rövid' szók (RAUN helytelenül *küttük*-nek olvassa I/16), amelyek pontosan egyeznek a JU. és JT. alakokkal, bár van M. *küttük* is.

Negatíve is el kellett volna határolni a nyelvtan nyelvjárását: nem lehet kozj-mogyemjanszki, vetlugai és JO., mivel hiányzik benne az *a*-zás (a ejtése némely *o* helyén). Az egyetlen példa *bazala'm* 'átköltözöm' lehetne, de utána rögtön *boza'm* 'leesem, lefekszem' következik (II/124), ezért A. RAUN helyesen sajtóhibának minősíti az előbbi (I/14). Nem *ä*-zók a nyelvtan nyelve, tehát nem lehet K. V. JO. (pl. P. B. MK. U. C. Č. *šarem*, JT. *šarem*, JO. V. K. *šarem* 'kiteritek', a nyelvtanban *šarem*, — JO. *-šamšts*, V. *-šäts*, K. *-šälä* a tsz. névszói jele, a nyelvtanban *-šamšts*).

Mivel a hangsúly helyének ismérve alapján nem lehet biztosan megállapítani, melyik nyelvjárással egyezik a nyelvtan törzsanynaga, kísérleljük meg rendszerben felmutatható bizonyítékokat felsorakoztatni. A nyelvtan elsősorban a ragozást van hivatva bemutatni, csak másodsorban ad tárgykörök szerint csoportosított szavakat. Ha ki tudunk mutatni az ALO RAUN felsorakoztatta érvek (hangsúly, hangalak) mellé nyelvtani is, akkor megerősítettük azon megállapítását, hogy jaranszki dialektusról van szó.

A nyelvtan 24. lapján megjelenik a *šo'lo* 'öcs' szó ragozásában ennek esz. 2. sz. birtokos személyragok alakja: *šo'lošts*. Társítsuk ehhez a megjegyzések sorából kiemelve a *kuyu* 'anyós' szó megfelelő alakját: *kuyušts* 'anyósod' és a 25. lapról az *oňo* 'após' szó megfelelő alakját: *oňošts* 'apósod'. A szokásos birt. személyrag az esz. 2. sz.-ben *-t*, pl. *šälet* 'erőd' a *šij* 'erőd' szóból. Rokonságnevekben azonban előfordul a *tš* ~ *ts* rag! Melyik nyelvjárásban? Lássunk egy példát: B. M. *šolet*, UP. *šo'läts*, JO. V. *šo'läts*, K. *šola'iet* 'öcséd' (BEKE ÖDÖN kéziratosa mari szótárából). Kizárhatjuk tehát a B. M. U. K. nyelvjárásokat. Am a C-ban *tš*-t találunk: *eryšitš*, a P. pedig *eryšó* (BEKE, Cser. nyt. 175), tehát kizáródik még a P. és C., marad a jaranszki és a vetlugai nyelvjárás.

Keressük meg ennek rendszerbeli megfelelőjét az igeragozásban is, hiszen a *-t* 2. sz. birtokos személyrag és az esz. 2. sz. *-t* ragja az igeragozásban azonos eredetű, a személyes névmásból való. A jelentős mód jelen idejének 2. személyében *ki'tšala't* 'keresed' van, de a jésítő perfectumban *ki'tša'lets* 'kerestél' (II/90), a praeteritum perfectumban *ki'tša'lšts-ilets* 'kerestél vala' található (II/92). A tagadó ige perfectumában ismétlődik a *ts*: *šits-ki'tšal* 'nem kerestél' (II/94). Ugyanígy *ilets* 'voltál' (II/84), *uke. ilets* 'nem voltál' (II/87), *lešedaltat* 'betakaródozol', de *lešeda'lets* 'betakaródoztál' (II/97), *lešeda'lšän-ilets* 'betakaródoztál volt' (II: 99), *šits-lešedalt* 'nem takaródoztál be' (II/101). A többi példát mellőzve, megállapíthatjuk, hogy a *ts* megjelenése a nyugati JT. JO. V. K. nyelvjárásokra jellemző, másutt — P. U. C. — *-tš* található (vö. BEKE, Cser. nyt. 321, 323 stb., WICHMANN, Tscher. Texte 118).

Az igeragozás múlt idejű többes szám 3. személyében előfordul a *-še*, *-š* rag, amely BEKE megállapítása szerint a K. és a C. nyelvjárásban található (304). Az 1775. évi nyelvtan a következő alakokban ismeri: *ile'še* 'voltak' (46, 84), *uke. ileše* 'nem voltak' (87), *nu'no ok-ki'tšalšye;teš* 'bárcsak ne keresnének' (96), *nu'no i'ňže ki'tšaleš* (96), *nu'no i'š-lešedalteš* 'nem takartattak be, nem takaródoztak be' (101). A hangsúlyozás módja nyugati nyelvjárásra utal. Mivel a *š*-s alak csak a C. Č. J. K. nyelvjárásokban fordul elő (vö. Č. *ořlen o[k] ketep* 'nem bírnak [egymástól] elválni', KŠ. *ä'k ajärlep* 'nem válnak el egymástól', JT. *šüđm-at ts'lan kolē'še* 'mind a százan meghaltak' (BEKE kéziratosa adatai); JU. *m'lana kal'isen ö:yšleš mo' pu'ro uš'an džen-šü'mšts* 'haben nicht die verständigenden Leute uns [davon] gesprochen?' (MSFOU. LIX, 84); vö. még WICHMANN 118), ennél fogva a P. B. M. U. nyelvjárások területe kihullik a számításból, a hangsúlyozás módja kizárja a C. Č. nyelvjárások területét, marad tehát a J.

Az olyan illeszkedési tünetek a múlt idő képzésében, mint *ko'iam* 'látszom', de *ko'iom* 'látszotam', *purla'm* 'megharapok', de *purlum* 'megharaptam', *üštem* 'söpörök', de *üštüm* 'söpörtem' (II/81) szintén a jaranszki nyelvjárásra utalnak, úgyszintén ennek megfelelője a névragozásban (*šü'ür*: *šü'ürün* 'csillag, csillagnak a . . .', II/12, *jüt* 'éjszaka' *jüdüm* 'éjszakát' (II/13).

Vizsgáljuk meg még a sorszámok alakját és képzőjét is. A 46—7. lapon ezt találjuk: *ku'mšo* 'harmadik', *n'limše* 'negyedik'⁵ *šizimše* 'ötödik' (a továbbiak hiányoznak).

⁴ De *nu'no lešedaltšye.tšešt* 'bárcsak ne takartatnának be' (II/100).

⁵ Másutt *nšl* '4' (II/46).

Megfelelőiket BEKE ÖDÖN állította össze a fgr. s-hangok mari megfelelőinek vizsgálatakor (FUF. XXII/120). A M-ben *-so ~ -se* a képző; azt mellőzzük. A többi táblázatban:

P.	UP.	UJ.	CÜ.	CK.	Č.	JT.	JO.	K.
<i>kumušo</i>	<i>kumáššá</i>	<i>kumáššo</i>	<i>kumáššo</i>	—	<i>kumáššo</i>	<i>komžo</i>	<i>komšo</i>	<i>kámššá</i>
<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjáže</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjáššá</i>
<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmáže</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmáššá</i>

Az összevetésből kitűnik, hogy az 1775. évi nyelvtan e sorszámaiban a középső nyílt szótagban kiesett a magánhangzó, ami a jaranszki nyelvjárásra utal. A kozjmo-gyemjanszki nem jöhet szóba, ezt bizonyítja a *kum'sho ~ kámššá* eltérő hangalakja. A hangsúlyozás módja is a nyugati területre utal.

Nemcsak a magánhangzók sajátága veendő figyelembe szavak, illetőleg szövegek nyelvjárási meghatározásában, hanem a tövög alakulása is. Bemutunk egy példát. A Nyelvtanban felsorolt számnévek között látjuk a *kok* '2' számnév továbbképzett alakjait: *ko'kion* 'kettesével' (II, 46), *ko'kot* '2' (főnévi használatban) (II/46), *ko'kana* 'kétszer' (II/134). Mivel a megfelelő alakok UJ. USJ. CÜ. Č. K. *ko'kót*, viszont B. UP. CK. JT. *ko'ktát* 'kettesével', nyugodtan állíthatjuk, hogy az adatok együttesen a jaranszki nyelvjárásterületre utalnak.

Perdöntő szó- és jelentéstani bizonyítéknak vélem, hogy a tatár származású *karu* szó megtalálható a Nyelvkönyv anyagában, mégpedig a szokásos *karu m pue m* 'vitatom, ellenkezem' (II/128) kifejezésben. Ez a szó a keleti nyelvjárásokban ismeretlen, a mezei területen csak a carjevokoksajszkiban található: CK. *karu*; JT. *karu*, JO. *kárre*, és kizárólag a fentemlített kifejezésben, pl. CK. *tollan karum vi pu!* 'ne állj neki ellen!'; CK. *mari βátážlan karum pue'n ila* (*lív'dän*) 'a férj feleségével veszekedve él (félve [tőle])'; JT. *marre βártážlan karum puwá* 'az ember veszekszik a feleségével'; JO. *žěnlän k'ram puwá* 'szembeszáll az emberrel, fenyegeti az embert' (BEKE kéziratosszótárából). V. VASZILJEV szótára (Марий мутар) közli a szót, de lokalizálás nélkül: *sösnä peš karum šša* 'a disznó nagyon ellenkezik' (s. v. *kapy*). Mi nyelvjárás szempontjából bizonyos fokiig meghatározhatjuk olyan alakok segítségével, mint M. *šöšha*, UP. *šöšha*, viszont B. UJ. *söšna*, JT. *sö'sna*, JO. K. *sasna*. Tehát a *sösnä* alak, a fent leírtakkal egybevetve, valószínűsíti, hogy V. VASZILJEV adata is jaranszki nyelvjárásra utal.

Szemantikai okok is a JT-re utalnak: a *pu* szó 'élőfa' értelemben fordul elő 'дерево' (és nem 'дроба') a tölgy, hárs és más fák társaságában (II/64). Ugyanott *olma'pu* 'almafa'. A keleti és a középső nyelvjárás csoportban ennek a szónak nincs élőfa jelentése, csak a CK-, Č- és JT-ben, pl. Č. *pu-šamššäm ö'rödž ruen k'škat* 'a fákot kivágják és félredobják' (BEKE kéziratosszótárából). Ez jelentéstani bizonyíték arra, hogy a malmiszira v. urzumira nem gondolhatunk, bár összetételben megőrződött a B-ben: *olma-pu* (PAAS. s. v. *pu*), ugyanígy CK. Č. *olma-pu* 'almafa', K. *olma-βü* id.

Fontos és nem mellőzhető bizonyítéknak vélem azt, hogy az 'ing' szó intervokális *-y-*vel található (*tuyur*, II/70), vö. B. M. *tuβur*, U. C. *tü-βär*, de J. *түр*, K. *түр*. Ez is a jaranszkira mutat a hangsúlyozás ellenére!

Ugyanide jutunk, ha a mássalhangzók kiesését vizsgáljuk, pl. a *šölyem* 'áll' szó esetében. Ennek alakjai: P. B. M. U. CÜ. *šöyem*, MK. CK. Č. *šölyem*, JT. *šölyem*, IO. V. K. *šarlyem* (BEKE: FUF. XXII, 99). A szótárban *šölyem* található; a hangalak és hangsúly együttesen a JT. dialektusra utal.

Döntő fontosságú tehát a hangsúly és a hangalak szempontjából egyaránt megállapítható egyezés. A nyelvtanban látjuk a *šar'nik* 'szénahányóvilla' szót; pusztán hangalakja szerint lehetne CK., Č. is: *šar'nik*, ám tőhangsúlyos volta a jaranszkiba utalja. A többi dialektustól hangtanilag különíthető el: P. B. MK. UP. CÜ. *šar'näk*, UJ. *šar'žek*, JO. JP. *šar'nik*, V. *šar'žek*, K. *šer'ek* (FUF. XXII, 96).

Ezt kiegészíthetjük a következővel: a Nyelvtanban *kertam* 'alakban előforduló -hat, -het, bír' igének r nélküli alakjai vannak a CÜ. CK. Č. nyelvjárásban: *ketam*, azonban P. B. U. *kertam*, JT. *kerđam*, viszont JO. V. K. *kerđäm*. Vessük még hozzá a *rü'pšem* 'ingat, hintáz' igének nyelvjárási adatait. Kihullik hangalakja alapján a szókezdő *l-s* csoport: UJ. CÜ. *lüp'šem*, P. (GEN.) *lüpšem*, *lüpšem* (bár van *rü'pšem* is). **rü'pšem* alakot adott volna ez a csoport: M. MM. UP. USJ. *rü'pšem*, viszont a nyelvtanban *рү'пшем* [olv. *rü'pšem* van (II/127)]. A nyelvtanban található ige megfelelője valószínűleg J. V. *r'p'šem*, Č. *rnp'šem*, P. B. CK. *rü'pšem*, JS. JK. *rü'p'šem* (BEKE: FUF. XXII, 121) valamelyike.

Igen fontos nyelvjárásföldrajzi adatnak vélem a következőt: a Nyelvtanban *šo'so* 'tavasz', *šo'som* 'tavasszal' (II/7) van. Már pedig BEKE ÖDÖN nyelvjárási szótárá-

nak adatai szerint *šošo* csak a CŰ. és a Č. nyelvjárásban létezik, a többiekben az időhatározói tárgyeset vált alanyesetként is használatossá: P. B. M. U. CK. ČN. J. V. K. *šošäm*, MK. *šošäm* 1. 'tavasszal', 2. 'tavasz', pl.: CŰ. *šošo šueš*, Č. *šošo toleš* 'jön a tavasz', de CK. ČN. *šošäm toleš* id. Igazolja ezt WICHMANN is: U. K. *šošäm* 1. 'Frühling'; 2. 'im Frühling' (98). A C. (= joskar-olai) nyelvjárásán alapuló „mezei-keleti” irodalmi nyelvben *шошо* tavasz, *шошым* 'tavasszal' (Андреев-Иванов-Смирнов *Op. laud. s. v. vechä*). Az 1775. évi nyelvtan *šošo* szavának hangsúlya a jaranszki nyelvjárásra utal, BEKE szótárának adatai a szomszédos csebokszarira és carjevokoksajszkira. Amint eddigi fejtegetéseinkből kitétnik, az 1775. évi nyelvtan nyelve a jaranszki nyelvjárás-területnek C-hoz és Č-hoz közelálló dialektusa.

Mindezekből kimutatható, hogy ALO RAUN helyes nyomon indult el, midőn az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásának meghatározásában a JU. és a JT. nyelvjárás hangtani sajátosságát vélte felfedezni. De véleményünk szerint elégtelen volt eljárása, mert ki kellett volna kerekítenie szóképzési, alaktani, szemantikai érveléssel, amire fentebb egy-két példával utaltunk. Mint jeleztük, hangtani téren jó érvei vannak, annak ellenére, hogy a cirillbetűs átírás csak durva hangképet ad, és számolnunk kell avval, hogy az orosz anyanyelvű átíró a saját nyelvében uralkodó, de írásban jelöletlen magánhangzó-redukciókat nem jelöli mindig az *ы* betűvel. Így pl. csupán azért, mivel a 'gvermek' szó hangalakja a Nyelvtanban *urbeze*, nem gondolhatunk malmizsire. A szókezdő *u* ugyanis redukált *ä*-nek is olvasható (M. *urbè'e* JT. *urbeze*). Téves A. RAUN utalása a *šarík* szóra (I/15), mert M. alakja *šahík* (FUF. XXII, 96).

Földrajzilag, nagy vonásokban így határozom meg az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásainak helyét: Csebokszaritól északra, Carjevokoksajszktól és Ursumtól nyugatra, Jaranszktól délnyugatra. Pontosabb lokalizálás csak mari nyelvatlasz-adatok birtokában lehetséges.

Íyetéknéppen három pontban egyezik véleményünk RAUNÉVAL: 1. „In general there is much agreement between the 1775. Grammar and JU and JT, both as to the phonetic shape of words and as to stress” (I/14), 2. „The language of the 1775 Grammar does not represent a »pure dialect»” (I/17) (ehhez persze figyelembe veendő, hogy minden nyelvjárás átmenet a következőhöz), 3. „The data come from various sources” (I/17) (azonban a törzssanyag a jaranszkiéból való).

Nem helyeselhetem, hogy ALO RAUN a keleti nyelvjárásokhoz sorolandónak tartja az 1775. évi nyelvtan nyelvét. Szorosabb értelemben vett keletin mi a permit és a birszkit értjük (I. ZSIRAI, Fgr. rok. 243; ugyanígy EVA KANGASMAA-MINN, Derivation 5), tehát vissza kell utasítani RAUN ezen megállapítását: „the data essentially follow the general eastern pattern”. A megvizsgált nyelvjárásai sajátosságok egy része a jaranszki (JT., JU.) nyelvjárás-területen kívül a szomszédos carevokoksajszki (C.) és csebokszari (Cs.) nyelvjárásban is megtalálható. Valamennyiük együtt azonban csak az egyik jaranszki nyelvjárásban (JT.) lelhető meg, ez pedig nyugati nyelvjárás (WICHMANN V. 1.; ZSIRAI 241).

Néhány kisebb megjegyzésem is van. RAUN (I/36) a *sapornno* 'цепь' szót a 'chain' ['lánc'] szóval értelmezi. Ez téves. A mari szó jelentése minden szótár szerint 'цеп', azaz 'csép'. Az orosz цепь (II/62) csak láncot, a цеп szó pedig csépet jelent. A mari szó jelentése c s a k az utóbbi. — A *kinve* értelmezése 'bread' (I/24); és hozzáfűzném: 'gabona'. Az orosz хлеб (II/63) ugyanis mindkettőt jelentheti. Az I/23. lapon *jüktem* értelmezése 'I read a book' helytelen; helyesen 'I read'.

Nagy munkát jelentett a nyelvtan témérdek sajtóhibájának helyesbítése. RAUN majd két lapnyit (I/63—64) fed fel belőlük, de sokat hagy javítatlan, pl. кече, лекмаш о: кечелекмаш (II 32), лытымаш о: лытымаш (ibid.), пелякын о: пелякым (II/33), az инде: шишо — дю szó első hangsúlya törlendő (II/48), отяпым о: атядым (II/54), шиндпа о: шиндза (II/60), коман, кинде (II/63) a vessző törlendő, тоножо о: шоножо (II/78) stb.

A 65. lapon levő sajtóhibák *канк* a hibajegyzék átírva *kaik*-nak adja. Helyesebb lett volna *kaik*-ot írni (кайк) (másutt [I/23] ALO RAUN is a helyes olvasatot adja).

En jelöltem volna a redukált hang elűsítő vagy hátsó voltát, mivel ennek is lehet nyelvjárás-meghatározó szerepe (vö. JK. *βāhāk*, JO. *βāhāk* 'fürdőseprő', JT. *tīyāt*, K. *tīyāt* 'kátrány').

ALO RAUN közli, hogy V. VASZILJEV tagadja az *imhim kajem* (II/131) kifejezés helyességét. Szerinte a *kajem* 'megyek' ige mellett nem lehet tárgyeset; a helyes kifejezés *imhe dene kajem* (Марийский Научно-исследовательский Институт языка, литературы и истории. Ученые записки V). Viszont tudjuk BEKE megállapítása nyomán (KSz. XV, 43), hogy az *imhe dene*-féle szerkezetek csuvas hatású keletkeztek, és azt is tudjuk, hogy a menést jelentő igék is használatosak tárgyasan, pl. P. *toškaltšäm kūša* 'fölmegy a lépcsőn', U. *oš ošmātēm idā toškatal* 'a fehér homokon ne járjatok'.

(BEKE, Cser. nyt. 197). Feltételezhető tehát, hogy a *kajem* igét egykor tárgyasan is használták.

*

Összegezve az elmondottakat, megállapítjuk, hogy a TH. A. SEBEOK, ALO RAUN és EEVA KANGASMAA tudós kollektíva finnugor nyelvtudományunk számára hasznos munkát végzett, mikor ezt a ritkaság számba menő könyvet hozzáférhetővé tette, bevezetéssel ellátta, s olyan szótárral szerelte fel, amely megadja az előforduló szavak származását és a velük foglalkozó irodalmat. Kétségtelenül TH. A. SEBEOK szervező készségének és erejének köszönhető, hogy ez a bloomingtoni magyar-észti-finn-mari nyelvész munkaközösség az alkotásokkal veszi ki részét a finnugor nyelvészet munkájából.

A mari nyelvvel foglalkozók számára sok hasznót jelent alaktani szempontból ennek a műnek a birtoklása. Tényigaz, hogy — mint erre már utaltam (I. OK. VI, 455), — mondattanilag alig ad valamit, ámde fontos, hogy hangsúlyozás szempontjából feldolgozzuk anyagát, mert — többek közt — megmondja, hogy a középfok *-rak* jele magára vonzza a szóhangsúlyt, szól a *j-praet.* hangsúlyváltozásáról, arról, hogy a tagadó ige átveszi a főhangsúlyt stb. Kell, hogy foglalkozunk a benne tárgyalt hangtörvényekkel (intervokális zöngésülés, nyíltabbá válás, labiális illeszkedés). Az 1775. évi nyelvtan kiegészíti alaktani ismereteinket az igeragozás terén, bemutatja az *-m* birtokos személyrag determináns szerepét és történeti síkon igazolja FOKOS erre vonatkozó kutatását. Szolgál szemantikai adatokkal is, pl.: *ikur* jelentése 'kopéka', mivel a könyv a devalválás előtti időkben íródott. Ez az adat igazolja tehát BEKE ÖDÖN idevágó fejtegetéseit.

A mari nyelvtörténet összeállításában jelentős rész jut majd az 1775. évi cseremiszi nyelvtan anyagának, — nagyobb, mint, amekkorát BUDENZ és BEKE adhatott neki. Ennek a jobb lehetőségét kaptuk meg a nyelvtan kiadása, az első részben adhatott fejtegetések és rendszerezés útján. Illesse ezért a finnugor nyelvészek köszönete a bloomingtoni Indiana Egyetem uráli tanszékének tudóseit.

ERDŐDI JÓZSEF

Мари́йско — русский словарь

Составили А. А. Асылбаев, В. М. Васильев, П. Г. Рыбакова, А. А. Савагкова, З. В. Учасев
 Ответственный редактор Б. А. Серебrenников. Москва 1956. 863 lap.

Közös munka eredményét tárja elénk a 21 000 mari szót felsoroló mari—oros szótár. Összeállítói mind a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Kutató Intézet munkatársai, felelős szerkesztője pedig a magyarországi nyelvészek által is jól ismert és nagyra becsült finnugor nyelvész: B. A. SZEREBRENNYIKOV. De evvel nem ért véget a kollektív munkában résztvevők nevének felsorolása, mert a szótár bírálói és anyagának gazdagítói sorában többek között ott látjuk NY. T. PENGITOV kandidatúsnak, a nyelvtudomány érdemes kutatójának, NY. I. ISZANBAJEV kandidatúsnak és másoknak a nevét. A szótár tehát a mari nyelvészet jeles képviselőinek nemzeti összefogásával, a mari nép művelődési igényének és nyelvészeti szükségleteinek kielégítése céljából készült kollektív munka.

De nemcsak a jelen munkája van benne ebben a testes kötetben; benne van az úttörő elődök munkája is. Akik mari nyelvi szótár összeállításának látnak neki, azoknak nem pusztá sivatagon kell magukat átvágniok, s nem hasonlíthatók elhagyatott expedíciós csoportokhoz. Segítőiket, támogatóikat megtalálják az elmúlt idők tudós finnugor kutatóiban és az 1917. év után következő szovjet korszak lelkes, patrióta nyelvészeiben. Ha a szótár összeállítói nem is használják fel indulásukkor a régi mari szójegyzékeket (PALLAS művében, az 1775. évi anonim cseremiszi nyelvtanban stb.), akkor is találunk egyéb olyan munkát, amely segítségével jól megalapozhatják az új szótár épületét. Így a mari szótár összeállítója kiindulhat az egy-egy nyelvjárás szóanyagát részben felölelő gyűjteményekből. Ezeknek sorát DAMASZKIN (RUDNYEV) kéziratot ötnyelvű szótára nyitja meg 1785-ben (Пятиязычный словарь инородческих языков), Пыен szótár a G. I. RAMSTEDT Bergtscheremissische Sprachstudien című kötetében (SUS. Toim. XVII) 1902-ben megjelent Bergtscheremissisches Wörterbuch (1—168. lap), amely a kozjmogemjánszki nyelvjárás területén a múlt század végén gyűjtött anyagot alapszik. Пыен H. PAASONEN Ost-tscheremissisches Wörterbuchja, amely majd 180

lapon a finn nyelvésztől a birszki nyelvjáróterületen 1900-ban gyűjtött szóanyagot tartalmazza (sajtó alá rendezte PAAVO SIRO, megjelent 1948-ban). Vegyes, azaz több, különböző nyelvjárásban írt forrásműből kompilált szótárt ad BUDENZ JÓZSEF (Erdei-és hegyi-cseremis szótár. 1865 = NyK. IV, 332—442). Terjedelmesebb SZILASI MÓRICZ 1901-ben megjelent összeállítása (Cseremis szótár = Ugor füzetek 13. sz. 2911.). YRJO WICHMANN Tschheremissche Texte c. szövegközlése végén adott alkalmi szószedetet (1923), amely a közölt szövegekben előforduló három nyelvjárásból (kozjmgogyemjánszki, urzsumi és malmizsi) való szavakat szedi ábécérendbe 1362 pontban.¹ Majd az önálló életre ébredt mari nép nyelvészei is sorompóba álltak. A szovjet korszakban jelent meg V. M. VASZILJEV érdemes mari nyelvész munkája (Марий мутэр 1926. 347 l.), amely a három mari nyelvjáróterület (az ufai, a mezei és a hegyi) szavait fűzi egybe, megjelölve a szavak nyelvjárás származását. Ez a szótár bőségesen merít a folklórból, rendkívül értékes archaikus jellegű szókincset is bocsát rendelkezésünkre és a szavak jelentését és használatát 1—2 példamondatban mutatja meg.

Tudjuk, hogy a Mariföldön két mari irodalmi nyelv használatos, a nyugati részen az ún. hegyi és a keleti részekben az ún. mezei irodalmi nyelv. Ez utóbbi szókinészt kapjuk I. F. ANDREJEV, D. I. IVANOV és K. F. SZMIRNOV szótárában (Русско-марийский словарь. Joskar-Ola 1946). Bizonyos fókig ez a szótár tekinthető a most tárgyalandó mari—orosz szótár közvetlen elődjének.

DAMASZKIN szótára hozzávetőlegesen 6000, RAMSTEDT szójegyzéke mintegy 5000, PAAONEN szótára kb. 5500, SZILASI műve kb. 8000, VASZILJEV pedig hozzávetőlegesen 12 000 szót tartalmaz.

A fent említett munkák azok a tömör oszlopok, amelyek egy ma készült mari szótár épületét alátámaszthatják, ha a szótár összeállítói belőlük kiindulva, modern, felcédulázott anyagból építik meg művüket.

A régebbiekkal egybevetve a most ismertetendő mari szótárt, azt látjuk, hogy első érdeme statisztikai természetű: háromszorosra-négyszeresre rúg a benne ábécérendbe szedett mari szavak száma. Második érdeméül tudjuk be azt a körülményt, hogy nem egy nyelvjáróterület szótára. Bár az összeállítók elsősorban a mezei nyelvjáróterület szavait gyűjtötték össze, mégis — céljuk lévén a mari nyelv szókinésének mennél teljesebb egybeállítására — a hegyi (= Г) és keleti (= В) nyelvjáróterület külön, sajátos szavait is besorolták. Szótárukban természetesen utalnak a szó mezei irodalmi nyelvi szematikai megfelelőjére (pl.: аваха Г. плюскá; cp. шўм; vagy пáрьм Г. слепнь; cp. порно; ill. моко В. мох, cp. перёнче). A szótárban helyet kaptak ezenkívül nyelvjárás fordulatok (dialektizmusok) is, (irodalmi szavak nem irodalmi, hanem helyi jelentései (обл., értsд областное = tájjelentés). Mindezt csak helyeselhetjük, hiszen nem tudhatjuk, hogy az irodalmi nyelvek fejlődése során melyik nyelvjárás szó „lép elő” irodalmi szóvá, hogy szinonimákkal gazdagítsa a nyelvet és több hangulati és jelentésbeli kifejezési lehetőséget adjon neki. A szótár szerkesztői előtt valószínűleg a moksamordvin szótár összeállítóinak helyes eljárása lebegett (С. Г. Потапкин и А. К. Имяреков, Мокшанско-русский словарь. Москва, 1949), akik a szótár bevezetésében (4. l.) utalnak arra, hogy a fiatal moksa irodalmi nyelv fejlődésének korai periódusát éli szomszomságban magába szívja a különböző nyelvjárásokban élő lexikai elemeket. Be is sorolták szótárukba a nyelvjárás eredetű szinonimákat nemcsak az irodalmi nyelvben már megjelenteket, hanem azokat is, amelyek csak a népnyelvben és a népi irodalomban használatosak (az utóbbiakat „диалектизм” figyelemztetéssel).

Ez az eljárás — a nyelvjárás elemek felvétele — gazdagítja számbelileg a mari szótárt a csak egy-egy nyelvjárás szóanyagát részben felölelő szógyűjteményekhez képest. Gazdagodásának másik forrása az idegen nyelvekből jövő újabb szókinés; a szótár szerkesztői felvették ugyanis azon jövevény- és idegen szavakat is, amelyek mind az irodalmi, mind a köznyelvben használatosak. Ezek elsősorban orosz eredetűek, pl. абажур, абзац, звенó, населёний, турок, ферма. De nyelvtisztító törekvés nyilvánul meg abban, hogy imitt-amott utalnak a meglévő és alkalmazható mari szóra, pl. населёний население; cp. кáлык, vagy ўгыл ўгол; cp. лук. Ezek az utalások hasznosak, hiszen más művekben látunk ilyen orosz eredetű szavakat: свиновод, овцевод, amelyek jól kifejezhetők megfelelő mari szavakkal: цōсна бнчышо 'disznópásztor, kanász', шорык кўтычó 'juhásztor, juhász'.

Elavult szavak, pl. op 'erődítmény', vő. карман szintén bekerültek ут. = elavult jelzéssel és esetleg utalással a korszerű szóra, pl. пўм Г. ут. сосўлька.

¹ Nem volt módomban megismerkedni В. П. Троицкий szótárával (Черемисско-русский словарь. Казань — 1894).

A szótár szerkesztői a köz- és gyermeknyelvi szavakat is felvették gyűjteményükbe, pl.: *чалкă не лит. синий*; *ср. канде, вагу рун не лит. иной*; *ср. пӱрш*; illetve *ѳма дер. 1. поцелуй*; 2. рѳтик.

A fentiek megmagyarázzák a szótározott szókincsnek nagyméretű gyarapodását. Ugyanezek a tények teszik értékes és használhatóvá a szótárt nyelvtudományi szempontból is, amellett, hogy fontos segédeszközöt kapunk benne szövegek olvasásához. Az olvasást, a szövegmagyarázást a szótár annál inkább megkönnyíti, mivel nemcsak szavakat, hanem idiomatikát is ad. Ezt elegendő lesz egy példával illusztrálnunk. Az эртараш 'vezet, kísér' címszónál a következő kifejezéseket és szókapcsolatokat találjuk: *погынымашым эртараш 'gyűlést tartani'*; *шошо арă пашам эртараш 'elvégezni a tavaszi mezei munkákat'*; *пайрэм эртараш 'ünnepelni'*; *ярă жăным эртараш 'szabad időt eltölteni'*; *нӱрмым эртараш 'normát túlteljesíteni'*; *жăным эртарэн шогылташ 'napot lopni'*; *эртарэн каяш 'megelőzni'*; *эртарэн колташ 'vezetni [vkít vhoval]'*; *эртарэн темаш 'túlteljesíteni'*.

Jelentős tényként kell megemlítenünk, hogy a szótár jelzi mind a mari, mind az orosz szavak hangsúlyát.

A szótár összeállításánál szembe előtt még az a cél is lebegett, hogy némely, csekélyebb műveltséggel rendelkező szótárforgató számára a kevésbé ismeretes fogalmakat, illetve az idegen, nagyrészt orosz szavakat értelmezzék. Ez a tény persze vegyes jelleget ad a műnek, hiszen így részben egy-egy szóval fordít, részben pedig a fordítást még megtoldja magyarázattal. Így a диспечер szónak nem lévén régi mari megfelelője, jelentéseként az oroszból átvett azonos alakú mari szó szerepel, de mellette ezt olvashatjuk: 'a munkamenet, ill. a forgalom ellenőrzője'; а порт 'kikötő' szónál ez áll: 'a tengerpart mentében levő hajó megálló hely'. A szótárnak így művelődési segédeszköz jellege is van mari népi szempontból.

A szótári rész után, А. ШВАТКОВА és Z. УСАЈЕВ összeállításában a mari irodalmi nyelv rövid nyelvtani vázlatát kapjuk, a hangtani ismertetést is beleértve (795—863). Nagyon helyes, hogy a nyelvtani részben a szerzők szükség esetén orosz nyelvű fordítással kísérik a nyelvtani példákat, hiányoljuk azonban, hogy ugyanott nem jelölik — a szótári résztől eltérőleg — a szavak hangsúlyát. Csak egyetlen kivételt látunk: a névszóragozást (807—808), ahol a részes eset *-лан* ragja hangsúlyos lévén, az egész paradigmán át ott látjuk a hangsúly jelét végigvonulni. De nem következetesek a szerzők, mert a hangsúly jelzése a névmások ragozásában már elmarad (820—823).

*

Néhány bíráló szót is ejtünk.

A szótár túlzott szemérmetességgel elkerüli a bizonyos testrészeket és aktusokat jelölő szavakat. Miért kell kimaradnia a *kuta'n* szónak, amely nemcsak ülepet jelöl, hanem a tárgyak fenekét, végét is (vö. PAASONEN 54/a). Nincs meg a 'vizek' jelentésű szó (vö. PAASONEN 125/a *шондо 'человек часто мочающийся'*, és *шондан 'árnyékszék'*). Talán kerülendő a *кужа'ш 'coire'* szó (PAASONEN 50/b) és a neki részben megjelölésének közlése, mivel a szótár tanulók kezébe is kerül, de a *kuta'n*-félek még ebben az esetben is felveendőek.

Egészen felesleges, hogy a nemzetiség tagját jelölő főneveknek teljesen szabályos többszámát is közlik: *абисси́нец, абисси́нец-влак*; — *тырок, тырок-влак*. Ha a szótár szerkesztői arra kívánnak hivatkozni, hogy ez az orosz nyelvi alakok ismertetése (абисси́нец: абисси́нцы, тырок: тырки stb.) végett történik, akkor ezt minden többes számban rendhagyóan ragozott orosz főnévnel (pl. звезда, дерево) következetesen meg kellett volna tenni (ámde nem történt így, vö. pl. s. v. *шудыр, пушеге*).

Elmaradhatott volna az ilyesfajta adatközlés külön címszóként: *нималан Г. дат. от нима* hiszen ez szabályos nyelvtani alak és nem külön szótári tétel. Ugyanígy külön címszóként szerepel a *кенеклан 'nyárra'*, bár következtlenül, mivel a *кенэж марте 'nyárig'* helyesen a *кенэж* címszónál található.

Az *авай* az *авă* 'anya' szó vocativusa; nem kellene külön szóként felvenni.

A szótár egy részében az orosz melléneveknél ott szerepel a hímnemű mellett a nő- és a semlegesnemű alak (pl. s. v. *ӱргысетовский, авиационный*); a későbbiekben az utóbbi elmarad. Ezt a törlést következetesen végbe kellett volna vinni.

A *верлаште* címszót a *вер* szóhoz sorolnám, hiszen ez csak a szó *-ла* tbsz.-jeles, ragozott alakja (vö. lejjebb).

A szótár elég gazdag a szavak jelentéseinek felsorolásában, pl.: *кержалташ 1. 'kapaszkodni', 2. 'rátamadni', 3. 'rárohanni'*; *пӱшкыдо 1. 'puha', 2. 'omló'*. Mégis: ez a szótár gyengébbik oldala. Úgy látszik, a feldolgozott irodalmi cédula-anyag nem volt elég bőséges.

Igy pl. a *кайыш* 'menni' ige 8 jelentését különbözteti meg, mégis hiányzik a *марлан кайыш* 'férjhez menni', pedig a 2., 'utazni' jelentés alatt ilyen egyszerű és talán felesleges példa is akad; mint *Москвашке кайыш* 'Moszkvába utazni'. Megjegyzem, hogy a *марлан* szónál viszont megtalálható a hiányolt kifejezés. Ugyanígy az 1., 'menni' jelentés példamondatai közt látjuk a *чодраш кайыш* mondatot, de csak 'erdőbe menni' jelentésben, pedig ennek 'vadászni menni' jelentése is van.

A *керемёр* szó csak 'gonosz szellem, nemzetiség védőszelleme' jelentésben szerepel, pedig jelölheti az áldozó ligetet is (pl. a kozmogyenjanskiban, l. RAMSTEDT 45/a, a birszkiben viszont mindkét jelentésben, l. PAASONEN 39/b).

A *казак* szó (170) csak kazák értelmezéssel található, ámbar jelent még 'nőtlen'-t a keleti nyelvjárasterületen, meg 'özvegy' jelentésben is előfordul a permi és birszki nyelvjárásokban (GENETZ, PAASONEN, БЕКЕ). Ezek a jelentések az átadó tatár nyelvbéli etimon jelentéseit tükrözik: freier Mensch, Junggeselle, — és előfordul még *kazakbáté* 'szolgálatát teljesítő katona felesége' (PAASONEN, БЕКЕ); (ez az összetétel valószínűleg az orosz солдатка nyomán keletkezett).

A helytelenül önálló címszóvá emelt *кенезлак*, *нималан* és társai helyébe több képzett szót soroltam volna be, így pl. megvan a *кашка* 'vastag gerenda, ledőlft fa', de hiányzik a *кашкар*, *кашкарла*, *кашкарлан*, *кашкала*, *кашкалан* meg az olyan összetételek, mint *вуд-кашка* 'vízbe dőlt fa', *кыне-кашка* 'kendernyomtató rúd' stb. Ezek közül egyik-másik talán elmaradhat, de egy részüket fel kellett volna venni. Sajtóhibára alig akadtam, ami ekkora szótár esetében szinte csodálatos.

A 9 szóból álló hibajegyzékbe betoldanám ezt a hangsúlyhiba javítást: *сүсү* *лиаш* о: *сүсү* *лиаш* (s. v. *сүсү*), és korrigálnám ezt a sajtóhibát: *айват* о: *айват* (795. l., viszont a 40. lapon helyesen).

A nyelvtanhoz három kis megjegyzést fűznék:

1. Téves a nyelvtanban az a megállapítás, hogy a -lá jel csak topográfiai megjelölésekben használatos (802. l., vö. NYK. LVIII, 268).

2. A 807. lapon azt olvashatjuk, hogy az élőlényeket jelentő szavaknak csak alany, tárgy, birtokos és részes esete lehet. Szerintem ez téves, mivel bizonyos kifejezésekben, pl. *saltakeš keäš* 'bevonulni katonának' (RAMSTEDT 117/a), előfordulhat az illativusuk is, ill. más kifejezésekben a többi, itt tévesen hiányzóan ítélt eset. Itt azt is meg kellett volna jegyezni, hogy a mari nyelv ezen eseteket (ill. határozókat) a көррö 'belső rész' szóból képzett névutókkal (*кӱргыш(кӱ)* '-ba, -be', *кӱргыштӱ* '-ban, -ben') is kifejezheti.

3. Nem mondanám, hogy az optativusban birtokos személyragok járulnak az igéhez (833. l.). A 3. személyben valóban ott látjuk a birtokos személyragot (e. sz. -ž, t. sz. -št), azonban az 1. és a 2. személyben személyragok vannak (amelyek e r e d e t ü k b e n azonosak a birtokos személyragokkal, vö. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest 1956. 152).

*

Az ismertetett mari—orosz szótár gazdag szó- és kifejezésanyagával megbízható segítő társunk munkánkban. Mari szövegek olvasásakor használtam, s kiállta a próbát. Hasznomra volt nekem, hasznára lesz oktatásunknak és a nyelvtudományunk, de elsősorban a mari nép nyelvi művelésének, illetve művelődésének lesz jelentős segédeszköze.

ERDŐDI JÓZSEF

История А
мари

Komi és udmurt nyelvű kiadványok 1946-tól 1956-ig

1945 előtt a komi és udmurt nyelvű kiadványokból csak szórványosan jutott el egy-egy példány Magyarországra. Az 1945 előtti hozzánk érkezett komi nyelvű műveket FOKOS DÁVID (Nyr. LIV, 139–141; LV, 86–88; LIX, 227–30; LX, 74–76, 144–146), az udmurt nyelvűeket pedig MUNKÁCSI BERNÁT (Nyr. LVI, 18–24, 116) ismertette. Néhány udmurt kiadványról GÉRD KUŽEBAJ is beszámolt (UngJb. IX, 324–27; XI, 487).

Jelen bibliográfiánk az 1946 és 1956 között megjelent komi és udmurt nyelvű kiadványokat tartalmazza. Teljesnek egyáltalán nem mondható, mivel csak azon művek szerepelnek benne, amelyek valóban eljutottak hozzánk, az irodalmi utalásokban előforduló kiadványokat nem vettük figyelembe. Bibliográfiánkkal egyrészt a nyelvészeti

kutatás számára fontos modern irodalmi nyelvi anyagot szeretnénk könnyebben hozzáférhetővé tenni, másrészt — különösen a szépirodalmi alkotások bemutatásával — nyelvrokonaink kulturális eredményeiről kívánunk rövid áttekintést adni.

I. Komi nyelvű kiadványok

A jegyzékben a komi nyelven megjelent kiadványokon kívül komi szépirodalmi művek orosz fordításai, valamint olyan orosz nyelvű munkák is szerepelnek, amelyek komi nyelvészeti és egyéb tudományos vagy kulturális kérdéseket tárgyalnak.

A) Általános-, közép- és főiskolai tankönyvek

a) Irodalmi olvasókönyvek

1. Н. Ф. СЕЛЬКОВ, С. Н. КОНОВАЛОВ: Букварь. Коми Гиз. Сыктывкар, 1946. 95 l.

Ábécéskönyv. Rövid olvasmányok a halászat, a vadászat, valamint a földművelés köréből. Néhány komi népmese.

2. С. Н. КОНОВАЛОВ: Букварь. Коми Гиз. Сыктывкар, 1948. 95 l.

Általános iskolai ábécéskönyv. A komi nép életét (halászat, vadászat, földművelés) bemutató rövid olvasmányokat tartalmaz.

3. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, Л. А. КАРПИНСКАЯ, А. А. КАНАРСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы II классы лыдыбьян книга. Переведитисны М. Н. ЛЕБЕДЕВ да Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ — Родная речь. Книга для чтения во II классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского М. Н. ЛЕБЕДЕВА и Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1946. 258 l.

Irodalmi olvasókönyv. A forradalom előtti orosz és a forradalom utáni szovjet szépirodalomról közöl komi nyelvre fordított szemelvényeket.

4. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, Л. А. КАРПИНСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы II классы лыдыбьян книга. Переведитисны: М. Н. ЛЕБЕДЕВ, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ да Т. Н. ДЗЮБА. Исправленной VI издание. (Коми кыв вылын исправленной III издание.) — Родная речь. Книга для чтения во II классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского М. Н. ЛЕБЕДЕВА, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА и М. Н. ДЗЮБА. Издание шестое, исправленное. (На коми языке издание третье, исправленное.) Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 196 l.

Tartalma: 1. az előzőnél!

5. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, В. И. ВОЛЫНСКАЯ, Л. А. КАРПИНСКАЯ, А. А. КАНАРСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы IV классы лыдыбьян книга. Квайтёд издание (коми кыв вылын коймёд издание). — Родная Речь. Книга для чтения в 4 классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского И. М. ВАВИЛИНА, Н. И. ТУРКИНА, П. Г. ДОРОНИНА, Т. Н. ДЗЮБА. Издание шестое. (На коми языке третье издание.) Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 346 l.

A szemelvények ugyanazt a tárgykört ölelik fel, mint az előbbi két tankönyv.

6. Родной литература. Хрестоматия. Семилетной да средней школы V-öd классы. Составитис П. П. ПОПОВ. V-öd издание. — Родная литература. Хрестоматия для V класса семилетней и средней школы. Составил П. П. ПОПОВ. Издание пятое. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 251 l.

Irodalmi olvasókönyv. Az első rész komi és komi nyelvre fordított orosz népmeséket és népdalokat tartalmaz. A második rész a forradalom előtti komi és orosz irodalomból: Kuratov, Lebegyev, Juhnyn, Puskin és Nyekraszov műveiből közöl szemelvényeket. A harmadik rész a szocialista irodalmat mutatja be szemelvényekben. A szerzők között szerepelnek: Vavilin, Sz. A. Popov és Juhnyn.

7. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетной да средней школы V-öd классы. Переработанной квайтёд издание. — Родная литература. Хрестоматия для V класса семилетней и средней школы. Издание шестое переработанное. Обложка худ. БЕЗНОСОВА М. П. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 239 l.

8. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетной да средней школы VI-öd классы. Витёд издание. — Родная литература. Хрестоматия для VI класса семилетней и средней школы. Издание пятое. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 271 l.

Szemelvények a népköltészetből és a komi, valamint az orosz szépirodalomból (I. A. Kuratov, V. V. Juhnyn, J. Rocsev, A. M. Gorkij, A. Ny. Tolsztoj, A. A. Fagyejev stb.).

9. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетней да средней школы VII класса. Квайтд издание. — Родная литература. Хрестоматия для VII класса семилетней и средней школы. На коми языке. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1955. 202 л.

Szemelvények komi írók és költők (G. A. Fjodorov, V. V. Juhnyn, Sz. A. Popov stb.) műveiből. Irodalomelméleti ismeretek (esztétika, műfajelmélet, verstan) a 152—195. lapon. Komi írók és költők életrajza a 196—201. lapon.

10. Родной литература. Хрестоматия семилетней да средней школы VII-од класслы. Лбсьодис П. П. ПОПОВ. — Родная литература. Хрестоматия для VII класса семилетней и средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 293 л.

Szemelvények a komi népköltészetből és a komi írók és költők (I. A. Kuratov, M. N. Lebegyev, V. V. Juhnyn, Sz. A. Popov stb.) műveiből.

11. П. П. ПОПОВ: Коми литература. Хрестоматия средней школы VII-од класслы. — Коми литература. Хрестоматия для 10-го класса средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1949. 479 л.

Irodalmi olvasókönyv. Szemelvények komi írók és költők (I. A. Kuratov, M. N. Lebegyev, V. V. Juhnyn, V. I. Jelkin, I. M. Vavilin, Sz. A. Popov stb.) műveiből.

b) Nyelvtanok

12. О. А. МАЛЬЦЕВА: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы I-ой классын велодчысыяслы учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 63 л.

Általános iskolai nyelvtankönyv. Az egyes nyelvtani és helyesírási szabályokat bő példatárral világítja meg. Néha nyelvhelyességi útmutatást is ad a tanulóknak.

13. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы II-од классын велодчысыяслы учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся 2-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 118 л.

14. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы III-од классын велодчысыяслы учебник. — Коми кыв. [A komi nyelv.] Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся 3-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 143 л.

Iskolai nyelvtan. A névszóragozást, a birtokos személyragozást és az igeragozást tárgyalja. A nyelvtani fogalmak elnevezéseit komi nyelven adja meg. Például: tárgy-eset = керан (vö. *kerni* 'machen, tun' Уот., Сырj. Chrest. 92. A *keran* 'tevő, csináló' melléknévi igenév), részeshatározó = сетан (vö. *setni* 'geben', Уот., Сырj. Chrest. 148. A *setan* 'adó' melléknévi igenév).

15. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы IV классын велодчысыяслы учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся IV-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 181 л.

Iskolai nyelvtan. A szófajokról, a névszóragozásról, az igeragozásról és a szóképzésről olvashatunk benne.

16. Ф. Ф. ПОПОВ: Коми грамматика. Первой часть. Фонетика да морфология. Семилетней да средней школы V-од да VI-од классыяслы учебник. Нельд переработайтём издание. — Грамматика коми языка. Часть первая. Фонетика и морфология. Учебник для 5-го и 6-го классов семилетней и средней школы. Издание четвертое переработанное. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 143 л.

17. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классы учебник. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1949. (СССР-са Научная Академия. Коми АССР-са Научно-исследовательской база). 203 л.

18. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классыяслы учебник. Исправляйтём 2-од издание. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Издание 2-е, исправленное. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 183 л.

19. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классыяслы учебник. Исправляйтём 3-од издание. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учеб-

- ник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Издание 3-е, исправленное. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 167 л.
20. Н. А. КОЛЕГОВА, М. А. САХАРОВА, Ф. В. ШАДРИН: Коми грамматика. Первой частью. Фонетика да морфология. Педагогической училищеслы учебник. — Коми грамматика. Часть первая. Фонетика и морфология. Учебник для педагогических училищ. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 167 л.
21. Коми грамматика. Мбд часть. Синтаксис. Педагогической училищеслы учебник. Коми грамматика. Часть II. Синтаксис. Учебник для педагогических училищ. Раздел простое предложение составил Ф. В. ШАДРИН, сложное предложение — М. А. САХАРОВА. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. (Учительясбс усовершенствовуйтан коми республиканской институт.) 158 л.
22. Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Часть первая. Фонетика, лексика, морфология. Под редакцией проф. В. И. ЛЫТКИНА. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1955. (Коми Филиал Академии Наук СССР.) 311 л.
23. Коми грамматика кузя методической разработкаяс. Методической пособие. Учительясбс усовершенствовуйтан коми республиканской институт. — Институт усовершенствования учителей. Методические разработки по коми грамматике. На коми языке Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1955. 233 л.

c) Szám tankönyv

24. Н. Н. НИКИТИН, Г. Б. ПОЛЯК, Л. Н. ВОЛОДИНА: Арифметической задачаяс да упражненииас сборник начальной школыас IV-бд класслы. Переведитис Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ. Русской кыв вылын квайтбд издание. Коми кыв вылын коймбд издание. — Сборник арифметических задач и упражнений для IV-го класса начальной школы. Перевод Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА. На русском языке шестое издание. На коми языке третье издание. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 180 л.

B) Szépirodalmi művek

a) Коми nyelven

25. Важ коми майдяс. — Старинные коми сказки. Сборник подготовил П. ДОРОНИН. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 148 л.
Коми népmesék: állatmesék, tréfás és szatirikus történetek, varázsló-mesék.
26. ВИТАЛИЙ БИАНКИ: Висьтыяс да майдяс. — Рассказы и сказки. На коми языке. Перевод К. ТУРКИНА. Коми Гиз. 1952. 109 л.
27. Юргб парма. Литературно-художественной альманах XXV. во Коми АССР-лы. Гудит парма. Литературно-художественной альманах. На коми языке. Отв. по выпуску Д. КОНЮХОВ; Обложка худ. В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1946. 312 л.
28. Коми писательяслбн рассказяс. — Рассказы коми писателей. На коми языке. Составил ИЗЬЮРОВ, ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ. Обложка и титул художника М. БЕЗНОСОВА. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 200 л.
Irodalmi antológia. Коми íróktól közöl rövid elbeszéléseket.
29. И. А. КУРАТОВ: Ббрйбм гижбдяс. — Избранные произведения. Сборник подготовил П. ДОРОНИН. Коми Госиздат. 1951. 167 л.
30. А. ЛЫЮРОВ: Прбстбй йбз. — Простые люди. Повесть. Обложка, титул и заставка худ. В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 126 л.
31. СЕРАФИМ ПОПОВ: Ме славита мир. — Я славлю мир. Стихи. Обложка, титул, шмуцтитулы художника М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 90 л.
32. ЯКОВ РОЧЕВ: Кык друг. Роман. — Два друга. Роман. Художественное оформление М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 423 л.
33. В. ЮХНИН: Тундраса бияс. Роман. Первой часть. — Огни тундры. Роман. Часть первая. На коми языке. Коми Государственной Издательство. Сыктывкар, 1949. 223 л.
34. В. ЮХНИН: Тундраса бияс. Роман. Мбд часть. — Огни тундры. Роман. Часть вторая. На коми языке. Обложка и титул художника М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Государственной Издательство. Сыктывкар, 1951. 287 л.
35. СЕМЁН БАБАЕВСКИЙ: Му вьсьтын свет. [Свет над землёй.] Роман. Первой книга. Переведитис Д. В. КОНЮХОВ. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 274 л.
36. Э. М. КАЗАКЕВИЧ. Одер вылын тулыс. Роман. — Весна на Озере. Роман. На коми языке. Перевод Н. УЛИТИНА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1952. 449 л.

37. Войвыв кодзув. Литературно-художественный да общественно-политический журнал. Коми АССР-са советский писательяс союздын орган — Северная звезда. Ежемесячный литературно-художественный и общественно политический журнал. Орган Союза советских писателей Коми АССР. Ответственный редактор Г. ТОРЛОПОВ. Коми Госиздат.

Az 1952-es évfolyam 1—9. számában az alábbi nyelvészeti cikkek fordulnak elő:
П. ДОРОНИН: Коми орфография кузя ыткымын вoпрoсьяс (1952. január). Б. СЕРЕБРЕННИКОВ: Коми кыв изучайтöм кузя могъяс (1952. március).

b) Коми szépirodalmi művek orosz fordításban

38. Н. М. ДЬЯКОНОВ: Свадьба с приданым. Комедия в 3 действиях, 6 картинах. Авторизованный перевод с языка коми АНАТОЛИЯ ГЛЕБОВА. Коми Госиздат. 1950. 86 л.

39. И. А. КУРАТОВ: Стихотворения. Перевод с коми языка ИВ. МОЛЧАНОВА. Гравюры: Ю. РОСТОВЦЕВА и В. РОСТОВЦЕВА. Государственное Издательство Детской Литературы Министерства Просвещения РСФСР. Москва—Ленинград, 1951. 91 л.

40. СЕРАФИМ ПОПОВ: Утро на Вычегде. Стихи. Перевод с коми языка. Оформление книги художника В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1952. 95 л.

41. Г. ФЕДОРОВ: В тайге. Пьеса в трёх действиях, шести картинах. Авторизованный перевод с языка коми А. ГЛЕБОВА. Обложка и титул работы художника В. СМЕРНОВА. Государственное издательство Искусство. Москва, 1950. 109 л.

42. ВАСИЛИЙ ЮХНИН: Огни тундры. Роман. Книга первая. Авторизованный перевод с языка коми А. ГУРВИЧА. Художник А. КОБРИН. Советский писатель. Москва, 1950. 197 л.

С) Szótárak

43. Коми-русский словарь. Редакционная коллегия: А. И. ПОДОРОВА (ответственный редактор), А. И. КИПРУШЕВА, Д. В. КОНЮХОВ, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ, А. О. ТРЕТЬЯКОВА. Коми Гиз. Сыктывкар, 1948. (Академия Наук СССР. Научно-исследовательская база в Коми АССР. Серия лингвистическая, выпуск I.) 296 л.

A szótár csak az irodalmi nyelv szavait öleli fel. Tájszavakat csak akkor közöl, ha azok szélesebb körben el vannak terjedve. A szótár sok orosz jövevényszót tartalmaz, különösen a gazdasági és a kulturális élet köréből. A szótárhoz a 231—96. lapon rövid nyelvtani vázlat (Д. В. БУБРИХ: Краткая грамматика коми слова) csatolkozik.

44. М. А. САХАРОВА: Русско-коми терминологический словарь. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1953. (Академия Наук СССР. Коми филиал) 118 л.

A gazdasági, kulturális és tudományos élet különböző területeinek (állattan, földművelés, technika, biológia, politika, történelem, nyelvtudomány stb.) szókincsét dolgozza fel. A gazdasági, kulturális és tudományos élet műszavai a komiban többnyire orosz jövevényszók vagy orosz közvetítésű nemzetközi szavak, nem számítva néhány коми eredetű műszót. Pl. *кывбөр* = *послелог*, *водкыв* = *предисловие*.

45. Коми орфографический словарь. Оборотис коми АССР-са Верховной Совет Президиумдын орфографической комиссия. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1953. (СССР-са Наукаяс Академиясын коми филиал) 207 л.

D) Nyelvtudományi munkák

46. Д. В. БУБРИХ: Грамматика литературного коми языка. Издательство ленинградского государственного ордена Ленина университета им. А. А. ЖДАНОВА. Ленинград, 1949. (Советское финноугроведение XIV.) 199 л.

47. В. И. ЛЫТКИН: Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1952. (Академия Наук СССР. Институт языкознания.) 173 л.

Ism. Fokos DÁVID: NyK. LV, 270—85, ALH. IV, 225—49.

48. В. И. ЛЫТКИН: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. С обзором диалектов и диалектологическим словарем. Часть I. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1955. (Академия Наук СССР. Институт языкознания.) 125 л.

Ism. Fokos DÁVID: NyK. LVII, 313—20.

49. А. СИДОРОВ: Порядок слов в предложении коми языка. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1953. 103 л.

50. Лингвистический сборник. Коми государственное издательство. Сыктывкар, 1952. (Академия Наук СССР. Коми филиал, Серия лингвистическая, Выпуск 2.) 91 л.

A kötet a következő tanulmányokat tartalmazza:

А. С. СИДОРОВ: Синтаксические и лексико-семантические формы выражения глагольного вида в коми языке; Е. Г. ЖИЖЕВА: О значении суффикса *-дсь*; В. А. СОРВАЧЕВА: Некоторые фонетические и морфологические особенности верхневашского говора удорского диалекта; Т. И. ФРОЛОВА: Именные категории верхне-вымских говоров северного диалекта коми языка; А. С. СИДОРОВ: Термины родства у коми; А. С. СИДОРОВ: Некоторые особенности синтаксического строя северного (ижемского) диалекта коми языка; А. С. СИДОРОВ: Бытовые лирико-эпические ижемские песни.

E) Történelmi, néprajzi és egyéb művek

51. Очерки по истории Коми АССР. Том I. Под редакцией доктора исторических наук К. В. СИВКОВА, кандидата исторических наук А. А. ЗИМИНА, кандидата исторических наук Л. И. СИРИНОЙ. Художественное оформление В. В. ПОЛЯКОВА. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1955. (Академия Наук СССР. Коми филиал) 350 л.

52. И. Н. ШИШКИН, Коми-пермяки (этногеографический очерк). Под редакцией академика А. А. ГРИГОРЬЕВА и академика И. Н. МЕЩАНИНОВА. Молотов-гиз. 1947. (Академия Наук Союза СССР. Институт Географии.) 139 л.

A kötetben a komi-permjákok eredetéről, kultúrájáról, telepeiről és szokásairól olvashatunk.

53. Люди Театра Коми. К двадцатилетию сценического искусства в Коми АССР. (В составлении сборника принимали участие: М. ЛЕВИН, Л. СЕВАСТЬЯНОВА, Н. СТАНИСЛАВСКИЙ, С. ПОПОВА, К. РУДНИЦКИЙ, С. ЕРМОЛИН. Коми Государственное Издательство. Сыктывкар, 1951. 110 л.

II. Udmurt nyelvű kiadványok

A bibliográfiába olyan orosz nyelvű műveket is felvettem, amelyek udmurt nyelvészeti és egyéb tudományos vagy kulturális kérdésekről szólnak.

A) Tankönyvek

1. Г. Ф. ФЕДОТОВ: Букварь. 9-тй издание. — Букварь для детей. Издание 9. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск. 1946. 103 л.

2. М. В. ГОРБУШИН: Удмурт кыл. Грамматика, правописание но вераськонеэ радъян. Начальной школаэн 4-тй классэзлы учебник. 10-тй издание. — Удмуртский язык. Грамматика, правописание, и развитие речи. Учебник для 4 класса начальной школы. Издание 10-е. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 117 л.

3. А. А. ПОЗДЕЕВА: Удмурт кыл грамматика. Нырысетй люкетэз. Фонетика но морфология. Семилетней но средней школаослэн 5 но 6 классэсьсылы учебник. 6-тй издание. Вакциятэмын но тупатъямын. — Грамматика удмуртского языка. Часть первая (Фонетика и морфология). Учебник для 5 и 6 кл. удмуртских школ. На удмуртском языке. Издание 6-е, сокращенное и исправленное. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 150 л.

4. А. В. КОНЮХОВА: Удмурт кыл грамматика. Кыкетй люкетэз. Синтаксис. Семилетней но средней школаослэн 6 но 7 классэсьсылы учебник. 3-тй издание. Тупатъямын но выльдэмын. — Грамматика удмуртского языка. Часть вторая. Синтаксис. Учебник для 6 и 7 классов удмуртских школ. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. 199 л.

B) Szépirodalmi művek

5. ВИТАЛИЙ БИАНКИ: Кин майн кырза. — Кто чем поет. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 39 л.

6. П. БЛИНОВ: Улэм потэ. Роман 3-тй издание. — Жить хочется. 3-е издание. Роман. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 169 л.

7. Л. ВОРОНКОВА: Городьсь пичи ныл. — Девочка из города. На удмуртском языке. Перевод Г. КРАСИЛЬНИКОВА. Обложка В. ГОЛОВЧЕНКО. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 82 л.

8. ВАСИЛИЙ ГАВРИЛОВ: Зарни бугорьёс. Верос. Суредьёсыз А. МЫЛНИКОВ-лэн (Plusztrálda: А. МЫЛНИКОВ) — Дорогие ребята. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 42 л.
9. В. ГАВРИЛОВ: Кык эшъёс. Верос. — Два друга. Рассказ. На удмуртском языке. Рисунки М. ШАНИНА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 33 л.
10. И. Г. ГАВРИЛОВ: Пинальёслы пьесаос. — Пьесы для детей. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 90 л.
11. АРКАДИЙ ГАЙДАР: Зырдам из. — Горячий камень. На удмуртском языке. Перевод М. ПОКЧИ-ПЕТРОВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 35 л.
12. Н. Г. ГАРИН-МИХАЙЛОВСКИЙ: Корейской выжыкыльёс. — Корейские сказки на удмуртском языке. Перевод Е. С. ЛИСИЦЫНОЙ, обложка худ. Ю. В. ПОМЕРАНЦЕВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 29 л.
13. Н. В. ГОГОЛЬ: Тарас Бульба. Повесть. — Тарас Бульба. На удмуртском языке. Перевод А. В. ЛУЩАНИНА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 157 л.
14. М. В. ГОРБУШИН: Удмурт литература. Семилеткаослы но педучилищеослы юртгэт. 2-ти издание, тугатъямын. — Удмуртская литература. Для семилетних школ и педагогических училищ. Издание 2-е, исправленное. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 114 л.
15. МАКСИМ ГОРЬКИЙ: Веросъёс но выжыкыльёс. — Рассказы и сказки. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 57 л.
16. ДАНИЭЛ ДЕФО: Робинзон Крузо. Пересказ КОРНЕЯ ЧУКОВСКОГО. Перевод с русского АРК БАЛАЯ. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951, 191 л.
17. БОРИС ЕМЕЛЬЯНОВ: Нюлэсын город. — Город в лесу. На удмуртском языке. Перевод А. КАПИТАНОВОЙ. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 58 л.
18. Зарни крезь. Антология. — Золотые гусли. Сборник стихов удмуртских писателей. На удмуртском языке. Отв. редактор П. М. ЯШИН. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1946. 152 л.
19. Иосиф Виссарионович Сталин. Вакчияк биография. Тугатъяса но ватсаса кык-тэгийэз поттэмез Гожтызы: АЛЕКСАНДРОВ Г. Ф., ГАЛАКТИОНОВ М. Р., КРУЖКОВ В. С., МИМИН М. Б., МОЧАЛОВ В. Д., ПОСПЕЛОВ П. Н. — Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. На удмуртском языке. Перевод на удмуртский язык отредактирован комиссией удмуртского обкома ВКП(б) утвержден бюро удмуртского обкома ВКП(б). Удмуртской государственной издательство. Ижевск, 1948. (ВКП(б)-ын Маркслэн—Энгельслэн—Ленинлэн институтсы. 246 л.
20. Ф. КЕДРОВ: Катя. — Катя. Повесть. Второе издание. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 70 л.
21. Кизили. Альманах IV. Удмуртиысь советской писательёслэн союзы. — Кизили № 4. Альманах. На удмуртском языке. Союз советских писателей Удмуртии. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 139 л.
22. Г. КОРЕПАНОВ: Кырзанъёс. Сборник.—Песни. На удмуртском языке. Обложка А. Е. ПУШИНА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 139 л.
23. В. Г. КОРОЛЕНКО: Музьемул нылпиос. — Дети подземелья. На удмуртском языке. Перевод С. ОРЛОВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 62 л.
24. М. ЛЯМИН: Шудбур понна. Повесть. Нырысетй люкетэз. — За счастье. Повесть. Часть первая. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 182 л.
25. НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ: Кызы андан кыдаз. — Как закалялась сталь. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 412 л.
26. М. ПЕТРОВ: Зардон азын. — Перед рассветом. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 212 л.
27. МИХАИЛ ПЕТРОВ: Кырзан улос. — Песня не умрет. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 27 л.
28. ДЖОНАТАН СВИФТ: Гулливерлэн путешествосыз. — Путешествия Гулливера. На удмуртском языке. Перевод И. ДЯДЮКОВА. Удмуртгосиздат. Ижевск. 1952. 130 л.
29. Сюрес вылын. Веросъёсын сборник. — На дороге. Сборник рассказов. На удмуртском языке. Редактор И. ГАВРИЛОВ. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 94 л.
30. Л. ТОЛСТОЙ: Куинь гондырьёс. — Три медведя. На удмуртском языке. Перевод Л. ОСОТОВОЙ. Обложка и титул И. БУЛДАКОВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 16 л.
31. И. С. ТУРГЕНЕВ: Пойшурасьлэн гождьямъёсыз. — Записки охотника. На удмуртском языке. Перевод И. Т. ДЯДЮКОВА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. 279 л.
32. Удмуртские народные сказки. Составил А. КЛАБУКОВ. Обложка художника

- М. ДЕДУХИНА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1948. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора) 175 л.
33. К. УШИНСКИЙ: Зуч выжыкыльёс. Удмурт кылэ берыктіз В. ЛЕБЕДЕВ. — Русские сказки. Рассказанные К. УШИНСКИМ. На удмуртском языке. Перевод В. ЛЕБЕДЕВА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 89 л.
34. ЮЛИУС ФУЧИК: Виемызы азын веран. — Слово перед казнью. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 131 л.
35. С. ШИРОБОКОВ: Сазан. — Сазан. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 19 л.
36. С. ШИРОБОКОВ: Тулыс нюлэскын. — В лесу весеннем. На удмуртском языке. Обложка и рисунки И. А. БУЛДАКОВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 26 л.

C) Szótárak

37. Удмуртско-русский словарь с приложением грамматического очерка удмуртского языка. Составили словарь сотрудники Института: В. М. ВАХРУШЕВ, К. А. КОРЕПАНОВА, Е. Н. ЛОЖКИНА, А. И. МАЛЫХ и др. Огиз. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1948. (Научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 446 л.
- Ism. LAKÓ György: NyK. LII, 65—68.
38. Русско-удмуртский словарь. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. Редакционная коллегия: В. М. ВАХРУШЕВ (главный редактор), М. В. ГОРБУШИН, А. В. КОРЕПАНОВ, Н. А. СКОБЕЛЕВ, П. М. ЯШИН. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1956. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы.) 1360 л.

D) Nyelvtudományi munkák

39. Д. В. БУБРИХ: Историческая фонетика удмуртского языка (сравнительно с коми языком). Удмуртгосиздат. Ижевск, 1948. (Научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 109 л.
40. Правила удмуртской орфографии и пунктуации. Редакционная коллегия: АЛЯТЫРЕВ В. И., ПЕРЕВОЩИКОВ П. Н., ПОЗДЕЕВА А. А. Удмуртское книжное издательство. Ижевск, 1954. (Удм. научно-исследовательский институт истории, языка и литературы.) 102 л.

E) Történelmi és néprajzi művek

41. Записки. Выпуск одиннадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 91 л.
- Történelmi, néprajzi és nyelvészeti cikkeket tartalmaz. Közülük van P. N. РЕБЕВОСЧИКОВ: О мерах улучшения переводческой работы с. tanulmánya is.
42. Записки. Выпуск двенадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 111 л.
- Történelmi, etnográfiai és politikai cikkeket tartalmaz. A 106—112. lapon V. M. VANRUSEV ismerteti az 1942-es kiadású orosz-udmurt szótárt.
43. Записки. Выпуск тринадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 126 л.
- Tartalma: politikai, gazdasági és tudományos cikkek. Közülük van МАКСИМОВ ismertetése az 1948-as udmurt-orosz szótárról.
44. Записки. Выпуск пятнадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров АССР.) 218 л.
- A kötet a következő nyelvészeti tanulmányokat tartalmazza:
1. П. ПЕРЕВОЩИКОВ: Прямая и косвенная речь в удмуртском языке.
  2. В. ВАХРУШЕВ: Об употреблении букв э и ё в удмуртском языке.
45. Тридцать лет Советской Удмуртии. Записки. Материалы по истории, Удмуртской

АССР. Редакция: А. ВАХРУШЕВ, А. ВОРОНЦОВ, И. КУТЯВИН (отв. редактор), П. ЯШИН. Выпуск четырнадцатый. Удмуртгосиздат, Ижевск, 1950. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы при Совете Министров Удм. АССР.) 161 l.

46. В. Н. БЕЛИЦЕР: Народная одежда удмуртов. Материалы к этногенезу. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1951. (Академия Наук СССР. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо—Маклая.) 140 l.

RADANOVICS KÁROLY

Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai

I./1—2. rész. Budapest 1955. Akadémiai Kiadó. 1044 l.

1. KNEZSA ISTVÁN több mint 65 éves munkája kétségtelenül az utóbbi évek magyar nyelvtudományi termésének legjelentősebb darabja. Ezt a rangot művének nem csupán és nem elsősorban terjedelme biztosítja, hanem az a körülmény, hogy a szerző elsőként ad teljes és korszerű áttekintést a magyar nyelv oly rendkívül fontos idegen elemeiről, mint a szláv eredetű szavak. A szlávssággal való több mint ezer esztendőös együttélés a magyar nyelv mai jellegének kialakításához számos olyan lényeges elemmel járult hozzá, amelyeket a mai nyelvtudat teljesen azonos értékűnek vesz mondjuk a bolgár-török, vagy akár az eredeti finnugor elemekkel. Már régóta nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvről mindaddig korántsem alkothatunk magunknak teljes és hív képet, míg a szláv elemeket számba nem vesszük. KNEZSA munkája ennek a számbavételnek első s ez ideig páratlan alkotása.

De KNEZSA nem csupán a magyar nyelvtudomány klasszikus munkáinak számát gyarapította művével. A nemzetközi szlavisztika éppúgy nélkülözött eddig egy ilyen munkát, mint a magyar nyelvtudomány. KNEZSA művének arányai és értékei teljes nagyságukban akkor mutatkoznak meg előttünk, ha összevetjük azokkal a tanulmányokkal, amelyek a többi finnugor nyelv szláv jövevényszavait tárgyalják.¹ Noha a legtöbb finnugor nyelv a magyarhoz hasonlóan tele van szláv jövevényszavakkal, a velük foglalkozó monográfiák sem terjedelem, sem apparátus tekintetében nem mérhetők KNEZSÁÉHOZ. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy például a finn ségi nyelveket ért szláv hatás kevésbé jelentékeny, mint a szláv nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt hatása. Valószínű továbbá az is, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavaival több probléma kapcsolatos, mint más finnugor nyelvek szláv jövevényszavaival, mégpedig azért, mert a szláv hatás a magyar nyelvet igen hosszú időn át s több szláv nyelv részéről érte.

2. KNEZSA munkájának ez csak az első kötet. Az első kötet két részben jelent meg. Az első rész a bevezetésen (3—23. l.) és a rövidítések jegyzékén (26—54. l.) kívül a szerző által szláv eredetűnek tartott szavakat tartalmazza (55—582. l.). A második rész a kétes eredetű szavakat (583—789. l.), a nem szláv eredetű szavakat (790—978. l.), a szómutatókat (979—1035. l.), az orosz és a német összefoglalást (1036—43. l.) s a tartalomjegyzéket (1044. l.) foglalja magában. A szócikkek száma több mint kétezer.

A második kötet a szláv jövevényszavak kutatásának történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját fogja tartalmazni, foglalkozni fog továbbá a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a jövevényszók rétegeinek kérdéseivel, szláv és magyar társadalmi háttérével s nyilván jelentéstanai kérdésekkel is.

3. KNEZSA főként a szótári jellegű munkákat és a folyóiratokban felhalmozódott cikkanyagot használta fel forrásul munkájához. Arról egyébként, hogy mit használt fel és mit nem, a Bevezetésben ő maga ad számot. A Bevezetés különben többet nyújt a szokványos tájékoztatásnál, mert benne a szerző elvi kérdéseket is felvet, rámutat továbbá soronlevő s elvégzendő feladatokra. Így itt is szóvá teszi a szláv szótörténeti kutatások hiányosságát. Igen fontos feladatként jelöli meg annak a hatásnak aprólékos és gondos felderítését, amely a német és a török nyelv részéről a szláv nyelveket érte. Ez magyar szempontból is rendkívül fontos lenne.

A szóanyag három csoportra osztása eddigi tapasztalatunk szerint szerencsés megoldás. Egy olyan műnek, mint amilyen a KNEZSÁÉ, egyrészt az a feladata, hogy szintézist adjon s eddig eldöntetlen kérdéseket eldöntsen. Másrészt azonban a további

¹ Vö. pl. JALO KALIMA, Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisen kielen slaavilaisperäisistä lainasanoista. Helsinki 1952.

problémákat is fel kell tárnia, hiszen minden egyes problémát egy ember képtelen megoldani. Ami a színvonalas szintézist s számos kérdés eldöntését illeti, KNEIÉZSA kitűnő munkát végzett. Nem kevésbé jelentős a további kutatások szempontjából azonban az a számos probléma, melyet megoldatlanul hagyott. Bár az első és a harmadik szócsoport (szláv eredetű szavak; nem szláv eredetűek) egyik-másik szava bizonyulhat a jövőben nem szláv, illetőleg szláv eredetűnek, a helyzet gyanításunk szerint a jövőbeni kutatások során sem fog lényegesen változni. A szerző egyik érdeme tehát az, hogy egy jelentős szövegrész tekintetében viszonylagos nyugalmi helyzetet teremtett. Ugyanakkor azonban főként a kétes eredetű szavakat tárgyaló részben egy esomó megfajtásra váró tudományos talányt is felad, s ezzel számos impulzust ad a további kutatásokhoz.

Az egyes szavaknak valamelyik csoportba való beosztását a szerző gondos mérlegelés alapján végezte el. Szlavista elfogultsággal nem vádolható; célja nem az volt, hogy minél több szóról bizonyítsa be a szláv eredetet, hanem az igazság keresése. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint egyebek között az, hogy olyan nyilvánvalóan szláv jellegű szavakat is a kétesek közé sorol, mint például *bubolyicska*, *csampulyka*, *galambica*, *zelnice*-[fa], *zelenec*-[szőlő], *zimankó* stb. Ugyanígy a kétesek közé került nála az eddig szláv eredetűnek tartott *szablya* és *puska* is. Ugyancsak kétesnek minősíti a *koponya* szót, s ezzel sarkall e rejtélyes szó eredetének végleges tisztázására.

Annak egyik oka, hogy egy kétségtelenül szláv hangalakú szót a kétes eredetűek közé sorol, az szokott lenni, hogy az illető szó a szláv nyelvben sehol nem mutatható ki. Itt érzésünk szerint néha túlzott óvatossággal jár el a szerző, mert — mint HADROVICS LÁSZLÓ rámutatott — ilyen esetben, ha egyéb szempontok különben nem mondanak ellent, feltehető az is, hogy a kérdéses szó a magyarságba beolvadt szlávok nyelvéből való.

A kétes eredetű szavak csoportjában van a *taliga* szó is. A szerző kiváló kritikai érzékére, szellemességére, állásfoglalásának óvatosságára, a kérdés világos és tömör összefoglalására, a problémák felvetésére kitűnő példa ez a szócikk, amely egyben azt is érzékelteti, hogy egy-egy szó eredetének megfajtése, az állásfoglalás a szó eredetére nézve olykor mennyire szövevényes, mennyire nehéz, mennyi buktatót rejt magában. Az ilyen szócikkek révén KNEIÉZSA követendő mintaképpül szolgálhat a jövőbeni kutatóknak.

Hasonlóképpen mintaszerű érveléssel veti el a szerző a *suba* szó szláv eredetét, ezzel is kitűnő példáját adva a tények sokszempontú mérlegelésének.

Mint már előző méltatói is utaltak rá, KNEIÉZSA munkájának fő erősségei közé tartozik a szövegdrajzi elv körültekintő, gondos és hozzáértő alkalmazása. Ennek az elvnek alkalmazása révén számos, eddig szlávknak tartott szóról sikerül bebizonyítania, hogy az illető szó nem a szlávnyelvből került a magyarba, hanem ellenkezőleg: az átadó nyelv a magyar volt (pl. m. *pipacs* > szlov. *pipač*, szl. *papuče*).

4. Az eddigi reflexiók már rámutattak KNEIÉZSA munkájának erősségeire és bizonyos fogyatékoságaira egyaránt.² Nyilvánvaló, hogy egy ilyen hatalmas munkának vannak hiányosságai is. Némely kiegészítéseket maga a szerző fűzött hozzá munkájához.³ A kiegészítések s a helyesbítések száma a jövőben valószínűleg még gyarapodni fog, alig hisszük azonban, hogy jelentős mértékben. A munka megjelenése óta eltelt idő nem elég ahhoz, hogy minden vonatkozásban felmérhessük, teljesen pontos képet alkothassunk hiányosságairól. Egy bizonyos: erősségei szembetűnőek, fogyatékosásai eltörpülnek az erősségek mellett.

5. Még néhány kisebb megjegyzést szeretnénk tenni részletkérdésekkel kapcsolatban.

A szerző a kétes eredetűek közé sorolja a *móva* 'aus Freundlichkeit gemeinsam verrichtete Arbeit; szívességből végzett közös munka, kaláka' szót. Alig hihető (a szerző

² PAIS DEZSŐ, Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynemely részletébe: MNY. LI, 386—390. — HADROVICS LÁSZLÓ, Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás Knieza István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez): A MTA Nyelv- és irodalomtud. osztályának közleményei X, 1—2: 133—168. — Recenziók: HADROVICS LÁSZLÓ: *Studia Slavica* I, 423—426; NYR. LXXX, 132—135; KIRÁLY PÉTER: *Magyar Tudomány* 1957, 1—4: 150—151; BALASSA IVÁN: *Ethnographia* LXVII, 3: 375—377.

³ KNEIÉZSA ISTVÁN, További pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” néemely részébe: Pais-émlékkönyv 329—336.

érvélese alapján sem), hogy kétséges volna a szó szláv eredete. Jelentésanilag semmi akadálya nem lehet a szláv eredet feltevésének.

A kétesek között találjuk a *kurтка* 'Frauenwams; női ujjas' szót is. A szerző azért nem teszi a szláv eredetű szavak csoportjába, mert — noha a szónak megvan a szlovákban a megfelelője — a Székelyföldön is előfordul. Mivel a szó az ukránban (és az oroszban) is megvan, nem gondolhatunk-e esetleg két külön átvételre (esetleg román közvetítéssel)?

Nyilván tévedésből került a nem szláv szavak csoportjába a *sztokrásza* 'százszorszép' szó. Véleményünk szerint szükségtelen volt ezt a szót egyáltalán felvenni a szóanyagba, hiszen mindössze egyetlen, megbízhatatlan nyelvjárási adat van róla. Ha azonban netalán mégis volna egy ilyen szó nyelvjárásainkban, akkor az kétségtelenül szláv eredetű (vö. szlovák *stokrasa*, *stokráska*).

Igaz ugyan, hogy *ólom* szavunkat magyarították szláv eredetűnek, de már maga MIKLÓSICH sem tartotta annak. Finnugor eredete régóta kétségtelen (vö. vog. *wölem* 'plumbum'). Felvetődik a kérdés, szükséges-e ebben a munkában foglalkozni vele?

6. Mint előljáróban is említettük, KNEZSA művét az utóbbi évek legjelentősebb magyar nyelvtudományi és szlavisztikai munkájának tartjuk. Míg meg nem jelent, folyton éreztük hiányát. Meggyőződésünk, hogy nem csupán kézikönyvként fog hasznos szolgálatokat tenni, hanem a magyar nyelvtudomány fejlődésében is fontos szerepet lesz. Jelen formájában azonban mégis csonka, de reméljük, hogy nem sokáig, mert a második kötete is rövidesen elkészül. Ezt a nyelvtudomány minden művelője várja és kéri KNEZSÁTÓL.

KOVÁCS FERENC

В. Даль: Толковый словарь живого великорусского языка

Москва 1955. Государственное издательство иностранных и национальных словарей

I. k. LXXXVIII + 699 l.; II. k. 779 l.; III. k. 555 l.; IV. k. 683 l.

1. DAL értelmező szótárának ez a hatodik kiadása. Az első kiadás 1863—1866 között jelent meg, a második — mely később a további kiadások alapjául szolgált — már DAL halála (1872) után, 1880—1882 között. A harmadik kiadás BAUDOUIN DE COURTENAY szerkesztésében, némileg bővítve és javítva 1903—1909 között látott napvilágot. A negyedik kiadás a harmadik stereotíp megismétléseként 1913-ban jelent meg. Az ötödik kiadás viszont, mely a második kiadás fotokópiás eljárással készült változata, 1935-ben jelent meg. A jelen kiadás az ötödiktől lényegében abban különbözik, hogy nem fotokópiás eljárással, hanem szedéssel készült, alapjául azonban szintén a második kiadás szolgált. Az újraszédést az előző kiadásokban meglévő sajtóhibák és egyéb pontatlanságok tették szükségessé. A szótár eredeti beosztását és helyesírását azonban ez a kiadás is érintetlenül hagyja, csupán a sajtóhibákat s az említett pontatlanságokat küszöböli ki. Az újraszédés szemmel láthatólag igen nagy gonddal készült, úgyhogy feltehetőleg nem vált újabb hibák forrásává. Így azt kell mondanunk, hogy DAL szótárának ez idő szerint ez a leghasználhatóbb és legmegbízhatóbb kiadása. Azért is jobban használható az előzőeknél, mert a különféle betűtípusoknak szerencsés kombinálása révén az egyes szócikkek sokkal áttekinthetőbbé és olvashatóbbá váltak.

A jelen kiadás első kötetéhez A. M. БАВКИН írt rövid bevezető tanulmányt. Ebben ismerteti DAL változatos életét, melynek során DAL-nak az orosz birodalom jelentős részével alkalma volt megismerkednie. Szól DAL szótárának előzményeiről, a szótár keletkezésének körülményeiről, továbbá értékeli a szótárt, rámutat lexikográfiai jelentőségére, maradandó értékeire s szükségszerű fogvatkozásaira egyaránt (III—X. l.).

БАВКИН tanulmányát követi a szótár második kiadása I. kötetének címlapja hasonmásban (XI. l.). (A második kiadás eredeti címlapjainak hasonmását a további kötetek is közlik az új címlap után. L. az egyes köteteknél.)

Ezt a DAL tollából származó Папутное слово követi (XIII—XXIX. l.). Ez 1862-ben íródott, s nem más, mint a szótár első kiadásához írott előszó, mely előadás-ként is elhangzott.¹ Benne DAL kifejti szótárírói elveit és módszerét, s útmutatásokat ad szótára használatához.

¹ Папутное слово. (Читано въ Обществѣ Любителей Руской словесности въ Москвѣ, 21 апрѣля 1862 г.)

A következő melléklet címe: О Рускомъ словарѣ (XXX—XL. 1.). Ez még 1860-ban íródott. A szerző, DAL, ebben is szótárírói munkásságáról és elveiről ad számot.²

Ez után következik a legjelentősebb melléklet: О наречіяхъ Рускаго языка (XLI—LXXXV. 1.).³ Ezt a tanulmányát DAL 1852-ben adta közre, benne elsőként ismerteti és osztályozza az orosz nyelvjárásokat. Ez a tanulmány egyszerűen az orosz nyelvjárás kutatás alapjait is lerakja. Megállapításai lényegében véve ma is helytállóak, s a modern orosz nyelvjárás kutatás sem hagyhatja őket figyelmen kívül.

Az utolsó melléklet az ОТВѢТЬ НА ПРИГОВОРЪ, melyet DAL 1867-ben írt (LXXXVI—LXXXVIII. 1.). Ebben az írásában válaszol a szótárát ért bírálatokra; visszautasít vádakát, védi a saját álláspontját egyes kérdésekben.

2. DAL életét két évszám határolja: 1801-ben született, s 1872-ben halt meg. Nem volt nyelvész, s ez a körülmény igen sokat nyom a latba nyelvtudományi munkássága értékelésekor. Tisztviselőként s orvosként bejárta Oroszország számos részét, s közvetlen kapcsolatba került az egyszerű orosz néppel, főként a parasztsággal. Érdeklődése az orosz nyelv iránt 1819-ben ébredt fel, ekkor jegyezte fel az első szavakat, amelyek mindaddig ismeretlenek voltak számára. Ettől fogva egyre céltudatosabban, egyre lelkesebben gyűjti az orosz nyelvi anyagot, figyelme kiterjed nem csupán a lexikális gyűjtésre, hanem állandó szókapcsolatokra, közmondásokra, szállóigékre, népdalokra, babonás hiedelmekre is. 53 szorgos esztendő ilyen jellegű anyaga van feldolgozva a szótárában. A szótár több mint 200 000 szót tartalmaz, s így mindaddig az orosz nyelv legteljesebb szótára. A benne feldolgozott közmondások száma több mint 30 000.

A szótár anyagának jelentős része, mintegy 80 000 szó, DAL saját gyűjtése. Szótárának megszerkesztéséhez természetesen felhasználta a már meglévő szótárak anyagát is,⁴ ennek ellenére azonban teljesen újat, sajátosat alkotott. Szótára a XIX. század orosz nyelvállapotának a lehetőségekhez képest hű tükré. Magában foglalja az irodalmi és köznyelv szokincsét, különösen értékesíti azonban az a hatalmas mennyiségű népnyelvi, nyelvjárási anyag, amelyet ő ad elsőként közre s tesz hozzáférhetővé.

A szóanyagot betűrendben közli, mégpedig oly módon, hogy egy fő származékai egy „fészék-ben”, együtt foglalnak helyet. A „fészék” (a mi terminológiánk szerint: bokrosított) megoldást azért választotta, mert ily módon is bizonyítani akarta, hogy az orosz nyelv milyen végtelenül gazdag a szóképzés lehetőségeiben. DAL ugyanis végtelen puristákat vallott, az idegen szavak ellen tüzzel-vassal harcolt, az orosz nyelvet a népnyelvből, a paraszti nyelvből akarta megújítani és továbbfejleszteni.

3. DAL fő törekvése, mint azt szótára címében jelzi is, az volt, hogy az élő orosz nyelv szótárát adja a közönség kezébe. Rajongója volt az orosz nyelvnek. Mint már említettük, nem volt képzett és hivatásos nyelvész. Az orosz nyelv szeretete azonban annyira áthatotta egész lényét, hogy mint nyelvész is jelentőset alkotott. Szótárán kívül számos nyelvtudományi cikket is írt, melyek azonban korántsem olyan maradványok értékűek, mint szótára. A maguk idejében azonban igen hasznos szolgálatokat tettek, mert polemikus jellegűknél fogva mozgósították a közvéleményt fontos elvi jellegű — főként nyelvjárás kutatási és lexikográfiai — kérdések megvitatására és tisztázására.

De DAL nem csupán nyelvészként tett nagy szolgálatokat a tudománynak, hanem néprajzi kutatóként is. Kitűnő ismerője volt a paraszti életnek, a parasztság egész világának, használati tárgyainak és szellemi életének egyaránt. Közmondás-gyűjteménye, mesegyűjtései, népdalgyűjtései, folklorisztikai vonatkozású cikkei révén tisztességes helyet biztosított magának az orosz néprajz tudományában is.

Számos szépirodalmi művet is írt, amelyek többnyire népi tárgyúak, ezek azonban ma már csak néprajzi szempontból értékesek.

² О Рускомъ словарѣ. Читано въ Обществѣ Любителей Російской Словесности, въ частномъ его засѣданіи 25 февраля и въ публичномъ 6 марта 1860 года.

³ О наречіяхъ Рускаго языка. По поводу областного великорускаго словаря, издавнаго вторымъ Отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ. Статя В. И. Даля. Изъ V книжки «Вѣстника Императорскаго Рускаго Географическаго Общества» за 1852 г., съ небольшими поправками противъ перваго изданія.

⁴ DAL szótárát a következő nagy orosz szótárak előzték meg időrendben: Словарь Академіи Російской. 1. kiadása: 1789—1794; 2. kiadása: 1806—1822. — Словарь церковнославянскаго и рускаго языка, 1847. — Опытъ областного словаря, 1852.

4. Ha most már szótárát értékelni akarjuk, a következőkben foglalhatjuk össze mondanivalónkat:

1. DAL szótára mai szemmel nézve sok szempontból erősen elavult. Használatakor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy lényegében véve a száz évvel ezelőtti orosz nyelvallapotot tükrözi.

2. A „fészkes” megoldás következtében olykor igen nehéz egy szót megtalálni. DAL a lehetőségekhez képest igyekezett ugyan áttekinthetővé tenni egy-egy „fészket” (a „fészek” címszava vagy ige, vagy névszó, a prefixumos szavak nem a „fészek”-ben, hanem a megfelelő betűnél találhatók), azonban ez nem minden esetben sikerült.

3. Mivel DAL nem volt képzett etimológus, számos esetben megtörtént, hogy egy „fészek”-ben helyezett el olyan szavakat, melyek nem egy tő származékai. Vagy ellenkezőleg: szétválaszt olyan szavakat, melyek az etimológiai kapcsolat révén együvé kívánkoznának.

4. DAL feljogosítva érezte magát arra, hogy ő maga is alkosson szavakat. Ez főként olyankor fordult elő, mikor valamilyen idegen szót akart oroszul helyettesíteni. Saját alkotásait azonban nem jelölte meg. Ez a körülmény óvatosságra int a szótár használatakor.

5. A szavak jelentését szinonimákkal adja meg, sokszor azonban nem határolja el egymástól az egyes jelentéseket, s így olyan szavak is egymás mellé kerülnek, amelyek jelentése csak alkalmilag esik egybe.

Mindeme fogyatkozásai ellenére DAL szótára rendkívül fontos és hasznos forrásmű marad az orosz nyelvtudomány, a szláv nyelvtudomány és népraiz, közvetve pedig a finnugor nyelvtudomány számára is, mint ahogy az volt eddig is. Elég, ha MIKKOLA és KALIMA műveire utalunk, akik a finnugor-orosz nyelvi kapcsolatokra vonatkozó kutatásaikban igen sokat köszönhettek DAL szótárának. Amit a finnugor-orosz lexikális kapcsolatokról tudunk, azt végső soron DAL-nak is köszönhetjük.

Persze az is nyilvánvaló, hogy az orosz nyelvjárások eddigénél alaposabb ismerete sok szempontból eredményesebbé tenné a kölcsönszókutatásokat finnugor és orosz szempontból egyaránt. Ezen a téren a feladatok természetesen főként az orosz nyelvjárások kutatóira hárulnak. Reméljük, hogy a folyamatban levő munkálatok eredményeit orosz kollégáink a közeli jövőben közre is adják. Erre a várakozásra feljogosít bennünket az a körülmény, hogy olyan kiváló elődjük volt, mint DAL, az orosz nyelvtudomány jeles művelője, az orosz szótáriródalom egyik legnagyobb egyénisége, az orosz nyelvjáráskutatás megalapítója.

KOVÁCS FERENC

Helyreigazítás

Az NyK. előző kötetében (202–5. l.) jelent meg BUDENZ JÓZSEF egy levele HUNFALVY PÁLhoz. E levél közzététele előtt a szerkesztő felhívta a közlő figyelmét kézírata valószínű hibáira, ennek ellenére a közlésben benne maradt néhány helytelen olvasat, illetőleg eltérés a kézírattól. A szerkesztő ti. — ahelyett, hogy a beküldött kéziratot összevetette volna az Akadémia Kézirattárában levő eredetivel — a 202. lapon olvasható lapalji jegyzet és a 204. lapon látható „sic!” hatására lemondott — úgy látszik: helytelenül — a további kétkedésről.

A jelzett közleményben levő hibák, illetőleg az eredeti szövegtől való eltérések a következők:

		a szöveggözlésben	az eredetiben
203. l. felülről	a 2. sor :	widerholt	wiederholt
203. „ „	a 4. „	zu neigen	zuneigen
203. „ „	a 15. „	selbständig	selbstständig
203. „ „	a 16. „	können und	können, und
203. „ „	a 18. és 23 sor :	chrestomatie	chrestomathie
203. „ „	a 29. sor :	constatiert	constatirt
203. „ „	a 33. „	(ist)	[?] auch [nehezen olvasható]
204. „ „	az 5. „	keine nuer	keime neuer
204. „ „	a 8. „	IKOZ, AKOZ, YKOZ	akós akós
204. „ „	a 11. „	repräsentanten	repraesentanten
204. „ alulról	a 18. „	Morris	Norris'
204. „ „	a 10. „	Gött. Gel. Anz.	Gött. gel. Anz.

A 6. számú lapalji jegyzet felesleges, mert a Budenz levelében említett E. NORRIS nem azonos RICHARD MORRISSAL. E. NORRIS (1795–1872) angol orientalista, RAWLINSON barátja és munkatársa volt, egyike az elsőknek, akik az asszír ékírás megfejtésében részt vettek.

A kéziratban végrehajtott azon változtatásokat, amelyeket maga BUDENZ hajtott végre, a levél közlője nem jelzi. Ezek jelölését én is mellőztem.

A fentiekből úgy látszik, hogy BUDENZ levele nem annyira a levélíró, mint inkább a közlő „íráshibáival együtt” került közlésre. Megjegyzem még, hogy BUDENZ levele az Akadémia Kézirattárában nem „Budenz József levele ismeretlenhez”, hanem „Budenz József levele megnevezetlenhez” jelzés alatt van meg. A levél általában jól olvasható*.

A SZERKESZTŐ

* A hibák jegyzékének összeállításában segítségemre volt VÉRTES EDIT.

TARTALOM

ARISTE, PAUL: A mai izsor nyelv birtokos személyragjai.....	5
BENKŐ LORÁND: Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről.....	11
COLLINDER, BJÖRN: Der Akkusativ im Wogulischen.....	17
DEME LÁSZLÓ: Az Oklevélszótár <i>magas</i> címszavához.....	23
ERDŐDI JÓZSEF: Nyelvi tabu a mariban.....	29
GULYA JÁNOS: Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék.....	41
HAJDÚ PÉTER: Etimológiai megjegyzések.....	47
HEGEDŰS LAJOS: Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben.....	51
<i>Исанбаев, Н. И.</i> : О некоторых следах древнего значения деепричастия на «и» в марийском языке.....	59
JUHÁSZ JENŐ: Szómagyarázatok.....	65
KÁLMÁN BÉLA: Pallas manysi adatainak hangtörténeti használhatóságáról.....	69
KETTUNEN, LAURI: Sanojen syntypromeema.....	73
Sz. KISPÁL MAGDOLNA: Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet.....	79
A. KÖVESI MAGDA: A komi <i>-jan</i> névmási többes jelről.....	85
LAVOTHA ÖDÖN: A manysi intranzitív igék passzívumáról.....	93
LEHTISALO, T.: Eräistä samojedín sanoista.....	101
LEWY, ERNST: Mordwinische Kleinigkeiten.....	105
<i>Лыткин, В. И.</i> : О некоторых торкских заимствованиях в коми языке.....	109
MAJTYINSZKAJA, K.: A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről.....	113
MOÓR ELEMÉR: A finnugor * <i>l</i> fejleményei és e hang újból való megjelenése nyelvünk hangrendszerében.....	119
NÉMETH GYULA: A <i>tolmács</i> szó történetéhez.....	127
PAIS DEZSŐ: <i>Némragy, Maragy, Némel</i> -féle személyneveink szamojed összevetésének dolgában.....	133
PALMEOS, P.: Ungarisch <i>ár</i> 'Flut, Strom, Strömung'.....	137
PROHÁSZKA JÁNOS: A határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról.....	141
RADANOVICS KÁROLY: Ok- és célhatározó névutók a chanti nyelvben.....	147
SAL ÉVA: <i>Les</i> és <i>csal</i> , <i>csel</i> szavaink történetéhez.....	159
STEINITZ, WOLFGANG: Ostjakische Etymologien.....	165
<i>Серебрянников, Б.</i> : Еще раз о происхождении окончания 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках.....	173
TAMÁS LAJOS: A román népnyelv néhány magyar eleméről.....	177
VÉRTES EDIT: Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz.....	183

Ismertetések, szemle

LAKÓ GYÖRGY—HEGEDŰS LAJOS—KÁLMÁN BÉLA: A VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszus.....	192
HARMATTA JÁNOS: Laziczius Gyula.....	210
LAKÓ GYÖRGY: J. Qvigstad.....	214
VARGYAS LAJOS: Kodály Zoltán; mint rokonnépeink kutatója.....	215
KOROMPAY BERTALAN: Emlékezés Kaarle Krohnról halálának negyedszázados évfordulóján.....	219
DÉNES SZILÁRD: Hogyan lett Szarvas Gábor a finnugor nyelvrokonság híve.....	224
GÁLDI LÁSZLÓ: Frederick Bodmer: Die Sprachen der Welt.....	227
GÁLDI LÁSZLÓ: Hans Arens: Sprachwissenschaft.....	229
N. SEBESTYÉN IRÉN: Johannes Angere: Die uralo-jukagirische Frage.....	235
N. SEBESTYÉN IRÉN: T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch.....	237
LAKÓ GYÖRGY: Új lulei-lapp szótár.....	243
ERDŐDI JÓZSEF: The First Cheremis Grammar.....	243
ERDŐDI JÓZSEF: Марийско-русский словарь.....	250
RADANOVICS KÁROLY: Komi és udmurt nyelvű kiadványok 1946-tól 1956-ig.....	253
KOVÁCS FERENC: Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.....	261
KOVÁCS FERENC: В. Даль: Толковый словарь живого великорусского языка.....	263
A SZERKESZTŐ: Helyreigazítás.....	266

Évi előfizetés: 28,— Ft.

Ára: 16,— Ft.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ kiadásában megjelent:

BEKE ÖDÖN: MARI SZÖVEGEK I.

Ára: 130.— Ft.

**A MAGYAR NYELV XXVI—L. ÉVFOLYAMÁNAK MUTATÓJA
SZERK.: JUHÁSZ JENŐ**

Ára: 130.— Ft.

BÁLINT SÁNDOR: SZEGEDI SZÓTÁR I—II.

Ára: 200.— Ft.

A TANKÖNYVKIADÓ kiadásában megjelent:

BERRÁR JOLÁN: MAGYAR TÖRTÉNETI MONDATTAN

Ára: 18,50 Ft.

BENKŐ LORÁND: MAGYAR NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

Ára: 12.— Ft.

PAPP ISTVÁN: FINN NYELVKÖNYV

Ára: 24.— Ft.